

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ทุนวิจัยงบประมาณแผ่นดิน
รายงานผลการวิจัย

วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ :
การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

สถาบันวิทยบริการ

โดย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดุษฎี ทายตะคุ
กันยายน 2542

จท
ชด 15
009815

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ทุนวิจัยงบประมาณแผ่นดิน
รายงานผลการวิจัย

วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ :
การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

สถาบันวิทยบริการ

โดย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดุษฎี ทายตะคุ

กันยายน 2542

ชื่อโครงการวิจัย   วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ : การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้
 ที่ดินในอนาคต
 ชื่อผู้วิจัย   ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดุษฎี ทายตะคุ
 ปีที่ทำวิจัยเสร็จ   กันยายน 2542

บทคัดย่อ

โครงการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์มุ่งเน้นในการศึกษาวิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อทำความเข้าใจในพัฒนาการของลักษณะการตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ อันเป็นจุดกำเนิดของกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นผลลัพธ์จากความสัมพันธ์ของปัจจัยต่าง ๆ นับตั้งแต่ การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง เทคนิควิทยาการ และความคิด-ความเชื่อ ตามช่วงเวลาต่าง ๆ ที่มีการพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องนานกว่าสองร้อยปี จากผลความเข้าใจนี้จะนำไปสู่ข้อสรุปของภาพการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและแนวโน้ม เพื่อเสนอแนะแนวความคิดในอันที่จะเป็นแนวทางของการใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ในอนาคต

ผลการศึกษาพบว่า บริเวณที่เป็นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ได้มีความเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญ ดั้งมีชื่อเรียก 'ขุนอนบางกอก' มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา จวบจนกระทั่งได้มีการสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานี บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์จึงเป็นศูนย์กลางของการปกครองประเทศ ซึ่งองค์พระมหากษัตริย์ได้ทรงสร้างพระราชวังต่าง ๆ ขึ้นเป็นทั้งที่ประทับและที่พระราชการแผ่นดิน การใช้ที่ดินในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ช่วงต้น จึงเป็น วัง และชุมชนพักอาศัย โดยมีวัดและตลาดกระจายตัวอยู่ตามชุมชนเหล่านั้น จุดเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญยิ่งเกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระองค์ได้ทรงปฏิรูปการปกครอง การศึกษา และโครงสร้างพื้นฐานอื่น ๆ อันส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินเป็นอย่างมาก คือ การใช้ที่ดิน-วัง ลดปริมาณลง ขณะที่มีการใช้ที่ดินเพื่อเป็นสถานที่ราชการเกิดขึ้นมาก นอกจากนี้ได้มีการขยายตัวของการใช้ที่ดินเพื่อพาณิชยกรรมในรูปของอาคารแถว 2 ชั้นขนานไปตามแนวถนนมากยิ่งขึ้น และมีความหนาแน่นแออัดมากขึ้นเมื่อมีการเชื่อมถนนสายหลักเข้าด้วยกันด้วยถนนสายรองในสมัยรัชกาลที่ 7 ตลอดจนเทคนิคการก่อสร้างอาคารได้สูงเกินกว่า 3 ชั้นในสมัยรัชกาลปัจจุบัน ได้ทำให้บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์หนาแน่นแออัดไปด้วยอาคารสถานที่ราชการ อาคารพาณิชย์ และอาคารที่จอดรถ การใช้ที่ดินเพื่อเป็นสถานที่ราชการ และเพื่อพาณิชยกรรมจะเด่นชัดมาก ขณะที่การใช้ที่ดินเพื่อการพักอาศัยลดน้อยลง และมีแนวโน้มว่าปริมาณกิจกรรมข้าราชการ และการพักอาศัยของชาวเมืองในบริเวณนี้จะลดลง ขณะที่กิจกรรมในย่านพาณิชยกรรมศูนย์กลางต่าง ๆ ยังคงคึกคักอยู่ และกิจกรรมการพักอาศัยชั่วคราวสำหรับนักท่องเที่ยวต่างชาตินั้นคึกคักมากยิ่งขึ้น

ข้อเสนอแนวทางการใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์ได้มุ่งไปที่การสืบสานลักษณะการใช้ที่ดินแบบผสม (mixed use) เพื่อให้เกิดการฟื้นฟูบูรณะเมืองเก่า-ที่ซึ่งคงเอกลักษณ์อันน่าภาคภูมิใจ และที่ซึ่งมีวิถีชีวิตเมืองคึกคัก น่าอยู่ อย่างเหมาะสมกับกำลังของพื้นที่ที่จะรองรับได้.

Project Title : The Evolution of Krung Rattanakosin : A Study for Land use Guidelines
Name of Researcher: Assistant Professor Doosadee Thaitakoo
Year : 1999

Abstract

This research aims at studying the evolution of Krung Rattanakosin, the origin of Bangkok, for the clear understanding of its development over time in terms of settlement patterns resulted from the interrelationship among many significant factors; ie., system of administration, economy, social organisation, culture, and technology. The study outcome, then, focuses on the changes and trends of land utilization in order to formulate the land use concept for balancing heritage conservation and urban development.

The findings indicate that this area was known as Canen Ban Cock since Ayuthaya period. Up until King Rama I had established it as the capital, it then became the administrative centre where many palaces were built for royal residences and government offices. The significant change was marked in the reign of King Rama V. By reforming the administrative power, education and other infrastructure, the mixed use of palaces were consequently changed into the government office. The urban culture had altered from water-oriented to land-oriented as seen in the form of 2 storey shophouses along the streets. Its density went up higher in the reign of King Rama VII when distributor roads were constructed to link the main arterials. Moreover the construction method in the time of King Rama IX had made the area very compact. The decline in intensity of land uses for government and residential is obviously observed while commercial activity is tending to progress.

The recommendation of land use concept is the continuation of the mixed land use for revitalising this old city as our national pride as well as the productive and habitable place within its caring capacity.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยความช่วยเหลือจากคณะบุคคล และบุคคลหลายฝ่าย ซึ่งผู้วิจัยขอแสดงความขอบคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้ กล่าวคือ

ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ฝ่ายวิจัย คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ห้องสมุดคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์

สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร

นิสิตภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาฯ

ชาวเมืองในกรุงรัตนโกสินทร์ และ

นักวิชาการทั้งหลายที่กรุณาให้คำปรึกษาและอนุญาตให้อ้างอิงเอกสารของท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งท่านศาสตราจารย์ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี. โดย

ดุษฎี ทายตะคุ

กันยายน 2542

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ข
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ค
กิตติกรรมประกาศ.....	ง
สารบัญ.....	จ
สารบัญแผนที่.....	ช
สารบัญรูป.....	ซ
บทที่ 1	
บทนำ.....	1
1.1 ความสำคัญและความเป็นมาของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของงานวิจัย.....	2
1.3 ขอบเขตของงานวิจัย.....	2
1.4 แนวความคิด.....	3
1.5 วิธีการวิจัย.....	4
1.6 ภาพรวมของงานวิจัย.....	5
บทที่ 2	
วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ภายใต้เศรษฐกิจในรูปแบบประเพณี.....	6
2.1 บางกอกในฐานะเมืองท่าค้าขายของสยาม.....	6
2.2 บางกอกในฐานะ ‘กรุงธนบุรี’.....	22
2.3 บางกอก กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อแรกสถาปนา.....	32
2.4 กรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 2.....	60
2.5 กรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 3.....	84
บทที่ 3	
วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ภายใต้เศรษฐกิจรูปแบบการค้าเสรี.....	115
3.1 กรุงรัตนโกสินทร์ในยุคเริ่มต้นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ในสมัยรัชกาลที่ 4.....	115
3.2 กรุงรัตนโกสินทร์ในยุคปฏิรูปสังคมและการปกครอง ในสมัยรัชกาลที่ 5.....	137

เลขหม่   คพ
                    ศก 15
เลขทะเบียน 009815
วัน,เดือน,ปี 13 ธ.ค.42

	หน้า
บทที่ 4	
วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ในแนวนิยมความทันสมัยของ วัฒนธรรมตะวันตก.....	155
4.1 กรุงรัตนโกสินทร์ในยุคของการแพร่กระจายของวัฒนธรรม ‘ทันสมัยแบบตะวันตก’ ในสมัยรัชกาลที่ 6.....	155
4.2 กรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง ในสมัยรัชกาลที่ 7.....	165
4.3 กรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัฐบาลประชาธิปไตย ในสมัยรัชกาลที่ 8.....	176
4.4 กรุงรัตนโกสินทร์ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงยุคโลกไร้ พรมแดน ในสมัยรัชกาลที่ 9.....	188
บทที่ 5	
การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน และแนวทางการใช้ที่ดินบริเวณ กรุงรัตนโกสินทร์ในอนาคต.....	232
5.1 การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์.....	232
5.2 ปัญหาและความพยายามในการจัดการการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน...	235
5.3 แนวโน้มการใช้ที่ดิน.....	236
5.4 แนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต.....	240
บรรณานุกรม.....	243

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญแผนที่

		หน้า
แผนที่ 1	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2352.....	49
แผนที่ 2	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2367.....	78
แผนที่ 3	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2367 - พ.ศ. 2394.....	110
แผนที่ 4	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - พ.ศ. 2411.....	127
แผนที่ 5	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2411 - พ.ศ. 2453.....	147
แผนที่ 6	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2453 - พ.ศ. 2468.....	160
แผนที่ 7	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 7 พ.ศ. 2468 - พ.ศ. 2477.....	174
แผนที่ 8	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 8 พ.ศ. 2477 - พ.ศ. 2489.....	185
แผนที่ 9	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 9 พ.ศ. 2489 - พ.ศ. 2517.....	220
แผนที่ 10	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 9 พ.ศ. 2529.....	222
แผนที่ 11	การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 9 พ.ศ. 2539.....	228
แผนที่ 12	พัฒนาการของพื้นที่เมืองกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2325-2539.....	230

สารบัญรูป

หน้า

รูป 1	แผนที่จินตภาพซึ่งพ่อค้าชาวอินเดียได้เขียนไว้เมื่อ ค.ศ.1650 (พ.ศ.2193).....	10
รูป 2	บางกอกเมืองหน้าด่านแห่งแรกของราชอาณาจักรสยาม (กรุงศรีอยุธยา).....	12
รูป 3	บางกอกเมืองท่าเรือในสายตาราชทูตลาลูแบร์.....	14
รูป 4	ผังเมืองบางกอก.....	17
รูป 5	แผนผังป้อมของเมืองบางกอก.....	20
รูป 6	แผนผังป้อมเมืองธนบุรี ครั้งรบฝรั่งเศสต้นแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา.....	21
รูป 7	ศูนย์กลางกิจกรรมเมืองของกรุงธนบุรี.....	28

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความสำคัญ และความเป็นมาของปัญหาที่ทำการวิจัย

กรุงรัตนโกสินทร์ นับเป็นจุดกำเนิดของการตั้งถิ่นฐานของกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นเมืองหลวงปัจจุบันของประเทศไทยมานานกว่าสองร้อยปี จึงเป็นที่รวมของเหล่าสถานที่ที่มีความสำคัญทั้งในด้านประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม และวัฒนธรรมรัตนโกสินทร์ ซึ่งประกอบด้วย พระบรมมหาราชวัง วัด-ราชวรวิหาร สถานที่ราชการอันมีความสำคัญในระดับชาติ เช่น กระทรวงยุติธรรม กระทรวงกลาโหม กระทรวงมหาดไทย กระทรวงต่างประเทศ และระดับนานาชาติ เช่น องค์การสหประชาชาติ-FAO และ UNICEF ตลอดจนส่วนราชการระดับท้องถิ่นอันได้แก่ ศาลาว่าการกรุงเทพมหานคร รวมทั้งพื้นที่ของย่านชุมชนดั้งเดิมทั้งหลายซึ่งมีพัฒนาการของการตั้งถิ่นฐานสืบเนื่องมาเป็นระยะเวลายาวนาน อาทิเช่น ชุมชนบริเวณศาลเจ้าพ่อเสือ ชุมชนบริเวณแพร่งนรา-แพร่งบูร และแพร่งสรรพศาสตร์ ชุมชนมัสยิดจักรพงษ์ ฯลฯ นอกจากนี้ ยังมีพื้นที่ของย่านตลาดการค้าที่สำคัญ ๆ ซึ่งได้ก่อตัวมาในระยะเวลายาวนานจนเป็นเอกลักษณ์ และมีความสำคัญทั้งในระดับเมืองและระดับประเทศ ได้แก่ ปากคลองตลาด ท่าเตียน ท่าพระจันทร์ บางลำภู พาหุรัด วังบูรพา และย่านสังฆภัณฑ์ในถนนบำรุงเมือง เป็นต้น นับว่าพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์มีทั้งความสำคัญและคุณค่าต่อกรุงเทพมหานครในระดับสูงมาก

นอกจากนี้ บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ยังเป็นพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงทางผังเมืองในลักษณะถดถอย คือ มีอัตราการเติบโตประชากรลดลง แม้จะยังมีความหนาแน่นประชากรสูง แต่มีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะลดลงเช่นเดียวกัน สำหรับกิจกรรมเศรษฐกิจนั้นมีการเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากได้ย้ายกิจกรรมของสถานที่ราชการที่สำคัญ ๆ หลายแห่งออกไป จึงทำให้ประเภทกิจกรรมเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องเนื่องกับข้าราชการชบเขาลง เช่น ย่านเสาชิงช้า และย่านหลังกระทรวง ขณะเดียวกัน ก็มีภาครัฐและเอกชนที่มีบทบาทในการฟื้นฟูและพัฒนาเศรษฐกิจ-กายภาพในเขตพระนครนี้หลายแห่ง เช่น The Old Siam Plaza ตลอดจนความพยายามในการส่งเสริมกิจกรรมเศรษฐกิจ โดยภาครัฐด้วยการสร้างที่จอดรถเช่นที่ย่านบางลำภู และโครงการที่จอดรถใต้ดินลานเสาชิงช้า

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของที่อยู่อาศัยจากบ้านเดี่ยว ตึกแถว มาเป็นห้องเช่า ห้องชุด ในขนาดพื้นที่ที่เล็กต่ำกว่ามาตรฐาน ซึ่งกำลังเพิ่มจำนวนมากขึ้น อันจะก่อให้เกิดปัญหาความขาดแคลนน้ำใช้ ปัญหาการขาดแคลนที่โล่งว่างเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ ปัญหาปริมาณขยะที่จะเพิ่มมากขึ้น เป็นต้น นอกจากนี้ พื้นที่ของชุมชนดั้งเดิมหลาย ๆ แห่งได้ชบเขา แออัด ทรุดโทรม และรอลักษณะของการพัฒนาชุมชนที่เหมาะสม

ดังนั้น ภาพปัจจุบันของเขตพระนครจึงเป็นภาพหลายภาพที่ซ้อนกันอยู่ของลักษณะเด่นทางวัฒนธรรมอันเป็นความภาคภูมิใจของชาติที่จะต้องอนุรักษ์ไว้ เอกลักษณ์ของย่านดั้งเดิมต่าง ๆ ที่ควรจะได้รับทั้งการอนุรักษ์และพัฒนา ชีวิตเศรษฐกิจของพื้นที่ที่จะต้องได้รับการฟื้นฟูส่งเสริม และสภาพแวดล้อมกายภาพที่จะต้องได้รับการปรับปรุงให้ได้มาตรฐานอันควรแก่คุณภาพชีวิตที่ดี

ดังนั้น ประเด็นปัญหาสำคัญที่การวิจัยนี้มุ่งค้นหาคือ พัฒนาการของเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง การปกครอง ความคิด-ความเชื่อ เทคโนโลยีวิทยาการ ซึ่งส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์ทางกายภาพต่าง ๆ ของเมือง ได้แก่ โครงสร้างองค์ประกอบ และการใช้ประโยชน์ที่ดินในช่วงเวลาต่าง ๆ ของพัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อเป็นฐานความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติของพื้นที่ในอันที่จะก่อให้เกิดแนวความคิดในการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยการชี้แนะและกำกับแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคตต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์

- 1.2.1 ศึกษาวิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อทำความเข้าใจในพัฒนาการของความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยต่าง ๆ ทั้งทางสภาพภูมิศาสตร์ ประชากร เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง เทคโนโลยี และความคิด-ความเชื่อ ที่ส่งผลต่อลักษณะกายภาพของการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ตามช่วงเวลาต่าง ๆ
- 1.2.2 ศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ตามลักษณะวิวัฒนาการที่ปรากฏตามช่วงเวลา ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 - รัชกาลปัจจุบัน (พ.ศ.2325-2542)
- 1.2.3 ศึกษาแนวโน้มการใช้ที่ดินในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

1.3 ขอบเขตของงานวิจัย

- 1.3.1 งานวิจัยนี้ทำการศึกษาในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งหมายถึงพื้นที่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยา ครอบคลุมถึงคลองโอ่งอ่าง-บางลำพู รวมทั้งพื้นที่ที่เกี่ยวข้องเนื่องทั้งฝั่งธนบุรี และฝั่งพระนคร
- 1.3.2 งานวิจัยนี้ทำการศึกษากรุงรัตนโกสินทร์ในเชิงวิวัฒนาการ ดังนั้น จึงมีขอบเขตของช่วงเวลาดังนี้
  - ก. กรุงรัตนโกสินทร์ภายใต้เศรษฐกิจรูปแบบประเพณี นับตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

- ข. กรุงเทพมหานคร ภายใต้เศรษฐกิจรูปแบบการค้าเสรี ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงรัชกาลที่ 5
- ค. กรุงเทพมหานครในแนวนิยมความทันสมัยของวัฒนธรรมตะวันตก ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 - รัชกาลที่ 9

1.4 แนวความคิด

ทิศทางของการพัฒนาเมืองและนครในปัจจุบันมีหลายแนวความคิด ซึ่งไม่ปรากฏเป็นทฤษฎีแน่นอนตายตัว จนเป็นที่ยอมรับว่าเมืองและนครต้องมีรูปแบบการพัฒนาเช่นไร บางสำนักความคิด¹ ชี้ว่าการเติบโตของเมืองเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องจัดการ 'จำกัด' การเติบโตนั้นเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการจัดการและการคุ้มครองในการให้บริการสาธารณะแก่เมืองนั้น ๆ รวมทั้งเพื่อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมในอันที่จะโยงโยยชีวิตสังคมให้เกื้อหนุนการพัฒนาเมืองไปในทางที่สังคมเมืองนั้นต้องการ บางสำนักความคิด²โต้แย้งว่า การจำกัดการเติบโตของเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองใหญ่หรือมหานครที่กำลังเติบโตด้วยพลังทางเศรษฐกิจนั้น เป็นการขัดขวางมากกว่าจะเป็นการสนับสนุนการพัฒนา ดังนั้นสำนักนี้จึงรับและเกื้อหนุนให้เกิดการเติบโตของเมืองใหญ่อย่างเต็มที่ด้วยการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ของโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ระบบทางด่วน ระบบการขนส่งมวลชนความเร็วสูง และระบบโทรคมนาคมเป็นสิ่งสนับสนุนการพัฒนา

ขณะที่มีการดำรงอยู่ของแนวความคิดดังกล่าว กระบวนการโลกาภิวัตน์ ซึ่งมีพลังของเศรษฐกิจระบบตลาด (market force) และระบบการผลิตอุตสาหกรรม (industrialization) เป็นพลังสำคัญของวัฒนธรรมโลก (global culture) ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทั้งวิถีชีวิตและโลกแวดล้อมเมืองในเอเชียอาคเนย์³ ซึ่งนับรวมกรุงเทพมหานครไว้ด้วยนั้น การบริโภคผลผลิตสำเร็จรูป (consumption of the end products) นับตั้งแต่อาหาร เสื้อผ้า กระเป๋า รองเท้า ไปจนถึงวัสดุก่อสร้าง ตลอดจนการบันเทิงเรีงรมย์ ซึ่งมีให้เลือกหลากหลายและไม่ต้องคิดมากไม่ต้องยุ่งยากจนเคยชินและแพร่ขยายวงเข้าไปในความคิดการพัฒนาเมือง เช่นว่า จะทำกรุงเทพมหานครให้เป็นปารีส หรือจะทำย่านพาณิชย์กรรมศูนย์กลางเมืองกรุงเทพมหานครให้เป็นชานฟรานซิสโก ฯลฯ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

1 Mike Jenks. The Compact City. E & FN SPON, London : 1996.

2 Tokyo Metropolitan Government. A Hundred Years of Tokyo City Planning, 1994.

3 Marc Askew and William Logan. Cultural Identity and Urban Change in Southeast Asia. Deakin University Press. 1994.

ในทางสถาปัตยกรรมนั้น การลอกเลียนแบบนับเป็นการไม่มีความคิดสร้างสรรค์ ส่วนในทางชาติพันธุ์วิทยา การสูญเสียเอกลักษณ์ของสิ่งมีชีวิตนับเป็นการสูญสลายไปจากการดำรงอยู่ของเผ่าพันธุ์ และในทางศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ การลอกเลียนแบบ การเอาอย่างกันนั้น เป็นวิถีคิดของผู้ตามมิใช่วิถีคิดของผู้นำที่มีความสามารถในการคิด-ทำเองได้ แต่ในทางบริโภคนิยมถือว่าการใช้ประโยชน์ได้อย่างคุ้มค่าแล้ว

สำหรับแนวคิดในเชิงวิวัฒนาการนั้นคำนิยาม ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองในแต่ละช่วงเวลา ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่สังคมนั้นคิดขึ้นเองหรือรับเอามาจากสังคมอื่นนั้นเป็นกระบวนการของการพัฒนาเมือง ซึ่งมีได้ทั้งช่วงเวลาของความก้าวหน้า และช่วงเวลาแห่งการเสื่อมถอยทั้งทางความคิดและการจัดการ ซี วอร์เรน ไฮลิสเตอร์ ได้กล่าวไว้ใน Roots of the Western Tradition ว่าบรรดาความคิด การทดลอง ความผิดพลาด และความยากลำบากของหลายชั่วอายุคนที่แล้วมานับร้อยนับพันปีนั้น เป็นรากฐานของวิทยาการสมัยใหม่ที่ได้เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต มาตรฐานความเป็นอยู่ของมนุษย์อย่างใหญ่หลวง และยังได้เป็นหนทางไปสู่ความเป็นพิษภัยและการทำลายชีวิต สถาบันทางการเมืองและเศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็น ระบบรัฐสภา ทุนนิยม สังคมนิยม คอมมิวนิสต์ และฟาสซิสต์ ล้วนเป็นผลผลิตของกระบวนการทางประวัติศาสตร์อันยาวนานเช่นเดียวกับวิถีความคิดของเราเกี่ยวกับศาสนาและความยุติธรรมในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวางผังเมืองและความสำเร็จทางการแพทย์ อันมีผลทำให้จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นอย่างมากมาย ตลอดจนความสำนึกของเราว่าสิ่งใดเป็นความดีงาม สิ่งใดเป็นความหยาบช้า และสิ่งเหล่านี้มีบทบาทอย่างสำคัญในการขับเคลื่อนปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของเมืองในปัจจุบัน รวมทั้งจะเป็นตัวกำหนดอนาคตของชีวิตผู้คนชาวเมืองและชีวิตเมืองนั้นด้วย

โดยสรุป งานวิจัยวิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ : การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคตนี้ มุ่งเน้นที่จะศึกษาพัฒนาการของเมืองตามปรากฏการณ์ของลักษณะกายภาพต่าง ๆ ของกรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงเวลาต่าง ๆ โดยจะทำการวิเคราะห์ปัจจัยทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ความคิด-ความเชื่อ การเมือง การบริหารปกครอง และเทคนิควิทยาการที่ส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของโครงสร้างและองค์ประกอบเมืองทั้งหลายซึ่งแปรเปลี่ยนไปในช่วงเวลาตามเหตุ-ปัจจัยนั้น ๆ เพื่อเป็นรากฐานสำคัญในการสร้างวิสัยทัศน์ หรือการชี้แนะภาพอนาคตที่เหมาะสมให้กับการพัฒนาเมือง ซึ่งจะนำทั้งความปกติสุข ความเจริญก้าวหน้า และความมีชีวิตมาสู่เมืองและชาวเมือง

1.5 วิธีการวิจัย

วิธีการวิจัยแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ

1.5.1 การวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ ในช่วงต้นของการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ โดยทำการหาข้อมูลจากเอกสารประวัติศาสตร์ต่าง ๆ นับตั้งแต่พงศาวดาร การจดบันทึกเรื่องราว การบันทึกเป็นแผนที่และรูปภาพ ทั้งที่เป็นเอกสารของไทยและต่างประเทศ (รวมทั้งที่มีการแปลไว้ด้วย)

จากนั้นได้ทำการวิเคราะห์ ดึงประเด็นทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ความคิด-ความเชื่อ การเมือง-การปกครอง เทคนิควิทยาการ และการตั้งถิ่นฐาน เพื่อประมวลเรียบเรียง และอ้างอิงให้เกิดภาพของการตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองในช่วงเวลานั้น ๆ ตามเหตุ-ปัจจัยในขณะนั้น

1.5.2 การวิจัยเชิงสำรวจ ในช่วงท้ายของการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงสำรวจ เนื่องจากไม่มีข้อมูลภาคเอกสารของสถานการณ์เมืองในกรุงรัตนโกสินทร์ขณะนั้น จึงได้ทำการหาข้อมูลโดยการออกสำรวจ - สังเกตการณ์ - และสอบถามผู้อยู่อาศัย และประกอบกิจการอยู่ในกรุงรัตนโกสินทร์ ณ ช่วงปี พ.ศ.2530 และ พ.ศ.2539 เพื่อประมวลและเรียบเรียงเป็นสภาวะการณ์ของการพัฒนาเมืองในขณะนั้น

1.6 ภาพรวมของงานวิจัย

ผลงานวิจัยนี้ประกอบด้วย 3 ส่วน โดยในส่วนแรกคือ บทที่ 1 เป็นบทนำซึ่งครอบคลุมความสำคัญของปัญหา วัตถุประสงค์ และขอบเขตของการวิจัย รวมทั้งแนวความคิด และวิธีการวิจัย

ในส่วนที่ 2 ซึ่งเป็นผลการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ของวิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ในอดีตนั้น แบ่งออกเป็น 3 บท คือ บทที่ 2 วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ภายใต้เศรษฐกิจในรูปแบบประเพณี ซึ่งครอบคลุมเนื้อหาของการตั้งถิ่นฐานในบางกอกตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มาจนถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บทที่ 3 วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ในเศรษฐกิจรูปแบบการค้าเสรี ซึ่งครอบคลุมช่วงเวลาสองรัชสมัยคือ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบทที่ 4 วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ในแนวนิยมความทันสมัยของวัฒนธรรมตะวันตก ซึ่งครอบคลุมเนื้อหาตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงรัชกาลปัจจุบัน (ซึ่งมีการวิจัยเชิงสำรวจร่วมด้วย)

ส่วนที่ 3 จะเป็นผลสรุปของการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและแนวทางการใช้ที่ดินบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ในอนาคต ซึ่งจะมีลักษณะเป็นแนวความคิดของการสร้างดุลยภาพให้เกิดขึ้นกับการดำรงรักษาเอกลักษณ์ของชาติ การฟื้นฟูเอกลักษณ์ประจำถิ่นของย่านต่าง ๆ ตลอดจนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนต่าง ๆ ในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์

บทที่ 2

วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ ภายใต้เศรษฐกิจในรูปแบบประเพณี (Traditional Economy)

2.1 บางกอกในฐานะเมืองท่าค้าขายของสยาม

2.1.1 การตั้งถิ่นฐานชุมชน

ชุมชนบางกอกมีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยปลูกสร้างบ้านเรือน วัด วาอารามเรียงรายไปตามลำน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเดิมซึ่งคือคลองบางกอกใหญ่ในปัจจุบัน ตำนานเมืองธนบุรีได้บอกเล่าไว้ว่า เมืองธนบุรีเดิมตั้งอยู่ในคลองบางกอกใหญ่ ตรงวัดคูหาสวรรค์ หรือที่เรียกว่า วัดศาลาสีหน้า¹ ราษฎรไทยซึ่งเป็นเกษตรกรโดยสายเลือด และโดยการสนับสนุนจากความอุดมสมบูรณ์ของดิน น้ำ และพืชพันธุ์นั้นได้กระจายตัวท่ามาหากินไปตามลุ่มน้ำต่าง ๆ ที่สามารถเข้าถึงได้ด้วยทางเรือ ดังได้พบศิลปเก่าแก่สมัยอยุธยาตอนต้น ณ วัดแก้ว วัดตะพาน วัดจันทาผ้าขาว วัดเพรง วัดบางแวก

พื้นที่บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของกรุงเทพมหานครในปัจจุบันนั้น มีการบันทึกเป็นทางการไว้ในรัชสมัยของสมเด็จพระชัยราชาธิราช กษัตริย์องค์ที่ 13 แห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งครองราชย์อยู่ในช่วงปี พ.ศ.2057-2071² ว่าแต่ก่อนดินแดนฝั่งกรุงเทพและธนบุรีเป็นแผ่นดินเดียวกัน³ และบริเวณที่เป็นแม่น้ำเจ้าพระยาในปัจจุบันเช่น บริเวณท่าเตียนและท่าช้าง วังหน้านั้นเคยเป็น 'a dry land'⁴ ต่อมาเมื่อปีมะโรง จ.ศ.884 (พ.ศ.2065) สมเด็จพระชัยราชาโปรดเกล้าฯให้ขุดคลองลัดบางกอกใหญ่ โดยขุดลัดตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยไปออกแม่น้ำเก่าที่หน้าวัดอรุณฯเพื่อร่นระยะทางให้สั้นเข้า⁵ ซึ่งก่อนการขุดคลองลัดนี้ แนวแม่น้ำเจ้าพระยา

1 ประชุมหมายเหตุรับสั่ง ภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี. หน้า 60-61.

2 ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า. (กรมศิลปากร, 2511) หน้า 24.

3 ฟรังซัวส์ อังรี ตูรแปง, ปอล ชาเวียร์ แบล. ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม (กรมศิลปากร, 2530), หน้า 15.

4 W.A.R. Wood. A History of Siam. (New York : AMS Press, 1974), p.101.

5 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), หน้า 534-535.

คือแนวคลองบางหลวงและคลองบางกอกน้อยในปัจจุบัน⁶ ต่อมากระแสน้ำไม่ไหลเข้าคลองบางกอกน้อยทั้งหมด ทำให้แม่น้ำสายเดิมกลายเป็นคลอง และคลองลัดที่ขุดใหม่ในสมัยพระชัยราชานี้กลายเป็นแม่น้ำไป⁷

ตั้งแต่นั้นมา กษัตริย์รัชกาลต่าง ๆ ของกรุงศรีอยุธยา ได้ขุดคลองลัดเพิ่มขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างใกล้ปากอ่าวไทย ดังต่อไปนี้⁸ (ดูแผนที่ 2.1)

- คลองลัดบางกรวย (เมื่อ พ.ศ.2081 ในสมัยพระมหาจักรพรรดิ กษัตริย์องค์ที่ 15)
- คลองลัดเกร็ดใหญ่ (เมื่อ พ.ศ.2151 ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม กษัตริย์องค์ที่ 21)
- คลองลัดเมืองนนท์ (เมื่อ พ.ศ.2179 ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง กษัตริย์องค์ที่ 24)
- คลองลัดเกร็ดน้อย (เมื่อ พ.ศ.2265 ในสมัยพระเจ้าท้ายสระ กษัตริย์องค์ที่ 30)

เมื่อพิจารณาประโยชน์จากการขุดคลองลัดดังกล่าวแล้ว เป็นไปได้อย่างยิ่งที่ผู้คนทั้งหลายซึ่งทำมาหากินและมีถิ่นฐานบ้านช่องรายเรียงไปตามลำน้ำบริเวณลุ่มเจ้าพระยาตอนล่างใกล้ปากอ่าวไทย จะได้รับประโยชน์จากการขุดคลองลัดเหล่านี้ ทั้งในด้านการคมนาคม ชลประทาน ระบายน้ำ น้ำใช้ และที่พักผ่อนหย่อนใจ และที่มากไปกว่านั้นก็คือแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองลัดเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งหลาย ได้อำนวยความสะดวกในการสัญจรติดต่อค้าขายระหว่างกรุงศรีอยุธยา หัวเมือง และหมู่บ้านต่าง ๆ ในลุ่มน้ำนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแม่น้ำเจ้าพระยาที่ได้รับการร่นระยะทางให้สั้นลงด้วยการมีคลองลัดนี้ ได้กลายเป็นถนนสายสำคัญที่นำนักการทูต พ่อค้านักบวช และทหารต่างชาติเข้ามามีบทบาทอย่างสำคัญต่อกรุงศรีอยุธยาตอนปลายและต่อกิจกรรมการใช้พื้นที่ชุมชนบางกอกในสมัยนั้น

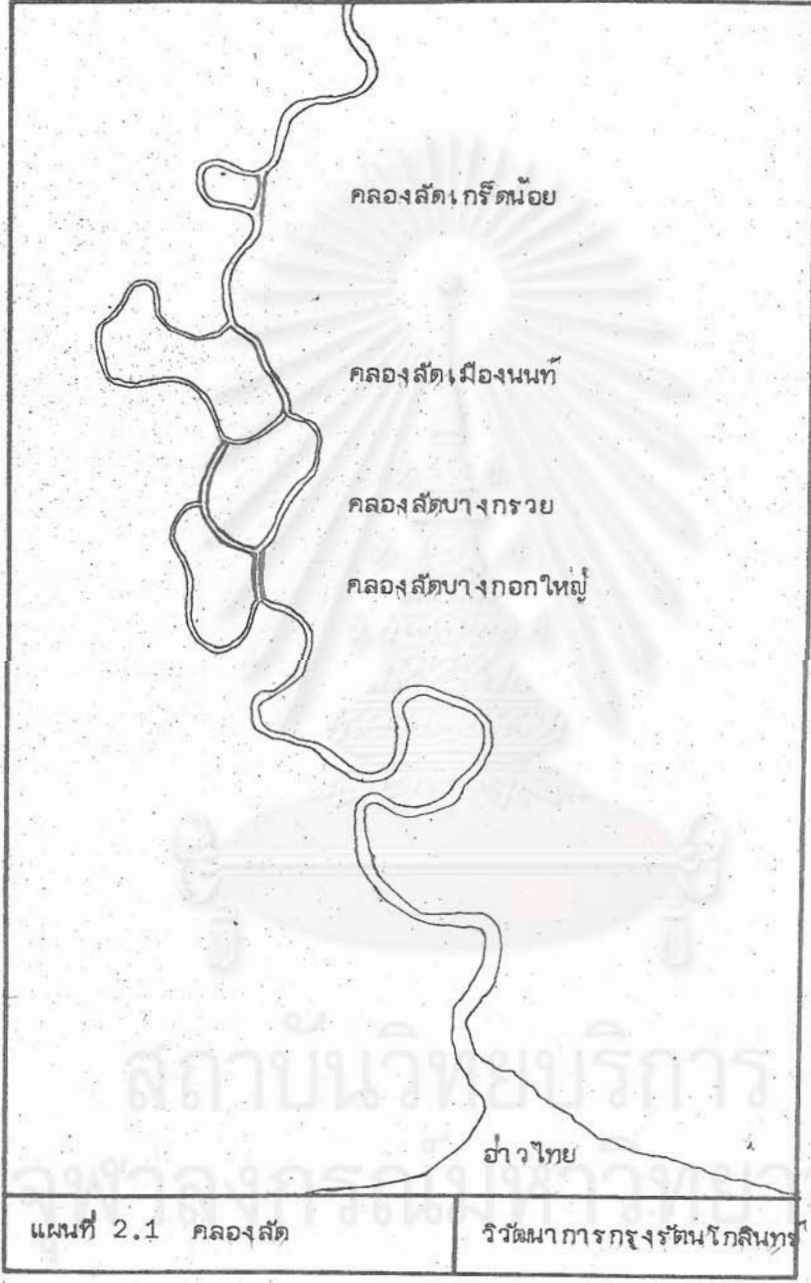
นั่นคือพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างใกล้ปากอ่าวไทยซึ่งไร้ชื่อเสียงมาแต่เดิม เริ่มมีความสำคัญปรากฏในบันทึก สืบเนื่องมาจากการขุดคลองลัดเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาและการติดต่อกับต่างประเทศ ในช่วง 100 ปีแรก (พ.ศ.2065-2165) และความคิดค้นในกิจกรรมการศาสนา การทูต การค้า การทหาร ได้เพิ่มขึ้นอย่างมากนับตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าทรงธรรม พระเจ้าปราสาททอง พระนารายณ์มหาราช และพระเพทราชา กิจกรรมเหล่านั้นได้มีผลกระทบโดยตรงต่อบทบาทหน้าที่และองค์ประกอบชุมชนบางกอกดังจะได้กล่าวละเอียดต่อไป

6 W.A.R. Wood. *op. cit.*, p. 101.

7 ปอล ชาเวียร์ แพล. เรื่องเดิม. หน้า 15.

8 พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. หน้า 576-579 และ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63. หน้า 24-27.

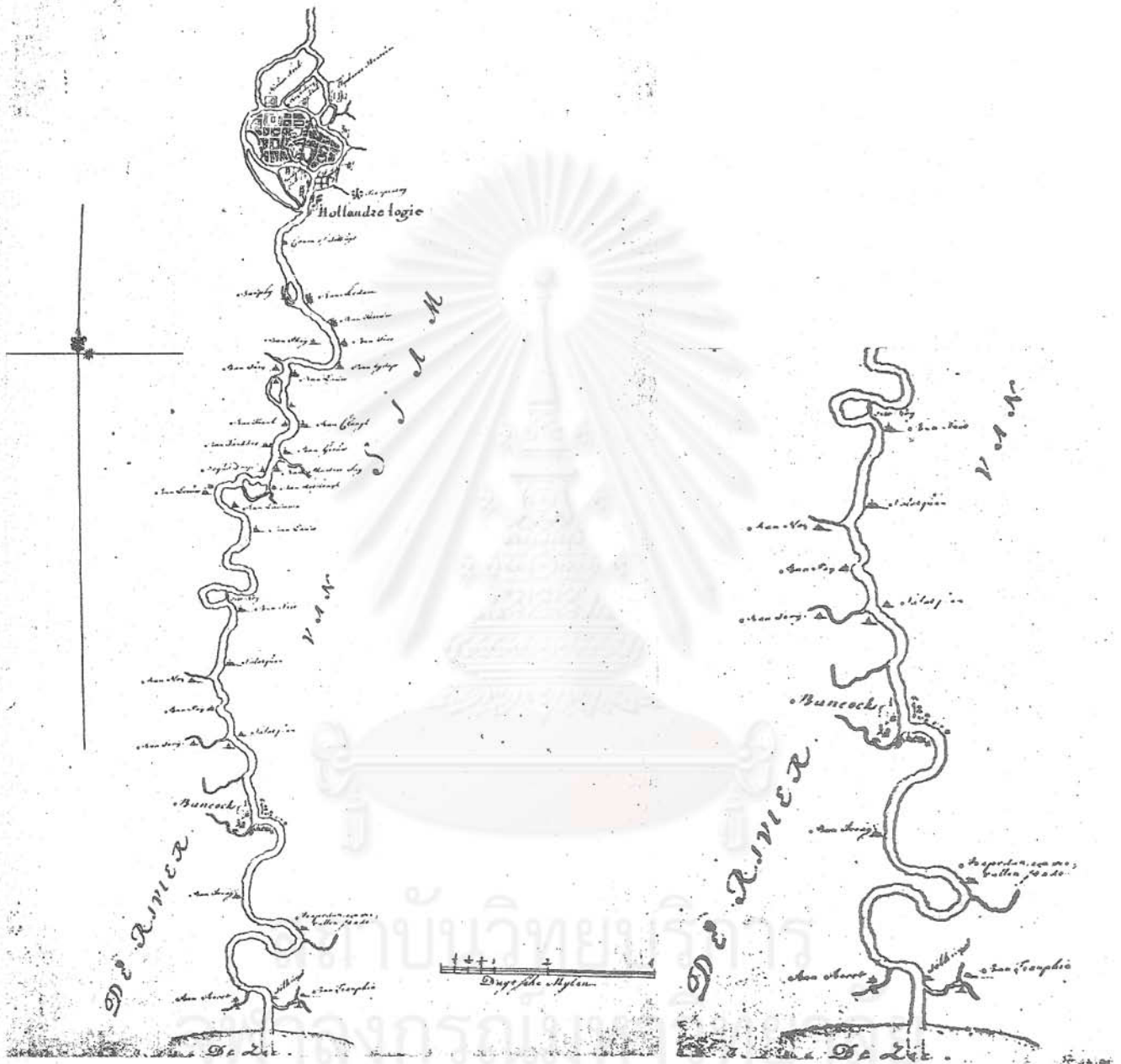
เค้าโครงและจินตภาพของบางกอกได้เริ่มปรากฏชัดเจนจากหลักฐานทางเอกสาร ซึ่งเป็นบันทึกของนายโยส ชูเตน (Joost Schouten) ผู้จัดการบริษัทการค้าฮอลันดาประจำกรุงศรีอยุธยา เมื่อ ค.ศ.1618 (พ.ศ.2161) เขาได้รับรู้ไว้ว่า ประเทศสยามเป็นราชอาณาจักรใหญ่ มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันทั่วไป อาณาจักรสยามประกอบไปด้วยเมืองเล็กใหญ่มากมาย มีตลาดที่ซื้อขายและหมู่บ้านจำนวนมากเหลือคณานับ บรรดาเมืองใหญ่ ๆ นั้นคือ อยุธยา พิษณุโลก สุพรรณบุรี ลำปาง ลีชานาลัย กำแพงเพชร นครสวรรค์ ตะนาวศรี นครศรีธรรมราช พัทลุง บางกอก เพชรบุรี ราชบุรี มะริด และเมืองอื่น ๆ อีกมาก⁹ นอกจากคำบอกเล่าดังกล่าวที่ระบุว่าบางกอกเป็นเมืองใหญ่เมืองหนึ่งมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าทรงธรรม กษัตริย์องค์ที่ 21 แห่งกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ.2145-2170 แล้ว พ่อค้าต่างชาติยังได้ให้เค้าโครงเป็นแผนที่ไว้เมื่อ ค.ศ.1650 (พ.ศ.2193) (ดูรูปที่ 1 และ 2)¹⁰ ซึ่งครอบคลุมอาณาบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ปากอ่าวไทยจนถึงกรุงศรีอยุธยา ได้ชี้ให้เห็นความสำคัญของกรุงศรีอยุธยาด้วยขนาด โครงสร้าง และองค์ประกอบของเกาะเมืองอยุธยา (Iudea) นอกจากนั้นได้ระบุตำแหน่งของวัด เจดีย์ ที่กระจายรายเรียงไปตลอดลำแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นระยะ ๆ ซึ่งเน้นให้เห็นว่ากลุ่มการตั้งถิ่นฐานบริเวณบางกอก (Bancok) เป็นชุมชนที่เกาะกลุ่มไปตามสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าและหนาแน่นกว่าบริเวณ “บ้าน” (Ban) อื่น ๆ แต่ก็ยังไม่มีขนาดและโครงสร้างชุมชนที่เทียบได้กับกรุงศรีอยุธยา

ภาพรวมของชุมชนบางกอกได้ปรากฏชัดเจนมากขึ้นตั้งแต่ปี ค.ศ.1685 (พ.ศ.2228) เป็นต้นมา ในบันทึกของราชทูต บาทหลวง ทหารเรือ และนักเขียนชาติฝรั่งเศสที่บันทึกและประมวลเหตุการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับฝรั่งเศส ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและพระเจ้าหลุยส์ที่ 14

บางกอก (Bancok) ในสายตาบาทหลวงตาชาร์ด (Tachard) ชาวฝรั่งเศส เมื่อช่วงปี พ.ศ.2228-2229 นั้น (ธนบุรี) เป็นเมืองด่านแห่งแรกของราชอาณาจักรและเป็นเมืองปราการที่มีความสำคัญที่สุดแห่งราชอาณาจักรด้วย เพราะเป็นสถานที่ป้องกันการผ่านเข้าไปในแม่น้ำ กับ

9 ประชุมพงศาวดารภาค 76 จดหมายเหตุของโยส เขาเต็น พ่อค้าชาวฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง. (กรมศิลปากร, 2504), หน้า 1.

10 Han ten Brummelhuis. Merchant, Courtier and Diplomat : A History of the Contacts Between the Netherlands and Thailand. (Uitgevermaatschappij de Tijdstroom Lochem-Gent, 1987), p.10.

รูปที่ 1   Bangkok c.1650   (บางกอก เมื่อประมาณ พ.ศ. 2193)

ที่มา : Dutch manuscript map of the Siam river from the sea to the city of 'Judea' (Ayutthaya), c. 1650.

Han ten Brummelhuis, Merchant, Courtier and Diplomat : A History of the Contacts Between the Netherlands and Thailand. (Uitgevermaatschappij de Tijdstroom Lochem-Gent, 1987).

ป้อมปืนอีกแห่งหนึ่งทางฝั่งข้างโน้น¹¹ เมื่อไปถึงบางกอก เรือเดินทะเลอังกฤษลำหนึ่งซึ่งจอดทอดสมออยู่ทางด้านใต้ของป้อมปืนยิงปืนใหญ่สุดโต่งให้แก่ท่านทูตเป็นจำนวน 21 นัด และตัวเมืองซึ่งอยู่ทางฟากตรงกันข้ามยิงสุดโต่งให้ 31 นัด¹² (รูปที่ 2)

บางกอก ตั้งอยู่ลึกจากปากน้ำเป็นระยะทางสิบลิเออ (44-55 กิโลเมตร)¹³ สภาพการเป็นพื้นที่ราบลุ่ม น้ำท่วมถึง อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การปลูกข้าว และการสัญจรทางน้ำของบางกอกนี้ Tachard บันทึกไว้ว่า ด้วยว่าในเดือนกันยายนที่เราไปถึงนั้น แม่น้ำของสยามท่วมฝั่งและนองไปในท้องทุ่งท้องนา¹⁴ โดยเหตุที่พื้นดินในบริเวณนั้นจนกระทั่งเหนือกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปในระยะทางเดินเท้า 1 วัน มีความต่ำมาก น้ำจึงท่วมอยู่นานเป็นเวลาตั้งครึ่งปี ฝนซึ่งตกลงมาติดต่อกันเป็นเวลาหลายเดือนนั้น ทำให้น้ำในแม่น้ำล้นฝั่งและท่วมเข้าไปในแผ่นดิน เหตุนี้เองจึงทำให้พื้นดินมีโอชะอุดมสมบูรณ์นัก มิฉะนั้นแล้วข้าวซึ่งขึ้นนอกงามแต่ในน้ำเท่านั้นและมีอยู่เต็มท้องทุ่งทั่วทุกแห่งก็จะไม่ได้ผลดังที่เป็นอยู่ อันใช้เป็นอาหารหลักของชาวสยามและอาณาจักรใกล้เคียง อนึ่ง การที่น้ำท่วมนี้ยังเป็นความสะดวกต่อการที่จะไปไหนมาไหนด้วยเรือได้ทั่วทุกหนทุกแห่ง แม้กระทั่งจะฝ่าเข้าไปในท้องทุ่ง ด้วยเหตุนี้จึงมีเรือมากมายอยู่ในที่ทั่วไป ภาพสองฟากแม่น้ำที่ประทับใจ Tachard มากคือ เรापบลิงเป็นอันมากตามชายฝั่งแม่น้ำ มันยืนอยู่ตามต้นไม้ แต่อะไรก็ไม่นำดูเท่านกยางขาวเป็นจำนวนมากที่จับอยู่ตามต้นไม้ นกตามท้องไร่ท้องนานั้นมีขนงดงามมาก มีสีต่าง ๆ กัน บ้างก็เหลือง บ้างก็แดง บ้างก็เป็นสีฟ้า สีเขียว จำนวนมากมาย ไม่มีเลยที่ว่ามีเมื่อเดินทางไปถึงหนึ่งลิเออแล้วจะไม่พบวัด (pagode) เข้าสักแห่ง และอาวาสของท่านก็เป็นประตูลานักเสมินารี (seminaire) ซึ่งพวกลูกผู้ดีมีตระกูลมารับการศึกษากัน และตั้งแต่บางกอกไปจนถึงสยาม (กรุงศรีอยุธยา) เรापบลิงบ้านเป็นอันมากเกือบทั่วไปทั้งสองฟากแม่น้ำ หมู่บ้านเหล่านี้ประกอบด้วยกระท่อมเป็นเรือนยกพื้นสูงเนื่องจากน้ำท่วม สร้างขึ้นด้วยไม้ไผ่ กล้วย ๆ กับหมู่บ้านนั้นมีบาซาร์ (Bazar) หรือตลาดลอยน้ำ¹⁵

11 บาทหลวงตาซาร์ด, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม. (กรมศิลปากร, 2517), หน้า 23.

12 เรื่องเดิม. หน้า 31.

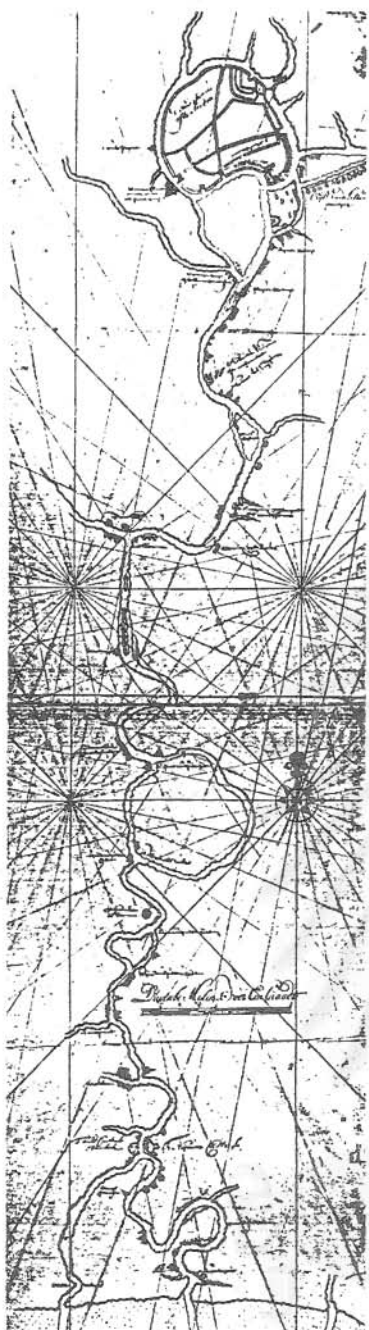
13 Lieue = ลิเออ = ลี = มาตรการวัดความยาวโบราณ

1 ลีบก = 4.44 กม.

1 ลีทะเล = 5.55 กม.

14 บาทหลวงตาซาร์ด, เรื่องเดิม, หน้า 18.

15 เรื่องเดิม, หน้า 20 - 23.

รูปที่ 2   Bangkok c. 1680-1690 (บางกอกเมื่อประมาณ พ.ศ. 2223-2233)
 ที่มา : Brummelhuis, op.cit.

ในบันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในคริสต์ทศวรรษที่ 17 ซึ่งเป็นบันทึกของชาวต่างประเทศที่เข้ามาติดต่อกับกรุงศรีอยุธยา พ่อค้าฮอลันดาได้บันทึกไว้ว่าจากปากน้ำเข้าไป 5 ไมล์เป็นที่ตั้งของเมืองล้อมรอบด้วยกำแพงมีชื่อว่า บางกอก (Bangkok) ณ ที่นี้เป็นที่ตั้งของด่านภาษีแห่งแรกเรียกว่า ขนอบบางกอก (Canen Bangkok) ซึ่งเรือและสำเภาทุกสำไม่ว่ามาจากชาติใดก็ตามจะต้องหยุดจอดทอดสมอและแจ้งให้ด่านนี้ทราบก่อนว่าจะเข้ามาเพื่อจุดประสงค์อันใด บรรทุกสินค้ามาจากไหน มีผู้ใดมากับเรือบ้าง และมีสินค้าอะไรบ้างที่บรรทุกมา ก่อนที่เรือเหล่านั้นจะล่องสำหรือเดินทางเข้าไปกว่านั้น ในทำนองเดียวกันเมื่อเรือจะกลับออกไปจะต้องแสดงใบผ่าน หรือ "ตรา" ที่เป็นหนังสือสำคัญซึ่งได้รับพระราชทาน ณ ด่านภาษีบ้านตะนาว ต่อด่านภาษีที่บางกอกเพื่อจำอากรแผ่นดินสำหรับเรือและสินค้า หากไม่ปฏิบัติตามนี้แล้วไม่ว่าจะเป็นนายเรือ หรือเจ้านายอื่น ๆ ก็ตามจะถูกยึดเรือทันที

ภาพบางกอกในช่วงปี พ.ศ.2228-2229 ที่รับรู้โดยบาทหลวงตาซาร์ดและบาทหลวงเดอ ชัวลี (Abbe de Choisy) นั้น มีความคล้ายคลึงกันอยู่มาก โดยบาทหลวง เดอ ชัวลี บันทึกไว้ได้ละเอียดกว่า ว่า ทั้งสองฝั่งแม่น้ำเต็มพริ้วไปด้วยต้นหมากกับต้นมะพร้าว เต็มไปด้วยฝูงลิง แลนกนกนั้นมีสีสันต่าง ๆ บ้างก็เป็นสีฟ้า บ้างก็แดง บ้างก็เหลืองอ้อย ที่สวยที่สุดเห็นจะเป็นนกยางขาว ซึ่งชาวฝั่งทั้งตัวราวกับหิมะ เราเห็นทุ่งนากว้างเป็นครึ่งคราว (สลับกับหมู่บ้านชายแม่น้ำ ที่ได้สร้างซุ้มไม้ไผ่ประดับด้วยกิ่งไม้ใบเขียว) มีต้นข้าวเขียวชอุ่มใบขึ้นเหนือน้ำ หมู่บ้านซึ่งเรือนสร้างด้วยไม้เป็นเรือนยกพื้นสูง เห็นสัตว์วัวควายอยู่บนเรือนตอนหน้า และมันจะอยู่กันไปตั้งนั้นจนกระทั่งถึงเดือนธันวาคมอันเป็นฤดูที่น้ำเริ่มลด¹⁶

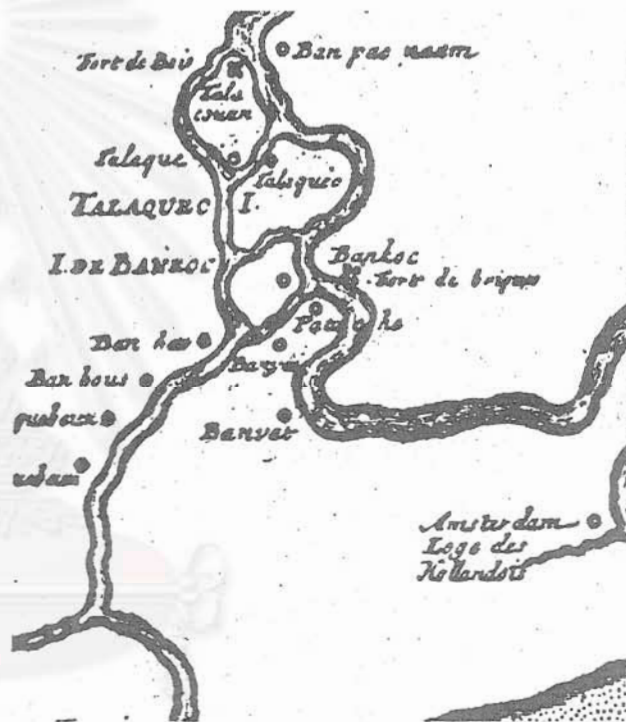
บาทหลวงเดอ ชัวลี ซึ่งเป็นผู้ช่วยทูตฝรั่งเศสมาในคณะของ เชวาเลียร์ เดอร์ โชมองต์ (Chevalier de Chaumont) เมื่อ ค.ศ.1685 (พ.ศ.2228) ได้บันทึกไว้อย่างละเอียดว่า 24 กันยายน เป็นอันว่าบัดนี้เราก็ได้มาจอดทอดสมอที่สันดอนสยามแล้ว ห่างจากปากน้ำ 2 ลิเออตรงที่น้ำลึก 5 บราสส์ครึ่ง¹⁷ เราได้ยิงปืนใหญ่ขึ้น 3 นัด มิใช่เป็นการยิงสลุต เพราะไม่มีป้อมปืนที่ตรงปากน้ำ หากมีอยู่ลึกเข้าไปในลำแม่น้ำ (คือบางกอก-ธนบุรี) แต่เพียงบอกให้ทางฝั่งรู้ว่ามีการเรือมา และเจ้าหน้าที่ด่านขนอนอาจมาดูก็ได้ว่าอะไรเป็นอะไร และในวันที่ 26 กันยายน เจ้าเมืองบางกอก (Banko) ส่งเรือบรรทุกผลไม้กับไก่เป็ดเป็นอันมากและหมูตัวหนึ่งให้ราชทูต ชาวสยามที่เราได้เห็นตราบเท่าทุกขณะนี้ล้วนรูปร่างหน้าตาหมดจดดีทั้งนั้น นอกจากลักษณะหน้าตาชาวสยามและสภาพแวดล้อมธรรมชาติของบางกอกแล้ว บาทหลวงเดอ ชัวลี ได้บันทึกความรู้สึกทางการเมืองเกี่ยวกับบางกอกไว้ว่า มีขุนนางชั้นผู้ใหญ่ 2 นาย ซึ่งคนหนึ่งเป็นชาวโปรตุเกส ชาวโปรตุเกสนั้นมารับตำแหน่งผู้บังคับบัญชาทหารที่บางกอก และจะมีอำนาจบังคับบัญชาเหนือเจ้าเมือง ที่บางกอกมีป้อมปืนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ ยังอยู่ในสภาพดี¹⁸

จากบันทึกทั้งหลายข้างต้นจะเห็นความเปลี่ยนแปลงของบางกอกจากการเป็นชุมชนที่เกาะไปตามสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีการตั้งบ้านเรือนเป็นกลุ่มหนาแน่นกว่าหมู่บ้านอื่น ๆ ในช่วงปี พ.ศ.2193 (ดูรูปที่ 1 ประกอบ) อีก 35-40 ปีต่อมา บางกอก (ธนบุรี) ก็ได้รับการบันทึกไว้ว่าเป็นเมืองด่านและเมืองปราการที่มีความสำคัญที่สุด (ดูรูปที่ 2 และรูปที่ 3) บทบาท

16 บาทหลวงเดอ ชัวลี, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ.1685-1686 ฉบับสมบูรณ์. (สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2516) หน้า 348.

17 1 บราสส์ = 1.64 เมตร

18 เรื่องเดิม, หน้า 324, 329, 348.

รูปที่ 3

แผนที่แม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาจนไหลลงสู่ทะเล

แสดงที่ตั้งบริเวณสำคัญ ๆ คือ 3. พระมหานครศรีอยุธยา

34. ตลาดขวัญ

38. เกาะเมืองบางกอก (ธนบุรี)

40. ป้อมอิฐ (วัดพระเชตุพน)

ที่มา : พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, จดหมายเหตุตราลูลูแบร์เล่ม 1 : 2505. และ สันต์ ท. โกมลบุตร, จดหมายเหตุตราลูลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ : 2510.

หน้าที่ที่เป็นเมืองหน้าด่านและเมืองปราการของบางกอกได้รับการอธิบายไว้อย่างละเอียดในบันทึกของราชทูตลาลูแบร์ (M. La Loubere) ซึ่งเป็นราชทูตจากพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาพร้อมการกลับจากฝรั่งเศสของท่านโกษาปานราชทูตไทย เมื่อ ค.ศ.1687 (พ.ศ.2230) ดังนี้

ลาลูแบร์ได้เริ่มกล่าวถึงบางกอกว่า บนเส้นแม่น้ำสายนี้ (แม่น้ำเจ้าพระยา) ห่างจากทะเลลึกเข้าไป 7 ลี (31-39 กิโลเมตร) เป็นที่ตั้งของเมืองบางกอก (ดูรูปที่ 3) ชาวสยามไม่ค่อยนิยมปลูกบ้านเรือนอยู่ตามชายฝั่งทะเลนัก ซึ่งความจริงก็อยู่ห่างจากตัวเมืองไม่ถึงวัน แต่มักชอบไปปลูกที่พักอาศัยอยู่ตามชายแม่น้ำที่ขึ้นล่องสะดวกแก่การค้าทางทะเลเสียเป็นส่วนมาก ส่วนนามตำบลแหล่งแห่งนี้ โดยเหตุผลแล้วก็น่าจะเรียกว่าเมืองท่าเรือ คำว่า บางกอก (Bancok) มีมาให้ใช้เรียกกันอย่างไรก็ไม่มีใครรู้ ทั้ง ๆ ที่ชื่อตำบลของสยามมากหลายมักขึ้นต้นด้วยคำว่า บ้าน (Ban) อันหมายความว่าหมู่บ้านก็ตาม สวนผลไม้ที่บางกอกนั้นมีอาณาบริเวณยาวไปตามชายฝั่งแม่น้ำ โดยทวนขึ้นไปสู่เมืองสยาม (กรุงศรีอยุธยา) ถึง 4 ลี (17-22 กิโลเมตร) กระทั่งจรดตลาดขวัญ (Talacoan) ทำให้เมืองแห่งนี้สมบูรณ์ไปด้วยพลาหารซึ่งคนพื้นเมืองชอบบริโภคกันนักหนา ข้าพเจ้าหมายถึงผลไม้มานานชนิดเป็นอันมาก แต่เมื่อพิจารณาถึงว่าภูมิประเทศของประเทศสยามนั้น เป็นที่ราบลุ่มพื้นน้ำทะเลกลบมาได้อย่างน่าอัศจรรย์ และทุก ๆ ปีพื้นธรณีจะจมอยู่ใต้น้ำฝนอันท่วมอยู่ตั้งหลายเดือน ฉะนั้นดินโคลนที่น้ำฝนชะไหลมาจากภูเขานี้เองเป็นตัวสาเหตุอันแน่นอน ที่ทำให้ราชอาณาจักรสยามมีพื้นดินอันอุดมดีนักในที่ทุกหนทุกแห่งที่มีน้ำท่วมไปถึง¹⁹

บทบาทหน้าที่ของเมืองบางกอก เริ่มปรากฏศักยภาพความเป็นเมืองท่าเรือด้วยเหตุผลของตำแหน่งที่ตั้งของบางกอกในทัศนะของราชทูตลาลูแบร์ นอกจากนี้ ลาลูแบร์ก็ได้สังเกตเห็นว่าชาวสยามนิยมปลูกสร้างบ้านเรือนตั้งถิ่นฐานอยู่ตามชายแม่น้ำเจ้าพระยาที่ขึ้นล่องสะดวกแก่การค้าทางทะเล

นิโกลาส แชรแวงส ผู้ซึ่งได้ตีพิมพ์หนังสือประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม ที่กรุงปารีส เมื่อ ค.ศ.1688 (พ.ศ.2231) ได้ยืนยันศักยภาพความเป็นเมืองหน้าด่าน เมืองท่าและค้าขายที่สำคัญซึ่งควรได้รับปกป้องของบางกอกไว้ว่า บางกอก (Bankoc) เป็นสถานที่อันมีความสำคัญที่สุดแห่งราชอาณาจักรสยามอย่างปราศจากข้อสงสัย เพราะว่าใน

19 มร.เดล ลาลูแบร์, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์. (สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510) หน้า 14, 43, 65.

บรรดาเมืองทำด้วยกันแล้ว ก็เป็นแห่งเดียวเท่านั้นที่พอจะป้องกันข้าศึกได้ ผังเมืองนั้นมีส่วนยาวมากกว่าส่วนกว้าง (ดูรูปที่ 4 ประกอบ) มีอาณาบริเวณไม่เกินครึ่งลี้ มีกำแพงกันเฉพาะทางด้านชายแม่น้ำใหญ่ ซึ่งไหลผ่านตัวเมืองด้านทิศตะวันออกกับทิศใต้ เหนือจากปากอ่าวขึ้นมาประมาณ 12 ลี้ ตรงแหลมที่แม่น้ำแบ่งสายทางแยกนั้นมีพื้นที่เป็นรูปจันทร์ครึ่งซีก เป็นทำเลพอป้องกันได้ มีป้อมอยู่เพียงแห่งเดียว มีปืนใหญ่หล่ออยู่ 24 กระบอก ใช้การได้ดี ตรงฝั่งปากแม่น้ำตรงกันข้าม มีป้อมเล็ก ๆ อีกป้อมหนึ่งซึ่งไม่น่าจะทำการป้องกันได้แข็งแรงนัก แม้จะมีปืนใหญ่ตั้ง 30 กระบอกก็ตาม ป้อมทั้งสองป้อมนี้มีทหารคริสตัง 100 คนควบคุมอยู่ ส่วนใหญ่เป็นพอร์ตูกีสลูกครึ่ง มีผู้บังคับบัญชาเป็นนายร้อยเอกกับนายทหารชั้นสัญญาบัตรที่ควบคุมการฝึกอยู่ทุกวัน นายช่างที่ เซวาลีเออร์ เดล โซมองต์ ได้ทุกเกล้าขวายเป็นต่อพระเจ้าแผ่นดินนั้น จะได้ลงมือเสริมสร้างป้อมในเร็ว ๆ นี้ โดยที่ป้อมผู้ชำนาญงานจึงอาจจะตัดแปลงพื้นที่ให้ได้ป้อมที่ถูกแบบพอจะป้องกันอริราชศัตรูได้อยู่ ข้าพเจ้ากล่าวได้ว่าบางกอกเป็นกุญแจดอกสำคัญของพระราชอาณาจักรสยาม²⁰

ทรแปง (Francois Henry Turpin) ก็ได้กล่าวถึงบางกอกไว้ใน Histoire du Royaume de Siam ซึ่งตีพิมพ์ที่ฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ.2314 ว่า พระราชอาณาจักรสยามแบ่งเป็นสิบเมืองคือ ศรีอยุธยา (Supthia) บางกอก (Bancok) พิษณุโลก (Porcelon) เพชรบุรี (Pipli) กำแพงเพชร (Campine) ราชบุรี (Rappri) ตะนาวศรี (Tenasserim) นครศรีธรรมราช (Ligour) กาญจนบุรี (Cambouri) และนครราชสีมา (Concacema) ทุกเมืองมีเจ้าเมืองคนหนึ่ง บางกอกอยู่ห่างจากทะเล อาณาบริเวณเมืองบางกอกสวยงามด้วยเรือกสวนอันร่มรื่นที่ผลิตผลไม่มากมายให้ชาวบ้านชาวเมืองกิน และเขาก็ชอบยิ่งกว่าอาหารอย่างอื่นทั้งสิ้น พื้นที่ของเมืองบางกอกอุดมสมบูรณ์ เมืองบางกอกนี้เป็นเมืองป้อมที่สำคัญแห่งหนึ่งในพระราชอาณาจักรสยาม เซวาลีเออร์ เดอ โซมองต์ เป็นผู้จัดสร้างป้อมให้ใน ค.ศ.1685 ทรแปงได้ให้ภาพสรุปของบางกอกไว้อย่างน่าคิดว่า เมืองบางกอกเป็นสถานที่มั่นคงและป้องกันได้ง่ายที่สุด²¹

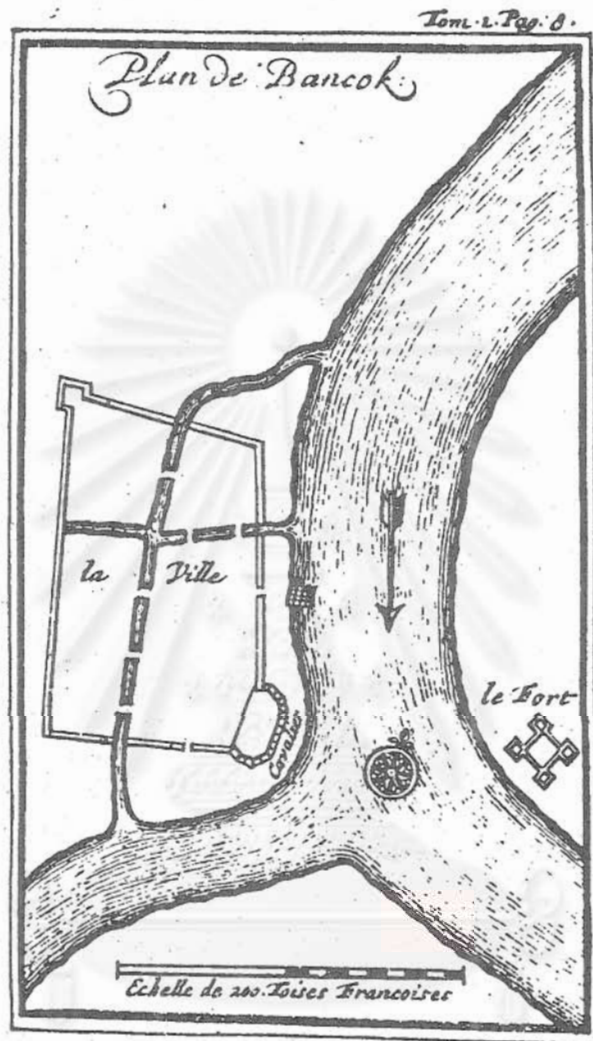
นั่นคือ บางกอกซึ่งเท่ากับเป็นลูกกุญแจของประเทศสยามฝ่ายใต้ ก็เป็นทำเลอันสินค้าทั้งหลายทั้งปวงต้องมารวมอยู่ทั้งสิ้น เพราะเหตุว่าบางกอกตั้งอยู่ใกล้กับปากน้ำเจ้าพระยา เป็นเมืองซึ่งอาจแข่งกับบาดาเวียได้²²

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

20 นิโกลาส แชรแวงส์, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. (สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506) หน้า 50, 51, 302.

21 บอสซาเวียร์. เรื่องเดิม. หน้า 15, 120.

22 ประชุมพงศาวดาร เล่ม 16 (ภาคที่ 27). (องค์การคำครุสภา, 2507) หน้า 5.

รูปที่ 4

แผนผังเมืองบางกอก

แสดงตัวเมืองธนบุรี

16. ตัวเมืองธนบุรี

17. ป้อมใหญ่

ที่มา : พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, จดหมายเหตุศาลาแบร์เล่ม 1 : 2505. และ สันต์ ท. โกมลบุตร, จดหมายเหตุศาลาแบร์ฉบับสมบูรณ์ : 2510.

2.1.2 ลักษณะประชากร

ในสภาพแวดล้อมกายภาพของบางกอกทั้งส่วนที่เป็นธรรมชาติและมนุษย์ได้สร้างขึ้นดังกล่าวมาแล้วนั้น ได้มีประชากรเชื้อชาติอื่นนอกเหนือไปจากคนไทยและฝรั่งเศสโปรตุเกส (ที่มีหลักฐานจากคำบอกเล่าและศาสนสถาน) ได้แก่ มุสลิม ซึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณคลองบางกอกใหญ่มาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม²³ สำหรับคนจีนซึ่งได้มีการอพยพเข้ามาตั้งหลักฐานในประเทศไทยกันมากเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากประเทศจีนเกิดเหตุวุ่นวายในการสิ้นสุดราชวงศ์หมิง และการเข้าครองอำนาจของราชวงศ์หมิงนั้น ไม่มีหลักฐานแน่ชัดในเรื่องถิ่นฐานคนจีนที่บางกอกในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่มีระบุชัดเจนว่าคนจีนที่เข้ามาส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าและได้เข้ามา 2 ทางคือ พวกจีนแต้จิ๋วได้ตั้งถิ่นฐานบริเวณจันทบุรี บางปลาสร้อย และจีนฮกเกี้ยนเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่สงขลา ภูเก็ต สำหรับชาวจีนในกรุงศรีอยุธยาได้ทำหน้าที่ต่าง ๆ กันเช่น พ่อค้ารายย่อย พนักงานเดินเรือ และรับราชการ²⁴ ดังนั้น จึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าต้องมีชาวจีนตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่บ้างตามบริเวณปากน้ำและลุ่มน้ำเจ้าพระยารายทางที่นำไปสู่กรุงศรีอยุธยา สำหรับชนชาติมอญนั้นได้อพยพเข้ามาอยู่เรื่อย ๆ เนื่องจากมีความขัดแย้งทางการเมืองกับพม่าเนื่อง ๆ มีถิ่นฐานกระจายอยู่ตามหัวเมืองชายขอบพระราชอาณาจักรด้านตะวันตก เช่น ระแหง ทวาย หรือแม้แต่ในกรุงศรีอยุธยา

ศักยภาพในด้านทำเลที่ตั้งและขนาดชุมชนได้ส่งเสริมให้บางกอกเป็นพื้นที่สำคัญทางยุทธศาสตร์ ดังนั้นบางกอกจึงได้รับการเสริมสร้างระบบป้องกันตามเทคนิควิทยายุโรปสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาการ (Renaissance) ด้วยการสนับสนุนของฝรั่งเศสในสมัยพระนารายณ์มหาราช หนึ่งในความคิดของฝรั่งเศสขณะนั้นคงจะต้องการให้บางกอกเป็นไปในลักษณะที่คล้ายคลึงหรือเหนือกว่าเมืองบาดาเวีย ทั้งในด้านบทบาทหน้าที่เมืองท่าค้าขายและรูปลักษณะของความเป็นเมืองป้อมปราการ แต่ความพยายามทั้งในเชิงการเมืองและการช่างของสมเด็จพระนารายณ์ ฟอร์ดคอนและราชสำนักฝรั่งเศสในสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ได้สำเร็จลุล่วงไปเพียงครั้งเดียวคือในเรื่องการนำ

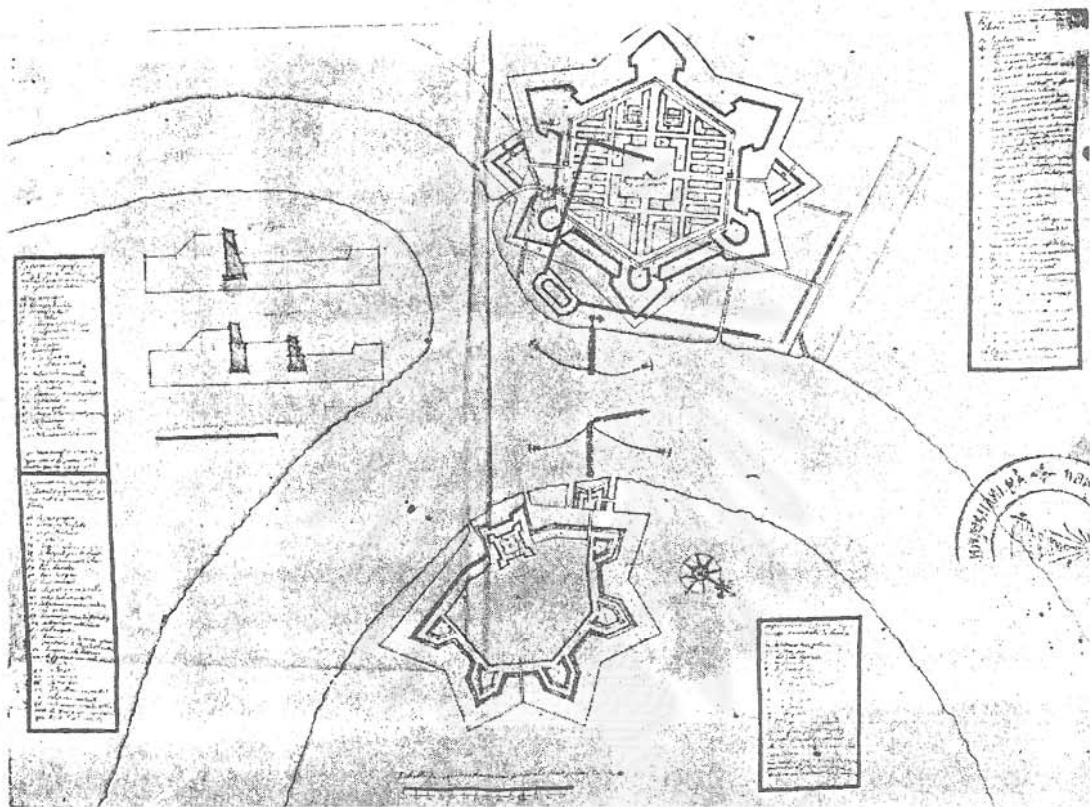
23 น.ส.เพ็ญศรี กาญจนมัย และ นางนันทนา กบิลกาญจน์. บทบาทมุสลิมในปลายอยุธยา - ธนบุรี พ.ศ.2300-2325. (มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2521), หน้า 53-54.

24 ประชุมพงศาวดารภาคที่ 18, หน้า 12. และ G.W. Skinner. A Study of Chinese Community Leadership in Bangkok, Together with a Historical Survey of Chinese Society in Thailand. (Ph.D. thesis, Faculty of Graduate School of Cornell University, 1954), p.16. อ้างไว้ใน น.ส.มัลลิกา เรืองระพี. บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. (วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), หน้า 13-14.

ทหารฝรั่งเศสมาประจำที่บางกอก แต่ในเรื่องการเสริมสร้างป้อมค่ายคูประตูหอรบนั้นไม่สามารถเป็นไปตามแผนและผัง (รูปที่ 5) เนื่องจากขาดช่างที่สามารถและเครื่องมือที่ครบครัน ประกอบกับมีความขัดแย้งทางการเมืองทุกระดับนับตั้งแต่ระหว่างทหารปอร์ตุเกสกับนายทหารฝรั่งเศสที่คุมการเสริมสร้างป้อม นายทหารฝรั่งเศสผู้นั้นกับเสนาบดีฟอลคอน และฟอลคอนกับอัครเสนาบดีไทย จนกระทั่งในที่สุดสมเด็จพระเพทราชาได้ทรงขจัดอิทธิพลฝรั่งเศสทั้งในราชสำนักและบางกอก ทั้งที่ได้สะสมอำนาจมานานและเพิ่งกำลังจะก่อตัวออกไปอย่างหมดสิ้น (รูปที่ 6) นับแต่นั้นมาก็กิจกรรมต่าง ๆ ของเมืองท่าบางกอกก็คลายความคึกคักลง จนกระทั่งพม่าได้เข้ามาตั้งค่ายควบคุมกรุงสยาม ณ ค่ายโพธิ์สามต้น และใช้ให้นายทองอินอยู่รักษาเมืองธนตำบลงอกในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ.2310

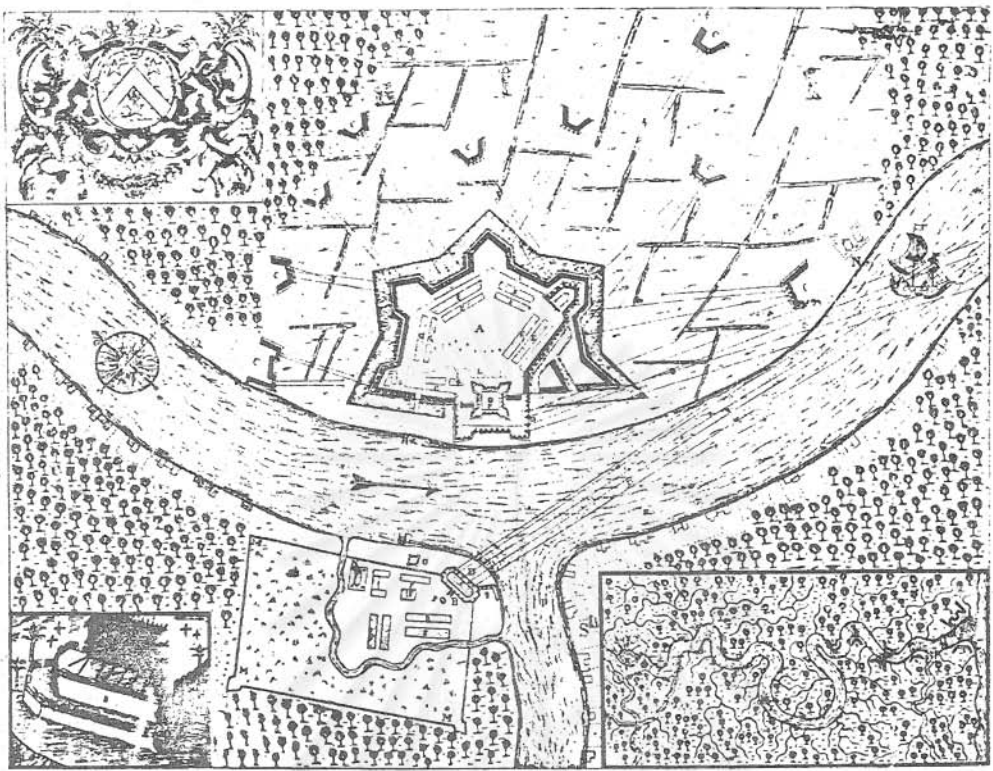
สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูปที่ 5 แสดงแผนผังป้อมของเมืองบางกอก

ป้อมบางกอกมีอยู่ 2 ฟากแม่น้ำเจ้าพระยา ป้อมตะวันออกเพิ่งสร้างใหม่โดยฟอรัง คนของเดอโฮมองต์เป็นวิศวกร ส่วนทางฝั่งตะวันตก (ธนบุรี) มีป้อมเก่าอยู่แล้ว สร้างมาประมาณ 10 - 15 ปีก่อนแล้ว ป้อมทั้งสองมีทหารโปรตุเกสอยู่เต็มประมาณ 400 คน และทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาใหม่อีกประมาณ 500 คน ภายใต้การบังคับบัญชาของ Desfarges ผู้สำเร็จราชการและแม่ทัพฝรั่งเศสซึ่งมาประจำอยู่บางกอก

ที่มา : ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับปรับปรุง : 2522.

รูปที่ 6 แผนที่ป้อมเมืองธนบุรี ครึ่งรอบฝรั่งเศส เค้าล้นแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา
 เมื่อ พ.ศ. 2231 ม.วอลสันต์ เดล์เวอร์เกนส์ นายทหารช่าง
 ฝรั่งเศส เค้าล้นที่รักษาป้อมครานั้นได้ทำไว้

- A. ป้อมที่ฝรั่งเศส เค้าล้นรักษาผู้ไทย
- B. ป้อมวิชัยประสิทธิ์ซึ่งฝรั่งเศส เค้าล้นทำลาย
- C. บรรดาค่ายที่ไทยตั้งล้อมฝรั่งเศส เค้าล้น
- ข. ปืนใหญ่เสียแล้วทั้งไปรวมอยู่ที่ป้อม A
- D. ทางปืนใหญ่ที่ฝรั่งเศส เค้าล้นยิงเรือกำปั่นหลวงอันเป็นเหตุให้ เกิดรบกันขึ้น
- E. โรงทหารฝรั่งเศส
- F. ที่พักนายทหารฝรั่งเศส
- G. โรงเก็บเสบียงอาหารของฝรั่งเศส
- H. ที่อยู่นายทหารผู้ใหญ่ฝรั่งเศส
- I. โรงล่าสัตว์ของฝรั่งเศส
- L. แนวค่ายซึ่งฝรั่งเศส รื้อเสียเมื่อเตรียมการรบ
- M. แนวกำแพงเมืองธนบุรี
- ต่อผู้ไทย
- N. วัดเสียบ
- O. ศาลากลางเมืองธนบุรี
- P. ดึกดิน
- Q. ค่ายไทยทำขึ้นตั้งปืนใหญ่ 1 บอก
- หน้ก 200 ชั่ง
- R. หอคอยไทยปลูกขึ้นบนป้อม B เพื่อ
- สังเกตรรบ
- S. แผนที่สำแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ปากน้ำถึงป้อมเมืองธนบุรี

2.2 บางกอกในฐานะ ‘กรุงธนบุรี’

2.2.1 ลักษณะประชากร

เหตุการณ์บ้านเมืองในสมัยก่อร่างสร้างตัวใหม่เพื่อความอยู่รอดหลังการกอบกู้เอกราชคืนจากพม่า นั้น เป็นไปด้วยความยากลำบากนับตั้งแต่การสงครามและการหักล้างตงปาเพื่อเพิ่มพื้นที่เพาะปลูก ในบริเวณทะเลตมทั้งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อการยังชีพรอดจากภาวะข้าวยากหมากแพง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงอยู่ในฐานะทั้งจอมทัพและเจ้าชีวิตที่ต้องทำสงครามเพื่อคุ้มครองชีวิตโททั้งมวลให้คงอยู่ จากความแร้นแค้นดังกล่าว กำลังคนจึงเป็นทรัพยากรที่สำคัญยิ่งกว่าสมัยใด ๆ การจัดระเบียบกำลังคนและการควบคุมสังคมมีลักษณะตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร กล่าวคือ เมื่อปีมะเส็ง จศ.1135 ทรงพระกรุณาให้สักท้อมือหมายหมู่เล็กไพร่หลวงและเล็กสังกัดพรรค กับเลขหัวเมืองส่งสารบัญชีทะเบียนทางวายุย่นกรมพระสัสดีทั้งสิ้น ให้รู้จำนวนไพร่พลไว้จะได้ใช้ราชการแผ่นดินและการทัพศึกต่าง ๆ และพระเจ้าหลานเธอกรมขุนอนุรักษ์สงครามซึ่งออกไปรักษาเมืองเพชรบุรี พระกุย พระปราน บอกลองคนบ่าวข้าราชการซึ่งลามุลนายออกไปหากิน และหนีออกไปทั้งครอบครัวก็มีเป็นอันมาก ส่งเข้ามายังกรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาให้ส่งให้เจ้ามูลนายทั้งปวงตามหมู่ตามกรม แม้ว่าการเกณฑ์แรงงานเพื่อการศึกสงครามเป็นเรื่องจำเป็นอย่างยิ่ง แต่เมื่อเสร็จศึกแล้วแรงงานชุดนี้ก็ได้อลับไปทำไร่ไถนา ทำมาหากินต่อไป และแม้แต่แม่ทัพก็ต้องออกคุมกำลังทำไร่หากิน ดังจะเห็นได้จากหลังศึกพม่าปลายปีมะแม ให้เลิกคนซึ่งรักษาหน้าที่เชิงเทินพระนครเสีย ให้ไปทำไร่หากินตามภูมิลำเนาและโปรดให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาธรรมมา คุมไพร่พลทั้งปวงไปตั้งทำนา ณ ทะเลตมฟากตะวันออกกรุงธนบุรี และทุ่งบางกะปิ สามเสน ให้พระยายมราช พระยาราษฎร์ภูวดี คุมไพร่พลทั้งปวงตั้งทำนา ณ ทะเลตมฟากตะวันตก และกระทุ่มแบน หนองบัว แขวงเมืองนครชัยศรี²⁵

นอกจากความต้องการแรงงานสำหรับการศึกสงครามและการเกษตรแล้ว ในการอยู่รอดปลอดภัยร่วมกันในเมืองนั้น จำเป็นต้องสร้างค่ายคูประตูหอรบเพื่อป้องกันการรุกรานจากข้าศึก ได้พบว่าแรงงานเพื่อการก่อสร้างคลองคูเมืองในกรุงธนบุรีนั้นได้มาจากการเกณฑ์แรงงานตามหัวเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองพิชัย สุพรรณบุรี อ่างทอง ชัยนาท สิงห์บุรี ลพบุรี เป็นต้น ดังในรายละเอียดสำเนาท้องตราปีมะเส็ง (พ.ศ.2316) ที่ได้กล่าวแล้ว

กลุ่มประชากรที่มีหน้าที่เป็นทหารป้องกันประเทศ เป็นกสิกรทำการเกษตร และเป็นกรรมกรก่อสร้างดังกล่าวข้างต้นนั้น เป็นประชากรที่มีทั้งเชื้อชาติไทย จีน มอญ แขก เขมร ญวน ลาว และฝรั่ง โดยมีกลุ่มชาวจีนซึ่งได้ประสานการอยู่ร่วมกับคนไทย ณ ลุ่มน้ำเจ้าพระยามาตั้งแต่

25 พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 87, 681, 674, 675.

กรุงศรีอยุธยา นั้น มีกลุ่มชาวจีนที่คลองสวนพลูได้ทำการสู้รบกับพม่า เมื่อ พ.ศ.2310 อย่างเข้มแข็งเป็นเวลา 5 วันกว่าพม่าจะตีแตก และได้ร่วมกู่ชาติกับพระเจ้าตากสินและทหารไทยอื่น ๆ ชาวจีนแต่จิวเหล่านี้จึงได้รับอภิสิทธิ์เป็นจีนหลวงในสมัยกรุงธนบุรี และได้เข้ามาตั้งหลักฐานอยู่ในบริเวณคลองบางหลวงกันมาก²⁶ ซึ่งน่าจะหมายรวมถึงทั้งที่ตั้งถิ่นฐานมาแต่เดิมก่อนแล้ว และมีการอพยพย้ายมาจากกรุงศรีอยุธยาและจากหัวเมืองชายทะเลตะวันออกตามพระเจ้าตากสินมาตั้งบ้านเรือน ณ กรุงธนบุรี โดยประกอบอาชีพตามที่ตนถนัดแต่เดิมคือการค้าขาย ทำสวน กรรมกร ก่อสร้าง นอกจากนี้ได้มีชาวจีนผู้ซึ่งรับราชการทั้งการทหารศึกสงครามกับพม่า ญวน เขมร และทำการปกครองหัวเมืองทางเหนือและหัวเมืองญวนจนเป็นที่รักและไว้วางพระราชหฤทัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีคือ พระยาพิชัย พระยาพิพิธ (ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาราชเศรษฐี) ดังได้ปรากฏนามอยู่เสมอในเหตุการณ์บ้านเมืองที่กล่าวไว้แล้วในตอนต้น

สำหรับกลุ่มประชากรมอญผู้ซึ่งอพยพครอบครัวหนีความขัดแย้งกับพม่าเข้ามาพึ่งความคุ้มครองของกษัตริย์ไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาที่ได้ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ตำบลโพธิ์สามต้น นั้น ในสมัยกรุงธนบุรีก็ได้มีมอญอพยพหนีพม่าเข้ามาอยู่ ณ แขวงเมืองนนท์ เมืองสามโคก ทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยการค้าขายบ้าง รับราชการบ้าง ที่สำคัญคือมอญก็ได้รับความคุ้มครองและการพระราชทานบรรดาศักดิ์อย่างยุติธรรม ดังจะเห็นได้จากฝ่ายพวกรามัญซึ่งหนีพม่านั้น พระยาแจ้ง ตละเกลี้ยง ตละเกลือบ กับพระยากลางเมือง (ซึ่งหนีเข้ามาครั้งกรุงเก่าเมื่อพม่าตีกรุงได้จึงเอาตัวกลับไป) และสมิงรามัญนายไพร่ทั้งปวงพากันเข้ามาทุกด้านทุกทาง ให้ข้าหลวงไปรับมาตั้งพระนครพร้อมกันแล้ว ทรงพระกรุณาให้ตั้งบ้านเรือนอยู่แขวงเมืองนนท์บ้าง เมืองสามโคกบ้าง โปรดให้หลวงบำเรอศักดิ์ครั้งกรุงเก่า (เป็นเชื้อรามัญ) ให้เป็นพระยารามัญวงศ์เรียกว่า จักรีมอญ ควบคุมกองมอญใหม่ทั้งสิ้น และโปรดให้พระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามสรรพากรขนอนตลาดทั้งปวงให้ค้าขายทำมาหากินเป็นสุข²⁷ นอกจากนี้บริเวณการตั้งถิ่นฐานดังกล่าวแล้วก็มีบริเวณคลองมอญ (คลองรามัญ) อยู่ในกำแพงพระนครซึ่งได้ชื่อตามพวกมอญที่อาศัยอยู่²⁸

26 มัลลิกา เรื่องระพี. บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรม. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518) หน้า 15-16.

27 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 649-650.

28 จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี. (กรมศิลปากร, 2501) หน้า 175-176.

กลุ่มมุสลิมนั้นประกอบด้วยกลุ่มผู้ซึ่งได้เดินทางมาจากอินเดีย แล้วตั้งถิ่นฐาน ณ คลองบางกอกใหญ่มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา กลุ่มที่ย้ายถิ่นหนีมาจากแพตำบลหัวแหลมหัวรอในกรุงศรีอยุธยาได้ทำมาค้าขายและตั้งถิ่นฐานอยู่ตามคลองบางกอกใหญ่ลึกเข้าไปตามแนวคลองจนถึงตลาดพลู ณ บริเวณมัสยิดต้นสนและกุฎีขาวในปัจจุบัน²⁹ นอกจากการค้าขายแล้ว มุสลิมได้เข้ารับราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรีเช่น หลวงนายศักดิ์ ข้าราชการเก่ารู้ขนบธรรมเนียมราชกิจเป็นอันดี ซึ่งต่อมาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นเจ้าพระยาจักรีแขก³⁰ นั่นคือในชุมชนบางกอกสมัยกรุงธนบุรีนี้นั้นได้มีทั้งแขกอินเดีย แขกเปอร์เซีย รวมทั้งแขกเมืองตานีที่เข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารเมื่อ พ.ศ.2313³¹

ลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาว ญวน และเขมรนั้น แตกต่างจากชาติต่าง ๆ ที่กล่าวถึงแล้วเป็นอย่างมากคือ ความเป็นมิตรไมตรีกันนั้นผันแปรตามอำนาจทางการเมืองในคาบสมุทรอินโดจีนในแต่ละช่วงเวลา เมื่อใดที่แสนยานุภาพกองทัพไทยเกรียงไกรทั้งสามชาติก็ยินยอมสวามิภักดิ์ แต่เมื่อกองทัพไทยอ่อนแอหรือมีศึกหนักกับพม่าทางด้านตะวันตก ประเทศเพื่อนบ้านด้านตะวันออกก็ก่อความวุ่นวายกระด้างกระเดื่องเสมอมา ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ไทยได้แรงงานเขมรเข้ามาในราชอาณาจักรเป็นจำนวนหมื่นเศษ ซึ่งครอบครัวเขมรที่เข้ามาครั้งนั้น เจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองราชบุรี³² ในกรุงธนบุรีมีก็เพียงแต่เจ้าเขมรเท่านั้นที่พำนักอยู่ได้แก่ พระองค์แก้ว³³ ที่เข้ามาเมื่อ พ.ศ.2315 ลักษณะการเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพักพิงอยู่ในพระนครของทั้งสามชาตินั้นเป็นไปอย่างไม้อาวรร กล่าวคือ เมื่อเกิดความขัดแย้งทางการเมืองภายใน เจ้าที่อ่อนแอกว่าจะหนีมาหลบอยู่ในกรุงธนบุรี ต่อเมื่อไทยได้ช่วยปราบปรามเหตุการณ์สงบลงจึงได้กลับไปเป็นใหญ่ ณ บ้านเมืองตน เช่นเหตุการณ์เมื่อฝ่ายข้างกัมพูชาประเทศเกิดเหตุการณ์เมืองวุ่นวายภายในและญวนเข้าแทรกแซง จึงมีเจ้าเขมรกลุ่มหนึ่งพาสมัครพรรคพวกหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทางเมืองปราจีนบุรี จึงทรงพระกรุณาโปรดให้รับเจ้าเขมรกับสมัครพรรคพวกเข้ามายังพระนคร แต่ก็ได้กลับไปครองกรุงกัมพูชาภายหลังนักพระสตาองค์อิงถึงแก่พิราลัย³⁴ กรณีญวนนั้นการเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารมีเหตุเช่นเดียวกัน

29 เพ็ญศรี กาญจนมัย และคนอื่น. บทบาทมุสลิมในปลายกรุงศรีอยุธยา-ธนบุรี. หน้า 52-56.

30 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี. หน้า 21.

31 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 631.

32 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 27.

33 พงศาวดารญวน. หน้า 378.

34 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 563-564.

กับเขมร แต่ไม่ทันที่ไทยจะช่วยปราบปรามจลาจลในญวน เจ้าญวนก็ชิงหนีไปกอบกู้ชาติกับพวกของตนเสียก่อน เช่นเมื่อ พ.ศ.2319 ญวนโกเชินเป็นกบฏรบเจ้าเวียดนาม องเชียงขุนน้องชายเจ้าเมืองเว้ได้หนีมาอยู่เมืองประทายมาศชายแดนระหว่างญวนและเขมร เจ้ากรุงธนบุรียกทัพออกไปตีจึงได้ตัวมาไว้ในกรุงธน พระยาราชเศรษฐีญวนกับองเชียงขุนพาบุตรภรรยาสมัครพรรคพวกเข้าพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ณ กรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาพระราชทานบ้านเรือนให้ที่อาศัยในพระนครพักตะวันออก แต่องเชียงขุนคิดการแต่จะหนีกลับคืนไปเมืองญวนจึงถูกประหารชีวิตเสียทั้งสิ้นด้วยกัน ที่เหลือรอดอยู่บ้างก็เนรเทศให้ออกไปอยู่นอกกรุงดังที่ทราบมาแล้วนั้น นั่นคือ ได้มีครอบครัวเจ้าญวนอพยพเข้ามาเป็นพวกแรกหลักเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า ฟ่านักภายในพระนคร ณ พากตะวันออก ที่ล้อมด้วยคลองคูเมืองซึ่งขุดเมื่อ พ.ศ.2316 บริเวณที่มีความน่าจะเป็นสูงสุดของถิ่นฐานญวนสมัยกรุงธนบุรีนี้คือบริเวณที่เรียกว่า ท่าเตียนในปัจจุบัน เหตุผลประการแรกคือชื่อที่ใช้เรียกย่านนี้คล้ายคลึงกับเมืองฮาเตียน³⁵ (Hatien) หรือท่าเตียงที่ญวนกลุ่มนี้เคยอยู่มาก่อน ประการที่สองสภาพบ้านเมืองที่มีภารกิจหลักเป็นการศึกสงครามไม่มีเวลาที่จะเข้ามาจัดระเบียบสังคมนี้นัก จึงอนุญาตให้ตั้งถิ่นฐานบ้านช่องในทำเลที่สะดวกคืออยู่ตามริมน้ำบริเวณชุมทางที่คลองบางกอกใหญ่มาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีผู้ตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้วบ้าง ความเป็นชุมทางอยู่แล้วคงจะช่วยให้การมีชีวิตอยู่ในกรุงธนบุรีของชาวญวนสะดวกสบายตามสมควรและประการสุดท้ายเป็นเหตุผลในเรื่องการควบคุมสังคมญวน การที่ถิ่นฐานญวนตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามพระราชฐานของพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นอยู่ในตำแหน่งและระยะที่สามารถสังเกตความเคลื่อนไหวได้ง่าย และสามารถเข้าควบคุมได้ทันทีเมื่อจำเป็น และเมื่อองเชียงขุนและครอบครัวถูกประหารญวนที่เหลือรอดก็ถูกเนรเทศให้ออกไปอยู่นอกกรุง ซึ่งน่าจะเป็นบ้านญวน ณ บริเวณถนนพาทูร์ดทุกวันนี้ ดังจะเห็นได้จากวัดญวนที่ได้สร้างไว้ที่บ้านหม้อ 2 วัด³⁶

สำหรับกรณีลานั้นพระราชพงศาวดารระบุว่า เมื่อ พ.ศ.2322 กองทัพสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และพระยาสุรสีห์ตีล้านช้างได้ ได้ครอบครัวลาวลงมายังกรุงธนบุรี โปรตให้อยู่เพชรบุรี สระบุรี ราชบุรี และจันทบุรี³⁷ อย่างไรก็ตามจะต้องมีเจ้าและขุนนางลาวตลอดจนบริวารตั้งถิ่นฐานอยู่ในกรุงธนบุรีทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแน่นอน จากวัดลาวที่ปรากฏชื่ออยู่ทางฝั่งธนบุรี และเมื่อคราวสมโภชน์พระแก้วมรกตเมื่อ พ.ศ.2323 นั้น ทางปากตะวันออก

35 เมืองฮาเตียน (Hatien) หรือท่าเตียง คือเมืองบันทายมาศหรือประทายมาศ, ฝโฆมาศ หรือพุทโฆมาศ.

36 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์ “เรื่องตำนานพระญวน” รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์. (พระนคร, 2507), หน้า 251, 255-256.

37 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 32.

ของแม่น้ำเจ้าพระยามีโรงรำที่เป็นการเล่นหุ่นลาว ละครเขมร จิวจิน หนั่งจิน โชน และรำหญิง แสดงว่าน่าจะมีกลุ่มประชากรลาว เขมร จีน ญวน และไทย ตั้งถิ่นฐานกันมากในฝั่งกรุงเทพฯ ส่วน ฟากตะวันตกมี โชน รำหญิง จิว หุ่นมอญ และการแสดงหน้าพลับพลา ได้ยืนยันว่ากลุ่มมอญได้ตั้งหลักปักฐานทางฝั่งธนบุรีมากกว่า แต่สำหรับจีนและไทยนั้นได้กระจายอยู่ที่ 2 ฟากแม่น้ำ ส่วนที่เป็นแขกได้มีส่วนร่วมในการฉลองพระแก้วมรกตด้วยการจัดวงมโหรีบรรเลงเช่นเดียวกับฝรั่ง และฝรั่งในสมัยกรุงธนบุรีซึ่งยังคงหลงเหลืออยู่นั้นน่าจะมีเชื้อสายโปรตุเกส ด้วยเหตุที่ว่าได้ช่วยงานพระเจ้ากรุงธนบุรีในการระงับรักษาพระนครโดยประจำที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ ตั้งในคราวกบฏ พระยาสุวรรณคีได้ตรัสเรียกฝรั่งที่ประจำป้อม ฝรั่งได้รับสิ่งยิงปืนใหญ่ออกไปถูกเรือข้าศึกลมนั้น³⁸

จากลักษณะเชื้อชาติประชากรที่กระจายอยู่ในกรุงธนบุรี ได้บ่งถึงหน้าที่และการทำมาหากินของราษฎรที่แบ่งหน้าที่การทำงานกันโดยวิถีประเพณี (Traditional Economy) และการบัญชาการจากษัตริย์ (Command Economy) กล่าวคือ โพรไทยต้องเป็นทหารและเมื่อว่างจากศึกก็ต้องทำการเกษตรหรือรับใช้เจ้านายและขุนนาง บุคคลที่ประกอบอาชีพค้าขายตามถนัดคือ จีน ญวน และแขก ผู้ที่รับราชการประจำนั้นมีทั้งไทย จีน มอญ แขก และผู้ที่รับราชการไทยชั่วคราวได้แก่ ลาว เขมร และญวน สำหรับการค้ากับต่างประเทศนั้นยังมีการค้าสำเภากับประเทศจีนอยู่เป็นปกติ อย่างไรก็ตาม เศรษฐกิจในสมัยกรุงธนบุรีนี้เป็นแบบการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ และการแลกเปลี่ยนเพื่อยังชีพรอด การแปรรูปผลผลิตเกษตรยังไม่ปรากฏจึงยังเป็นการเพาะปลูกเพื่อกินมิใช่เพื่อขายหรือเพื่อแปรรูปเป็นสินค้า ระดับเทคโนโลยีเป็นลักษณะพึ่งแรงงานมากกว่าจะใช้เครื่องมือเครื่องกล โดยจะสังเกตได้จากลักษณะของการมูลดิน ขุดคูน้ำรอบพระนครทั้งฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออก ช่างฝีมือชาวจีนมีความถนัดทางด้านงานปูนในขณะที่ช่างไม้ไทยได้ปลูกสร้างเรือนแพกระจายอยู่ริมน้ำ ในเรื่องเศรษฐกิจการคลังพบว่า มีการนำเงินในท้องพระคลังที่ได้จากภาษีนั้นไปซื้อข้าวเลี้ยงพลเมือง สร้างวัด และบำรุงพระพุทธศาสนา สำหรับทรัพย์สินที่นำมาบำรุงพระนครนั้นได้มาจากการที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเก็บค่าจังกอบปากเรือสำเภากิน และการจัดสำเภานำข้าวสาร ไม้ยางจากไทยไปค้าขายยังกวางตุ้ง เสียงโท เอ๋หมิง เพื่อซื้ออิฐแผ่นหินแผ่นเพื่อนำมาใช้ในการสร้างเมืองหลวงใหม่³⁹

38 จดหมายเหตุความทรงจำฯ. หน้า 176-177.

39 พระราชสาส์นไปกรุงจีนครั้ง ๓ กรุงธนบุรี. (พระนคร, 2507), หน้า 9. อ้างไว้ใน มัลลิกา เรื่องระพี, เรื่องเดิม, หน้า 12.

ตั้งที่ได้ทราบแล้วว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีพระราชศรัทธาในพุทธศาสนา เป็นอย่างยิ่ง ได้โปรดเกล้าฯให้ช่างจารพระไตรปิฎกที่ได้มาจากนครศรีธรรมราช ทรงสร้างพระวิหาร เสนาสนะ กุฏิ และทะนุบำรุงพระแก้วมรกตที่เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์อัญเชิญมาจากลาว นอกจากนี้พระองค์ได้ทรงออกประกาศเมื่อ 13 ตุลาคม พ.ศ.2317⁴⁰ ห้ามไทยมอญเข้ารีตและนับถือศาสนาอิสลามหรือคริสต์เพื่อถือนอกพุทธศาสนา แต่อนุญาตให้ประชากรนอกพุทธศาสนาอาศัยอยู่ ทำมาหากิน และประกอบพิธีกรรมตามลัทธิศาสนาที่ตนนับถือได้ในละแวกชุมชนของตน อนึ่ง สมัยกรุงธนบุรี วัดบางยี่เรือนอกเป็นวัดสำคัญ เป็นวัดที่พระราชทานเพลิงพระศพเจ้านายและศพขุนนางดังปรากฏตามหมายรับสั่งนั้น⁴¹ และเป็นวัดที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเสด็จไปเจริญพระกรรมฐาน

2.2.2 ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน

เมื่อพิจารณาบริเวณศูนย์กลางของกิจกรรมเมือง (Nodes) ณ กรุงธนบุรีนี้ ได้พบว่า มีหลายแห่งซึ่งจะได้กล่าวถึงเรียงตามลำดับหน้าที่คือ (ดูรูปที่ 7)

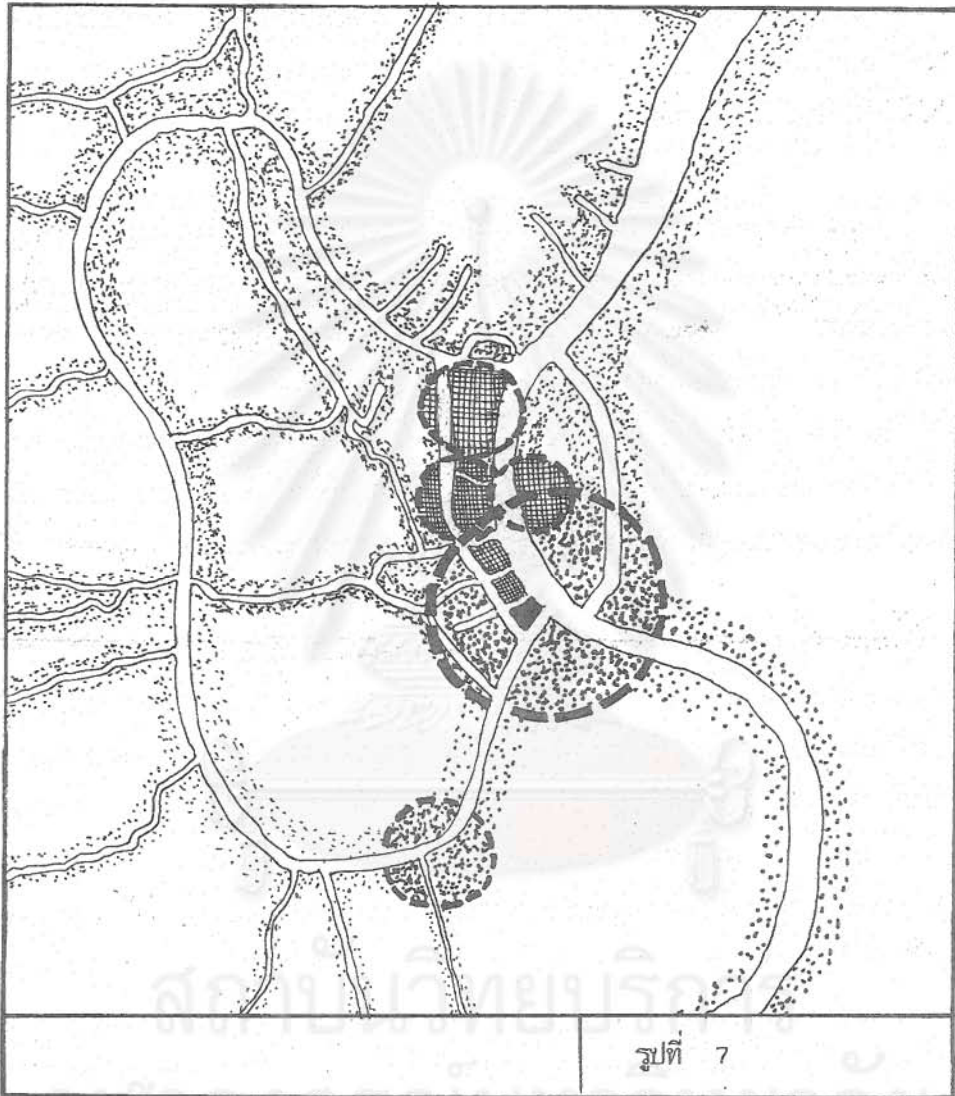
ศูนย์กลางของกิจกรรมแห่งแรกและมีความสำคัญที่สุดได้แก่ บริเวณชุมทางที่คลองบางกอกใหญ่มาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นชุมทางที่มีความสำคัญและมีการตั้งถิ่นฐานเรือนแพ และป้อมปราการมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และด้วยเหตุที่เป็นทำเลที่ตั้งซึ่งเป็นยุทธภูมิที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเล็งเห็นว่าได้เปรียบ ประกอบกับความเป็นชุมทางค้าขายทั้งระดับท้องถิ่น และระดับชาติ บริเวณนี้จึงได้รับความคุ้มครองและเพิ่มความสำคัญให้มากขึ้นไปอีกด้วยการสถาปนาเขตพระราชฐานและวาระาชการแผ่นดิน ดังนั้นชุมทางนี้จึงเป็นศูนย์รวมของทั้งการปกครอง การค้า และการเมือง

อีกชุมทางหนึ่งที่มีความสำคัญคือ บริเวณสามแยกคลองบางกอกใหญ่และคลองด่าน (คลองบางขุนเทียน) คงเป็นศูนย์การค้าทั้งสินค้าออกทั้งสินค้าเข้า เป็นด่านเก็บภาษีอากรขนอนตลาดทางฝั่งตะวันตก เป็นที่ชุมนุมชน จึงเกิดมีวัดหลายวัดเป็นวัดใหญ่โตและเป็นพระอารามหลวง⁴²

40 เพ็ญศรี กาญจนมัย. เรื่องเดิม. หน้า 58.

41 ประชุมหมายรับสั่งสมัยกรุงธนบุรี. หน้า 61.

42 เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน.

สำหรับย่านชุมชนพักอาศัยนั้น ถึงแม้ว่าสมัยนี้เต็มไปด้วยการศึกษาคณะกรรม แม่ทัพออกบัญชาการรบอยู่เสมอ และเมื่อว่างจากการรบนอกจากจะทำการควบคุมไพร่พลออกทำไร่นาแล้ว ชุมนางทั้งหลายก็ได้ทำนุบำรุงวัดโบราณที่อยู่ในละแวกถิ่นอาศัย จนปรากฏเป็นย่านพักอาศัยในบริเวณต่าง ๆ คือ ย่านที่อยู่อาศัยของเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกและวงศาคณาญาติได้อยู่ในบริเวณริมน้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกตั้งแต่เหนือคลองมอญขึ้นไปทางวัดบางว่าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) จนถึงบริเวณวัดบางวัน้อย (วัดอมรินทาราม) ริมคลองบางกอกน้อย โดยที่เคหาสน์ของท่านอยู่ ณ พระนิเวศน์เดิมบริเวณกรมอุทการเรือในปัจจุบัน บริเวณจากใต้คลองมอญลงมาจนจดคลองนครบาลซึ่งเป็นกำแพงพระราชฐานนั้น เป็นถิ่นที่อยู่บ้านกรมเมืองและบริเวณคู⁴³

ดังนั้น แกนสำคัญของพระนครซึ่งเป็นศูนย์กลางการปกครองจึงอยู่ริมน้ำเจ้าพระยา ด้านตะวันตกตั้งแต่ปากคลองบางกอกใหญ่ไปจดคลองบางกอกน้อย โดยมีคูพระนครเป็นเส้นอาณาเขตด้านตะวันตก จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่าแกนสำคัญของชุมชนบางกอกซึ่งเคยอยู่ที่แม่น้ำเจ้าพระยาเดิม ณ บริเวณวัดศาลาสีหะนนนั้น ได้เคลื่อนย้ายมาทางตะวันออกริมแม่น้ำเจ้าพระยาในปัจจุบัน แต่ยังคงอยู่ฝั่งธนบุรี และเป็นที่น่าสังเกตว่าชุมชนชุมนางในกรุงธนบุรีนั้นแม้จะครอบครองพื้นที่กว้างกว่าบริเวณอื่น ๆ แต่ก็ยังมีอาณาเขตไม่มากนักเนื่องจากชุมนางเหล่านี้มักจะได้รับมอบหมายให้ไปปกครองดูแลหัวเมืองต่าง ๆ ต่างพระเนตรพระกรรณ

เป็นที่น่าสังเกตว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเลือกขยายอาณาเขตพระนครมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เห็นได้จากภายหลังการขุดคูน้ำรอบพระนครในปี พ.ศ.2313 ทรงได้ยกทัพไปตีกัมพูชาและให้พระยาพิพิธ (พระยาราชเศรษฐีจีน) กวาดเอาครอบครัวชาวเมืองพุทไธมาศ (หรือเมืองฮ่าเตียน) เข้ามากรุงธนบุรี เมื่อ พ.ศ.2314 พระองค์โปรดให้ญวนพุทไธมาศตั้งบ้านเรือนอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณที่เรียกว่า ท่าเตียนในปัจจุบัน สำหรับพระยาราชเศรษฐีจีนซึ่งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมากนั้นได้รับมอบหมายให้อยู่ดูแลทางฝั่งตะวันออกนี้ด้วย เพื่อทำการระวังรักษาพระนครฝั่งนี้ให้ปลอดภัยจากข้าศึกภายนอกทั้งด้านเหนือและด้านตะวันออก และดูแลความสงบภายในของเหล่าชนต่างชาติ เช่น ญวนและเขมร ตลอดจนคนจีนในสังกัดพระยาราชเศรษฐีจีนเอง นับว่าเป็นการขยายเมืองโดยสร้างศูนย์รองของการปกครองอีกแห่งหนึ่งอยู่ ณ บริเวณที่เป็นพระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน นอกจากเพื่อการป้องกันพระนครด้านเหนือและด้านตะวันออกอันมีศึกสงครามอยู่เสมอ ๆ แล้ว การที่มีศูนย์รองของการปกครองอยู่ด้านนี้ก็ได้อุ้มครองดูแลบริเวณชุมชนทางการค้าสำคัญนี้ด้วย ได้มีการวินิจฉัยไว้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 26 ว่า เดิมเมืองธนบุรีตั้งอยู่ทางฝั่งแม่น้ำฟากตะวันตกฝั่งเดียว

43 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 691.

ครั้งขุนหลวงพระยาตากมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานี จะขยายบริเวณเมืองให้ใหญ่โตออกไปให้ สัมกับที่เป็นราชธานี จึงให้ขุดคูแล้วสร้างปราการพระนครทางข้างฟากตะวันตกอีกฝ่ายหนึ่ง (คือ แนวคลองตลาดทุกวันนี้ - พ.ศ.2465) ทางข้างฟากตะวันตกก็ได้ให้ขุดคูเมืองหนาเดิมก่อ ปราการต่อขึ้นไปทางข้างเหนือจนถึงคลองบางกอกน้อย แนวคูกรุงธนบุรีด้านตะวันตกปากคูข้าง ใต้ต่อคลองบางกอกใหญ่ที่ริมวัดโมลีโลก ผ่านหลังวัดอรุณาฯ และบ้านขมิ้นไปออกคลองบางกอก น้อยที่หลังวัดอมรินทร์ (ยังเป็นคลองเรืออยู่จนบัดนี้ - พ.ศ.2465 เว้นแต่ที่ตรงปากคูตอนต่อ คลองบางกอกน้อยนั้นถมเสียเมื่อทำทางรถไฟสายตะวันตก) การสร้างกรุงธนบุรีจึงเปลี่ยนแผนที่ เมืองเดิมซึ่งตั้งฝั่งเดียวเอาแม่น้ำไว้ทางหน้าเมือง กลายเป็นเมืองตั้งสองฟากเอาแม่น้ำไว้กลางเมือง แผนที่เมืองอย่างที่เขาลำนํ้าไว้กลางเมืองเช่นว่านี้มักเรียกกันว่า เมืองอกแตก ขวนให้เข้าใจว่า ปราศจากชัยภูมิ แต่ที่จริงเป็นแบบอย่างอันหนึ่งซึ่งนับถือกันมาแต่โบราณ เมืองโบราณที่สร้าง ปราการสองฟากเอาลำนํ้าไว้กลางเช่นนี้มีหลายเมือง คือ เมืองพิษณุโลก เมืองเพชรบูรณ์ เมือง สุพรรณบุรี เป็นต้น เพราะมีประโยชน์ในการบางอย่าง เช่น อาจจะทำพายุสำหรับใช้ทางนํ้า รักษาไว้ได้ในเมือง มิให้เป็นอันตรายในเวลามีข้าศึกมาตั้งประชิดติดเมืองนั้นเป็นต้น โดยสรุปแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีมิได้เห็นว่ามีแม่น้ำเป็นอุปสรรคก็คิดวางแต่กลับเป็นสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิตของ โพรฟ้าประชาชนทั้งสองฝั่ง

ดังนั้น รูปร่างของเมืองหลวง ณ ดินแดนบางกอกในสมัยกรุงธนบุรีนี้ จึงปรากฏเป็น ลักษณะกายภาพที่มีรูปแบบเป็นผืนแผ่น (sheets) กระจาบแม่น้ำเจ้าพระยาโดยมีคูน้ำกำแพง พระนครทั้งด้านตะวันตก (คลองวัดอรุณาฯ) และด้านตะวันออก (คลองหลอด) (ดูรูปที่ 6) เรื่องแนวกำแพงพระนครนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายไว้ในจดหมาย เหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีว่า กำแพงพระนครทั้งสองฝั่งนํ้าได้สร้างขึ้นแต่ละฝั่ง ๆ ละ 3 ด้าน ซ้ำริมนํ้า (แม่น้ำเจ้าพระยา) ไม่มีกำแพง ฝั่งตะวันตกกำแพงตั้งแต่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ ยินไปตามลำคลองบางกอกใหญ่จนถึงคลองข้างวัดโมลีโลก ไปตามแนวหลังวัดอรุณาฯ ไปออกบาง กอกน้อยที่หลังวัดอมรินทร์ เป็นคูพระนครแล้วเลี้ยวลงมาตามแนวคลองบางกอกน้อยจนถึงแม่น้ำ ซ้ำฟากนี้ตั้งแต่วิไชยนทร์คือสุนันทาลัยมาตามแนวคลองตลาด คลองหลอด (ตามที่ป็นระยะให้ เรียกใหม่ใน ร.ศ.127 นี้) จนถึงคลองโรงไหมวังหน้า จะเห็นได้ว่าขนาดเมืองไม่กว้างขวางนัก มี องค์ประกอบของเมืองที่ไม่ซับซ้อนกระจายกันอยู่ได้แก่ เขตพระราชวังและท้องพระโรงว่าราชการ แผ่นดินซึ่งมีอาณาเขตจากป้อมวิชัยประสิทธิ์ริมเจ้าพระยาและคลองบางกอกใหญ่ขึ้นไปจนถึงวัด อรุณราชวรารามจดคลองนครบาล และมีคลองวัดอรุณาฯเป็นขอบเขตพระราชวังด้านตะวันตก มี ชุมทางค้าขายปากคลองบางกอกใหญ่อันเป็นถิ่นฐานของไทย จีน และญวน สำหรับบริเวณที่มี อาณาเขตกว้างขวางกว่าการใช้ที่ดินในเมืองประเภทอื่น ๆ นั้น เป็นบริเวณที่อยู่อาศัยและว่าราชการ ของขุนนาง วัด รวมทั้งที่อยู่อาศัยของบริวารขุนนางท่านนั้นๆ และบริเวณกักกันลงโทษผู้ กระทำผิด

โครงสร้างทางกายภาพของเมืองไม่สลับซับซ้อน คือมีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นแกนชีวิตชุมชนที่สำคัญ จากนั้นก็มีคลองวัดอรุณาเชื่อมคลองบางกอกใหญ่ - บางกอกน้อยทางด้านตะวันตกของพระนคร สำหรับด้านตะวันออกมีคลองคูเมือง เชื่อมส่วนของเมืองฝั่งตะวันออกในแนวเหนือใต้ กิ่งแขนงของคลองชอยภายในกำแพงเมืองฝั่งตะวันตกได้เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับคลองวัดอรุณา และยังได้แบ่งส่วนของเมืองเป็นบล็อกสี่เหลี่ยมที่สะดวกแก่การเข้าถึง และคลองบางสาย เช่น คลองมอญ ก็ได้เป็นเส้นทางสำคัญที่เชื่อมส่วนเมืองกับชนบททางฝั่งตะวันตก ส่วนฝั่งตะวันออกในสมัยกรุงธนบุรีมีการเข้าถึงที่สะดวกเฉพาะบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยากับริมคลองคูเมืองเท่านั้น เนื่องจากยังไม่มีคลองชอยเชื่อมและแบ่งพื้นที่ เป็นไปได้อย่างยิ่งว่าการตั้งถิ่นฐานทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยกรุงธนบุรีคงกระจายตัวไปตามริมเส้นทางน้ำเท่านั้น ยังไม่ทันได้เติบโตแผ่ออกไปเหมือนทางฝั่งตะวันตก จึงยังไม่มีโครงข่ายของคลองชอยเชื่อมให้เห็นภายในเมืองบริเวณต่าง ๆ ที่กล่าวแล้วคงจะอุดมร่มรื่นไปด้วยสวนผลไม้ ดังจะเห็นได้จากชื่อที่ใช้เรียกท้องดินต่าง ๆ เช่น บริเวณสวนมังคุด บริเวณสวนลิ้นจี่ และนอกกำแพงเมืองออกไปแม้จะเป็นเขตชุมชนก็คงแวดล้อมด้วยสวนผลไม้ซึ่งรกชัฏ ดังที่ระบุในพระราชพงศาวดารว่า กลางคืนเพลาสองยามเสื่อเข้ามากินเขมรซึ่งเฝ้าสวนหลังวัดบางยี่เรือ จึงมีพระราชดำรัสให้พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์และเจ้าพระยาจักรี พระยายมราชกับข้างหลวงทั้งปวงออกไปล้อมจับเสื่อ นอกจากสวนผลไม้แล้วบริเวณนอกกำแพงเมืองที่อยู่ใกล้พระนครก็ได้รับการวางแผนให้เป็นพื้นที่เกษตรเลี้ยงเมืองด้วย เช่นที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า ให้ชุดที่สวนเดิมเป็นที่ท้องนาออกคูเมืองเรียกว่า ทะเลตม ไว้สำหรับจะได้ทำนาใกล้พระนคร

ดังนี้ ชุมชนบางกอกในสมัยกรุงธนบุรีซึ่งเป็นช่วงเวลาของการสร้างชาติขึ้นอีกครั้งนั้น จึงมีลักษณะกายภาพอันสะท้อนให้เห็นภาวะการณ์ของบ้านเมืองในขณะนั้นได้อย่างชัดเจน เช่น ขนาดที่เล็กของเมืองภายในคูน้ำ กำแพงที่บังถึงจำนวนประชากรที่มีไม่มากนัก การเอาประโยชน์จากธรรมชาติโดยการเลือกทำเลที่ตั้งที่สะดวกในการทำมาหากินและมีทางหนีที่ไล่ที่ได้เปรียบ การปรับสภาพธรรมชาติจากที่สวนใกล้พระนครมาเป็นพื้นที่นาโดยการใช้แรงคนเป็นหลักเพื่อการปลูกข้าวเลี้ยงเมือง ชุมชนบางกอกเมื่อแรกมีหน้าที่เป็นนครหลวงจึงพึ่งพาตัวเองได้พอสมควร ยกเว้นในเรื่องแรงงานที่ต้องระดมมาจากหัวเมืองเมื่อมีโครงการพัฒนาเมืองที่สำคัญ เช่น การขุดคลองคูเมืองด้านตะวันออก (ที่มักจะเรียกกันว่า คลองหลอดในปัจจุบัน)

2.3 บางกอก : กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อแรกสถาปนา

2.3.1 สถาปนามิศาสตร์

กรุงรัตนโกสินทร์ (บางกอก) เป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง (อยู่เป็นเวลานานหลายเดือน) จึงอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การปลูกข้าว และสะดวกแก่การคมนาคมทางน้ำ ทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาดกดินไปด้วยต้นหมาก ต้นมะพร้าว และไม้ผลอื่น ๆ ตลอดจนนกนานาชนิดหลากสีสัน ชาวบ้านตั้งถิ่นฐานกระจายเรียงรายไปทั้ง 2 ฝากแม่น้ำ โดยมีวัดและตลาดน้ำเป็นระยะ ๆ ด้วยทำเลที่ตั้งที่อยู่ลึกจากปากแม่น้ำเป็นระยะทางราว 40-50 กิโลเมตร บางกอกนี้จึงเป็นเมืองหน้าด่าน เมืองท่าค้าขาย และเมืองป้อมปราการที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

เนื่องจากฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา (ฝั่งธนบุรี) เป็นที่ดอน เป็นชุมทางค้าขายที่มีการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนหนาแน่นและมีป้อมปราการอยู่แล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงตั้งกรุงอยู่ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอนนั้น ฝั่งตะวันออกแม้เป็นที่ลุ่มแต่ก็เป็นลักษณะหัวแหลมด้วยมีแม่น้ำโอบอยู่ 2 ด้าน เพียงขุดคลองคูเมืองอีก 2 ด้านก็จะเป็นชัยภูมิที่ได้เปรียบข้าศึก และที่ลุ่มด้านตะวันออกนั้นนอกจากจะเหมาะสำหรับการปลูกข้าวเลี้ยงชาวพระนครแล้ว ยังเป็นอุปสรรคขัดขวางบันทอนกำลังข้าศึกที่จะเข้ามาทางนั้นด้วย และเมื่อเทียบขนาดของพื้นที่ภายในเขตคลองคูเมืองทั้ง 2 ฝั่งแล้ว ฝั่งตะวันออกมีขนาดพื้นที่กว้างขวางกว่ามากซึ่งเหมาะสมกว่าที่จะสถาปนาพระนคร และพระราชวังในกรุงรัตนโกสินทร์

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่ามีบางปีที่เกิดอุทกภัยยังความเสียหายให้แก่ราษฎร ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า “เดือน 12 ปีมะเส็ง จศ.1147 (พ.ศ.2328) น้ำมากลิกถึงแปดศอกคืบสิบนิ้ว ข้าวกล้าในท้องนาเสียเป็นอันมาก บังเกิดทุพภิกขภัยข้าวแพงถึงเวียนละซัง ประชาราษฎรทั้งหลายได้ความขัดสนด้วยอาหารกันดารนัก จึงมีพระราชโองการให้กรมनाจำหน่ายข้าวเปลือกในฉางหลวง ออกแจกจ่ายราษฎรทั้งปวง” และด้วยทำเลที่ตั้งที่อยู่ไม่ไกลจากอ่าวไทยนัก จึงมีปรากฏการณ์น้ำทะเลขึ้นแรงมาตามคลองขุดปากลัดเค็มขึ้นมาถึงพระนคร “ในปี พ.ศ.2327 จึงสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์กับทั้งกรมพระราชวังหลังและเจ้าต่างกรมทั้งปวง พร้อมกันลงไปปิดคลองปากลัด ด้วยการเกณฑ์ข้าราชการชนมูลดินและอิฐหัก (จากกำแพงกรุงเก่า) มาถมทันทันน้ำ น้ำเค็มจึงไหลขึ้นมาทางคลองปากลัดนั้นมีได้ไหลไปแต่ทางแม่น้ำใหญ่ เป็นทางอ้อมก็มีผู้เค็มขึ้นมาถึงพระนคร ราษฎรทั้งหลายได้รับพระราชทานน้ำจืดเป็นสุขทั้งสิ้น”⁴⁴

44 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 710.

2.3.2 ลักษณะประชากร สังคม และเศรษฐกิจ

ประชากรในสมัยรัชกาลที่ 1 แม้จะไม่มีการบันทึกจำนวนไว้ แต่ก็เป็นที่ทราบถึงลักษณะเชื้อชาติต่าง ๆ ของประชากร เช่น ไทย จีน แขก มอญ เขมร ญวน ที่ได้ตั้งถิ่นฐานอยู่กันมาก่อน การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

ก. ประชากรไทย

สำหรับประชากรไทยนั้น มีการจัดระเบียบชนชั้นทางสังคมตามกฎหมายที่เห็นชัดอันเป็นมรดกตกทอดมาจากกรุงศรีอยุธยา คือ ไทยเราจัดประเภทคนออกเป็น 4 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ เจ้าขุนนาง ไพร่ และทาส⁴⁵

เจ้า ประกอบด้วยบรรดาเจ้านายซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อสายใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์ ตำแหน่งของเจ้านายค่อย ๆ ลดหลั่นกันลงมาตามหลักการสืบสายราชสกุล สิทธิตามกฎหมายของเจ้านายคือ กฎหมายให้ความคุ้มครองเจ้านายให้ชั้นศาลของกรมวังเท่านั้น และจะนำเจ้านายไปขายเป็นทาสมิได้

ขุนนาง เป็นคนกลุ่มหนึ่งในสังคมไทยที่ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงานไปใช้ และการยกเว้นนี้ต่อเนื่องไปถึงบุตรของขุนนางด้วย นอกจากนี้ ขุนนางมีสิทธิอื่น ๆ อีกเช่น ได้เข้าเฝ้าในการเสด็จออกขุนนาง ได้รับอนุญาตให้ผู้อื่นขึ้นศาลแทนตนได้ สามารถมีไพร่จำนวนหนึ่งได้ตามยศของตน และได้รับการยกเว้นภาษีที่นา เป็นต้น ทั้งเจ้าและขุนนางมีศักดินาเป็นเครื่องชี้วัดฐานะ

ไพร่ แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ไพร่หลวง และ ไพร่สม

ไพร่หลวง เป็นของพระมหากษัตริย์ และจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นเวลา 4 เดือนต่อปี เรียกว่า ทำราชการ และพระมหากษัตริย์ทรงแจกจ่ายให้ไพร่หลวงเหล่านี้ไปอยู่ใต้ปกครองดูแลของขุนนางกรมต่าง ๆ ขุนนางจึงมีฐานะเป็นนาย นายของไพร่หลวงมีอำนาจบังคับบัญชาไพร่หลวงได้ทราบเท่าที่ยังดำรงตำแหน่งอยู่ในกรมซึ่งมีไพร่หลวงอยู่ งานของไพร่หลวงนอกจากรับราชการ เช่น เป็นทหาร ทำงานกสิกรรม ทำงานก่อสร้างต่าง ๆ แล้ว ยังต้องรับใช้นายซึ่งตนอยู่ใต้ปกครองด้วย

ไพร่สม ขึ้นอยู่กับนายของตนและไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้หรือทำราชการ แต่ต้องรับใช้เจ้านายของตน เช่น ดูแลรักษาวังหรือรับใช้นายเยี่ยงคนใช้ งานก่อสร้างซ่อมแซมวังและวัดของเจ้านาย งานเดินทางติดตามหรือเดินสาส์นในธุรกิจของเจ้านาย หน้าที่สำคัญของไพร่สมคือการนำส่วยมาถวายเจ้านายหรือขุนนางที่ตนอยู่ใต้ปกครองอย่างสม่ำเสมอ และในยามศึกหรือไม่

45 ม.ร.ว.อศิน ทรัพย์พัฒน์ และคณะ. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2535-2416. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527. หน้า 45-147.

สงบภายใน ไพร่สมจะต้องถูกเกณฑ์เป็นทหารภายใต้บังคับบัญชาของนาย ไพร่สมนั้นนอกจากเป็นสมบัติส่วนหนึ่งของนายแต่ละคนแล้ว ยังเป็นมรดกตกทอดถึงลูกหลานของนายอีกด้วย แต่ ไพร่สมเหล่านี้จะกลับมาเป็นไพร่หลวงอีกครั้งหนึ่งเมื่อเจ้านายที่ตนสังกัดอยู่นั้นสิ้นไป

ทาส ในสังคมไทยไม่มีตลาดค้าทาส หรือไม่มีหลักฐานปรากฏว่ามีการขายทาสเพื่อเอาค่าไถ่ ถึงแม้จะปรากฏว่ามีทาสถึง 1 ใน 3 ของพลเมืองทั้งหมด (ทั้งประเทศ) ก็ตาม ทาสส่วนใหญ่เป็นทาสขั้ดดอก บาทหลวงปาลเลอกัวซ์กล่าวว่า ทาสได้รับการเลี้ยงดูอย่างดีเยี่ยงคนใช้ สังคมไทยเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ โดยทั่วไปแล้วความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์นี้เป็นการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นหน้าที่ของผู้อุปถัมภ์ที่ต้องคุ้มครองและช่วยเหลือผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ เมื่อผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ไร้ทรัพย์ ผู้อุปถัมภ์จำต้องช่วยด้วยการให้ยืมเงิน โดยเอาตัวลูกหนี้ หรือลูก หรือเมียของลูกหนี้มาเป็นตัวประกันอยู่รับใช้ในบ้านของผู้ให้กู้ยืม การรับใช้นี้ถือว่าเป็นดอกเบี้ยย ซึ่งการตกลงยินยอมนี้ก็เป็นทีพอใจของทั้งสองฝ่าย ลูกหรือเมียของลูกหนี้จึงกลายเป็นทาส ในการคุ้มครองทาสตามกฎหมาย ได้มีการให้สิทธิทาสที่จะไถ่ตัวเอง กรณีที่นายไม่ยอมรับเงินค่าไถ่เมื่อทาสทำงานให้นายมาเป็นเวลานานและหนีไปอยู่ที่อื่น นายไม่สามารถตามตัวทาสนั้นกลับมาได้ถ้าเจ้าของสถานที่ที่ทาสหนีไปพักพิงอยู่นั้นไม่ยอม นอกจากนี้ไถ่ตัวเองด้วยการจ่ายเงินแล้ว ทาสจะเป็นอิสระโดยอัตโนมัติถ้าทาสถูกส่งตัวไปทำงานและถูกศัตรูจับตัวไป และเมื่อเจ้าของทาสอนุญาตให้ทาสบวชเป็นพระหรือชีได้ ทาสหญิงจะเป็นอิสระได้โดยอัตโนมัติถ้ามีลูกกับนายหรือญาติของนาย

นอกจากไพร่และทาส ยังมีประชากรไทยอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้นำและที่พึ่งทางจิตใจและปัญญาของผู้คนทั้งปวงคือ พระสงฆ์ วัดคือคลังแห่งวิชาและอาคมที่กุลบุตรทั้งหลายพึงมาบวชเรียนในบวรพระพุทธศาสนา เพื่อกล่อมเกลานิสัยใจคอให้มีชีวิตที่ครบสมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม

มีบางกรณีที่มีทัศนคติว่าการออกบวชเป็นวิธีการหนึ่งในการหลีกเลี่ยงการถูกเกณฑ์แรงงานหรือเป็นการช่วยผ่อนคลายจากการถูกนายกดขี่ข่มเหง เพราะเมื่อใดก็ตามที่เข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์ ความสัมพันธ์ระหว่างนายและไพร่ก็ยุติไป⁴⁶

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไพร่และนายเป็นแบบอุปถัมภ์ จึงหมายถึงความเป็นมิตร โดยที่ฝ่ายหนึ่งมีฐานะต่ำกว่า ความต้องการแรงงานมาใช้สอยในกิจธุระของฝ่ายหนึ่งกับความต้องการการคุ้มครองของอีกฝ่ายหนึ่งทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบนี้ขึ้น นายต้องการแรงงานไพร่มาช่วยกิจธุระต่าง ๆ ของตน และไพร่ก็ต้องการนายให้คุ้มครองตนเพื่อให้พ้นจากการถูกจับ (ผู้ใดก็ตามที่ไม่มีนายจะถูกจับ เพราะเป็นการละเมิดกฎหมายที่มีได้จดทะเบียนขึ้นอยู่กับนายผู้ใด

เลย) หรือให้พ้นจากเงื้อมมือของขุนนางอื่นเนื่องจากในขณะนั้นบ้านเมืองไม่มีกองตำรวจ อำนาจการจับกุมจึงตกอยู่แก่ข้าราชการทั้งหมดที่เป็นขุนนาง ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไพร่และนายในความป็นจริงก็คือความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์นั่นเอง สังคมไทยเป็นสังคมชาวบ้านที่มีไพร่จำนวนหนึ่งประกอบกันขึ้นเป็นชาวบ้าน หลวงโดยผู้อยู่ในเมืองเป็นผู้ควบคุมไพร่และเป็นผู้กำหนดการดำเนินชีวิตให้ มีทางเดียวที่ไพร่จะเรียกร้องและให้ได้รับความช่วยเหลือจากหลวงได้ก็โดยทางนายเท่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่และนายจึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลสองฝ่ายโดยมีข้อตกลงกันว่า ฝ่ายหนึ่งคือไพร่เป็นผู้ส่งส่วยและทำงานให้อีกฝ่ายหนึ่งคือนาย เพื่อให้ได้มาซึ่งความช่วยเหลือและความคุ้มครอง ไพร่สามารถเลือกเปลี่ยนนายได้ ฉะนั้นการกดขี่ข่มเหงจะเป็นผลตามมาเมื่อไพร่ต้องการจะเลิกความผูกพันที่ทำไว้กับนายหรือเมื่อนายทำการเรียกร้องจากไพร่จนเกินความสามารถ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงเป็นการดีกว่าที่จะเป็นไพร่ของนายที่มั่งคั่งและมีไพร่ทาสมากกว่านายที่จน ๆ เพราะว่่าข้อเรียกร้องทั้งส่วยและการใช้แรงงานย่อมน้อยกว่า อีกประการหนึ่งความมั่งคั่ง ตำแหน่ง และอำนาจมักจะไปด้วยกัน ดังนั้นย่อมเป็นการดีกว่าที่มีนายซึ่งมีตำแหน่งสูง ๆ เพราะว่่านายสามารถให้ความคุ้มครองและช่วยเหลือได้มากกว่านายที่มีตำแหน่งต่ำ ๆ⁴⁷

กรณีความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางที่มีตำแหน่งต่างกันนั้น เป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชาและผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา หน้าที่ของผู้บังคับบัญชาคือการออกคำสั่งให้ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาปฏิบัติตามระเบียบประเพณีและกฎหมาย ส่วนหน้าที่ของผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาก็คือการเคารพและเชื่อฟังผู้บังคับบัญชาของตน อย่างไรก็ตาม พระมหากษัตริย์แต่พระองค์เดียวเท่านั้นที่ทรงมีสิทธิและอำนาจแต่งตั้ง เลื่อนหรือลดตำแหน่ง หรือลงโทษขุนนางทุกคน (โดยคำรับรองของผู้บังคับบัญชาหรือเหตุผลส่วนพระองค์) จะเห็นได้ว่าการจัดระเบียบสังคมอย่างเป็นทางการนี้เกิดจากสายงานการบังคับบัญชา พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงทรงเป็นที่มาของอำนาจทั้งหมด ถัดลงมาได้แก่ ลำดับชั้นต่าง ๆ ของกรมและสายการบังคับบัญชาอย่างเป็นทางการก็มาจากผู้บังคับบัญชาไปยังผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา⁴⁸

ระบบศักดินาเป็นเครื่องชี้บอกความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่อยู่เหนือกว่าและผู้ที่อยู่ต่ำกว่า กล่าวคือ เป็นเครื่องมือซึ่งทำหน้าที่ชี้ให้เห็นความแตกต่างกันของฐานะของปวงชน หน้าที่สำคัญของระบบศักดินาก็คือ เป็นหลักสำหรับการปฏิบัติต่อกันของบุคคลในสังคม ศักดินาที่คน ๆ หนึ่งถืออยู่นั้น มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับกำลังไพร่พลที่อยู่ใต้การปกครองของคน ๆ นั้น การควบ

47 เรื่องเดิม. หน้า 120 - 125.

48 เรื่องเดิม. หน้า 126 - 127.

คุมกำลังไพร่พลก่อให้เกิดประโยชน์ 2 ประการ ได้แก่ ความมั่งคั่งและอำนาจทางการเมือง ฉะนั้นระบบการแบ่งชั้นดังปรากฏอยู่ในระบบศักดินาไทยจึงขึ้นอยู่กับความมั่งคั่งและอำนาจทางการเมืองเป็นสำคัญ การจัดระเบียบชนชั้นทางสังคมของไทยตามกฎหมายเป็นเจ้า ขุนนาง ไพร่ทาส นั้น จึงเป็นการจัดตามฐานะทางเศรษฐกิจและการเมือง⁴⁹

ข. ประชากรต่างชาติ

ส่วนที่เป็นประชากรต่างชาติ คือ มอญ ลาว เขมร ญวน แขก ฝรั่งเศส และจีนนั้น ได้มีการตั้งถิ่นฐานกันเพิ่มขึ้นในประเทศไทย โดยเฉพาะในกรุงรัตนโกสินทร์ ดังจะได้กล่าวเป็นลำดับต่อไปนี้

ประชากรมอญ

เนื่องจากไทยกับพม่าในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้น มีการศึกสงครามกันตลอดรัชกาล ชนชาติมอญซึ่งถูกพม่ากวาดล้างอยู่เสมอ ๆ นับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี ก็ได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเพิ่มมากขึ้น ในยามศึกพม่ากองทัพมอญได้ออกสู้รบเป็นสามารภ ขุนนางมอญที่ได้เข้ามารับราชการรับใช้พระเดชพระคุณรัชกาลที่ 1 ก็ได้รับการชุบเลี้ยงอยู่ในกรุง ณ บริเวณใกล้วัดสระเกศและคอกกระบือ (ในขณะที่ยมอญที่อพยพเข้ามาทำราชการในสมัยกรุงธนบุรี ได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ ณ บริเวณคลองมอญ) ชนชาติมอญที่ได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารแต่โบราณนั้น เป็นที่ยอมรับของคนไทยและราชสำนักไทยเนื่องจากเป็นชาวพุทธ เป็นช่างฝีมือ และรู้ขนบธรรมเนียม มีวัฒนธรรม จนประกอบราชการเป็นขุนนางชั้นสูงในราชสำนักไทย เช่น พระยาแจ้ง พระยามหาโยธา

ประชากรมอญได้เพิ่มจำนวนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ทั้งในพระราชอาณาจักร ในกรุง และในราชสำนัก เช่นเมื่อเมืองทะวายสวามีภักดีเนื่องจากพระเจ้ากรุงอังวะให้กองทัพพม่ายกมาตีทะวาย เมื่อปีกุน พ.ศ.2334... โปรดเกล้าฯ เลี้ยงเป็นขุนนางอยู่ที่ในกรุง ด้วยมีความชอบยกเอาเมืองทะวายมาขึ้นกับกรุงเทพแล้วให้ตั้งเจ้าเมืองทะวายขึ้นใหม่ พวกทะวายหลายร้อยคนที่ส่งเข้ามานี้โปรดฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนพักอยู่นอกป่าช้าวัดสระเกศพลางก่อน และพวกพระยาทวายก็คัดเอาไว้เป็นช่างเรือบ้าง เหลือนั้นให้ไปอยู่คอกกระบือด้วยพระยาทวาย⁵⁰

49 เรื่องเดิม. หน้า 137 - 160

50 เรื่องเดิม. หน้า 185, 198, 199.

ประชากรลาว เขมร และญวน

ส่วนประชากรลาว เขมร และญวนนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นที่ปรากฏอยู่เสมอว่า เหตุการณ์ภายในราชสำนักของประเทศดังกล่าวไม่สงบเรียบร้อย เจ้าฝ่ายที่แพ้การจลาจลนั้น ๆ จึงได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร และรัชกาลที่ 1 ก็โปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงและสนับสนุนการกลับไปครอบครองบ้านเมืองเดิมของตน เช่น กรณีขององเชียงสือ (พระเจ้าเวียตนามยาลอง) และนักงเอง (สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี) กรณีนักงเองนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งถิ่นฐานอยู่กับพี่เลี้ยงที่ตำบลคอกกระบือในปี พ.ศ. 2325 และอยู่ต่อมาจน พ.ศ. 2329 โปรดฯ ให้สร้างวัดเจ้าเขมรให้นักงเองกับญาติวงศ์ย้ายมาพำนักอยู่ จนกระทั่งได้บวชเรียนและได้กลับไปครอบครองกัมพูชาในปี พ.ศ. 2337 ส่วนเขมรเข้ร็ดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่เหนือวัดสมอราย⁵¹ กรณีวงศ์เจ้าญวนองเชียงสือนั้น โปรดเกล้าฯ ให้อยู่ ณ ตำบลคอกกระบือตั้งแต่ปี พ.ศ. 2325⁵² และโปรดฯ ให้การสนับสนุนองเชียงสือทั้งทางตรงทางอ้อมในการกอบกู้เอกราชจนสำเร็จในปี พ.ศ. 2331 นอกจากองเชียงสือแล้วก็มีญวนญาติวงศ์องเชียงสือเข้ามากรุงเทพฯ เช่นกัน รัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านบางโพ (ตึกที่ 7) จนได้กลับออกไปช่วยองเชียงสือตีไซ่ง่อนได้ในปี พ.ศ. 2331 กรณีลาวก็เช่นเดียวกันคือ ในปี พ.ศ. 2325 โปรดฯ สนับสนุนให้เจ้านันทเสนราชบุตรกลับไปครองกรุงศรีสัตนาคนหุต และต่อมาไม่ช้าพระเจ้าล้านช้างนี้ก็ได้ส่งวงศ์เจ้าลาวเข้ามารับใช้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดฯ ชุบเลี้ยงไว้

จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้านด้านตะวันออกนั้นเป็นไปอย่างราบรื่นและสนิทสนม ในตอนต้นรัชกาลที่ 1 ทั้งด้วยการชุบเลี้ยงและการแต่งงาน ต่อมาความขัดแย้งได้เกิดขึ้นเนื่องจากญวนและเขมรไม่ปรองดองกัน แต่เจ้านันทก๊ก (องเชียงสือ) ก็ได้มีราชสาส์นและเครื่องบรรณาการมายังกรุงเทพฯ โดยสม่ำเสมอ และรัชกาลที่ 1 ก็ได้พระราชทานสิ่งของตอบแทนไปเสมอ ๆ เช่นกัน จึงสรุปได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างไทย-ญวนในรัชกาลที่ 1 นี้ เป็นไปอย่างดีตลอดรัชกาล แม้จะมีความขัดแย้งบ้างระหว่างเขมรกับญวน

(สำหรับหัวเมืองทางเหนือคือ เชียงตุง เชียงรุ่ง เมืองลื้อ และสิบสองปันนา มาขอสวามิภักดิ์ไทย แต่มิได้อพยพย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงรัตนโกสินทร์เหมือนอย่างมอญ ลาว เขมร และญวน)

51 เรื่องเดิม. หน้า 38-39, 61.

52 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 705.

ประชากรแขกมลายู

ส่วนหัวเมืองทางใต้แถบมลายูนั้น สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้ปราบปรามได้ และแบ่งครอบครัวแขกเข้ามายังกรุงฯ พร้อมกับเครื่องศัสตราวุธ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปืนใหญ่ “พระยาตานี” สำหรับครอบครัวมุสลิมนั้นได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในกำแพงเมือง ณ บริเวณมัสยิดจักรพงษ์ โดยมีลูกหลานสืบตระกูลต่อมาจนทุกวันนี้

ประชากรฝรั่ง

ชนต่างชาติที่เป็นฝรั่งก็มีเพียงโปรตุเกสชาติเดียวที่เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ในสมัยรัชกาลที่ 1 เนื่องจากเวลานั้นทางยุโรปกำลังติดพันกับสงครามนโปเลียน

ประชากรชาวจีน

สำหรับชาวจีนนั้น ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำเจ้าพระยาและรับราชการในราชสำนักไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี และในสมัยรัชกาลที่ 1 ชาวจีนก็เข้ามาตั้งถิ่นฐานกันมากขึ้น โดยเข้ามาประกอบอาชีพเป็นช่างต่อเรือ พนักงานเดินเรือ กรรมกร พ่อค้า นักอุตสาหกรรมน้ำตาล ชาวเหมือง และชาวสวน ชาวจีนที่ได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ ณ กรุงรัตนโกสินทร์มาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีคือ พระยาราชาศรัยและครอบครัวเงินแต่จิว เมื่อรัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังในที่ซึ่งชาวจีนตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อน จึงได้โปรดฯ ให้พระยาราชาศรัยและพวกเงินย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวนตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสามเพ็ง หรือที่เรียกว่าชุมชนย่านสำเพ็งในปัจจุบัน ดังปรากฏในเอกสารประวัติศาสตร์⁵³ ดังต่อไปนี้

อนึ่งก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากันมากแล้ว จะเห็นได้จากก่อนที่รัชกาลที่ 1 จะทรงย้ายราชธานีจากกรุงธนบุรีมานั้น บริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่อยู่อาศัยและศูนย์กลางการค้าของเงินแต่จิว โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้สร้างพระราชวังใหม่ ณ ที่ซึ่งพระยาราชาศรัยและพวกเงินอาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่แต่ก่อน และโปรดฯ ให้พระยาราชาศรัยและพวกเงินย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวนตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสามเพ็ง ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ชาวจีนอพยพเข้ามาประกอบอาชีพกันมากขึ้น ทำให้จำนวนชาวจีนได้เพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ชาวจีนเหล่านี้เข้ามาเป็น

53 G.W. Skinner. Leadership and Power in the Chinese Community of Thailand. (New York : Cornell University Press, 1961) p.5 และ มัลลิกา เรื่องระพี. บทบาทชาวจีน... หน้า 18. และ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 8 และ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 695, 696.

พ่อค้า เจ้าภาษี ช่างต่อเรือ พนักงานเดินเรือและกรรมกร ทั้งนี้เนื่องจากปัญหาทางการเมืองในสมัยราชวงศ์แมนจูที่เกิดกบฏบ่อย ๆ และปัญหาเศรษฐกิจภายในประเทศจีนที่ทรุดโทรม ชาวจีนจึงพยายามออกมาสร้างฐานะทางเศรษฐกิจของตนให้มั่นคงเพื่อช่วยเหลือครอบครัวที่ยังอยู่ในประเทศจีน และรัฐบาลไทยขณะนั้นมีนโยบายขยายการค้าจึงเป็นโอกาสให้ชาวจีนอพยพเหล่านี้เข้ามาประกอบอาชีพในประเทศไทยกันมากขึ้น จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ 1 ทรงสนับสนุนชาวจีนอพยพเข้าประเทศ เพราะทรงมีพระราชประสงค์จะใช้ชาวจีนเหล่านี้ในการค้าของหลวง

การค้ากับต่างประเทศสมัยรัชกาลที่ 1 ได้ติดต่อกับประเทศจีนเป็นส่วนใหญ่ ยังไม่มีชาวยุโรปเข้ามาค้าขายในระยะนี้เพราะทางยุโรปกำลังติดพันกับสงครามนโปเลียน และพ่อค้าจีนเคยเข้ามาติดต่อกับไทยตลอดเวลา แม้ในระยะที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะสงคราม ระยะนี้ชาวจีนจึงเข้ามารับจ้างเป็นช่างต่อเรือ พนักงานเดินเรือ และพ่อค้าผู้นำสินค้าไปจำหน่าย

นอกจากเรื่องการค้าแล้ว ไทยได้รับวิธีการเก็บภาษีจากจีน เช่น ภาษีปากเรือซึ่งกษัตริย์ราชวงศ์หมิงทรงเริ่มใช้วิธีการเก็บภาษีเรือสินค้าโดยการวัดปากเรือ

เรื่องที่น่าสนใจอีกเรื่องหนึ่งคือ เรื่องผลประโยชน์แผ่นดิน แม้ว่าเรื่องนี้จะไม่ได้ผูกพันโดยตรงกับการใช้พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์เหมือนเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้ลำดับมาแล้วข้างต้น แต่ก็ช่วยให้ภาพรวมทางด้านเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้ กล่าวคือ ผลประโยชน์แผ่นดินในรัชกาลที่ 1 ได้จากภาษีอากรที่เก็บได้ในครั้งนั้น คือ อากรสุรา อากรปอนเบี้ย อากรขนอนตลาด ค่าน้ำเก็บตามเครื่องมือ อากรสมพัตสร อากรสวน แต่ค่านานั้นเก็บเป็นทางข้าว และเก็บของส่วยสิ่งสินค้าต่าง ๆ เงินที่ได้จากภาษีอากรปีละไม่มากนัก ผลประโยชน์ที่ได้มากในครั้งนั้นได้จากการค้าสำเภา มีสำเภาเป็นรูปตัวกึ่งอย่างเงินหน้าราหู ศีรษะเขี้ยวบ้าง แดงบ้าง ปากกว้างเสมอ 5 วาไปหา 7 วา ทั้งของหลวงและของเจ้านายข้าราชการพ่อค้าเป็นอันมาก เรือเหล่านี้ต่อในกรุงเทพฯบ้าง ตามหัวเมืองบ้าง บรรทุกสินค้าต่าง ๆ ออกไปขายที่เมืองจีนทุก ๆ ปี บางลำก็ขายแต่สินค้า บางทีก็ขายทั้งสินค้าและเรือด้วยกัน ได้กำไรในการค้าสำเภาเป็นอันมาก เงินตราในรัชกาลที่ 1 เป็นเงินพดด้วงอย่างเดิม แต่แรกใช้ตรารูปจักรดวงหนึ่ง รูปกรีดวงหนึ่ง เมื่อภายหลังบรมราชาภิเษกครั้งหลัง โปรดฯให้เปลี่ยนตรารูปจักรเป็นตรารูปบัวผัน แต่ตราจักรนั้นคงไว้⁴

2.3.3 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อแรกสถาปนา (ดูแผนที่ 1)

ก. จุดกำเนิดกรุงรัตนโกสินทร์ : พระราชวัง และวัง

จากการลำดับเรื่องราวเพื่อสร้างภาพรวมของวิถีชีวิตความเป็นอยู่และการตั้งถิ่นฐานในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้น สิ่งที่น่าประหลาดใจออกมาคือ เป้าหมายที่ชัดเจนซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปฐมกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จะทรงนำไทยไปสู่ความรุ่งเรืองมั่งคั่งเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา บนพื้นฐานของความมั่งคั่งปลอดภัยของกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยการมีกองทัพที่กล้าหาญชาญศึกในการป้องกันประเทศ และในขณะเดียวกันเสถียรภาพและความเป็นปึกแผ่นของรัฐและราษฎรภายในประเทศจะต้องดำรงอยู่ พิธีกรรมทั้งหลายอันมีพิธีราชาภิเษกเป็นสำคัญก็เพื่อการรับรองในองค์พระประมุขและพระราชอำนาจของพระองค์ การลงโทษพวกกบฏและการปูนบำเหน็จข้าราชการผู้มีความชอบก็เพื่อทั้งพระเดชและพระคุณจะได้ปรากฏแก่ไพร่ฟ้าให้มีความจงรักภักดียำเกรงพระบารมี อันเป็นสิ่งสำคัญที่จะก่อให้เกิดความเป็นเอกภาพที่จะนำมาซึ่งความสงบสุขในสังคมไทย

นอกจากหน้าที่ขององค์พระมหากษัตริย์ตามพระธรรมศาสตร์ คือ ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ศาสนา ค้ำครองไพร่ฟ้าประชาราษฎร์และให้ความยุติธรรมแล้ว พระองค์ยังทรงเป็น “เจ้าชีวิต” ผู้นำและผู้กำหนดวิถีชีวิตไทยทั้งมวล โดยยึดถือแบบแผนการจัดระเบียบสังคมตามแม่บทที่รับมาจากกรุงเก่า พระบรมราชโองการแรกของพระองค์เพื่อความมั่งคั่งปลอดภัยและความเป็นปึกแผ่นของไทยคือ โปรดเกล้าฯ มีบัญชาให้ย้ายพระนครหลวงจากกรุงธนบุรีซึ่งอยู่กระหนาบแม่น้ำเจ้าพระยา มาเป็นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งบัญชาการอยู่แต่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาแต่เพียงฝั่งเดียว ในเรื่องการย้ายพระนครจากฝั่งตะวันตกมาฝั่งตะวันออกนั้นเป็นพระราชดำริที่ทรงพิจารณาแตกต่างไปจากพระเจ้ากรุงธนบุรี อันเนื่องมาจากประสบการณ์รักษาเมืองเมื่อครั้งกรุงเก่าของทั้งสองพระองค์ รัชกาลที่ 1 ไม่ทรงโปรดลักษณะ “เมืองนอกแตก” ของกรุงธนบุรีที่คล้ายคลึงกับเมืองพิษณุโลก เพราะเป็นชัยภูมิที่ไม่มั่นคงในการต่อสู้ข้าศึก ในขณะที่พระเจ้าตากสินทรงโปรดที่จะมีแม่น้ำไว้กลางเมืองเพื่อประโยชน์ในการทัพเรือ และเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ที่จะกลับคืนไปฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริว่า สภาพภูมิศาสตร์ของฝั่งตะวันตกแม้จะเป็นที่ดอนแต่ก็เป็นที่ยอดน้ำเซาะทรุดพังอยู่เสมอไม่ถาวร พระราชวังเดิมก็ตั้งอยู่ในที่ที่ยากแก่การขยายพระนคร ส่วนฝั่งตะวันออกแม้จะเป็นที่ลุ่มแต่ก็เป็นที่แหลมมีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นขอบเขตอยู่กว่าครึ่ง เพียงขุดคลองคูเมืองอีก 2 ด้าน ก็จะเป็นพื้นที่ที่ต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่า อีกทั้งทะเลตมด้านชานกรุงด้านตะวันออกก็เหมาะกับการทำนา และเป็นอุปสรรคขวางข้าศึกที่จะเข้ามาทางนั้น จะเห็นได้ว่าข้อพิจารณาในการย้ายพระนครมาตั้ง ณ กรุงรัตนโกสินทร์ เป็นการเอาประโยชน์จากสภาพภูมิศาสตร์ที่คล้ายคลึงกรุงศรีอยุธยา โดยลงแรงขุดคูน้ำอีกไม่มากนักด้วยแรงงานในขณะนั้นมีจำกัด และที่ราบกว้างใหญ่โดยรอบพระนครก็อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การปลูกข้าวทางฝั่งตะวันออก และปลูกไม้ผลทางฝั่งตะวันตก

ตกเพื่อเป็นอาหารเลี้ยงชาวเมือง นอกเหนือไปจากสัตว์น้ำที่มีอยู่ชุกชุมแล้ว ดังปรากฏในพงศาวดารว่า

“พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระเจ้าอยู่หัว พระองค์เป็นปฐมในพระบรมราชวงศ์ปัตยุบันนี้ ทรงพระราชดำริว่า เมืองธนบุรีนี้ฝั่งปากตะวันออกเป็นชัยภูมิที่ดีกว่าที่ปากตะวันตก โดยเป็นที่แหลม มีลำแม่น้ำเป็นขอบเขตอยู่กว่าครึ่ง ถ้าตั้งพระนครข้างฝั่งตะวันออกแม่น้ำศึกยกมาติดถึง ขานพระนครก็จะต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าอยู่ข้างฝั่งตะวันตก ฝั่งตะวันออกนั้นเสียแต่เป็นที่ลุ่ม พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอน แต่ก็เป็นที่ท้องคั่งน้ำเซาะทรุดพังอยู่เสมอไม่ถาวร พระราชนิเวศน์มณเฑียรสถานก็ตั้งอยู่ในอุปจารระหว่างวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดขนานอยู่ทั้งสองข้าง ควรเป็นที่รังเกียจ⁵⁵ ทำเลที่สร้างพระนครใหม่ถึงว่าใกล้กับเมืองธนบุรีเดิมเพียงตรงกันข้ามปากแม่น้ำก็จริง แต่เป็นที่ชัยภูมิติดกันด้วยอยู่หัวแหลมได้แม่น้ำเป็นคูเมืองสองด้าน ต้องขุดคลองเป็นคูเมืองแต่ 2 ด้าน พื้นที่ทางด้านตะวันออกพันคลองคูออกไปในสมัยนั้นก็ยังเป็นที่ลุ่มเรียกว่าทะเลตมมาแต่โบราณ ถึงข้าศึกจะเข้ามาได้ถึงแขวงกรุงเทพฯ จะเข้าถึงขานพระนครทางด้านนั้นก็ยากด้วยมีทางเดินแต่เฉพาะบางแห่ง⁵⁶ ในเดือนนั้นเองก็มีรับสั่งให้ย้ายพระนครข้ามมาตั้งข้างฝ่ายตะวันออก ด้วยทรงพระราชดำริว่าเมืองธนบุรีที่ตั้งเป็นราชธานีอยู่แต่ก่อนไม่มั่นคงในการที่จะต่อสู้ข้าศึก⁵⁷ ทรงพระราชดำริตั้งนี้จึงดำรัสสั่งให้พระยาศรราชมาธิกรมกับพระยาวชิรธรนาวิ เป็นแม่กองคุมช่างและไพร่ไปวัดกะที่สร้างพระนครใหม่ข้างฝั่งตะวันออก⁵⁸ เอลำแม่น้ำเป็นชื่อหน้ารักษาพระนคร⁵⁹ ได้พิธียกเสาหลักเมืองเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน 6 ขึ้น 10 ค่ำ ฤกษ์เวลาบ่าย รุ่งแล้ว 54 นาที (วันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ.2325) พระราชวังใหม่ให้ตั้งในที่ซึ่งพระยาราชาเศรษฐีและพวกจีนอาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่แต่ก่อน โปรดให้พระยาราชาเศรษฐีและพวกจีนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวน ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) ไปจนถึงคลองวัดสามเพ็ง (วัดประทุมคงคา) แล้วจึงได้สถาปนาสร้างพระราชนิเวศน์มณเฑียรสถาน ล้อมด้วยปราการระเนียดไม้ไว้ก่อนพอเป็นที่ประทับอยู่ควรแก่เวลา”⁶⁰

55 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 : 2478. หน้า 7-8.

56 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25. หน้า 5.

57 ประชุมหมายเหตุรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ : 2525. หน้า 109.

58 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 : 2478. หน้า 8.

59 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พงศาวดารรัชกาลที่ 2. หน้า 21.

60 พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 : หน้า 8 และ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 695-696.

นั่นคือ การสร้างพระนครบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยานี้ รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมาธิกรณกับพระยาวิจิตรนาวิเป็นแม่กองคุมช่างและไพร่สร้างเมือง โดยในระยะแรกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รักษากรุงธนบุรีเป็นที่มั่น เป็นแต่ย้ายพระราชวังและสถานที่ราชการสำคัญ ๆ มาตั้งที่พระนครฝั่งตะวันออกในเดือนเมษายน พ.ศ.2325 การสร้างพระนครและพระราชวังในระยะแรกเป็นการเร่งและค่อนข้างชั่วคราว ระยะต่อมา ในปี พ.ศ.2326 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รื้อกำแพงกรุงธนบุรีฝั่งตะวันตกเสีย และได้เกณฑ์ไพร่หลวง ไพร่สม และเลขาหัวเมืองทั้งปวงทำอิฐขึ้นใหม่ รื้อป้อมวิฆเนศวรฝั่งตะวันออก รื้อกำแพงเมืองกรุงเก่ามาก่อสร้างพระนคร ทั้งพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล เกณฑ์เขมรเข้ามาขุดคลองรอบกรุง เป็นการขยายพื้นที่พระนครกว้างออกไป นอกจากนี้ได้ขุดคลองหลอด 2 สาย เชื่อมคลองคูเมืองและคลองรอบกรุง และได้ขุดคลองมหานาคอีก 1 สาย นับว่าเป็นการเปิดพื้นที่เมืองให้มีการตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้นตาม 2 ฟากคลองต่าง ๆ ดังกล่าว การขุดคูคลองสมัยนั้นนอกจากเพื่อประโยชน์ทางด้านยุทธศาสตร์การป้องกันพระนคร และเปิดพื้นที่ตั้งถิ่นฐานใหม่แล้ว ก็เป็นประโยชน์ในด้านคมนาคมติดต่อและเป็นทางระบายน้ำในฤดูน้ำหลากหรือในคราวฝนตกหนักตลอดจนเป็นที่สำหรับพักผ่อนหย่อนใจเช่นการเล่นสัควา และเป็นแหล่งน้ำใช้สำหรับชาวเมืองและสำหรับการเพาะปลูกพืชผักผลไม้ตามบ้านเรือนด้วย นอกจากนี้เกณฑ์เขมรมาขุดคลอง ก็ได้เกณฑ์ลาวเข้ามาขุดรากก่อกำแพงพระนครและป้อมรอบพระนครตามแนวแม่น้ำเจ้าพระยา และแนวคลองรอบกรุง

กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อแรกสถาปนา มีเนื้อที่ภายในกำแพงพระนคร 2,589 ไร่ มีกำแพงรอบพระนครและคูพระนครยาว 7.2 กิโลเมตร มีประตูใหญ่ 16 ประตู ช่องกุด 47 ประตู และมีป้อมปืนตามแนวกำแพงพระนคร 14 ป้อม

ศูนย์รวมอำนาจการปกครองและกองบัญชาการบริหารบ้านเมือง คือ พระบรมมหาราชวัง ได้รับการก่อสร้างลงในที่ภายในคลองคูเมืองเดิมระหว่างวัดโพธารามกับวัดสลัก เนื้อที่พระบรมมหาราชวังเมื่อแรกสร้าง ประมาณ 132 ไร่ ล้อมรอบด้วยกำแพงที่สร้างก่ออิฐถือปูน มีใบบังบนสันกำแพงเป็นรูปเสมาและมีป้อม 17 ป้อม เนื้อที่ภายในแบ่งออกเป็น 3 ตอน คือ พระบรมมหาราชวังชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน

พระบรมมหาราชวังชั้นนอก เป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการต่าง ๆ เช่น ศาลาลูกขุนในฝ่ายทหาร (กรมพระกลาโหม) ศาลาลูกขุนในฝ่ายพลเรือน (กรมมหาดไทย) กรมท่ากรมพระคลังมหาสมบัติ เป็นต้น

พระบรมมหาราชวังชั้นกลาง เป็นที่ตั้งของพระมหาปราสาท พระราชมนเฑียรสถานสำหรับพระราชพิธี เสด็จออกว่าราชการขุนนาง เป็นที่ประทับบรรทม และเป็นที่ประทับสำราญพระราชอิริยาบถในวาระต่าง ๆ

พระบรมมหาราชวังชั้นใน เป็นที่ตั้งของพระตำหนักที่ประทับของพระราชวงศ์และข้าทูล
ละอองฯฝ่ายใน และเจ้านายผู้ชายที่มีพระชันษาน้อยกว่า 13

อนึ่ง พระมหาปราสาทที่สร้างในพระบรมมหาราชวังนั้น โปรดเกล้าฯให้ถ่ายขนาดมาสร้าง
อย่างครึ่งกรุงเก่า และได้ทรงโปรดเกล้าฯให้สร้างพระอารามขึ้นในพระบรมมหาราชวัง คือ วัด
พระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปมหายานรัตนปฏิมากร และเพื่อเป็นที่
ประชุมข้าทูลละอองธุลีพระบาทถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ตลอดจนเป็นที่ประดิษฐานพระไตรปิฎก และ
พระพุทธรูปสำคัญ

สำหรับพระบรมราชวังนั้นสร้างลงในที่ดินแปลงเหนือจากพระบรมมหาราชวังชั้นมาตั้งแต่
วัดสลักไปจนจดคลองคูเมืองด้านเหนือ จึงพบว่าตำแหน่งที่ตั้งของวังหลวงและวังหน้านี้เป็นไป
ตามคติของการสร้างพระราชวังของกรุงศรีอยุธยาที่ประทับและทรงงานของพระมหากษัตริย์อยู่
ข้างด้านหน้าพระราชวังหลวง จึงเรียกกันว่าวังหน้า ดังความปรากฏว่า

“จึงมีพระราชโองการให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถาน
มงคลว่าราชการพระนครกึ่งหนึ่งตั้งโบราณจารีตราชประเพณีมหากษัตริย์ราชเจ้าแต่ก่อนมา และ
สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรก็ให้สถาปนาพระราชนิเวศน์ขึ้นใหม่ใกล้คูฐานที่เดิม
ตั้งเป็นพระราชวังหน้า⁶¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ ตรัสเล่าไว้ใน
ตำนานวังเก่าว่า เมื่อรัชกาลกรุงธนบุรีไม่มีพระมหาอุปราช ในกรุงธนบุรีจึงมีแต่พระราชวังหลวง
ไม่มีพระราชวังบวรสถานมงคล ฤๅที่เรียกกันตามแบบอย่างครึ่งกรุงเก่าว่า “วังหน้า” ถึงรัชกาล
ที่ 1 ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระมหาอุปราช จึงต้องสร้างพระราชวังบวรสถาน
มงคลขึ้นใหม่ตรงที่วังหน้า ซึ่งเป็นพิพิธภัณฑสถานบัดนี้ (เมื่อขยายที่ท้องสนามหลวงในรัชกาลที่ 5
หรือพระราชวังบวรฯ ขึ้นนอกทำสนามเสียมาก) ที่เลือกที่สร้างพระราชวังบวรฯตรงนี้เพราะเมื่อพระ
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงย้ายพระราชวังมาตั้งทางฝั่งตะวันออก ทำเลที่ในกำแพง
กรุงธนบุรีทางฝั่งตะวันออกตั้งแต่ปากคลองคูเมืองเดิมข้างเหนือลงมาจนปากคลองข้างใต้มาจนริม
แม่น้ำ มีที่ผืนใหญ่ที่จะสร้างพระราชวังได้แต่ 2 แปลง แปลงข้างใต้อยู่ระหว่างวัดโพธิ์ (วัดเชตุ
พนฯ) กับวัดสลัก (วัดมหาธาตุฯ) แปลงข้างเหนืออยู่แต่เหนือวัดสลักขึ้นไปจนคลองคูเมือง จึง
สร้างพระราชวังหลวงในที่แปลงใต้ สร้างพระราชวังบวรสถานมงคลในที่แปลงเหนือ แต่ที่แปลงนี้
แคบต้องทำผาติกรรมถวายที่เพิ่มเติมเขตวัดสลักทางด้านตะวันออกแลกที่วัดทางด้านเหนือไปเป็น
เขตพระราชวังบวรฯ และด้วยเหตุนี้พระราชวังหลวงกับวังหน้าในกรุงเทพฯนี้จึงใกล้ชิดกัน⁶²

61 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 698.

62 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26 เรื่องตำนานวังเก่า. หน้า 6, 9, 10.

ส่วนพระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งโปรดเกล้าฯให้สร้างขึ้นบนที่ดินแปลงเหนือนั้น สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทได้โปรดให้สร้างพระบวรราชวังโดยมีคูน้ำล้อมด้านใต้และด้านตะวันออก ส่วนด้านเหนือมีคลองคูเมืองและด้านตะวันตกมีแม่น้ำเจ้าพระยา กำแพงพระราชวังก่ออิฐมีใบบังเป็นรูปเสมาแต่ไม่มีเชิงเทิน พร้อมด้วยป้อมปืนรายรอบกำแพง 10 ป้อม ในการแบ่งส่วนของพระราชวังบวรฯแบ่งเป็น 3 เขต เช่นเดียวกับพระบรมมหาราชวังคือ เขตพระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน

เขตพระราชฐานชั้นนอก เป็นส่วนราชการประกอบด้วย ศาลาลูกขุนซึ่งเป็นสถานที่ทำการของฝ่ายมหาดไทยและกลาโหม โรงช้าง และศาลาสาธนาญชีสำหรับสัสดี (สัสดีคือผู้มีหน้าที่จัดทะเบียนเกณฑ์ผู้คน และเก็บรักษาบันทึกและบัญชีไพร่)

เขตพระราชฐานชั้นกลาง ประกอบด้วยพระที่นั่ง ท้องพระโรงเสด็จออกขุนนาง และบำเพ็ญพระราชกุศล พระราชมณฑลที่ประทับ พระพิฆเนศที่ประดิษฐานพระพุทธรูป

เขตพระราชฐานชั้นใน เป็นตำหนักที่ประทับของเจ้านายฝ่ายในและเรือนแถวสำหรับเจ้าพนักงาน และห้องส้วมริมแม่น้ำของหญิงชาววังหน้า

สำหรับน้ำใช้หรือการประปาที่สร้างขึ้นมีลักษณะเหมือนกันทั้งพระบรมมหาราชวังและพระบวรราชวัง คือ ขุดเป็นลำเหมืองให้น้ำไหลเข้ามาแต่แม่น้ำ ตรงปากเหมืองข้างนอกก่อเป็นท่อกฤตารางเหล็กข้างบน ข้างในวังทำเป็นเหมืองน้ำมีเขื่อนกันสองข้างตักน้ำใช้ได้ตามต้องการ

นอกจากนี้ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทยังทรงมีพระราชศรัทธาปฏิสังขรณ์วัดสลัก แล้วพระราชทานนามว่า วัดนิพพานาราม ต่อมารัชกาลที่ 1 พระราชทานนามให้ใหม่ว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์แล้วเปลี่ยนเป็นวัดมหาธาตุ สำหรับบริเวณที่โล่งหน้าวัดมหาธาตุ สำหรับบริเวณที่โล่งหน้าวัดมหาธาตุระหว่างวัดหลวง - วังหน้า มีสภาพเป็นท้องทุ่ง น้ำขังเจิ่งในหน้าน้ำ และในฤดูแล้งใช้เป็นี่สร้างพระเมรุมาศเพื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบรมวงศานุวงศ์ จึงเรียกกันว่า ทุ่งพระเมรุ⁶³

ครั้งนั้นการรักษาพระนครซึ่งสร้างใหม่ จัดอนุโลมตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา เอาท้องที่ที่ตั้งพระราชวังทั้งสองเป็นเขตป็นหน้าที่ ให้ริ้วพลฝ่ายพระราชวังหลวงรักษาทางด้านใต้ ริ้วพลฝ่ายวังหน้ารักษาทางด้านเหนือ มาบรรจบกันที่ประตูสำราญราษฎร (ซึ่งคนมักเรียกกันว่าประตูผี) การปกครองท้องที่ในพระนครก็แบ่งเป็นอำเภอวังหลวง อำเภอวังหน้า อนุโลมตามเขตนั้น (สืบ

63 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 222, 224, 275, 276.

มาจนรัชกาลหลัง ๆ ฟังมาเล็กเมื่อรัชกาลที่ 5)⁶⁴

พระราชวังหลังสร้างที่ตำบลสวนลั่นจี่ (คือตรงที่ตั้งโรงศิริราชพยาบาลบัดนี้) ตั้งแต่กรมพระราชวังหลังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่า โปรดให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าทองอินซึ่งเป็นพระยาสุรยอภัย เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ พระราชทานเครื่องสูง 3 ชั้นคันประดับมุก และเรือตั้งแห่คู่หนึ่ง เป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศ โดยความชอบมีมาก ยิ่งกว่าพระราชภาคิไนยพระองค์อื่น กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ตั้งวังอยู่ที่สวนลั่นจี่ในเมืองเดิมปากตะวันตกริมคลองบางกอกน้อย⁶⁵ ด้วยที่ตรงนั้นมีป้อมปราการเป็นมุมเมืองมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี จึงเป็นที่สำคัญสำหรับป้องกันพระนครทางฝั่งตะวันตก (มาสถาปนาเป็นพระราชวังหลังต่อชั้นหลัง) อนึ่งที่ซึ่งสร้างพระราชวังหลังนั้น บางที่จะสร้างตรงพระนิเวศน์เดิมของกรมพระราชวังหลัง ครั้งทรงปฏิบัติราชการกรุงธนบุรีก็เป็นได้ ด้วยกล่าวกันมาว่าเมื่อครั้งกรุงธนบุรีนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี พระพี่นางพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ทรงตั้งพระนิเวศน์สถานอยู่ที่ตำบลสวนมังคุด แล้วทรงสร้างสวนลั่นจี่ขึ้น บางที่จะทรงโอนสวนลั่นจี่ประทานกรมพระราชวังหลังซึ่งเป็นพระโอรสผู้ใหญ่ให้ตั้งนิเวศน์สถาน เพราะฉะนั้นจึงปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อเกิดจลาจลในกรุงธนบุรี ครั้งพระยาสุรศักดิ์เข้ามาตีพระนคร พระยาสุรยอภัย (กรมพระราชวังหลัง) ยกกองทัพเข้ามาจากเมืองนครราชสีมามาตั้งอยู่ที่พระนิเวศน์สถานเดิม พระยาสุรศักดิ์ให้เจ้ารามลักษณะไปรบกับพระยาสุรยอภัย กองทัพเจ้ารามลักษณะไปตั้งที่บ้านปูน และวางคนรายโอบขึ้นไปจนวัดบางวันน้อย (วัดอมรินทราราม) แลเวเอาไฟเผาบ้านเรือนราษฎรขึ้นไปแต่ข้างใต้หมายจะให้ไหม้พระนิเวศน์สถานของพระยาอภัยสุรยา (กรมพระราชวังหลัง)⁶⁶

จึงสรุปได้ว่า พระราชวังหลังตั้งอยู่บริเวณที่เรียกว่าตำบลสวนลั่นจี่ ซึ่งเป็นนิเวศน์สถานที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี พระพี่นางพระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ 1 ทรงสร้างขึ้นแล้ว ประทานแก่เจ้าฟ้าทองอินพระโอรสองค์ใหญ่ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้สร้างวังขึ้น ณ ที่พระนิเวศน์เดิมของกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ (เจ้าฟ้าทองอิน) เพื่อพระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ซึ่งได้ทรงสถาปนาเป็นกรมพระราชวังหลัง เมื่อคราวได้ชัยชนะสงครามเก้าทัพในการรบพม่าทางเมืองเหนือ และเนื่องจากในสมัยกรุงธนบุรี

64 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26. หน้า 10.

65 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 11

66 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26. หน้า 11-12.

บริเวณนี้มีป้อมปราการเป็นมุมเมืองมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี ฉะนั้นเมื่อมีการสร้างวังขึ้นในบริเวณนี้ก็เป็นการป้องกันรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือให้มีความมั่นคงยิ่งขึ้น⁶⁷

อนึ่ง ชื่อที่เรียกวังหน้าก็ดี วังหลังก็ดี เรียกตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า ที่กรุงเก่านี้วังจันทน์เกษมอันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ อยู่ทางข้างด้านหน้าพระราชวังหลัง จึงเรียกกันว่า “วังหน้า” วังสวนหลวงอยู่ข้างด้านหลังพระราชวังหลวงจึงเรียกกันว่า “วังหลัง” เรียกกันมาแต่ก่อนมีกรมพระราชวังหลัง ครั้นสถาปนากรมพระราชวังหลังขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา จึงขนานนามกรมว่า “กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข” ในกรุงเทพฯ นี้ พระราชวังบวรสถานมงคลย์อยู่ข้างด้านหน้าพระราชวังหลวง เรียกว่า วังหน้าก็ถูกตามแผนที่ แต่พระราชวังหลังนั้นผิดทิศห่างไกล ที่เรียกว่า “วังหลัง” จึงคงหมายความแต่ว่าเป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขเท่านั้น⁶⁸

กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อแรกสถาปนาจึงมีศูนย์กลางอำนาจการบริหารปกครองประเทศและบัญชาการกองทัพอยู่ ณ พระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรฯ รอบศูนย์กลางนี้ได้มีเจ้านายในเครือพระราชวงศ์ซึ่งได้รับการสถาปนาแต่ตั้งอิสริยยศต่าง ๆ เมื่อคราวประดิษฐานราชวงศ์นั้น ตั้งวัง (สร้างพร้อมกับกรุงรัตนโกสินทร์) กระจายอยู่ตามที่อันเป็นนิवासสถานเดิม และรัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้านายไปประทับเพื่อผลทางด้านยุทธศาสตร์การช่วยป้องกันพระนครหลวงทางฝั่งตะวันตกภายในเขตคลองคูเมืองมีพระราชวังหลัง พระราชวังเดิม พระนิเวศน์เดิม วังสวนมั่งคุด และวังบ้านปูน และภายในเขตคลองคูเมืองฝั่งตะวันออกประกอบด้วยวังริมป้อมพระสุเมรุ วังริมป้อมจักรเพชร วังริมวัดโพธิ์ และวังปากคลองวัดชนะสงคราม พระราชวังหลัง (เรียกตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า) สร้างที่ตำบลสวนลิ้นจี่ เป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขเป็นที่สำคัญในการป้องกันพระนครทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ

นอกจากพระราชวังหลวง วังหน้า และวังหลังแล้ว มีวังซึ่งเป็นที่ประทับของพระราชวงศ์องค์สำคัญ ๆ กระจายตัวตามยุทธศาสตร์การป้องกันพระนคร และเป็นศูนย์กลางชุมชนในที่ต่าง ๆ ดังนี้คือ

พระราชวังเดิมของพระเจ้ากรุงธนบุรี

พระนิเวศน์เดิมของรัชกาลที่ 1

วังสวนมั่งคุด

67 ม.ร.ว.แฉ่งน้อย คักดีศรี และคณะ. พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525. หน้า 179.

68 ประชุมพงศาวดาร ภาที่ 26. หน้า 10-11.

วังบ้านปูน
สำหรับวังเจ้านายทางฝั่งตะวันออกซึ่งสร้างขึ้นพร้อมกรุงรัตนโกสินทร์ มีดังต่อไปนี้ วังริม
ป้อมพระสุเมรุ

วังริมป้อมจักรเพชร

วังริมวัดโพธิ์

วังปากคลองวัดชนะสงคราม

ต่อมาระยะหลังเมื่อเจ้านายพระองค์ชายทรงพระเจริญถึงเวลาควรจะออกอยู่วังต่างหาก
รัชกาลที่ 1 จึงโปรดฯ ให้สร้างวังเพิ่มเติมขึ้นอีกทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยวังพระ
เจ้าลูกเธอพระราชโอรสในรัชกาลที่ 1 ได้กระจายอยู่ ณ กลุ่มวังถนนหน้าพระลาน 3 วัง กลุ่มวัง
ถนนหลักเมือง 6 และกลุ่มวังริมสนามชัย 3 วัง สำหรับวังพระเจ้าหลานเธอ 2 วัง ได้แก่ วังคลัง
สินค้าและวังท่าเตียนริมแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนวังพระราชโอรสในกรมพระราชวังบวรนั้น มี 4 วัง
คือ วังริมสนามวังหน้า

อนึ่ง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ได้เสด็จทิวศตเมื่อ
พ.ศ.2346⁶⁹ ก่อนพระเชษฐาธิราช โดยได้หิ้งสิ่งซึ่งพระองค์ได้ทรงสร้างไว้ให้ กล่าวคือ พระราชวัง
บวรฯ ทั้งวัง ป้อมและกำแพงพระนครส่วนพระราชวังบวรฯ วังพระองค์เจ้า 4 วัง ฝั่งคลองเหนือ
พระราชวังบวรฯ ข้างใต้เป็นโรงไหม ฝั่งข้างเหนือส่วนตะวันออกเป็นบ้านราษฎร ส่วนตะวันตก
เป็นวังเจ้าบำเรอภุชรา ถัดนั้นไปริมกำแพงมีบ้านขุนนางผู้ใหญ่เป็นแถวขึ้นไป 4 บ้าน มีตึกใหญ่
บ้านละ 2 หลัง มีกำแพงล้อม ในฝั่งตะวันตกทำโรงเรือตั้งแต่วัดดุสิตารามขึ้นไปจนถึงคลองบางยี่
ขัน ทำถวายเป็นพระบรมมหาราชวังบ้าง ทำเป็นส่วนในพระราชวังบวรบ้าง กับสะพานข้าม
คลองโรงไหม สะพานตรงข้ามคลองที่มุมพระราชวังบวรด้านตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นสะพานไม้
มีลูกกรงข้ามที่ไปวัดบูรณศิริ บ้านรับแขกเมืองเชียงใหม่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเหนือปากคลองโรงไหมขึ้น
ไป และบ้านอื่น ๆ ที่เรียกว่าบ้านหลวงทำการไม้อีกมาก ศาลาท้องสนามหลวงริมประตูพระ
ราชวังตรงมุมวัดศรีสรรเพชญ์ ศาลาคู่ ศาลาริมท้องสนามหลวง และศาลาเชิงสะพานตรง และ
ได้ทรงสถาปนาวัดสลักพระราชทานนาม วัดนิพพานาราม ครั้นเมื่อยกสังคยานาเปลี่ยนชื่อวัดศรี
สรรเพชญ์ เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว ณ เดือนนี้ ในปีกุนนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดาร์สให้
ตั้งการชุมนุมพระราชอาคันแปลพระคัมภีร์ปริยัติธรรมแล้ว จึงได้พระราชทานนามพระอารามนั้น
เปลี่ยนว่า วัดมหาธาตุราชวรวิหารพระอารามหลวง และทรงปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมของเก่าคือวัดสำ
เพ็ง ทรงอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกาธิบดีแล้วพระราชทานว่า วัดประทุมคงคา⁷⁰

69 ชีวิตและผู้คน 200 ปี กรุงรัตนโกสินทร์. (บพิธการพิมพ์, 2525) หน้า 80.

70 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 267.

สำหรับกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ต่อมา คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้เสด็จข้ามไปประทับ ณ พระราชวังเดิม เนื่องจากรัชกาลที่ 1 มิได้โปรดฯ ให้เสด็จไปสถิตในพระราชวังบวร⁷¹

ในตอนปลายรัชกาลที่ 1 เมื่อกรมพระราชวังหลังทิวังคตแล้วในปี พ.ศ.2349⁷² พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิได้ทรงตั้งผู้ใดดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังหลังอีกเลย ซึ่งหมายความว่า ตำแหน่งกรมพระราชวังหลังได้สิ้นสุดลงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1⁷³

อนึ่ง นอกจากศูนย์กลางชุมชนที่เป็นพระราชวังและวังเจ้านาย ซึ่งเป็นทั้งที่ประทับและว่าราชการ ตลอดจนเป็นที่พักพิงเพื่อรับใช้เจ้านายของประชาชนไทยในฐานะบ่าวไพร่และข้าทาสแล้ว มีหลักฐานพบว่าชุมชนสำคัญ ๆ ในรัชกาลที่ 1 นั้นได้ตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา กล่าวคือ ทางฝั่งตะวันตกบริเวณเหนือคลองมอญขึ้นไปเป็นบ้านเสนาบดีคือบ้านพระยาธรรมา ซึ่งต่อมาเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชในรัชกาลที่ 1 ส่วนทางฝั่งตะวันออก บริเวณเหนือวัดโพธิ์ท้ายพระบรมมหาราชวังต่อจากวังกรมหลวงนรินทรเทวี เป็นบ้านอัครมหาเสนาบดีคือบ้านเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) ที่สมุหนายก และบ้านเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) มีหน้าที่ระวังรักษาพระบรมมหาราชวังด้านใต้ ทั้งวังกรมหลวงนรินทรเทวีและบ้านของสองอัครมหาเสนาบดีนี้ ล้วนหันหน้าออกถนนริมกำแพงเมือง ซึ่งเรียกกันว่าถนนท้ายสนม สำหรับบ้านเจ้าพระยาพระคลัง (หน) อยู่ริมแม่น้ำใต้วัดพระเชตุพน (เหนือโรงเรียนราชินีปัจจุบันนี้)

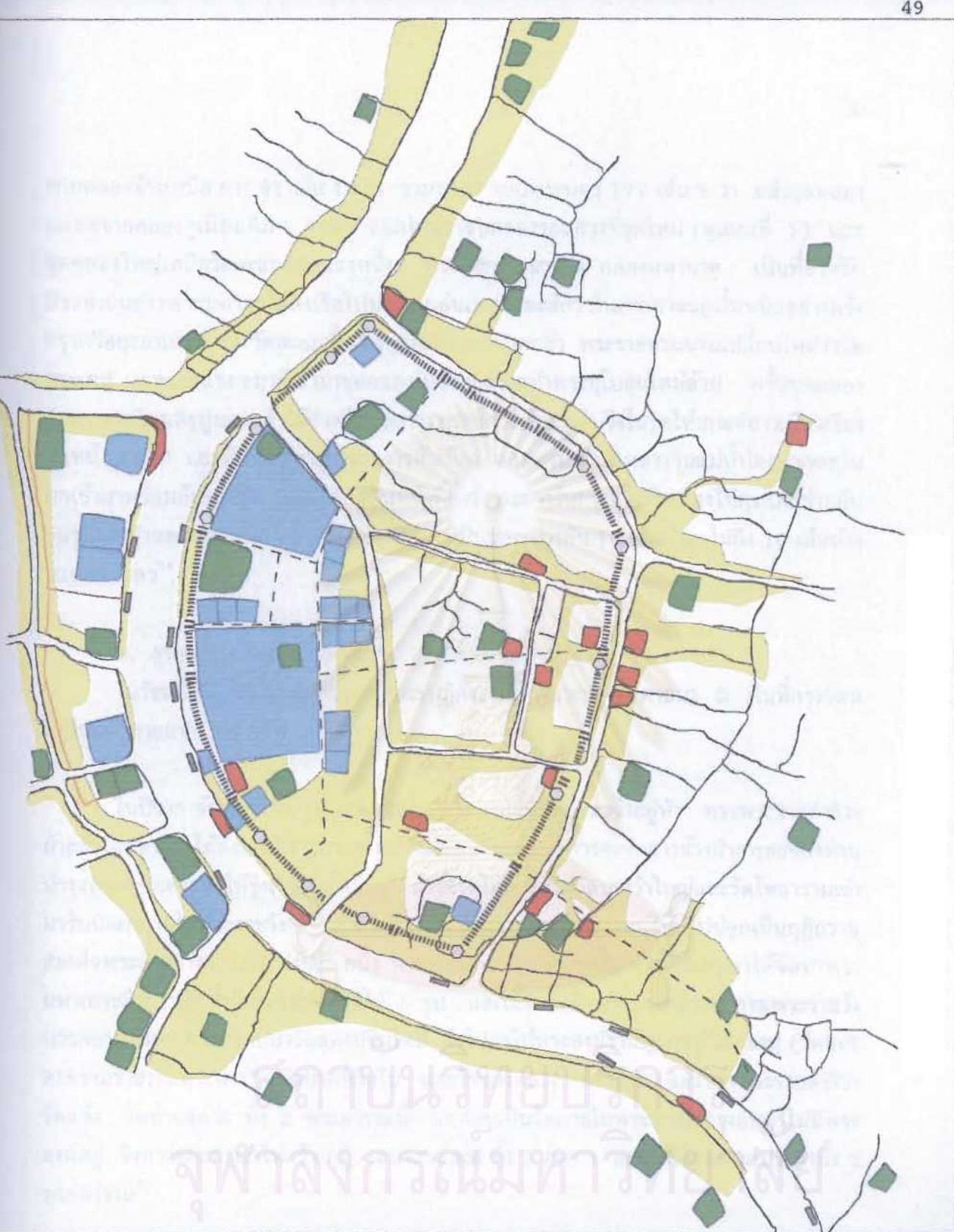
ป้อม กำแพงเมือง คลอง

ปี พ.ศ. 2326 (ซึ่งเป็นปีเดียวกันกับครั้งที่เมื่อโปรดฯ ให้ตั้งกองสักเลขไพร่หลวงสมกำลังและเลขหัวเมืองทั้งปวง แล้วให้เกณฑ์ทำอิฐขึ้นใหม่บ้าง ให้ไปรื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่าลงมาบ้างลงมือก่อสร้างพระนครทั้งพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวรสถานมงคล) โปรดฯ ให้รื้อป้อมวิชัยนทร์และเมืองธนบุรีข้างปากตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างออกไปกว่าเก่า เกณฑ์เขมร 10,000 เข้ามาขุดคลองคูพระนครด้านตะวันออก ตั้งแต่บางลำภูตลอดมาออกแม่น้ำข้างใต้เหนือวัดสามปลื้ม ยาว 85 เส้น 13 วา กว้าง 10 วา ลึก 5 ศอก พระราชทานชื่อว่า คลองรอบกรุง (คือคลองโอง่าง-บางลำภูในปัจจุบันนี้) ด้านแม่น้ำตั้งแต่ปากคลองรอบกรุงข้างใต้ไปจน

71 เรื่องเดิม. หน้า 292 - 296.

72 เรื่องเดิม. หน้า 275.

73 ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ. หน้า 179 - 180.

การวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ 1 การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2325-2352

- วัง สถานที่ราชการ
- วัด สถานศึกษา
- ตลาด
- ชุมชนพักอาศัย
- ที่โล่งว่าง

- แม่น้ำลำคลอง
- ถนนปูอิฐ
- ทางเดินดิน
- กำแพง, ประตูเมือง
- ซ้อม
- ท่าเรือ

0 100 200 300 ม.

ปากคลองข้างเหนือ ยาว 91 เส้น 16 วา รวมทางน้ำรอบพระนคร 177 เส้น 9 วา แล้วขุดคลอง หลุดจากคลองคูเมืองเดิม 2 คลอง ออกไปบรรจบคลองรอบกรุงที่ขุดใหม่ (ดูแผนที่ 1) และ ขุดคลองใหญ่เหนือวัดสะแกอีกคลองหนึ่ง พระราชทานนามว่า คลองมหานาค เป็นที่สำหรับ ประชาชนชาวพระนครจะได้ลงเรือไปประชุมเล่นเพลงและสักวาในเทศกาลฤดูน้ำเหนืออย่างครั้ง กรุงศรีอยุธยาเก่า และวัดสะแกนั้นเมื่อขุดคลองมหานาคแล้ว พระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่าวัด สระเกศ และขอแรงเขมรที่เข้ามาขุดคลองให้ช่วยขุดรากทำพระอุโบสถใหม่ด้วย ครั้นขุดคลอง และตระเตรียมอิฐปูนและตัวไม้สำหรับก่อสร้างพระนครพร้อมแล้ว จึงโปรดให้เกณฑ์ลาวเมืองเวียง จันทน์ 5,000 และมีตราให้หาผู้ว่าราชการหัวเมือง ตลอดจนหัวเมืองลาวริมแม่น้ำโขงปากตะวัน ตกเข้ามาพร้อมกันในกรุง แล้วให้ปักปันหน้าที่ทั้งข้าราชการในกรุงและหัวเมืองให้คุ้มไพร่ช่วยกัน ขุดรากก่อกำแพงรอบพระนคร และสร้างป้อมไว้เป็นระยะห่างกัน 10 เส้นบ้าง ไม่ถึง 10 เส้นบ้าง รอบพระนคร⁷⁴

ข. ศูนย์กลางของความศรัทธา

ในรัชสมัยนี้ ได้มีการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดในพระพุทธศาสนา ณ พื้นที่กรุงรัตน โกสินทร์หลายแห่ง กล่าวคือ

ในปีชกาล จัตวาศกนั้น (พ.ศ.2325) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ฝ่ายข้างอาณาจักรได้ตั้งแต่ข้าราชการตามตำแหน่งเสร็จแล้ว ควรจะจัดการข้างฝ่ายพุทธจักรทำนุ บำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองสืบไป..... แล้วโปรดให้พระสงฆ์วัดบางว่าใหญ่และวัดโพธารามเข้า มารับบิณฑบาตในพระราชวัง และให้รื้อตำหนักทองของเจ้ากรุงธนบุรีนั้นไปปลูกเป็นกุฏิถวาย สมเด็จพระสังฆราชวัดบางว่าใหญ่ อนึ่ง พระราชาคณะฝ่ายรามัญนั้น ทรงพระกรุณาให้จัดหาพระ มหาเถระฝ่ายรามัญซึ่งรู้พระวินัยปริยัติได้ 3 รูป และเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวัง บวรสถานมงคล ทรงสถาปนาวัดตองปุขึ้นใหม่ จึงโปรดให้พระสงฆ์รามัญมาอยู่วัดตองปุ (วัดชนะ สงครามราชวรมหาวิหาร) วัดบางยี่เรือใน และวัดบางหลวง นนทบุรี แล้วทรงพระราชดำริว่า วัดแจ้ง วัดท้ายตลาด ทั้ง 2 พระอารามนี้ แต่ก่อนเป็นวัดภายในพระราชวังกรุงธนบุรีไม่มีพระ สงฆ์อยู่ จึงทรงพระกรุณาให้สร้างกุฏิ เสนาสนะสงฆ์ ทั้ง 2 อาคาร และให้มีพระสงฆ์ประจำทั้ง 2 พระอาราม⁷⁵

74 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 63 - 65.

75 เรื่องเดิม. หน้า 24.

ในปี พ.ศ.2326 ขณะเมื่อโปรดฯให้ลงมือก่อกำแพงและสร้างป้อมสร้างประตูรอบพระราชวัง และลงมือสร้างพระมหาปราสาทราชมนเทียรสถานภายในพระราชวังนั้น ทรงโปรดให้สร้างพระอารามขึ้นในพระราชวังพระอารามหนึ่ง สำหรับเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต พระราชทานนามว่า วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไว้เป็นที่ประชุมข้าทูลละอองธุลีพระบาท ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา⁷⁶

วัดโพธารามเป็นวัดที่มีความสำคัญมาแต่โบราณ ตั้งอยู่ด้านใต้ของพระบรมมหาราชวัง หลังวัดหันลงแม่น้ำ หน้าวัดหันมาทางตะวันออก ป่าช้าอยู่ต่อหน้าวัดยื่นไปในที่ดอนเป็นที่ยาวรีเหมือนวัดแจ้ง เมื่อเวลาก่อกำแพงพระนครจะก่อออกไปให้หมดเขตป่าช้า เมืองจะกว้างเกินกำลังไปจึงก่อกำแพงตัดเอาป่าช้าออกไปไว้นอกเมือง ป่าช้านี้ได้ใช้เป็นที่พักคารชีวิตขุนนางกบฏ ต่อมาได้ก่อกำแพงพระนครขึ้นใหม่ขยายกว้างออกไปถึงแนวคลองโอ่งอ่าง-บางลำภู กำแพงเดิมที่คั่นในระหว่างป่าช้ากับวัดนั้นรื้อเสีย จึงกลายเป็นบ้านคนไป เมื่อเวลาประหารชีวิตพระยาบังกลิมาทีก่อไว้ในพงศาวดารว่าประหารที่ป่าช้าวัดโพธารามนอกกำแพงพระนครด้านตะวันออกนั้น ยังเป็นแนวกำแพงเก่าอยู่ ที่ป่าช้าที่ประหารชีวิตนั้นคือที่ห้างแซมสันเดียนี่ (สมัยรัชกาลที่ 5)⁷⁷ และในปี พ.ศ.2332 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชศรัทธาจะสร้างวัดโพธารามให้บริบูรณ์งามขึ้นกว่าเก่า และพระราชทานนามพระอารามว่า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม⁷⁸ นอกจากได้โปรดเกล้าให้บูรณะวัดโพธิ์แล้ว ทรงมีรับสั่งพระโองการตรัสวัดสระแก้วให้เรียกวัดสระเกษ แล้วบูรณะปฏิสังขรณ์ เห็นควรที่ต้นทางเสด็จเข้าพระนคร โดยมีคำเล่ากันว่าเสด็จเข้าโหล่นทวารสร้างพระมูรธาภิเษกตามประเพณีกลับจากทางไกลที่วัดสระแก้ว จึงได้เปลี่ยนนามว่าวัดสระเกษ และ ณ เดือน 12 ในการฉลองวัดสระเกษ ได้มีเรือสักวา ดอกสร้อยเพลง เล่นในคลองมหานาค⁷⁹

76 เรื่องเดิม. หน้า 35, 68, 70 และ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 707.

77 จดหมายเหตุทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี หน้า 188 และ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 704, 78.

78 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 212.

79 จดหมายเหตุความทรงจำ. หน้า 264.

นอกจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพน วัดสระเกศ ซึ่งได้ทรงสร้างและได้กล่าวมาแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 1 ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามอื่น ๆ อีกหลายพระอาราม คือ วัดเลียบ ซึ่งเดิมสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ได้ทรงปฏิสังขรณ์ไว้เพียงพระอุโบสถและกุฏิสงฆ์ ได้ทรงสถาปนาต่อมาจนสำเร็จแล้วพระราชทานนามเปลี่ยนว่า วัดราชบูรณะ ส่วนวัดบางว่าใหญ่ทรงปฏิสังขรณ์แล้วพระราชทานนามเปลี่ยนว่า วัดระฆัง ให้เหมือนกับวัดระฆังครั่งกรุงเก่า ซึ่งเป็นวัดอยู่ใกล้พระราชวังข้างด้านตะวันตก วัดศาลาสีหน้าในคลองบางจาก ซึ่งโปรดให้เชิญพระประธานมาเป็นพระประธานวัดพระเชตุพนนั้น ก็ทรงปฏิสังขรณ์แล้วพระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่าวัดคูหาสวรรค์ วัดพลับในคลองบางกอกใหญ่ วัดทองคลองบางกอกน้อย วัดสมอราย วัดแจ้ง วัดท้ายตลาด วัดคอกกระบือ ทั้งวัดสุวรรณที่กรุงเก่าซึ่งเป็นวัดเดิมของสมเด็จพระชนกาธิบดีก็ทรงปฏิสังขรณ์ด้วย⁸⁰

ในตอนปลายรัชกาล มีพระราชโองการรับสั่งให้สร้างวัดขึ้นกลางพระนครให้สูงเท่าวัดพระัญเชิง คือ วัดสุทัศน์ วัดสุทัศน์นี้กำหนดว่าเป็นกึ่งกลางพระนคร จึงตั้งเทวสถานมีเสาชิงช้าลง ณ ที่นั้น ตามประเพณีพระนครโบราณ ในปี พ.ศ.2350 ขุดรากฐานครั้นเดือน 5 ปีมะโรง (พ.ศ.2351) ได้อัญเชิญพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระประธานในพระวิหารหลวง วัดมหาธาตุลงมาจากเมืองสุโขทัย เชิญชักพระขึ้นจากแพทางประตูท่าช้างไปทำร่มไว้ข้างถนนเสาชิงช้า ประตูนั้นก็เรียกว่าประตูท่าพระมาจนทุกวันนี้ เหตุว่าต้องรื้อประตูจึงเชิญเข้าไปได้ พระพุทธรูปพระองค์นี้ภายหลังได้ถวายพระนามว่า พระศรีสากยมุนี การสร้างวัดยังไม่ทันแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็เสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ.2352⁸¹

ส่วนสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระราชศรัทธาให้ปฏิสังขรณ์วัดสลัก ซึ่งอยู่ริมพระราชวังบวรฯ ในปี พ.ศ.2327 ให้สร้างพระอุโบสถ พระวิหาร และพระมณฑปขึ้นใหม่ โปรดให้เอาเครื่องปราสาทไปสร้างเป็นพระมณฑปในวัดสลัก ภายในพระมณฑปสร้างพระเจดีย์องค์เล็กบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ใ้ก่อพระระเบียงรอบ และสร้างกุฎีติก 3 หลังพระราชทานพระวันรัตผู้เป็นเจ้าอาวาส และสร้างกุฎีเครื่องไม้ฝากระดานเป็นเสนาสนะพอแก่พระสงฆ์ทั้งพระอาราม แล้วสร้างกำแพงล้อมรอบพระอารามด้วย ครั้นเมื่อทรงปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว จึงพระราชทานนามพระอารามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดนิพพานาราม และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมพระราชวังหลังได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดบางว่าน้อย ได้พระราชทานนามวัดอัมรินทร์าราม และวัดเชิงเลนได้พระราชทานนาม วัดบพิตรพิมุข⁸²

80 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 307-308.

81 จดหมายเหตุความทรงจำฯ. หน้า 316-322.

82 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 75-76, 275, 298.

นอกจากการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดแล้ว ยังได้มีการทำสังคายนาพระไตรปิฎก ดังนี้

“ในปีวอก สัมฤทธิศก (พ.ศ.2331) สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้ง 2 พระองค์ ทรงพระราชศรัทธา มีพระราชดำริให้จัดการที่จะทำสังคายนาพระไตรปิฎก ณ วัดนิพพานาราม เหตุประดิษฐานอยู่หว่างพระราชวังทั้งสอง (และครั้งนั้นจึงพระราชทานนามใหม่ว่า วัดพระศรีสรรเพชญดาราม) การชำระพระไตรปิฎกตั้งแต่ ณ วันเพ็ญ เดือน 12 ปีวอก มาจนถึงวันเพ็ญ เดือน 5 ปีระกา พอครบ 5 เดือนก็สำเร็จการสังคายนา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ช่างจาร ซึ่งเป็นคฤหัสถ์ และพระสงฆ์สามเณร จารึกพระไตรปิฎกซึ่งชำระบริสุทธ์แล้วนั้นลงลานใหญ่สำเร็จแล้ว ให้ปิดทองที่บั้งในปกหน้าหลัง และกรอบทั้งลั่นเรียกว่า ฉะบับทอง เมื่อเสร็จการแก้สมโภชพระไตรปิฎกแล้วจึงเชิญพระคัมภีร์ปริยัติธรรมเข้าประดิษฐานไว้ในตู้ประดับมุก ตั้งไว้ในหอพระมนเทียรธรรมกลางสระในวัดพระศรีรัตนศาสดารามภายในพระราชวัง”⁸³ และในปี พ.ศ.2347 ได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ จัดข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่มีสติปัญญาชำระพระราชกำหนดบทพระอัยยการอันมีอยู่ในหอหลวงตั้งแต่พระธรรมศาสตร์ไปให้ถูกถ้วนตามบาลีและเนื้อความมิให้ผิดเพี้ยนซ้ำกันได้ จัดเป็นหมวดเป็นเหล่าเข้าไว้ ครั้นชำระแล้วให้อาลักษณ์ชุบเส้นหมึก 3 ฉะบับ ไว้ห้องเครื่องฉะบับหนึ่ง ไว้หอหลวงฉะบับหนึ่ง ไว้ศาลหลวงสำหรับลูกขุนฉะบับหนึ่ง ปิดตราพระราชสีห์ ตราพระคชสีห์ ตราบัวแก้วทุกเล่มเป็นสำคัญ”⁸⁴

ค. แม่น้ำ ลำคลอง เส้นทางเชื่อมโยงติดต่อค้าขาย

ด้วยความคิดความเชื่อในหลักยุทธศาสตร์ และเทคนิควิทยาการซึ่งพัฒนามาจากการเป็น คนในลุ่มน้ำ เส้นทางคมนาคมหลักในพระนครเมื่อครั้งแรกเริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ จึงเป็นเส้นทางน้ำเป็นส่วนใหญ่ ส่วนการคมนาคมทางบกนั้นพบหลักฐานเส้นทางเดินแคบ ๆ แบบกรุงศรีอยุธยา ดังแสดงในแผนที่ 1

เส้นทางคมนาคมทางน้ำ

คลองที่ขุดขึ้นเพื่อประโยชน์ในการป้องกันและพัฒนาเมืองอย่างเป็นโครงข่ายนั้น มีวิวัฒนาการเรียงลำดับดังต่อไปนี้⁸⁵

83 เรื่องเดิม. หน้า 160. และ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 743, 744.

84 เรื่องเดิม. หน้า 281 - 282.

85 ม.ร.ว.เน่งน้อย คักดิ์ศรี และคณะ. องค์ประกอบกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 108 - 123.

- (1) คลองคูเมืองทั้งฝั่งธนบุรีและฝั่งพระนคร ขุดในสมัยกรุงธนบุรี ด้วยเหตุผลด้านยุทธศาสตร์ แต่มีการใช้ประโยชน์ไปในด้านการคมนาคมติดต่อค้าขายเป็นส่วนใหญ่ สำหรับคลองคูเมืองเดิม (ฝั่งพระนคร) รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงเป็นเส้นทางคมนาคมในเมืองเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาและชุมชนทางเหนือกับทางใต้ คลองด้านเหนือเรียกกันว่า คลองโรงไหม และคลองด้านใต้เรียกกันว่า คลองตลาด
- (2) คลองรอบกรุง ขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2326) ด้วยเหตุผลทางด้านยุทธศาสตร์เช่นกัน โดยจะมีกำแพงและป้อมเรียงรายตลอดแนวคลอง คลองตอนเหนือเรียกกันว่า คลองบางลำภู คลองตอนใต้เรียกคลองโองอ่าง
- (3) คลองหลอด รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองนี้ขึ้นเพื่อเชื่อมคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุงเพื่อประโยชน์ในทางยุทธศาสตร์และการคมนาคม ปัจจุบันเรียกว่า คลองหลอดวัดราชนันทดา และ คลองหลอดวัดราชบพิศ
- (4) คลองมหานาค รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ ในการชุมนุมกันเล่นเพลงเรือ และสีกวาในฤดูน้ำ ตามแบบกรุงเก่า

เส้นทางคมนาคมทางบก⁸⁶

ถนนดินและถนนอิฐเรียงตะแคง ซึ่งเป็นเทคนิควิทยาการของกรุงศรีอยุธยาอันได้มีปรากฏในกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อใช้เป็นเส้นทางสัญจรติดต่อ ค้าขาย ไปวัด หรือด้วยความประสงค์อื่น มีดังนี้

- (1) ถนนผ่านวังหลวง วังหน้าในแนวเหนือใต้ เรียกถนนจักรวรรดิวังหลวง และถนนจักรวรรดิวังหน้า ซึ่งเชื่อมต่อกับถนนพระจันทร์เลี้ยวไปจนถึงประตูเมือง (ประตูบางลำภู) ด้านเหนือ และเชื่อมต่อกับถนนบ้านหม้อ บ้านญวน และถนนสามเพ็งทางด้านใต้
- (2) ถนนจากหน้าวังมาทางทิศตะวันออกจนถึงประตูสำราญราษฎร์ คือ ถนนเสาชิงช้า
- (3) ถนนจากหน้าวังหลวงมาทางทิศตะวันตกจนถึงแม่น้ำเจ้าพระยาที่ประตูท่าพระ คือ ถนนท่าช้างวังหลวง และเชื่อมกับถนนหลักเมืองทางด้านตะวันออกจดคลองคูเมือง
- (4) ถนนจากหน้าวังหน้า มาจดแม่น้ำเจ้าพระยาที่ประตูท่าพระจันทร์ คือ ถนนพระจันทร์
- (5) ถนนเชื่อมวังหลวง-วังหน้า ผ่านวัดมหาธาตุและทุ่งพระเมรุ เรียก ถนนหน้าวัดมหาธาตุ

86 นิจ วิทยุธีระนันท์ และคณะ. ถนน : วัฒนาการในรอบ 200 ปี. หน้า 8.

ในโครงข่ายคมนาคมทางน้ำและทางบกเหล่านี้ จะพบท่าเรือ สะพานมากมาย เช่น ท่าช้าง วังหลวง ท่าช้างวังหน้า ท่าโรงไม้ ท่าเตียน ท่าปากคลองบางหลวง ท่าปากคลองตลาด ท่าปากคลองตลาด ท่าปากคลองโอง่าง ท่าราชวงศ์ ท่าดินแดง ท่าวัดเกาะ ท่าปากคลองบางลำภู จะมีความสำคัญในทางเศรษฐกิจ - สังคมสูง

ง. ชุมชน การตั้งถิ่นฐานของชาวน้ำชาติต่าง ๆ

ก่อนการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น ชุมชนบางกอกเป็นชุมชนที่เกาะกลุ่มสลัด้วยวัด และเจดีย์ไปตามสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าและหนาแน่นกว่า บริเวณ "บ้าน" อื่น ๆ มาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา⁸⁷ จนพัฒนามาเป็นเมืองหน้าด่านแห่งแรกและเป็นเมืองปราการที่มีความสำคัญที่สุดของสยาม โดยราษฎรมักชอบปลูกที่พักอาศัยอยู่ตามชายแม่น้ำที่ขึ้นล่องสะดวก ทั้งชาวไทย จีน แขก ฝรั่งเศส และชุมชนเหล่านั้นคงจะขยายตัวขึ้นเมื่อราษฎรอพยพหนีภัยพม่าเมื่อกรุงศรีอยุธยาไม่สามารถให้ความปลอดภัยได้อีกต่อไป และเกิดเป็นย่านชุมชนขึ้นต่อมาในสมัยกรุงธนบุรี เช่น ชุมชนจีนหลวงในคลองบางหลวง (คลองบางกอกใหญ่) ชุมชนมอญแถวคลองมอญ ชุมชนมุสลิมตามแนวคลองบางกอกใหญ่จนถึงตลาดพลู ชุมชนญวนห้าเตียงบริเวณชุมทางคลองบางกอกใหญ่มาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา และบ้านญวน ณ บริเวณถนนพาทูร์ตในปัจจุบัน ส่วนย่านพักอาศัยของขุนนางพระเจ้าตากสินจะอยู่ริมแม่น้ำและริมคลอง ตั้งแต่วัดอมรินทารามเรื่อยลงมาถึงวัดระฆัง จดกำแพงพระราชวังเดิม รวมทั้งฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา (ณ บริเวณที่เป็นพระบรมมหาราชวังต่อมา)

เมื่อสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เค้าโครงของการตั้งถิ่นฐานชุมชนต่าง ๆ ยังคงเป็น "ชุมชนริมน้ำ" บ้านเรือน, เรือนแพ และเรือประทุนของราษฎรมักปลูกหรือจอดอยู่ริมแม่น้ำ ริมคลอง ทั้งฝั่งพระนครและธนบุรี ไม่ว่าจะเป็นเสนาบดี ขุนนาง ข้าราชการบริวาร พ่อค้าชาวจีน และชาวต่างประเทศอื่น ๆ⁸⁸ จะเปลี่ยนไปก็แต่ศูนย์กลางพระนครที่ย้ายมาอยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ณ พระบรมมหาราชวัง โดยได้ย้ายชุมชนชาวจีนให้ไปอยู่ย่านสามเพ็งนอกกำแพงพระนคร

87 Han ten Brummelhuis. *A History of the Contacts Between the Netherlands and Thailand*. 1987, p. 10.

88 ม.ร.ว.เน่งน้อย คักดีศรี และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 78.

ประชากรไทยซึ่งมีการจัดระเบียบชนชั้นทางสังคมตามกฎหมาย เป็นเจ้า ขุนนาง ไพร่ ทาส และมีความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นเป็นแบบนายอุปถัมภ์ไพร่ โดยการให้ความคุ้มครองและไพร่จะให้แรงงานของตนในการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ของนาย เช่น การเป็นทหาร ทำงานกสิกรรม ทำงานก่อสร้าง และงานรับใช้อื่น ๆ เช่น การดูแลรักษาวัง การซ่อมแซมวังและวัดของเจ้านาย งานเดินทางติดตามหรือเดินสาส์นในธุรกิจของเจ้านาย จากลักษณะความสัมพันธ์เช่นนี้ จึงเป็นไปได้ว่าลักษณะการตั้งบ้านเรือนของผู้คนทั่วไปจะอยู่ใกล้ ๆ กับวังและวัดของเจ้านายตน หรือใกล้ ๆ กับบ้านและวัดของขุนนางซึ่งเป็นนายของตน ซึ่งมักจะอยู่ริมแม่น้ำ ริมคลอง และมีถนนทางเดินดินและอิฐเชื่อมโยงให้ความสะดวกในการสัญจรติดต่อระหว่างกัน (ดูแผนที่ 1) โดยมีจวนขุนนางสำคัญระดับเสนาบดีอื่นได้แก่ สมุหนายกและสมุหกลาโหม ในรัชกาลที่ 1 เรียงรายอยู่บริเวณท้ายวัง ระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านใต้กับวัดพระเชตุพน ส่วนเสนาบดีจตุสดมภ์ในพระราชวังบวรฯ มีบ้านเรียงรายอยู่บริเวณปากคลองโรงไหม และมีขุนนางในรัชกาลที่ 1 คือ พระยาพิชัยธรรมาธิบดี ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ปากบึงสะแก ด้านใต้ของเสาชิงช้า ท้ายโบสถ์พราหมณ์ ต่อมาเมื่อถูกไล่ที่สร้างวัดสุทัศนฯ จึงย้ายไปอยู่ริมคลองโอรังอ่างนอกกำแพงเมือง ส่วนเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เสนาบดีและกวีคนสำคัญได้ตั้งบ้านเรือนในบริเวณใกล้ปากคลองตลาด (ปัจจุบันคือที่ตั้งโรงเรียนราชินี)

คหบดี พ่อค้า และประชากรจีน จะตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนเป็นชุมชนจีนคั้งเคียงเรียงรายตามแม่น้ำเจ้าพระยา จากคลองโอรังอ่างลงมาทางใต้ ได้แก่ ชุมชนตลาดสะพานหัน ตลาดเก่า ตลาดสำเพ็ง ตลาดวัดเกาะ และตลาดน้อย

หมู่บ้านมอญ มีทั้งบริเวณคลองมอญ และใต้คลองบางหลวงของฝั่งธนบุรี ส่วนฝั่งพระนคร มีหัวหน้ามอญตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งตะวันออกของคลองตลาด ส่วนชาวมอญอื่น ๆ ก็พากันตั้งบ้านเรือนเรียงรายอยู่สองฝั่งคลอง จนถึงสะพานที่ได้ชื่อว่าสะพานมอญ และมีชาวมอญจากเมืองทวายตั้งบ้านเรือนอยู่นอกกำแพงเมือง บริเวณนอกป่าช้าวัดสระเกศ และบริเวณคอกกระปือ ด้านใต้พระนคร ข้างวัดคอกควาย (วัดยานนาวาในปัจจุบัน)

ประชากรลาว ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในที่ต่าง ๆ เช่น ลาวที่เป็นไพร่หลวง ไพร่สมของวังหลัง ได้ตั้งบ้านเรือนบริเวณคลองบางกอกน้อยใกล้วังหลัง ส่วนเจ้าลาวซึ่งถูกส่งเข้ามารับใช้รัชกาลที่ 1 นั้นทรงโปรดฯ ให้ขุดเลี้ยงไว้

ประชากรเขมร ได้แก่ เจ้าเขมรต่าง ๆ กับบริวาร ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณตำบลบ้านหม้อ ถนนพหลุฑ และคลองรอบกรุงด้านใต้ (คลองโอรังอ่าง) ซึ่งมีทั้งวังและบ้านของบ่าวไพร่บริวาร นอกจากนี้ ยังมีชาวเขมรซึ่งรวมกลุ่มกันตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมคลองรอบกรุงฝั่งตะวันออกแถว

บ้านดอกไม้ (ย่านท่าดอกไม้ไฟ) บ้านบาตร (ย่านท่าบาตรพระ) ซึ่งเป็นบริเวณถัดจากวัดสระเกษ ลงมาจนถึงวัดจางวางติส และบริเวณตำบลคอกกระบือ (บริเวณยานนาวาในปัจจุบัน) ส่วนพวก เขมรเข้รืตเชื้อสายโปรตุเกสนับถือศาสนาคริสต์ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่เหนือวัดถมอราย (วัดราชาธิวาส)⁸⁹

ประชากรญวน ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณวัดญวน ถนนพาทูร์ต บริเวณคอกกระบือ (ต่อมาเป็นกงศุลโปรตุเกส) และบ้านบางโพ⁹⁰

ประชากรแขกตานี ซึ่งเป็นชาวมุสลิม ตั้งถิ่นฐานอยู่ในกำแพงเมืองที่บ้านแขกหน้าวัดทองปูลม บริเวณมัสยิดจักรพงษ์ บางส่วนไปอยู่ริมคลองมหานาค ส่วนแขกเจ้าเซ็นหรือแขกเทศนิทายีอา เช่น พวกแขกอินเดีย เปอร์เซีย อาหรับ และอิหร่าน ซึ่งอพยพมาจากกรุงศรีอยุธยา ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณด้านเหนือของพระราชวังเดิม ขึ้นไปจนถึงคลองมอญใกล้กุฎเจ้าเซ็น ส่วนแขกนิทายีสูหนี่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ใกล้มัสยิดต้นสน พวกแขกครัวซึ่งเป็นพวกแขกจามที่มีพื้นเพเดิมอยู่ในอาณาเขตกัมพูชา พูดภาษาเขมร ได้ตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนบ้านครัว อยู่ริมคลองมหานาค⁹¹

ประชากรฝรั่ง เชื้อสายโปรตุเกส ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณโบสถ์ชานตาครุช

จ. ตลาด ศูนย์กลางเศรษฐกิจ⁹²

ด้วยวิถีชีวิตของผู้คนซึ่งมีน้ำเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการดำรงอยู่ วัด บ้าน เรือน จึงมักจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง ตลาดก็เช่นเดียวกันที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง ทั้งตลาดสดของชุมชน และตลาดแลกเปลี่ยนสินค้าต่างประเทศ ส่วนตลาดบกยังไม่มืบทบาทความสำคัญเท่าตลาดน้ำ

ตลาดน้ำในสมัยนี้มีทั้งตลาดน้ำขายปลีก และขายส่งของสินค้าอาหารสด-แห้ง มีทั้งลักษณะเรือเร่ และเรือนแพในชุมชน ตลาดน้ำที่ขายส่งด้วยมักตั้งประจำอยู่ตามบริเวณปากคลองหรือจุดตัดของแม่น้ำลำคลอง ที่สำคัญคือ ตลาดน้ำคลองบางหลวง ตลาดน้ำบางกอกน้อย ตลาดน้ำวัดทอง ตลาดน้ำท่าเตียน ตลาดน้ำปากคลองตลาด และตลาดน้ำคลองมหานาค

89 เรื่องเดิม. หน้า 80 - 91.

90 พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 105.

91 ม.ร.ว.แนนน้อย. หน้า 80, 89, 91.

92 เรื่องเดิม. หน้า 102 - 106.

ส่วนตลาดบกมักจะมีขนาดเล็ก รับซื้อสินค้าอาหารจากทำนน้ำสำคัญ ๆ มาขายให้แก่ชาวเมืองที่อยู่ภายในพระนคร หรือแปรสภาพมาจากตลาดน้ำโดยอาจจะเช่าที่จากเจ้านาย ขุนนาง หรือจากวัด แล้วทำเพิงค้าขายสินค้าประจำ ได้แก่ ตลาดท้ายวัง ตลาดบ้านหม้อ ตลาดเสาชิงช้า ตลาดประตูผี ตลาดสามยอด ตลาดสะพานหัน ตลาดสำเพ็ง

ตลาดแลกเปลี่ยนสินค้าต่างประเทศ ซึ่งมักจะเป็นสินค้ามาจากเมืองจีนนั้น ที่สำคัญคือ ตลาดสำเพ็ง ตลาดสะพานหัน ตลาดเก่า ตลาดน้อย ซึ่งล้วนแต่ตั้งอยู่ในย่านชุมชนจีน ร้านค้าสร้างเป็นสถาปัตยกรรมจีนหนาแน่นคึกคัก และจะมีร้านค้าชาวอินเดียแทรกตัวอยู่ด้วยในเขตสามเพ็ง วัดเกาะ และสะพานหัน โดยจะขายผ้าแพรพรรณานาชาติจากอินเดีย นอกจากนี้ ยังมีเครื่องสักการบูชา เครื่องทองเหลือง น้ำอบ น้ำหอม หมากพลู บุหรี่ และยังเป็นแหล่งส่งสินค้าออกเช่น ไม้ ครั่ง ผาง รงค์ แก่นไม้ หนังสัตว์ เขาสัตว์ ดีบุก ปลาแห้ง ปลาเค็ม โดยมีการสร้างโกดังเก็บสินค้าทั้งที่นำเข้าและส่งออกไว้ตามแนวริมแม่น้ำ

นอกจากตลาดขายสินค้าต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ยังมีย่านแหล่งผลิตสินค้ากระจายตัวอยู่ตามชุมชนต่าง ๆ เช่น แหล่งผลิตเครื่องถม ชันน้ำ พานรอง มีอยู่ที่บ้านพานถมข้างวัดสระเกศ ถัดลงมาเป็นแหล่งผลิตบาตรพระเรียกว่า ย่านบ้านบาตร ส่วนหน้าวัดสระเกศก็เป็นแหล่งผลิตดอกไม้ไฟ เรียก บ้านดอกไม้ บ้านหม้อใกล้ปากคลองตลาดผลิตเครื่องปั้นดินเผา ย่านคลองไฉ่ อ่างเป็นแหล่งรวมและกระจายผลผลิตพวกไฉ่ อ่าง ไหดินเผา ที่มาจากมอญนันทบุรี และบ้านนางเลิ้งนอกกำแพงพระนครผลิตตุ่มน้ำ นอกจากนี้ บริเวณเสาชิงช้าเป็นแหล่งผลิตดินสอพองที่บ้านดินสอ และผลิตทองคำเปลวที่ย่านตีทอง

โดยสรุปจะเห็นได้ว่า กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต สักกะทัตติยวิษุกรรม ประสิทธิ์ อันเป็นพระมหานครที่ดำรงรักษาพระมหามณเฑียรตบฏิมากร⁹³ นั้น มีจุดกำเนิดของถิ่นฐานปักหลักลง ณ พื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมีคตินิยมที่ยึดมั่นในแม่แบบแห่งความรุ่งเรือง “กรุงศรีอยุธยา” กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อแรกเริ่มนั้นมีศูนย์กลางการตั้งถิ่นฐาน การปกครอง และการบริหารราชการแผ่นดินอยู่ภายในเขตคลองคูเมือง รูปร่างของพระนครได้คลี่ขยายออกคล้ายรูปพัดโดยมีพระบรมมหาราชวังเป็นจุดแกนและมีขอบเขตของพระนครชัดเจนด้วยกำแพง ป้อมปราการ และคลองรอบกรุง การปันน้ำที่ในด้านการป้องกันบ้านเมืองได้รับการกระจายตัวไปตามทำเลของพื้นที่ที่เหมาะสมทางยุทธศาสตร์ ขนาดของพระนครและประชากรในกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อแรกสถาปนานั้น สังเกตได้จากขนาดพื้นที่ว่ามีไม่มากนัก การคมนาคมสัญจรติดต่อของผู้คนได้ใช้แม่น้ำเจ้าพระยาและคลองต่าง ๆ เป็นเส้นทางหลัก

93 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 90, 91.

จะพบว่า พระนครแต่แรกเริ่มนั้นเป็นเมืองหลวงที่ให้การคุ้มครองแก่ทั้งเจ้านายไทย เจ้านายประเทศเพื่อนบ้าน รวมทั้งไพร่ บัรฉกรรจ์ คนไทย มอญ ลาว เขมร ญวน แขก และจีน โดยมีศูนย์กลางของการตั้งถิ่นฐานชุมชนต่าง ๆ อยู่ที่วัง และวัด ทั้งวัดพุทธ โบสถ์คริสต์ มัสยิด และศาลเจ้า ด้วยทำเลที่ตั้งใกล้อ่าวไทยและกลุ่มประชากรต่างชาติทั้งหลาย เช่น จีน แขกอินเดีย แขกตะวันออกกลาง ส่งเสริมให้พระนครมีบทบาทหน้าที่เป็นแหล่งค้าขายกับต่างประเทศในระยะเริ่มต้น ซึ่งจะได้พัฒนาเติบโตต่อไปจนส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และกายภาพของเมืองอย่างสำคัญในกาลเวลาต่อ ๆ มา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2.4 กรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ.2352-2367)

เหตุการณ์บ้านเมืองระดับประเทศในช่วงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นั้น ยังคงเป็นเรื่องการศึกษาสงครามกับประเทศเพื่อนบ้าน ได้แก่ พม่า ญวน เขมร ส่วนในเรื่องการค้าต่างประเทศนั้น นอกจากจีนแล้วก็ได้มีพ่อค้าฝรั่งเริ่มเข้ามาติดต่อกำขายเพิ่มขึ้น ส่งผลให้เกิดการเติบโตประชากรและการขยายตัวของพระนคร ซึ่งเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมทั้งระดับประเทศและระดับเมือง ดังจะได้กล่าวอ้างอิงให้เห็นเป็นมโนภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงต้นของการเปลี่ยนแปลง (ซึ่งปรากฏผลลัพธ์ชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 4 ต่อมา) ในด้านต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

2.4.1 ลักษณะประชากร

ก. ประชากรไทย

ในช่วงต้นรัชกาลได้มีการจัดระเบียบและทำทะเบียนประชากรไทย ทั้งในพระนครและตามหัวเมืองต่าง ๆ กล่าวคือ การอันต่อเนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกซึ่งถือเป็นราชประเพณีได้กระทำต่อมาที่สำคัญคือ การสักเลขขึ้นทะเบียนพล ณ กรุงและหัวเมือง มีพระราชโองการสั่งให้สักเลขหมายหมู่ใหม่ แล้วให้กรมพระสัสดีชำระเลขซึ่งวิวาทเกี่ยวข้องค้างเกินกันมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศจะให้สำเร็จแก่กันในครั้งนี้ ให้ผู้มีคดีเกี่ยวข้องด้วยเลขนั้นมาว่ากล่าวให้สำเร็จ ถ้าละเลยไว้มิได้มาให้ชำระในขณะนี้ ไปภายหน้าจะเอาเข้ามาว่ากล่าวนั้นมิได้แลให้เจ้าเมืองกรมการสั่งแขวงนายบ้านนายอำเภอประกาศป่าวร้อง บรรดาข้าหนีเจ้าบ่าวหนีนายไพร่หลวง สมกำลัง ทาสเชลย ทาสสินไถ่ ที่ซุกซ่อนอยู่ ณ ป่าดงจ้งทั่วให้เข้ามาหามูลนายเดิมโดยดีจะพระราชทานโทษภาคทัณฑ์ไว้ครั้งหนึ่ง ถ้าแลมิสมัครอยู่กับนายเดิม จะสมัครอยู่กับเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองใด แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยหมู่ใดกรมใด จะพระราชทานให้อยู่ตามใจไพร่สมัคร ถ้าหัวเมืองใดเกลี้ยกล่อมเลขได้มากน้อยเท่าใด ก็ให้เมื่อนั้นบอกจำนวนเลขแลชื่อคนตำบลบ้านว่าเป็นบ่าวไพร่มูลนายชื่อนั้นลงมายังลูกขุน ณ ศาลาให้แจ้ง ห้ามอย่าให้ผู้รักษาเมืองกรมการปิดบังอำพรางไว้แต่คนหนึ่งเป็นอันขาด⁹⁴

อนึ่ง วิธีสักเลขหมายหมู่ตามประเพณีแต่ก่อนมา ถ้ารัชกาลก่อนสักตรงแขนข้างท้องมือ รัชกาลต่อมา (รัชกาลที่ 2) สักตรงแขนข้างหลังมือ⁹⁵ นอกจากนี้ รัชกาลที่ 2 ทรงตั้งประเพณีการ

94 สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 2. หน้า 53-85.

95 เรื่องเดิม. หน้า 68.

ส่งข้าราชการชั้นสูงจากเมืองหลวง ไปทำการสักไพร่ทั่วราชอาณาจักรในระยะเริ่มต้นทุก ๆ รัชกาลใหม่⁹⁶

ประเพณีเนื่องต่อการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกประการหนึ่งคือ “ประเพณี เดินสวนดินนา” เพื่อเก็บเงินอากรเข้าท้องพระคลังแผ่นดิน ได้กระทำเมื่อปีมะแม ตรีศก จศ.1173 (พ.ศ.2354) การเดินสวนนั้นเป็นวิธีเก็บเงินอากรสวน เก็บตามจำนวนแลชนิดต้นผลไม้ซึ่งให้ประโยชน์แก่เจ้าของสวน ต้นไม้อาจจะปลูกขึ้นใหม่ หรือของเก่าอาจจะตายไป แลที่สุดที่สวนซึ่งเจ้าของเปลี่ยนเป็นนา หรือที่ป่าเจ้าของทำขึ้นเป็นสวน การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีอยู่เสมอ เพื่อให้เจ้าของสวนได้รับความยุติธรรม คือ แบ่งส่วนผลประโยชน์ที่ได้โดยจริงเป็นเงินอากรของหลวง ไม่ให้มากหรือน้อยเกินไป จึงมีประเพณีนาน ๆ แต่งเจ้าพนักงานออกไปเดินสวนครั้งหนึ่งให้รู้ความเป็นจริงถือเป็นคดีกันมาว่า เมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่เป็นกำหนดที่จะเดินสวนครั้งหนึ่ง ข้าราชการเดินสวนมีหน้าที่ตรวจรังวัดที่ดินแลทำโฉนดให้แก่เจ้าของสวน ในหนังสือโฉนดนั้นลงไว้ว่าสวนใดมีต้นผลไม้ซึ่งต้องพิกัดอากรอย่างใดเท่าใด เมื่อเดินสวนแล้ว เจ้าพนักงานพระคลังสวนก็เก็บเงินอากรตามโฉนดซึ่งข้าราชการเดินสวนได้ทำไว้ทุกปีไป จนกว่าจะได้เดินสวนใหม่เป็นประเพณีมีมาดังนี้⁹⁷

ในเรื่องจำนวนประชากร ตามเอกสารของครอฟอร์ดนั้นระบุว่า ในจำนวนประชากรทั้งอาณาจักร 5 ล้านคนนั้น เป็นคนสยามและลาวเป็นจำนวนมากที่สุดถึง 4,200,000 คน

ข. ประชากรจีน

ลำดับรองลงมาคือประชากรเชื้อชาติจีน มี 700,000 คน กระจายอยู่ทั่วราชอาณาจักรสยาม⁹⁸ มักจะทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลาง เนื่องจากในสมัยนี้ จีนยังเป็นประเทศพันธมิตรที่มีความสำคัญยิ่งและได้ทำการค้าขายติดต่อกันอย่างสม่ำเสมอเป็นปริมาณมากกว่าชาติอื่น ๆ โดยเรือสินค้าหลวงขากลับได้รับชาวจีนโดยสารเข้ามาด้วย ในสมัยนี้ เรือสินค้าสำหนึ่ง ๆ บรรทุกชาวจีนเข้ามาปีละ 1,200 คน แต่ละปีมีชาวจีนอพยพเข้ามาประเทศไทยประมาณ 7,000 คน และมากขึ้น ๆ โดยในปี พ.ศ.2363 ได้มีการประมาณว่ามีชาวจีนในประเทศไทย 440,000 คน และ

96 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 และ รัชกาลที่ 2. หน้า 374-387.

97 สมเด็จพระยาตากสินฯ. เรื่องเดิม. หน้า 69.

98 ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, แปล. เอกสารของครอฟอร์ด. กรมศิลปากร; 2515 หน้า 95,96.

ค่าโดยสารเรือก็เป็นรายได้อีกทางหนึ่งของลำเภอลวง นอกจากนี้ การเก็บเงินผูกปี่ข้อมือจีนซึ่งเริ่มเก็บในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ก็เก็บในอัตราต่ำกว่าเรียกเก็บภาษีจากราชการไทย นับว่าเป็นนโยบายจูงใจชาวจีนให้เข้ามาประกอบอาชีพในประเทศไทย เมื่อจำนวนประชากรจีนเพิ่มมากขึ้น รัฐบาลในรัชกาลที่ 2 ได้จัดระเบียบสังคมประชากรจีนด้วยการผูกปี่ข้อมือจีน วิธีการนี้เป็นภาษีชนิดหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับชาวจีนโดยเฉพาะ ราชการไทยหรือชนชาติกลุ่มน้อยอื่น ๆ ที่อาศัยอยู่ในแผ่นดินไทยจะต้องสักข้อมือเข้าเป็นไพร่รับราชการเกณฑ์แรงงาน แต่ชาวจีนไม่ได้ถูกเกณฑ์ เพราะคิดว่าจีนที่เป็นไพร่พลคนนอกประเทศซึ่งเข้ามาพึ่งอาศัยแผ่นดินอยู่ ณ กรุงเทพฯ ถ้าคิดประมาณดูจีนใหม่เข้ามาปีหนึ่งประมาณถึงหมื่นหนึ่งเสต จีนบางพวกมีพรญาตั้งบ้านเรือนทำสวนนาค้าขายหากินเกิดบุตรหลานลงมาเป็นอันมาก เมื่อสมักเข้ารับราชการอยู่กรมใดหมู่ใดก็ให้สักท้อมือไว้ในกรมในหมื่นนั้นใช้ราชการ แต่จีนที่ไม่ได้เข้าพึ่งภักทามูลนายยอมให้สักนั้นมีมากนัก ไว้ตัวเหมือนแขกเมืองแต่เที่ยวทำหากินอยู่นคร ครั้นจะบังคับให้สักก็ไม่ได้ด้วยเป็นคนนอกประเทศไป ๆ มา ๆ ไม่ยั้งยืนอยู่เป็นนิจ ถึงกระนั้นก็เป็นคนพึ่งแผ่นดินอยู่ จะปล่อยเสียทีเดียวไม่ใช้ราชการบ้าง การซึ่งพระราชประสงค์ก็จะต้องทำให้ได้โดยเร็ว ก็จะต้องกะเกณฑ์เจ้าพวกที่ต้องสักแลให้หนักบ้างจำพวกนั้นมากไป เป็นการไม่เสมอในไพร่บ้านพลเมืองทั้งปวง เพื่อจะเฉลี่ยผ่อนแรงให้เบาบ้างไพร่บ้านพลเมืองซึ่งสักแล้วนั้นลงบ้านด้วยการขอแรงเงินที่ไม่ได้สักมาใช้สอยราชการโดยสมควรในกำหนดเวณ 2 ปี ในปีที่ 3 เกณฑ์เดือนหนึ่ง⁹⁹

นั่นคือรัฐบาลตระหนักว่าการไม่ใช้แรงงานชาวจีนนั้นไม่เป็นการยุติธรรมจึงให้มีการเกณฑ์แรงงานชาวจีน ซึ่งเริ่มในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ เช่น โปรดฯให้เอาเงินค่าผูกปี่เมืองนครศรีธรรมราชจ่ายให้เป็นค่าแรงเงินต่อเรือ¹⁰⁰

ค. ประชากรเขมร

ตามเอกสารของครอฟอร์ด ประมาณว่าทั่วราชอาณาจักรมีประชากรเขมรเป็นจำนวน 50,000 คน และเหตุการณ์ระหว่างเพื่อนบ้านด้านตะวันออกของไทยคือ ญวนและเขมรค่อนข้างวุ่นวายโดยองเชียงสือได้ขยายอำนาจญวนเข้าหาเขมร ตั้งแต่เมื่อองเชียงสือตั้งตัวเป็นเจ้าอนันท์ก๊กแล้วไม่เท่าใดก็เกิดเป็นอริกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ผู้รั้งราชการกรุงกัมพูชา แต่ไม่ถึงรบกันด้วยเกรงพระบรมเดชาณุภาพในรัชกาลที่ 1 ด้วยกันทั้งสองฝ่าย เป็นแต่บอกกล่าวโทษกันแลกันเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อความอริกันในส่วนตัวเกิดขึ้นแล้ว ต่อมาก็เลยบาดหมางกันในระหว่าง

99 มัลลิกา เรื่องระพี. เรื่องเดิม. หน้า 26, 27 และ 56, 57.

100 มัลลิกา. หน้า 58. และ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จศ.1171-1173. หน้า 137.

เมือง เลยเป็นเหตุให้ญวนคิดจะมีอำนาจเหนือเขมรตั้งแต่ก่อน ฝ่ายเขมรเองนั้น สมเด็จพระอุไทยราชามีน้ำใจผันแปรไปตามคำยุยงของพวกพระยาพระเขมรจำพวกที่ไม่ซื่อตรงต่อกรุงเทพฯ ต่อมาสมเด็จพระอุไทยราชากับนักกองสงวนซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราชมีความระแวงไม่ไว้วางใจกัน ด้วยฝ่ายสมเด็จพระอุไทยราชาไปนิยมข้างญวน แต่ฝ่ายพระมหาอุปโยราชยังซื่อตรงต่อไทย พี่น้องกันจึงวิวาทกันใหญ่โตจนถึงฆ่าขุนนางผู้ใหญ่แล้ว แลนักกองสงวนก็หนีมาตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว์ รัชกาลที่ 2 โปรดฯให้เจ้าพระยาสมรราช (น้อย) คุมกองทัพไปคอยห้ามปรามอยู่ ณ พัดบอง สมเด็จพระอุไทยราชาเกรงกลัวกำลังที่มากของกองทัพไทยจึงพาครอบครัวลงไปทางพนมเป็ญมาถึงไซ่ง่อน ฝ่ายไทยมีหนังสือไปให้สามัคคีปรองดองกันแต่สมเด็จพระอุไทยราชากลับนิ่งเฉย และเมื่อเสียบึงขัดสนลง เจ้าพระยาสมรราชจึงให้เผาเมืองพนมเป็ญ เมืองกระพงหลวง แลเมืองปันทายเพชร เพื่อมิให้เป็นที่อยู่อาศัยของข้าศึก แล้วให้อพยพผู้คนเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองพัดบอง ส่วนเจ้าพระยาสมรราชก็พานักกองสงวน นักกองอิม นักกองต้วง เข้ามายังกรุงเทพฯ จึงโปรดฯให้เจ้าเขมรพักอยู่ที่บ้านเดิมของสมเด็จพระนารายณ์ราชาริมสะพานบ้านเขมรทุกวันนี้¹⁰¹

นอกจากเขมรและญวนแล้ว ก็มีอุปฮาดเมืองนครพนมกับพรรคพวก 2000 เศษ เข้ามาพึ่งกรุงเทพฯ ณ เดือนยี่ ปีมะเส็ง (พ.ศ.2352) ในปีแรกที่รัชกาลที่ 2 ทรงราชย์ โปรดฯให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ คลองมหาวงศ์ สมุทรปราการ แลให้ทำบัญชีสำรวจได้ชายฉกรรจ์ 860 คน ทรงพระกรุณาโปรดฯให้บุตรผู้ใหญ่ของอุปฮาดเมืองนครพนมเป็นพระยาปลัดเมืองสมุทรปราการ ดูแลควบคุมพลพวกนั้นต่อมา¹⁰²

ง. ประชากรมอญ

สำหรับชนชาติมอญนั้นไม่มีความนิยมต่อพม่า คอยหาโอกาสที่จะเอาใจออกห่างอยู่เสมอ พม่าจึงมีความขัดเคืองคิดจะทำลายล้างพวกมอญให้หมดแผ่นดินพม่า เมื่อมอญสู้ไม่ได้ก็อพยพหนีเข้ามาอยู่ในเมืองไทย ดังพวกพระยาเจ็ซึ่งอพยพเข้ามาในครั้งกรุงธนบุรี เมื่อปีมะเมีย (พ.ศ.2317) เป็นต้น ครั้นมาเมื่อรัชกาลที่ 2 ก็ได้มีมอญอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์อยู่ในกรุงสยาม โดยเข้ามาทางเมืองตากบ้าง อุทัยธานีบ้าง แต่โดยมากเข้ามาทางด้านพระเจดีย์สามองค์ กาญจนบุรี คราวมอญมาถึงเมืองนนทบุรีเมื่อปีกุน (พ.ศ.2358) เป็นจำนวนคน 40,000 เศษ โปรดฯให้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแขวงเมืองปะทุมธานีบ้าง (เข้าใจว่าเมืองปะทุมธานีตั้งคราวนี้เอง) เมืองนนทบุรีบ้าง เมืองนครเขื่อนขันธ์บ้าง (มอญพวกนี้เรียกกันว่า มอญใหม่ มอญที่มาครั้งพระยาเจ็เรียกกันว่ามอญเก่า)¹⁰³ จึงปรากฏจำนวนชนชาติมอญในแผ่นดินสยามว่ามีจำนวน 42,000 คน (ตามเอกสารครอฟอร์ด)

101 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ เรื่องเดิม. หน้า 12-15, 105, 114, 151-155, 166.

102 เรื่องเดิม. หน้า 86.

103 เรื่องเดิม. หน้า 224-227.

จ. ประชากรมลายู

สืบเนื่องมาจากอังกฤษอยากได้เกาะหมาก ซึ่งมลายูเรียกว่าเกาะปีนัง อันเป็นเขตของเมืองไทรบุรี มาตั้งเป็นสถานีค้าขายทางแหลมมลายูแข่งกับพวกวิลันดา แม้พระยาไทรรังเกียจฝรั่งไม่ยอมให้เช่าในตนแรก แต่ก็ยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมากในปีต่อมา (ค่าเช่าปีละ 6,000 เหรียญ) ต่อมาพระยาไทรตั้งแข็งเมืองไม่ส่งดอกไม้เงิน-ทองเข้ามาทูลเกล้าฯถวายตามกำหนด จึงโปรดฯให้มีตราลงไปยังเมืองนครศรีธรรมราช ให้ยกกองทัพหัวเมืองปักษ์ใต้ลงไปตีเมืองไทรเอาไว้ในอำนาจเสียให้สิทธิ์ขาด กองทัพพระยานคราติได้เมืองไทยเมื่อเดือน 3 ปีมะเส็ง จศ.1183 (พ.ศ.2364) เจ้าพระยาไทร (ปะแฉรัน) หนีไปอาศัยอังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก แล้วให้กวาดครอบครัวแขกเมืองไทรบุรีส่งเข้ามากรุงเทพฯบ้าง ไว้เมืองนครศรีธรรมราชบ้าง เมืองไทรบุรีจึงอยู่ในอำนาจเมืองนครศรีธรรมราชสิทธิ์ขาดแต่นั้นมา¹⁰⁴ จึงมีประชากรมลายูในอาณาจักรเป็นจำนวน 15,000 คน

ฉ. ประชากรฝรั่ง

ฝรั่งซึ่งเป็นมิตรที่ดีในการยังประโยชน์ให้สยามในเรื่องอาวุธปืนมาแต่ครั้งกรุงเก่า ต่อเนื่องมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ คือ ชาติโปรตุเกส โดยภายหลังจากได้มีการเชิญพระราชสาส์นเข้ามาทูลเกล้าฯถวายในรัชกาลที่ 1 แล้ว มาในรัชกาลที่ 2 (พ.ศ.2361) โปรตุเกสเจ้าเมืองมาเก๊าได้แต่งตั้งให้นายกาลส มั่นแวนด์ ลิลไวร์ เป็นทูตเข้ามาขอเจริญทางพระราชไมตรี¹⁰⁵ ฝ่ายไทยเห็นประโยชน์ในการแต่งเรือไปค้าขายต่างเมือง และอีกประการหนึ่งในเวลานั้นที่ในกรุงกำลังต้องการหาซื้อปืนไว้สำหรับรักษาพระนคร ทรงพระราชดำริเห็นว่าถ้ามีทางไมตรีไว้กับโปรตุเกส การซื้อหาปืนจะสะดวกขึ้น จึงโปรดฯอนุญาตให้เรือโปรตุเกสขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ให้ทอดสมออยู่ที่หน้าบ้านพระยาสุริวงษ์มนตรี กาลสได้ขึ้นอยู่ที่เรือนหน้าบ้านพระยาสุริวงษ์มนตรี พระราชทานเบี้ยเลี้ยงให้เดือนละสองชั่ง กาลสจำหน่ายสินค้าเสร็จแล้ว ชื่อน้ำตาลทรายสีฟันหาบได้บรรทุกกำปั่นออกไปขายที่เมืองเกาะหมาก ส่วนตัวกาลสนั้นยังอยู่ในกรุงเทพฯจนเดือน 11 จศ.1181 (พ.ศ.2362) จึงกราบถวายบังคมลากลับไป และต่อมาในปี พ.ศ.2363 พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสให้เจ้าเมืองโค ร้างโครงข้อสัญญาทางพระราชไมตรีจะขอทำกับกรุงสยามเป็นสัญญา 23 ข้อ มอบให้กาลสเดอลิลไวราเข้ามาอีก ขอให้กาลสเป็นกงสุลเยเนรอลและขอพระราชทานที่ตั้งบ้านเรือนให้กาลสอยู่ แลให้ได้ปักเสาธงด้วย ในเวลานั้นไทยกำลังต้องการเครื่องศาสตราวุธจากต่างประเทศ โปรตุเกสได้รับเป็นธุระในเรื่องนี้สำเร็จได้เมื่อกาลสเข้ามาคราวก่อน ตัวกาลสเองก็ได้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯช้านานเห็นจะได้ ประพติตัวถูกอภัยาศัยกับไทยไม่มีข้อรังเกียจ จึงโปรดฯพระราชทานที่ให้กาลสอยู่ที่บ้านองเชียงสีอยู่แต่ก่อน (คือสถานทูตโปรตุเกสทุกวันนี้) แล้วทรงตั้งให้กาลสเป็น

104 เรื่องเดิม. หน้า 115-116, 122-124.

105 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62. หน้า 10.

ที่หลวงอภัยพานิช ต่อมาเจ้าเมืองมาเก๊าหนังสือเข้ามาขอต่อกำปั่นด้วยหาซื้อไม้ในกรุงเทพฯนี้ได้สะดวก ก็โปรดฯให้ตั้งโรงต่อที่หน้าบ้านกงสุลเยนเรลโปรตุเกส¹⁰⁶

ความสัมพันธ์กับฝรั่งยุโรปที่สืบเนื่องกับกรณีไทรบุรีนั้นคืออังกฤษขอเป็นไมตรีกับไทย กล่าวคือ พ.ศ.2364 มาร์ควิส เฮสติงส์ ผู้สำเร็จราชการหัวเมืองอินเดียของอังกฤษแต่งตั้งนายคอรอฟีต เชิญอักษรสาสน์และคุมเครื่องบรรณาการเข้ามาถวาย ขอเจริญทางพระราชไมตรี เหตุที่อังกฤษแต่งตั้งเข้ามาคราวนั้น ตามที่ปรากฏในหนังสือคำสั่งของมาร์ควิส เฮสติงส์ ที่ทำให้แก่คอรอฟีตได้ความว่า เกิดแต่ด้วยเรื่องผลประโยชน์ที่ได้ในการค้าขายของบริษัทอิสอินเดียตกต่ำลงทั้งในยุโรปและประเทศทางตะวันออกนี้ เนื่องแต่เหตุที่ฝรั่งต่างชาติเกิดรบพุ่งกัน ไม่เป็นอันที่จะได้ทำมาค้าขายอยู่กว่า 20 ปี ครั้นเมื่อเลิกการสงครามกันแล้วจึงตั้งต้นที่จะคิดบำรุงการค้าขายให้ประเทศอังกฤษได้ผลประโยชน์มากดังแต่ก่อน ความปรากฏแก่อังกฤษว่า แต่ก่อนมาเมืองไทยแลเมืองญวนเป็นแหล่งที่พ่อค้าฝรั่งต่างประเทศไปมาค้าขายหากำไรได้มากทั้ง 2 แห่ง จึงคิดจะกลับให้มีการค้าขายไปมากันอีก¹⁰⁷

เมื่อคอรอฟีตทูตอังกฤษเข้ามาถึงปากน้ำเจ้าพระยา เมื่อเดือน 5 พ.ศ.2365 นั้น ได้รับอนุญาตให้เรือกำปั่นขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ มาจอดที่หน้าบ้านพระยาสุริยวงษ์มนตรี ซึ่งอยู่ฝั่งตะวันตก ใต้วัดประยูรวงษ์ฯ และพระยาสุริยวงษ์มนตรีจัดตึกซึ่งสร้างไว้หน้าบ้านเป็นที่ไว้สินค้าให้เป็นที่พักของคอรอฟีตแลพวกที่มา¹⁰⁸

เรื่องประชากรชนชาติต่าง ๆ ที่มีการตั้งถิ่นฐานอยู่ในกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 2 สามารถสืบได้จากสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกประเทศดังได้กล่าวละเอียดแล้วนั้น ส่วนภาพรวมประชากรด้านปริมาณในสมัยนี้มีปรากฏในเอกสารของครอว์ฟอร์ดว่า ผู้คนที่อาศัยอยู่ในอาณาจักรสยาม ประกอบด้วยชาติสำคัญ 6 ชาติ คือ พวกสยามแท้ ลาว มอญ เขมร มลายู และจีน จำนวนประชากรเท่าที่ทราบ มีรวมกันทั้งสิ้นประมาณ 5 ล้านคน แบ่งออกเป็นคนเชื้อชาติต่าง ๆ เหล่านี้ คือ

106 สมเด็จพระบรมพงษาดำรงฯ. เรื่องเดิม. หน้า 57-61, 70-73.

107 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62. หน้า 10 และ สมเด็จพระบรมพงษาดำรงฯ. เรื่องเดิม. หน้า 126.

108 สมเด็จพระบรมพงษาดำรงฯ. เรื่องเดิม. หน้า 145.

สยามและลาว (มีมากที่สุด)	4,200,000	คน
มอญ	42,000	คน
เขมร	50,000	คน
มลายู	15,000	คน
จีน	700,000	คน

พวกชาวจีนซึ่งปัจจุบันมีอยู่เป็นจำนวนมากนั้นแพร่กระจายอยู่ทั่วประเทศ ส่วนใหญ่จะพบพวกชาวจีนได้ในบริเวณศูนย์กลางการค้า อุตสาหกรรม มีอาชีพทางด้านถลุงเหล็ก ผลิตเหล็ก ปลอกพริกไทย อ้อย ทำน้ำตาล และประกอบการค้า ที่บางกอกเมืองหลวงของสยามพวกชาวจีนแตกฉานเช่นอยู่ทั่วไปปะปนอยู่กับชาวสยาม¹⁰⁹

ชาวสยามนั้น ในชั้นของสังคมชั้นต่ำไม่สู้ปรากฏว่ามีการแบ่งแยกชั้นวรรณะเหมือนอย่างที่ปรากฏในสังคมของพวกฮินดูสถานแต่อย่างใด นอกไปเสียจากข้อแตกต่างทางด้านชาติพันธุ์แล้ว สิ่งที้อาจจะยกมาเป็นข้อแตกต่างได้ก็คือ ความแตกต่างระหว่างผู้ที่มีอิสระกับพวกที่เป็นทาส พวกไพร่ ข้าทาสเท่าที่ข้าพเจ้าทราบมา มีอยู่เป็นจำนวนมาก ตามกฎหมายพวกข้าทาสเหล่านี้ได้รับยกเว้นไม่ต้องถูกเรียกเข้าประจำการและไม่จำเป็นว่าจะถูกทำทารุณกรรมต่าง ๆ นานา ผู้ที่เป็นนายอาจลงโทษโดยการจองจำหรือเมียนหลังแต่พอเบา ๆ แต่ไม่มีผู้ใดที่อยู่เหนือกฎหมายซึ่งสามารถเอาชีวิตบุคคลพวกนี้ได้ ในระยะหลัง ๆ นี้ปรากฏว่าราคาข้าทาสได้ชักโยงให้เกิดมีการเปลี่ยนแปลงในสังคมขึ้นเป็นอย่างมาก ในสมัยก่อนข้าทาสที่อยู่ในเกณฑ์ดีมีราคาตัวเพียง 50 บาท แต่ในปัจจุบันราคานี้ได้เพิ่มขึ้นไปอีกเป็น 3 เท่า ทั้งนี้ย่อมเป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่าความต้องการแรงงานได้เขยิบสูงขึ้น ซึ่งคงไม่ใช่เกิดมาจากสาเหตุอื่นใดนอกจากการปราศจากเสียซึ่งความโกลาหลจลาจลวุ่นวายภายในประเทศ ตลอดจนการเริ่มขยายตัวของกิจการค้าพาณิชย์และอุตสาหกรรม ซึ่งขณะนี้ได้ก่อตั้งมาแล้วเป็นเวลาถึง 40 ปี นับแต่ได้มีการขับไล่พม่าข้าศึกออกไปจากประเทศเป็นต้นมา¹¹⁰

การที่ประเทศสยามไม่มีแรงงานที่เสรีคงเหลืออยู่เลย เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดความยุ่งยากในการกำหนดอัตราค่าจ้างแรงงาน การเกณฑ์ทหารจึงมีผลเท่ากับการเรียกเก็บภาษีอัตราสูงในเมืองหลวงค่าจ้างแรงงานรายวันโดยปกติจะสูงถึงหนึ่งสลึงครึ่ง ค่าจ้างช่างไม้จะตกวันละครึ่งบาท ซึ่งนับเป็นอัตราค่าจ้างแรงงานที่สูงกว่าที่กัลกัตตาถึงสองเท่า อัตราค่าจ้างแรงงานทั่วไปโดย

109 ไพโรจน์ เกษแมนกิจ. เรื่องเดิม. หน้า 95-96.

110 เรื่องเดิม. หน้า 127.

ปกติในระหว่างที่ข้าวขึ้นราคาสูงสุด ถ้าหากคนงานจะทำงานให้ได้ 28 วันใน 1 เดือน เขาจะสามารถซื้อข้าวได้พอสำหรับบริโภคได้ 18 คน และโดยที่มีการเกณฑ์แรงงานชนิดบังคับ คนงานจึงทำงานชนิดรับค่าจ้างได้เพียงไม่เกิน 2/3 ของระยะเวลาทั้งหมด และค่าจ้างแรงงานที่เขาได้รับก็จะสามารถเลี้ยงดูผู้คนได้ไม่เกิน 12 คน แทนที่จะเป็น 18 คน

ชาวสยามไม่นิยมฟุ่มเฟือยในการกินอยู่ สิ่งจำเป็นในการดำรงชีพของชาวสยาม ได้แก่ เกลือ เครื่องเทศ ปลาแห้ง ซึ่งถูกมาก และประกอบกับดินฟ้าอากาศก็อำนวยให้ไม่ต้องใช้เสื้อผ้าเป็นจำนวนมาก

พลเมืองของกรุงสยามตามกฎหมาย จัดอยู่ในประเภทไพร่หรือข้าผู้รับใช้ของรัฐ และจะถูกบังคับให้มีหน้าที่สละแรงงานให้แก่รัฐไม่ว่าจะในรูปใดก็ได้ พลเมืองเหล่านี้จะถูกเกณฑ์ตั้งแต่อายุ 21 ปีขึ้นไป เป็นเวลา 4 เดือนของทุก ๆ ปี หรือพูดอีกนัยหนึ่งประมาณ 1/3 ของเวลาที่ผู้นั้นจะมีอายุอยู่ต่อไป ผู้ที่อยู่ในข่ายได้รับยกเว้นตามกฎหมายอันกตัญญูท้าวครั้งนี้ ได้แก่ ข้าราชการ ลูกศิษย์พระ และสำหรับชาวต่างประเทศผู้ได้รับการยกเว้นได้แก่ ชาวจีน พวกกัมพูชา มอญ พม่า หรือแม้แต่ทนายทของพวกบอร์ตุเกสที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายที่อยู่ในข่ายที่จะถูกเกณฑ์ด้วย พวกที่ต้องถูกเกณฑ์อาจได้รับยกเว้นด้วยการส่งส่วยเป็นเงินจำนวนมาก

จำนวนพลเมืองชาวสยามที่อยู่ในข่ายที่จะถูกเรียกเข้าประจำการและกิจการงานอื่น ๆ ของรัฐมีจำนวนถึงหกแสนคน แรงงานของผู้ใหญ่สำหรับเวลา 1 ปี ประเมินราคาได้คิดเป็นข้าว 84 ถัง หรือ 126 บาท การที่รัฐบาลได้เกณฑ์เอาแรงงานผู้ชายไปเสียนี้ ได้เป็นเหตุให้พวกผู้หญิงต้องรับภาระหนักกว่าปกติ จะปรากฏผู้มีได้ขาดว่าผู้หญิงต้องทำงานที่ผู้ชายต้องทำกันในประเทศอื่น ๆ เป็นต้นว่า ทำงานในท้องไร่ท้องนา ในแม่น้ำจะเห็นสตรีทำหน้าที่แจวพายและบังคับเรือนานาชนิดมากกว่าผู้ชาย บ้างก็จับปลาหากินหรือไม่กี่แจวเรือจ้างรับส่ง ไม่ปรากฏว่าสตรีชาวสยามไม่ว่าจะอยู่ในฐานะเช่นไรเก็บเนื้อเก็บตัวอยู่แต่ในบ้าน สตรีทุกคนออกสังคมโดยไม่ต้องปิดหน้าปิดตา

สมัยรัชกาลที่ 2 นี้ จำนวนประชากรได้ลดจำนวนลงเป็นอย่างมากกว่าปกติ ในปี พ.ศ.2363 เนื่องจากได้เกิดอหิวาต์ระบาดทำให้ผู้คนล้มตาย ที่พระนครโรคร้ายได้ระบาดอยู่เป็นเวลานานกว่า 15 วัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีรับสั่งให้สำรวจจำนวนผู้ล้มตายจากโรคนี้นี้ปรากฏว่า จำนวน 1/5 ของพลเมืองในบางกอกได้ถูกโรคร้ายนี้กลืนชีวิต¹¹¹ ดังปรากฏในพงศาวดารว่า

111 เรื่องเดิม. หน้า 128, 112, 117-118, 131, 130.

‘เมื่อปีมะโรง (พ.ศ.2363) ไข้ป่วงใหญ่ (อหิวาตกโรค) ระบาด ไข้ขึ้นเกิดมาแต่เมือง เกาะหมากแล้วข้ามมาหัวเมืองฝ่ายตะวันตก ติดต่อขึ้นมาจนถึงปากน้ำเจ้าพระยา ชาวเมืองสมุทร ปรากฏตายลงเป็นอันมาก ราษฎรพากันอพยพหนีความไข้ขึ้นมากกรุงเทพฯ แยกย้ายไปหัว เมืองอื่นบ้าง คนในกรุงเทพฯ ก็เป็นโรคป่วงใหญ่ คนตายทั้งชายทั้งหญิงศพเอาไปทิ้งไว้ในป่าช้าแล ศาลาดินในวัดสระเกศ วัดบางลำพู (วัดสังเวชวิศยาราม) วัดบพิตรภิมุก วัดปทุมคงคา แลวัด อื่น ๆ ถ้ายกกันเหมือนกองฟืน ที่เผาเสียก็มากกว่ามาก ถึงมีศพลอยในแม่น้ำลำคลองเกลื่อนกลาด ไปทุกแห่ง จนพระสงฆ์ที่หนีออกจากวัด คฤหัสถ์ที่หนีออกจากบ้าน ถนนหนทางก็ไม่มีคนเดิน ตลาดก็ไม่ได้ออกซื้อขายกัน ต่างคนต่างกินแต่ปลาแห้ง พริกกับเกลือเท่านั้น น้ำในแม่น้ำก็กินไม่ ได้ อหิวาตกโรคซึ่งเกิดขึ้นเมื่อปีมะโรง โทศกนั้น มีผู้คนตายมากกว่าที่ใคร ๆ จำได้ว่าเคยมีมาแต่ ก่อน ไม่มีคราวไหนจะร้ายแรงถึงคราวนั้น คนทั้งหลายพากันเกิดความหวาดหวั่นครั้นคร้ามต่อ มรณภัยทั่วไปทั้งพระนคร จึงมีรับสั่งให้ตั้งพระราชพิธีอาพาธพินาศตามอย่างที่ได้เคยทำมาเมื่อปี มะแม (พ.ศ.2354) อหิวาตกโรคมีมากอยู่ราว 15 วัน โรคจึงค่อยเสื่อมถอยน้อยลงโดยลำดับ ศพชายหญิงอันหาญาติพี่น้องจะฝังหรือเผามิได้นั้น ก็พระราชทานเงินค่าจ้างแลฟืนให้เก็บเผาจน ลิ่น ความไข้ครั้งนั้นสำรวจได้จำนวนคนที่ตายในกรุงเทพฯ แลหัวเมืองใกล้เคียง รวมเบ็ดเสร็จราว สามหมื่น และปีต่อมา (พ.ศ.2364) ไข้ก็แพงถึงเกี่ยวนละซัง’¹¹²

ส่วนการเพิ่มจำนวนประชากรนั้น นอกจากเพิ่มโดยการเกิดแล้วก็มีการเพิ่มโดยการอพยพ เช่น การพยายามหนีความขัดแย้งทางการเมืองของชาวมอญ จีน ลาว เขมร และญวน นอกจากนี้ การทำสงครามก็ยังเป็นทางหนึ่งในการเพิ่มประชากร ดังจะเห็นได้จากวัตถุประสงค์ของการศึก สงครามก็เพียงเพื่อได้มีโอกาสกวาดต้อนผู้คนและเชลยศึก พวกนี้ต้องทำงานหนัก เช่น หว่านพืช ขุดคูคลอง และงานหนักประเภทอื่น ๆ¹¹³

เป็นที่ปรากฏชัดเจนว่าแรงงานเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในการดำรงอยู่ของสังคมไทยสมัยนั้น แม้เมื่อเทียบกับทรัพยากรที่ดิน กล่าวคือ แผ่นดินที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติและที่ไม่มีการเพาะปลูก ซึ่งมีอยู่ทั่วไปนั้น รัฐเป็นผู้มีกรรมสิทธิ์แต่ผู้เดียว มูลค่าที่ดินเหล่านี้รัฐบาลเป็นผู้กำหนด แต่มัก ไม่คิดตามราคาของที่ดิน แต่ขึ้นอยู่กับคนหรือแรงงานที่จะต้องใช้ในการเข้าไปบุกเบิก รัฐบาล สยามออกคำสั่งห้ามไม่ให้พลเมืองอพยพไปนอกประเทศโดยเด็ดขาด เพราะการสูญเสียคนไปแต่ ละคนก็เท่ากับรัฐบาลเสียรายได้ที่ควรจะต้องตกอยู่กับรัฐไป¹¹⁴

112 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ. เรื่องเดิม. หน้า 73, 74, 76, 203.

113 ไพโรจน์ เกษมนักกิจ. เรื่องเดิม. หน้า 133.

114 เรื่องเดิม. หน้า 118.

2.4.2 ลักษณะกิจกรรมเศรษฐกิจ

กิจกรรมเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ มีหลายลักษณะ ดังต่อไปนี้

ก. กิจกรรมการผูกปื้ข้อมือเงิน

ชาวจีนนั้น 3 ปีเกณฑ์มาทำงานให้รัฐบาล 1 เดือน หรือเสียเงินค่าแรงงาน 1 บาท 50 สตางค์ ซึ่งชาวจีนส่วนใหญ่ยอมจ่ายเงินค่าผูกปื้มากกว่าจะเข้าทำงาน ครอเฟ็ด (Crawford) กล่าวว่า ชาวจีนอายุ 20 ปีขึ้นไป จะต้องเสียเงินค่าผูกปื้ข้อมือให้รัฐบาลคนละ 2 บาท และให้แก่พนักงานผู้ทำการผูกปื้เพื่อครั้ง ในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ มีรายได้จากการผูกปื้เงินปีละประมาณ 201,250 บาท¹¹⁵

ข. กิจกรรมการค้าภายในประเทศ

การค้าภายในประเทศสมัยรัชกาลที่ 2 มีลักษณะโดยทั่วไปเหมือนสมัยรัชกาลที่ 1 และสมัยกรุงศรีอยุธยา คือใช้นโยบายการผูกขาดสินค้า รัฐบาลเป็นผู้ผูกขาดสินค้าเข้าและสินค้าออก วิธีการนี้รัฐบาลสามารถตั้งราคาสินค้าได้สูงตามต้องการ ในระยะที่รัฐบาลทำการผูกขาดสินค้า พ่อค้าคนกลางจีนเป็นผู้นำผลิตผลมาส่งพระคลังสินค้า เช่น รับพริกไทยจากจันทบุรีส่งเข้ากรุงเทพฯ การรับส่งผลิตผลนี้ทำให้พ่อค้าคนกลางจีนสามารถควบคุมการขนส่งภายในประเทศได้ในระยะต่อมา เส้นทางคมนาคมที่สำคัญของไทยในระยะนี้ได้แก่ แม่น้ำลำคลอง พ่อค้าจีนเปิดร้านค้าย่อยซึ่งส่วนมากเป็นแพตามริมแม่น้ำลำคลองที่สำคัญ เช่น สองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา และริมถนนไปสู่ตลาดลำเพ็ญ¹¹⁶

ค. กิจกรรมการค้าขายกับต่างประเทศ

ในด้านความสัมพันธ์กับต่างประเทศนั้น จีนยังเป็นประเทศพันธมิตรที่มีความสำคัญยิ่ง ดังจะเห็นได้จากในเดือน 8 ปีมะเมีย (พ.ศ.2353) รัชกาลที่ 2 โปรดฯให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปยังพระเจ้าเกียซัง ณ กรุงปักกิ่ง¹¹⁷ และการค้าขายกับต่างประเทศก็ยังติดต่อกับจีนเป็นส่วนใหญ่ เรือสินค้าจำนวนมากยังคงไปค้ากับประเทศจีน เช่นใน พ.ศ.2363 มีเรือสินค้าติดต่อกะหว่างไทยกับจีน 140 ลำ¹¹⁸ และเรือสินค้าที่ไปค้าขายกับประเทศจีนนั้นล้วนเป็นเรือขนาดใหญ่ การค้าระหว่างไทย-จีน จึงมากกว่าประเทศอื่น ๆ ดังจะเห็นได้จากรายงานจำนวนเรือ

115 Crawford. Journal of an Embassy.---- p.386.

116 มัลลิกา เรื่องระพี. เรื่องเดิม. หน้า 43, 47.

117 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ. เรื่องเดิม. หน้า 124.

118 Crawford. Op. Cit. p.410.

สินค้าและจำนวนสินค้าในสมัยรัชกาลที่ 2 ว่า ไปค้าที่เมืองไทหล่า เป็นเรือขนาดย่อม 40 ลำ เป็นสินค้าหนัก 112,000 ทาบ และไปค้าที่เมืองปัตตาเวีย เป็นเรือขนาดย่อม 3 ลำ เป็นสินค้าหนัก 22,500 ทาบ โดยประเทศจีนเป็นตลาดรับซื้อสินค้าจากไทยทุกชนิดคือ ข้าว ไม้ เครื่องเทศ พริกไทย หนังสัตว์ เขาสัตว์ ขายได้ปริมาณมาก ราคาดี กำไรเท่าตัว¹¹⁹ เพราะแพทย์จีนนิยมกระดุกเสื่อ เขากวาง ไม้กฤษณาจากไทยผสมด้วย

ทางด้านฝรั่งต่างชาติ ตั้งแต่ตอนนิวสเปนแยกเมืองโปรตุเกสเชิญพระราชสาส์นเข้ามาทูลเกล้าถวายในรัชกาลที่ 1 เมื่อ พ.ศ.2329 นั้นแล้ว ในรัชกาลที่ 2 พ.ศ.2361 โปรตุเกสเจ้าเมืองมาเก๊าได้แต่งตั้งให้นายกาลส มั่นแวนต์ ลิลไวร์ เป็นทูตคุมเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายขอเจริญทางพระราชไมตรี ข้างฝ่ายไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 1 มาจนรัชกาลที่ 2 เห็นประโยชน์ในการแต่งเรือไปค้าขายต่างเมือง มีเรือหลวงแลเรือสำเภาเจ้านายข้าราชการแลพ่อค้าแต่งไปค้าขายตามเมืองต่างประเทศทางตะวันตกไปจนถึงอินเดีย ข้างใต้ลงไปจนถึงเมืองชวา ข้างตะวันออกไปจนเมืองจีน มีการค้าขายเกี่ยวข้องกันยิ่งขึ้นโดยลำดับมา แลเนื่องแต่เหตุที่ได้ช้างเผือกเอก 3 เชือก ธงซึ่งชักในเรือกำปั่นหลวงที่แต่งไปค้าขายยังนานาประเทศโปรตุเกสให้ทำรูปช้างสีขาวอยู่กลางวงจักรติดในธงพื้นแดง เป็นมูลเหตุที่ใช้ธงช้างเป็นธงสำหรับชาติไทยแต่นั้นมา เรือกำปั่นหลวงชื่อเรือมลาพระนคร หลวงสุรสาครเป็นนายเรือออกไปค้าขายถึงเมืองหม่าเก๊าซึ่งโปรตุเกสได้ไว้จากจีน ทรงพระราชดำริว่าเมื่อเรือไทยออกไปค้าขายถึงเมืองหม่าเก๊า เขารับรองแสดงไมตรีเป็นอันดี เมื่อเขามาก็สมควรที่จะรับรองตอบแทน¹²⁰ และเมื่อ พ.ศ.2363 ในรัชกาลที่ 2 นี้ นั้น ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้แต่งพ่อค้าให้เข้ามาสืบการงานถึงกรุงเทพฯ ได้ความออกไปว่าเมื่อ 2-3 ปี มามีเรือฝรั่งชาติอเมริกันบ้าง โปรตุเกสบ้าง อังกฤษบ้าง เข้ามาค้าขายถึงกรุงเทพฯ ไทยก็ยอมให้ค้าขายไม่รังเกียจ ด้วยไทยกำลังต้องการเครื่องศาสตราวุธที่จะทำศึกกับพม่า อยากให้มีพ่อค้าบรรทุกปืนเข้ามาขาย เห็นเป็นช่องที่จะมาทำไมตรีให้มีการค้าขายเจริญขึ้นอีกได้ แต่อังกฤษมีความรังเกียจอยู่ด้วยเรื่องวิธีเก็บภาษีอากรทั้งวิธีของไทยแลของญวน กับทั้งรังเกียจที่ไทยมีเจ้าพนักงานไปตรวจเลือกซื้อสินค้าบางอย่างไม่ยอมให้ขายแก่ผู้อื่น และรังเกียจการห้ามสินค้าบางอย่างเช่น ข้าวเปลือก ข้าวสาร อังกฤษจึงแต่งให้ครอบครัวเป็นทูตเข้ามาพูดจากับไทยโดยทางไมตรีเพื่อประสงค์จะขอให้ยกเลิกหรือลดหย่อนวิธีอันเป็นที่รังเกียจดังกล่าวมา จะขอให้คนในบังคับอังกฤษไปมาค้าขายโดยสะดวก แลให้ค้าขายกับไพร่บ้านพลเมืองได้ทั่วไป ส่วนผลประโยชน์ของรัฐบาลไทยที่เคยได้จากวิธีค้าขายอย่างแต่ก่อน ถ้าจะตกต่ำไปเพราะการนี้ อังกฤษจะยอมให้ขึ้น

119 The Burney Paper, VII., p. 178.

120 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62. หน้า 10 และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เรื่อง เดิม. หน้า 3, 57-61.

อัตราค่าปากเรือทดแทน นอกจากนี้ อังกฤษจะให้ทูตเข้ามาพูดเรื่องเมืองไทรบุรีเพราะอังกฤษเช่าที่เกาะหมากจากพระยาไทร โดยมีได้บอกไทยก่อนจึงลำบากใจเมื่อมาทราบภายหลังว่า เมืองไทรยอมเป็นประเทศราชขึ้นไทยตามเดิม และรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียจัดให้มีพนักงานทำแผนที่แลผู้ชำนาญดาราศาสตร์มาด้วยในกองทัพ เพื่อการตรวจแผนที่และพรรณพฤกษแลสัตว์ต่าง ๆ ตลอดจนงานการต่าง ๆ ในบ้านเมืองไปเสนอต่อรัฐบาลอังกฤษ เหล่านี้เป็นฐานะของครอเฟิตที่เป็นทูตเข้ามาว่าโดยย่อเป็น 3 ประการดังกล่าวแล้ว¹²¹

แต่ก่อนมา ฝรั่งเศสชาติที่มากำขายทางประเทศตะวันออกนี้ ได้เคยมาคิดโกงเบียดเบียนชนชาติที่เป็นเจ้าของเมือง จนความเกลียดชังฝรั่งเศสมีแก่บรรดาชาวประเทศทางตะวันออกนี้ทั่วไป ด้วยเหตุนี้คำสั่งที่ครอเฟิตได้รับมาให้พูดจาเรื่องการค้าขายครั้งนี้ รัฐบาลถึงกำชับไม่ให้มาขอที่ดิน แม้แต่เพียงที่ตั้งสถานีค้าขายก็ไม่ให้ขอ ด้วยเกรงเจ้าของเมืองจะเกิดความสงสัยว่าจะมาตั้งป้อมปราการอย่างฝรั่งเศสเคยทำแต่ก่อน ส่วนการที่จะขอร้องให้แก้ไขลดหย่อนภาษีอากรนั้น ถ้าได้ก็เป็น การดี ถ้าไม่ได้ก็ให้ทูตมุ่งหมายเพียงแต่ความคุ้นเคยเป็นไมตรีกันไว้ในระหว่าง 2 รัฐบาล แลให้คิดอ่านขอหนังสืออนุญาตของรัฐบาลไทยแลญวนให้พวกลูกค้าอังกฤษไปมากำขายได้โดยสะดวก ถ้าในขั้นต้นได้เพียงเท่านี้ก่อนก็เป็นพอแก่ความประสงค์ ไว้เมื่อการค้าขายติดต่อกันเข้าจนเกิดผลประโยชน์แลเห็นด้วยกันทั้งสองฝ่ายแล้วจึงไว้คิดการอย่างอื่น เช่น ทำหนังสือสัญญาเป็นต้นต่อไป ส่วนเรื่องทำแผนที่นั้นรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียก็แคลงอยู่แล้วว่าบางทีไทยจะรังเกียจ จึงได้มีข้อกำชับในคำสั่งว่าให้ระวังอย่าให้รัฐบาลเจ้าของเมืองสงสัยว่ามาทำแผนที่เพื่อความคิดร้าย และกำชับมาให้ระวังอย่าทำให้อังกฤษต้องเข้าไปได้รับความลำบากอยู่ในระหว่างไทยกับพวกมลายูเมืองไทรบุรี¹²² ครอเฟิตมาถึงกรุงเทพฯเมื่อต้นปี พ.ศ.2365¹²³

ลักษณะการที่ไทยค้าขายกับต่างประเทศในขณะนั้น¹²⁴ รัฐบาลไทยได้ผลประโยชน์จากการค้าขายกับต่างประเทศในการ 5 อย่างคือ

- 1) ภาษีเบิกร่องหรือค่าปากเรือ
- 2) ภาษีสินค้าขาเข้า
- 3) ภาษีสินค้าขาออก
- 4) กำไรได้จากคลังสินค้าของหลวง
- 5) อำนาจเลือกซื้อของหลวงสำหรับใช้ในราชการ

121 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ. เรื่องเดิม. หน้า 127. และ ไพโรจน์. เรื่องเดิม. หน้า 15.

122 เรื่องเดิม. หน้า 131 และ ไพโรจน์. เรื่องเดิม. หน้า 13.

123 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62. หน้า 10.

124 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ. เรื่องเดิม. หน้า 133 - 138.

อย่าง 1. ที่เรียกค่าเบิกร่องนั้น เป็นค่าอนุญาตให้เรือเข้ามาค้าขาย เก็บตามขนาดเรือ อัตรากาษิปากเรือครั้งกรุงเก่า เรือปากกว้าง 4 วาขึ้นไป ถ้าเป็นเรือเมืองไมตรีไปมาค้าขายอยู่ เสมอ เก็บค่าปากเรือเที่ยวหนึ่งตามขนาดปากเรือกว้างวาละ 12 บาท ถ้าเป็นเรือไม่คุ้นเคยกัน เก็บวาละ 20 บาท ตามใบบอกของครอเฟ็ดว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ 2 นี้ เรือ 3 เสาเก็บค่าปากเรือวาละ 80 บาท เรือ 2 เสาครึ่งวาละ 40 บาท

อย่างที่ 2. กาศิณค้ำขาเข้า อัตรากาษิปากเรือครั้งกรุงเก่า ร้อยชัก 3 สำหรับเรือไปมาค้าขาย เสมอ ๆ และร้อยชัก 5 สำหรับเรือนานไปนานมา อัตรากาษิปากเรือครั้งรัชกาลที่ 2 ร้อยชัก 8

อย่างที่ 3. กาศิณค้ำขาออก ไม่พบอัตรากาศิณค้ำขาออกทั้งสมัยกรุงเก่าและสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ความแต่ว่าเก็บตามประเภทสินค้า เช่น น้ำตาลทรายเก็บขาออกหาบละ 50 สตางค์

อย่างที่ 4. ที่เรียกกำไรได้จากคลังสินค้าของหลวงคือ ตั้งคลังสินค้าเป็นของหลวง และมีหมายประกาศบังคับว่าสินค้าบางอย่างค้าขายได้แต่เป็นของหลวง ราษฎรต้องนำสินค้ามาขายให้ พระคลังสินค้าแห่งเดียว จะขายให้ผู้อื่นไม่ได้ ส่วนผู้ค้าขายไปต่างประเทศก็ต้องมารับซื้อสินค้า จากพระคลังสินค้าไปจำหน่ายต่างประเทศ จึงเกิดกำไรแก่พระคลังสินค้า เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสินค้าที่ค้าขายได้แต่พระคลังสินค้าคือ เนื้อไม้ หมากรูด ดีบุก ผาง ดินประสิว ตะกั่ว ช้าง งาช้าง ในรัชกาลที่ 2 สินค้าซึ่งค้าขายได้แต่พระคลังสินค้าปรากฏในใบบอกของครอเฟ็ด 9 สิ่งคือ รังนก ผาง ดีบุก พริกไทย เนื้อไม้ ผลแร่ ตะกั่ว งา รง อนึ่งการค้าช้างไปต่างประเทศนั้นจัดเป็นของหลวงด้วยเช่นกัน แต่ส่งไปจากตรังไม่ใช่จากกรุงเทพฯ ครอเฟ็ดจึงไม่ได้ จิตรรวมไว้

อย่างที่ 5. การซื้อของหลวงนั้น คือ เมื่อรัฐบาลต้องการสิ่งของใช้ราชการ เช่นอาวุธ สำหรับป้องกันพระนคร ก็สั่งให้พวกพ่อค้าต่างประเทศเที่ยวหาซื้อมาส่ง หรือถ้าหากว่าเรือที่มาจากเมืองต่างประเทศบรรทุกสินค้าซึ่งต้องการใช้ในราชการเข้ามา รัฐบาลต้องซื้อได้ก่อน จึงเกิดเป็นธรรมเนียมเมื่อเรือเข้ามาจากเมืองต่างประเทศ เจ้าพนักงานต้องลงไปตรวจดูสินค้าที่รัฐบาลต้องการก่อน เมื่อพบแล้วก็ควักไว้ห้ามมิให้ขายแก่ผู้หนึ่งผู้ใด ต่อสินค้าที่รัฐบาลไม่ต้องการจึงยอมให้จำหน่าย เช่นปืนเป็นของต้องการใช้ในราชการ และจะยอมให้ผู้อื่นสะสมไม่ได้ เมื่อมีเข้ามารัฐบาลต้องบังคับซื้อ การถูกบังคับซื้อเจ้าของมักจะได้ราคาต่ำ ถ้าเป็นของถวายเจ้าของได้รับสิ่งสินค้าตอบแทนคุ้มราคาปืน แลยังจำหน่ายสินค้าอื่นได้สะดวก

ส่วนพวกชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทยนั้น ฝรั่งเศสกับจีนแลแขกผัดกันในข้อสำคัญมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า ด้วยพวกฝรั่งต่างชาติที่ไปมาค้าขายมักใช้อำนาจข่มเหงชนชาติอื่นตลอดจนฝรั่งด้วยกันเองในการแย่งชิงผลประโยชน์กัน บางทีถึงเกิดรบราฆ่าฟันกันก็มี แลมักจะเอื้อมหาอำนาจเข้ามาบังคับบัญชาการบ้านเมือง เช่น ขอที่ทำสถานีไว้สินค้าแล้ว เลยทำสถานีนั้นเป็นป้อม เป็นต้น แต่พวกจีนและพวกแขกที่ไปมาค้าขายยอมอยู่ในบังคับของเจ้าเมืองราบคาบแสวงหาแต่ประโยชน์ในทางค้าขายอย่างเดียว ด้วยเหตุนี้ไทยจึงพอใจค้าขายกับพวกพ่อค้าจีนแลพ่อค้าแขกยิ่งกว่าฝรั่ง

เมื่อมีการค้าขายกับต่างประเทศเจริญขึ้น ความปรากฏแก่ไทยขึ้น 2 ข้อ คือข้อหนึ่งว่า ในเมืองไทยมีไม้ที่สำหรับต่อเรือกำปั่น ต่อได้ย้อมเยาว์เบาราคาแลดีกว่าเรือที่ต่อตามประเทศเหล่านั้น ด้วยมีชาวต่างประเทศเข้ามาขออนุญาตต่อเรือในกรุงเทพฯ ปีละหลาย ๆ ลำ อีกข้อหนึ่งได้ความรู้ว่า การใช้เรือไปมาค้าขายกับต่างประเทศมีกำไรมาก จึงเกิดการสร้างเรือกำปั่นหลวงสำหรับค้าขายขึ้นบ้าง เจ้านายแลขุนนางไทยที่มีทุนทรัพย์ต่างก็ต่อเรือกำปั่นไปค้าขายถึงเมืองต่างประเทศ ตะวันตกถึงอินเดีย ทางใต้ถึงเกาะชวา ทางตะวันออกถึง ญวน ญี่ปุ่น จีน แต่ครั้งกรุงเก่า เมื่อกรุงเสียแก่พม่าข้าศึกแลทำสงครามกบฏอิสรภาพในครั้งกรุงธนบุรีแลรัชกาลที่ 1 ข้างฝ่ายฝรั่งก็ติดทำศึกสงครามครั้งพระเจ้านโปเลียนที่ 1 จึงไม่มีพ่อค้าฝรั่งไปมาค้าขาย แต่เมื่อไทยเป็นอิสรภาพได้มั่นคงแม้จะมีสงครามกับพม่าอยู่บ้าง ก็ได้เริ่มต้นค้าขายกับต่างประเทศหาผลประโยชน์เป็นกำลังบำรุงบ้านเมือง ด้วยเหตุเหล่านี้ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 มาเรือที่ไปมาค้าขายกับต่างประเทศโดยมากจึงเป็นเรือไทย เรือจีน แลเรือแขก

เวลาเมื่อครอเปิดเข้ามา เป็นเวลากำลังฤดูสำเภาเข้า มีเรือสำเภาจอดอยู่ในแม่น้ำประมาณ 70 ลำ ขนาดบรรทุก 1,600 - 15,000 ทาบ เป็นเรือหลวง 2 ลำ เป็นเรือของเจ้านายแลข้าราชการไทยราว 20 ลำ นอกจากนั้นเป็นเรือของพ่อค้า

ที่เรียกว่าการค้าขายของหลวงนั้น ไม่ใช่เอาอำนาจราชการไปกะเกณฑ์เอาทรัพย์สินสมบัติของผู้หนึ่งผู้ใดมา ต้องลงทุนซื้อหาแลเสียค่าใช้จ่ายอย่างพ่อค้า จะผัดกับที่พ่อค้าเขาทำก็เพียงหลวงไม่ได้ประโยชน์เท่าพ่อค้า เพราะทำกันหลายต่อ การรู้ไหลมีมาก ดังปรากฏในหนังสือที่ครอเปิดแต่งว่า กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้มีรับสั่งบอกว่า เรือหลวงออกไปค้าขายที่อินเดียขาดทุนถึง 250 ซึ่ง ครอเปิดลงความเห็นของตนเองไว้ว่า การที่ขาดทุนนั้นไม่น่าอัศจรรย์ด้วยไทยไม่มีเอเยนต์ที่ดี มีแต่พวกแขกนายห้างที่หาประโยชน์ไม่สุจริต ไทยจึงถูกฉ้อฉลจนขาดทุน¹²⁵

125 เรื่องเดิม. หน้า 138.

35 เรื่องเดิม. หน้า 140, 144-145.

ความที่ปรึกษากัน ตามที่ปรากฏในหนังสือของครอเฟิตนั้น เมื่อครอเฟิตเข้ามาถึง กรุงเทพฯ เห็นมีกงสุลโปรตุเกสอยู่ในกรุงเทพฯ จึงคิดจะขอให้ไทยทำหนังสือสัญญาอมลตภาษาชาเข้าจากพ่อค้าอังกฤษประการหนึ่ง จะขอตั้งกงสุลประการหนึ่ง ความสองข้อนี้ไทยไม่ได้แสดงความรังเกียจ เข้าใจว่าจะยอม ถ้าอังกฤษยอมตามประสงค์ของไทยในความข้อหนึ่งเป็นข้อแลกเปลี่ยนคือ ขอให้เรือไทยที่ไปค้าขายตามเมืองของอังกฤษซื้อหาปืนได้ตามต้องการ ด้วยเวลานั้นไทยต้องการปืนไว้ทำศึกกับพม่า พอพระยาพระคลังพูดข้อนี้ขึ้นครอเฟิตก็พูดตัดเสียว่าอังกฤษจะยอมให้ไทยซื้อหาปืนมาได้แต่เมื่อไทยเป็นมิตรกับประเทศที่อยู่ติดต่อกับอังกฤษ (คือพม่า) ไทยจึงไม่เห็นประโยชน์อันใดที่จะทำสัญญากับอังกฤษ ด้วยอังกฤษจะเอาประโยชน์ข้างเดียว

การเจรจาตกลงจึงมิได้สำเร็จสมความมุ่งหมาย นอกจากเหตุผลหลักข้างต้นแล้ว ได้มีเหตุการณ์บางอย่างเป็นอุปสรรคคิดขวาง เช่น กรณีคณะทูตได้ทำการสำรวจทางด้านธรรมชาติวิทยาในสยาม และบุคคลบางคนในคณะทูตประพาศดินไม่เหมาะสมเนื่องจากความแตกต่างของภาษาและวัฒนธรรม ธรรมเนียมหลายประการ รวมทั้งเหตุการณ์ที่ไทรบุรี ครอเฟิตอยู่ได้ 4 เดือนจึงคิดจะกลับ ครอเฟิตออกจากกรุงเทพฯ ในเดือน 8 พ.ศ. 2365 การไปเมืองญวนก็ไม่สำเร็จ ด้วยญวนรังเกียจการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งกว่าไทยขึ้นไปอีก ครอเฟิตกลับจากญวนก็ได้เป็นเรลิสเดนท์ รักษาการอยู่ ณ เมืองสิงคโปร์ แลกลับวางอัยยาศัยเป็นมิตรกับไทยมีหนังสือไปมากับพระยาพระคลัง แลเอาเป็นธุระสงเคราะห์เรือไทยที่ไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์ถึงกับเอาเป็นธุระบอกเข้ามาให้ไทยทราบพม่าแต่งทูตไปชวนญวนให้ช่วยกันตีเมืองไทย เห็นจะเป็นด้วยเหตุอังกฤษเกิดวิวาทกันขึ้นกับพม่า ครอเฟิตจึงเห็นประโยชน์ในการที่จะเอาใจไทย

การที่รัฐบาลอังกฤษในอินเดีย แต่งครอเฟิตเป็นทูตเข้ามาคราวนั้น แม้ไม่สำเร็จได้ตั้งประสงค์ของครอเฟิต แลเกิดเป็นปากเสียงกันก็ดี แต่เป็นประโยชน์แก่อังกฤษด้วยตั้งแต่นั้นมาก็มีเรือพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ที่สุดมีคนอังกฤษชื่อ ฮันเตอร์ (ทันแตร์) เข้ามาตั้งห้างค้าขายอยู่ในกรุงเทพฯ ฝ่ายไทยก็ทำนุบำรุงให้ไปมาค้าขายได้โดยสะดวก เป็นแต่ไม่ยอมลดหย่อนภาษีอากรให้อังกฤษ (ผิดกับที่เก็บจากชาติอื่น) ด้วยประเพณีการค้าขายเวลานั้นยังถือตามแบบเดิมที่มีมาครั้งกรุงเก่า¹²⁶

ตามเอกสารของครอว์ฟอร์ด ได้ระบุถึงทรัพยากรที่มีค่าของไทยซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ กล่าวคือ กรุงสยามนั้นนอกจากมีสินค้าปลักยอนนานาชนิดแล้ว เรายังอาจหวัง

ที่จะซื้อสินค้าประเภทน้ำตาลและพริกไทยไปจำหน่ายในตลาดทางด้านยุโรปและเอเชียตะวันตก
เกลือสำหรับไปจำหน่ายให้แก่เกาะทางอินเดีย ไม้สักก็ราคาถูกและปริมาณมากเหมาะสำหรับนำ
ไปจำหน่ายให้แก่เมืองในอาณานิคมของอังกฤษ ส่วนสินค้าที่อังกฤษจะนำเข้ามายังนั้นเขามี
ความเห็นว่าการตลาดในย่านดังกล่าวจัดอยู่ในเกณฑ์ที่ดีทีเดียว ผู้คนที่มีภูมิสำเนาอยู่แถบนี้ของเอเชีย
นั้น เราเข้าใจว่าคงจะไม่ใช้พวกนักอุตสาหกรรม ฉะนั้นจึงย่อมจะยินดียอมรับสินค้าของเราอย่าง
ไม่อันไม่ว่าจะจะเป็นสินค้าที่ด้อยคุณภาพ และสินค้าพวกแพรรณราคาสูงที่ผลิตจากโรงงานใน
ฮินดูสถานและจีนก็ตาม และถ้าหากเราประสบผลสำเร็จในการที่สามารถส่งเสริมให้มีการ
ประกอบการค้าโดยเสรีขึ้นแล้ว ก็อาจหวังได้ว่าเราคงจะมีตลาดสินค้าประเภทขนสัตว์ สินค้าฝ้าย
เหล็กที่ยังไม่ได้ถลุง ฝิ่นเบงกอล และสินค้าอื่น ๆ เป็นอย่างดี นอกจากบรรยากาศของกิจการค้า
ที่แจ่มใสแล้ว ดร.ครอว์ฟอร์ดได้สังเกตเส้นทางที่จะเข้าควบคุมกรุงเทพฯ ไว้ว่า เท่าที่เป็นอยู่รายได้
และผลกำไรส่วนใหญ่ของรัฐบาลได้รับจากการค้ากับต่างประเทศ ซึ่งทำกันตามบริเวณลุ่มแม่น้ำ
เจ้าพระยาโดยทั่วไป ถ้าหากเราเพียงจัดส่งเรือปืนสองเสาไปปิดปากแม่น้ำเสียเท่านั้น ก็คงจะทำให้
ให้การค้าของประเทศนี้หยุดชะงักลงไปในทันที แล้วจากนั้นก็อาจจัดให้เรืออีก 2 ลำขึ้นไปยิงถล่ม
เมืองหลวง การปิดกั้นปากแม่น้ำรู้สึกว่าจะเป็นวิธีที่ง่ายที่สุด ปลอดภัยที่สุด และได้ผลมากที่สุด
เท่าที่จะคิดได้ในขณะนี้ หมูเรือที่ส่งไปให้ปฏิบัติการปิดอ่าวอาจจะให้จอดอยู่ในบริเวณลุ่มเกาะ
ใหญ่ที่เรียกว่า สีซัง ซึ่งรัฐบาลมีผลการสำรวจอยู่ในมืออยู่แล้ว และจากแหล่งนี้ไปกองเรือของเรา
จะสามารถเข้ากุมการค้ากับต่างประเทศของสยามไว้ได้ทั้งหมด เพราะเรือสินค้าจะขึ้นล่องไปตาม
ลำน้ำเจ้าพระยาก็ต้องผ่านทางนี้ทั้งนั้นไม่มีทางอื่นอีกเลย ฉะนั้นเราอาจจะประมาณการณ์ได้อย่าง
แม่นยำว่าถ้าเรายังคงปิดอ่าวต่อไปอีกสัก 2-3 เดือนโดยไม่ทำอันตรายผู้คนชาวสยาม เราก็คงจะ
สามารถเรียกร้องให้ราชสำนักสยามยอมจำนนตามเงื่อนไขที่เราต้องการเรียกร้องและเห็นว่ายุติ
ธรรมได้เป็นแน่

ง. กิจกรรมการผลิตภาคเกษตร และภาคอุตสาหกรรม¹²⁷

แม้ว่าที่ราบลุ่มบริเวณภาคกลางตอนลุ่มน้ำเจ้าพระยาและจุดอื่น ๆ จะมีการเพาะปลูก
อย่างอุดมสมบูรณ์ดี แต่เท่าที่ทราบมาส่วนใหญ่ของเนื้อที่ประเทศเป็นป่าดงดิบ ผลผลิตที่ได้จาก
การป่าไม้ ได้แก่ ไม้สัก ไม้พะยุง ไม้กฤษณา ไม้ฝาง ไม้นี้จะลอยแพลงไปสู่เมืองหลวงของกรุง
สยามเป็นระยะทางประมาณ 300 ไมล์ พวกสยามใช้ต่อเรือขนาดใหญ่ เรือชนิดนี้ไม่ต่ำกว่า 4 ถึง
5 ลำ จะมีจอดให้เห็นอยู่ทั่วไปในเมืองหลวง เนื้อที่ที่ใช้ปลูกข้าวเป็นบริเวณกว้างใหญ่ น้ำท่วมถึง
ได้อยู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ดินแดนส่วนนี้ของประเทศเป็นส่วนที่อุดมสมบูรณ์มาก สามารถปลูกข้าว
ได้ผลผลิตสูง โดยใช้แรงงานเพียงแต่น้อย

127 ไพโรจน์. เรื่องเดิม. หน้า 3, 4, 15, 43, 139.

สยามสามารถผลิตน้ำตาลจากอ้อยได้เป็นเวลาประมาณ 13 ปีมาแล้ว แต่ต่อมาชาวจีนได้รับอนุญาตจากทางราชการให้ปลูกอ้อยทำน้ำตาลได้ ฉะนั้นจึงปรากฏว่าชั่วเพียงเวลาไม่กี่ปีต่อมาก็ได้มีการส่งสินค้านี้ออกไปจำหน่ายนอกประเทศ อุตสาหกรรมนี้ได้เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วจนถึงปัจจุบันนี้อาจกล่าวได้ว่า น้ำตาลที่ได้ส่งออกไปจำหน่ายนอกประเทศมีปริมาณถึง 80,000 ทาบต่อปี¹²⁸

จ. กิจกรรมการขนถ่ายสินค้า

ในเรื่องของการคมนาคม แม่น้ำเจ้าพระยาและลำน้ำที่แยกสาขาออกไปนับเป็นทำเลที่ดีเยี่ยมสำหรับการเดินเรือในประเทศ เพื่อการเก็บรวบรวมสินค้าไปส่งออกและแจกจ่ายสินค้าในประเทศโดยสินค้าได้ถูกลำเลียงลงมายังเมืองหลวงและจัดการแจกจ่ายออกไปยังแหล่งตลาดที่มีประชาชนอาศัยอยู่หนาแน่น โดยอาศัยแม่น้ำลำคลองซึ่งไหลผ่านที่ราบลุ่มภาคกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งแม่น้ำเจ้าพระยา การสัญจรไปมาของเรือแพค้าขายนับเป็นองค์ประกอบอันสำคัญของการค้าพาณิชย์ในกรุงสยาม ในบรรดากิจการการค้าที่ดำเนินอยู่ การค้ากับจีนนับว่ามีมูลค่าและปริมาณสูงสุด¹²⁹

หนึ่งในรัชกาลที่ 2 นี้ สภาพการเงินยังไม่มั่นคงเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากในระยะปลายรัชกาลมีการลดเบี้ยหวัดขุนนางเกือบทุกปี บางครั้งลดครึ่งหนึ่ง บางครั้งลดลงสองในสาม บางครั้งจ่ายเป็นสิ่งของ เช่น ข้าวสารหรือผ้าลายแทนเงินตรา รัฐบาลในระยะนี้จึงหาวิธีเพิ่มรายได้โดยการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ ในขณะที่พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงดำรงตำแหน่งผู้ว่าการกรมพระคลัง มีอำนาจบังคับบัญชากรมท่า ทรงมีหน้าที่จัดส่งเรือสินค้าหลวงไปค้ากับต่างประเทศ ทรงจัดส่งสำเนาออกไปค้า ณ ประเทศจีนอยู่เสมอ พระองค์ทรงเกี่ยวข้องกับกิจการค้ากับต่างประเทศมาก จนพระชนกทรงเรียกพระนามพระองค์ว่า “เจ้าสัว” ตลอดมา และปรากฏว่าทรงมีพระปรีชาสามารถในการค้ามากโดยเน้นได้จากผลกำไรที่นำมาใช้ในราชการแผ่นดินสมัยรัชกาลที่ 2

2.4.3 ลักษณะกิจกรรมทางสังคม-วัฒนธรรม และความคิดความเชื่อ

ในที่นี้จะกล่าวถึงกิจกรรมทางวัฒนธรรมในความสัมพันธ์กับลังกาอันเนื่องด้วยความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ส่วนกิจกรรมสังคม-วัฒนธรรมอื่น ๆ อันเนื่องด้วยการสร้างบ้าน-แปลงเมืองนั้น จะกล่าวโดยละเอียดในเรื่องลักษณะการตั้งถิ่นฐานพระนครต่อไป

128 เรื่องเดิม. หน้า 101, 102.

129 เรื่องเดิม. หน้า 98, 105, 111.

‘กับลัษณานั้น ทรงพระราชดำริว่า พระสงฆ์ในลังกาทวีปก็เป็นสมณวงศ์อันเดียวกันกับ พระสงฆ์ในสยามประเทศ เคยมีสมณไมตรีต่อกันมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่เลิกร้างมาเสียเพราะเกิด เหตุศึกสงคราม ไม่ได้ไปมาหาสู่ถึงกันช้านาน บัดนี้กรุงสยามก็ได้ประดิษฐานพระนครรัตน โกสินทร์เป็นราชธานีมีอิสระมั่นคงแล้ว และได้ข่าวว่าลังกาทวีปเสียแก่อังกฤษ การพระศาสนาแล ศาสนวงศ์ในลังกาทวีปจะเป็นอย่างไร ควรจะสืบสวนให้ทราบความจริงไว้ เมื่อจัดพระได้พร้อม แล้ว เดือน 2 ปีจอ พ.ศ.2357 สมณทูตพร้อมทั้งสิ่งของพระราชทานกรมอาสาจามไปจาก กรุงเทพ..... สมณทูตไทยอยู่ในลังกาทวีป 12 เดือน จึงกลับพร้อมนำต้นมหาโพธิ์เข้ามาถวาย โปรดฯให้ปลูกไว้ที่วัดสุทัศน์ต้นหนึ่ง วัดมหาธาตุต้นหนึ่ง วัดสระเกศต้นหนึ่ง’¹³⁰

2.4.4 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานพระนคร (ดูแผนที่ 2)

ก. การขยายพระบรมมหาราชวัง : ศูนย์กลางพระนคร

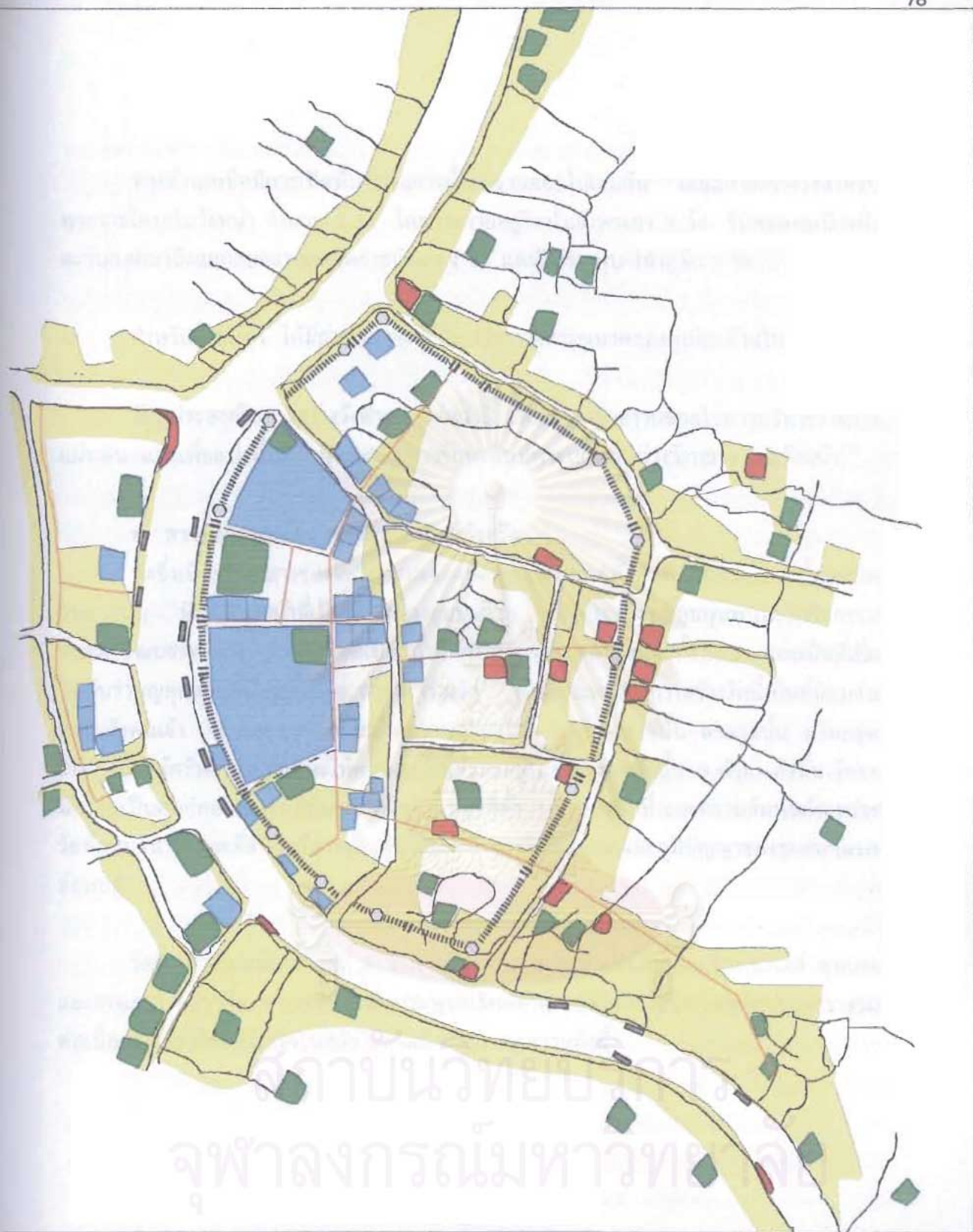
เดือน 6 จศ.1180 (พ.ศ.2361) ทรงพระราชดำริว่าพระราชวังนั้นแคบนัก ด้วยบ้าน เสนาบดีประทับหลังพระราชวังอยู่¹³¹ เนื่องจากเมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงสร้างพระบรมมหาราชวังเวลา แรกประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์นั้น โปรดฯให้สร้างวังเจ้านาย แลให้เสนาบดีสร้างบ้านเรือนอยู่ รักษาการรายรอบพระราชวังฝ่ายข้างด้านใต้ระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังไปจนถึงเขตวัด พระเชตุพน ครั้นต่อมาเมื่อสร้างพระนครสำเร็จ มีผู้คนมาตั้งบ้านเรือนบริบูรณ์มั่งคั่งขึ้น เสนาบดี ชุดเก่าถึงอสังกรรมล่องไป เสนาบดีที่เป็นขึ้นใหม่ก็อยู่บ้านเรือนห่างพระราชวังออกไป บ้าน เสนาบดีที่อยู่ริมกำแพงพระราชวังครั้งรัชกาลที่ 1 คงมีแต่บุตรหลานเชื้อวงศ์ของเสนาบดีนั้น ๆ อาศัยอยู่ มาถึงรัชกาลที่ 2 พระราชวงศ์แลข้าราชการฝ่ายในที่ต้องอยู่ในพระบรมมหาราชวังรวม 2 รัชกาล จำนวนคนมากขึ้น ที่ภายในพระบรมมหาราชวังคับแคบ ในปีชลา (พ.ศ.2361) นี้ จึง ทรงโปรดฯให้จัดหาที่พระราชทานแลกที่บ้านเสนาบดี แล้วสร้างกำแพงขยายเขตพระราชวังออก ไปข้างด้านใต้ ให้ทำถนนสายหนึ่งขึ้นในระหว่างเขตพระราชวังกับวัดพระเชตุพน (ซึ่งเรียกว่าถนน ท้ายวังบัดนี้) แลสร้างประตูสกัดได้สกัดเหนือชื่อประตูทักษิณบวร ประตูสุนทรพิศาล (ซึ่งปาก ตลาดเรียกกันว่า ประตูแดง)¹³²

นอกจากนี้ ได้มีการสร้างวังสำหรับพระราชโอรสในรัชกาลที่ 2 เรียงรายต่อลงมาทางด้าน ใต้ท้ายวัดพระเชตุพน ตามแนวคลองตลาดและถนนจักรวรรดิวังหลวง จำนวน 5 วัง บริเวณริม น้ำเจ้าพระยาเหนือปากคลองตลาด 2 วัง และริมคลองคูเมืองฝั่งตะวันออก ขนาบถนนเสาชิงช้าอีก 2 วัง

130 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเดโชฯ. เรื่องเดิม. หน้า 210-215.

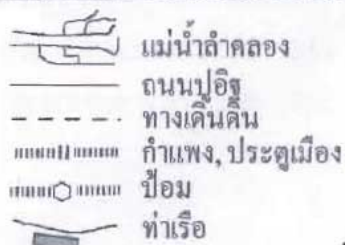
131 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 92.

132 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเดโชฯ. เรื่องเดิม. หน้า 20-21.

โครงการวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ 2 การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2352-2367

0 100 300 600ม. น.

ทางด้านเหนือมีการเปิดพื้นที่เพื่อการตั้งถิ่นฐานออกไปเช่นกัน โดยมีการสร้างวังสำหรับพระราชโอรสในวังหน้า จำนวน 7 วัง โดยกระจายอยู่ริมน้ำเจ้าพระยา 2 วัง ริมคลองคูเมืองฝั่งตะวันออกมาถึงแยกคลองหลอดวัดราชนัดดา 4 วัง และริมคลองบางลำภูอีก 1 วัง

สำหรับฝั่งธนบุรี ได้มีการสร้างวัง 3 วัง เรียงรายตามแนวคลองคูเมืองด้านใน

วัตถุประสงค์ในการสร้างวังต่าง ๆ เหล่านี้ เพื่อเป็นหน่วยงานย่อยในการบริหารราชการแผ่นดิน และเพื่อแบ่งพื้นที่รับผิดชอบในการรักษาพื้นที่พระนครระหว่างวังหลวง และวังหน้า¹³³

ข. การขยายศูนย์กลางชุมชน : การสร้างวัด

วัดซึ่งเป็นศูนย์กลางของจิตวิญญาณและพิธีกรรมทั้งหลายทั้งปวงในวิถีชีวิตไทย ตั้งแต่เกิดจนตายนั้น มีบทบาทหน้าที่เป็นศูนย์กลางชุมชนด้วย เช่นเป็นสถานที่ชุมนุมพบปะในกิจกรรมสังคม-วัฒนธรรมต่าง ๆ ตลอดจนเป็นสถานศึกษาบวชเรียนของกุลบุตรทั้งหลาย และเป็นที่เชื่อถือกันว่าบุญกุศลอันยิ่งใหญ่ที่สุดคือการได้สร้างวัด¹³⁴ ดังนั้นจะพบว่า การสร้างวัดนี้เป็นที่นิยมกันทั้งในสังคมเจ้า สังคมขุนนาง และสังคมราษฎรทั่วไป และเมื่อวงศ์นั้น ตระกูลนั้น หรือกลุ่มราษฎรนั้นได้สร้างวัดใด ก็มักจะให้ความอุปถัมภ์และอยู่ในสังกัดของวัดนั้น ๆ ด้วย ดังนั้น วัดจะมีความเป็นศูนย์กลางชุมชนที่ชัดเจนทั้งในตำแหน่งที่ตั้ง บทบาทหน้าที่ และความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชน และที่สำคัญวัดจะเป็นผู้นำและที่พึ่งทางจิตวิญญาณและภูมิปัญญาของชุมชนที่แวดล้อมอยู่

วัดซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ 2 จึงมีทั้งที่สร้างโดยพระเจ้าแผ่นดินและเชื้อพระวงศ์ ขุนนาง และราษฎร กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงสร้างวัดสุทัศนเทพวราราม ต่อเนื่องการที่ยังไม่แล้วเสร็จในสมัยรัชกาลที่ 1 ปรากฏความดังนี้

สถาปนาวุฑฒยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

133 ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 35-36.

134 อคิน. เรื่องเดิม. หน้า 18, 20-22, 170-172. และ เนตรนภิศ นาควิชะระ. วัดในกรุงเทพฯ. หน้า 9-10, 17.

เมื่อรัชกาลที่ 1 ย้ายพระนครมาตั้งฝั่งตะวันออก เป็นอันตกลงว่าจะเอากรุงเทพมหานคร เดียวนี้เป็นราชธานีต่อไป จึงเริ่มการสร้างพระนครแลพระราชวังตลอดจนวัดวาอารามทั้งปวงทำ ด้วยมุ่งหมายจะให้เหมือนกรุงเก่าทุกอย่าง ยกตัวอย่างตั้งเมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงสร้างพระวิหารพระ ศรีสาภยมนิวัดสุทัศน์ ก็กะขนาดจะสร้างให้สูงเทียบเท่าวิหารพระเจ้าพนัญเชิงที่กรุงเก่า ด้วยความ มุ่งหมายมีเป็นข้อสำคัญอันหนึ่งที่จะให้ความปรากฏไปถึงนานาประเทศว่าไทยมีกำลังสร้างราชธานี ได้ใหม่เหมือนดังราชธานีเดิม¹³⁵ จึงในปีมะเมีย (พ.ศ.2365) รัชกาลที่ 2 ทรงพระราชดำริว่า พระโต ซึ่งรัชกาลที่ 1 โปรดฯให้อัญเชิญลงมาจากวัดพระมหาธาตุเมืองสุโขทัย แลให้สร้างวัด ประดิษฐานไว้กลางพระนครที่ใกล้เสาชิงช้า พระวิหารนั้นยังค้างอยู่จึงโปรดฯให้สร้างพระวิหารนั้น ต่อมา อนึ่งบานประตูพระวิหารนั้น โปรดฯให้สลักลายชุดด้วยไม้แผ่นเดียว กรมหมื่นจิตรภักดี เป็นนายงาน เมื่อคิดอย่างสำเร็จแล้วให้ยกเข้ามาในท้องพระโรง ทรงสลักด้วยฝีพระหัตถ์ก่อนแล้ว จึงให้ช่างทำต่อไป¹³⁶ ต้องสลักเป็นสองชั้นซ้อนกันลง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงถาก รูปหุ่นดินกึ่ง จึงได้ถากลายบานได้ เพราะเป็นการเหลือวิสัยที่ช่างเขียนหรือช่างสลักจะทำ¹³⁷ นอก จากบานประตูพระวิหารวัดสุทัศน์แล้ว ของอย่างเอกที่พบในรัชกาลที่ 2 คือ เครื่องถ่วงช่วยขาม เบญจรงค์แลลายน้ำทอง ของที่ดีเช่นถ่วงช่วยขามลายน้ำทองผูก ลวดลายเป็นดอกกุหลาบแลดอกไม้อื่น ๆ แลถ่วงช่วยขามเบญจรงค์เปลี่ยนเป็นสีต่าง ๆ เป็นรูปต่าง ๆ คือ ราชสีห์และครุฑ¹³⁸

อนึ่ง เมื่อกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก พม่าตั้งใจเสาะแสวงหาช่างไทยที่ดีฝีมือกวาดเอาไป เสียเป็นอันมาก เพราะฉะนั้นเมื่อไทยเรากลับตั้งตัวเป็นอิสระได้ในครั้งกรุงธนบุรี ช่างที่มีฝีมือ เห็นจะเหลืออยู่น้อยเต็มที ด้วยเหตุนี้จึงไม่ปรากฏสิ่งของฝีมือดีมีครั้งกรุงธนบุรี ฝีมือช่างไทยพึง มามีดีขึ้นต่อเมื่อในรัชกาลที่ 1 การบำรุงวิชาช่างต่าง ๆ เป็นการสำคัญอย่างยิ่งอย่างหนึ่งในการก่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์เพราะเป็นเวลาหมดช่างฝีมือดีด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว อันการบำรุงฝีมือ ช่างเป็นการพันวิสัยราษฎรจะทำได้เอง ด้วยต้องการทุนรอนตลอดจนอำนาจในการก่อสร้างจำต้อง เป็นการหลวง พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเป็นพระราชธุระเอง จึงจะรวบรวมแนะนำแลลงทุนรอน ให้ช่างทำการอันประกอบด้วยฝีมือให้ได้ดี การที่สร้างวัดสร้างพระราชวังครั้งรัชกาลที่ 1 ก็ดี รัชกาลที่ 2 ต่อมาก็ดี นับเนื่องในการบำรุงฝีมือช่างไทยให้กลับคืนดีขึ้นสำหรับพระนคร แบบอย่าง การช่างที่บำรุงขึ้นในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ถ้าสังเกตจะเห็นได้ว่าของที่ทำในครั้งรัชกาลที่ 1 ลวด ลายแลทรงสถูปฐานถ่ายแบบมาแต่ของครั้งกรุงเก่าทั้งนั้นก็ว่าได้ ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 มาความนิยมจึง

135 สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราฯ. เรื่องเดิม. หน้า 26-27.

136 เรื่องเดิม. หน้า 169-170.

137 จดหมายเหตุความทรงจำฯ. หน้า 322.

138 สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราฯ. หน้า 204.

กว้างขวางออกไปใช้แบบอย่างฝรั่งแลเงินเข้ามาปะปน แผลงให้แปลกออกไปกว่าแต่ก่อน¹³⁹

วัดที่เชื่อพระวงศ์ในรัชกาลที่ 2 สร้าง คือ วัดนาคกลาง ซึ่งอยู่ตรงทางแยกของคลองคูเมืองเดิมฝั่งตะวันตกตัดกับคลองมอญ ไกล ๆ กับกลุ่มวังทั้งสามที่สร้างในสมัยนี้

วัดที่ขุนนางสร้างคือ วัดพรหมสุรินทร์ อยู่ริมคลองบางลำภู สร้างโดยเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เมื่อครั้งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระพรหมสุรินทร์

วัดที่ราษฎรสร้างในสมัยนี้คือ วัดคอกหมู อยู่ริมคลองมหานาค สร้างโดยเจ้ากรมยี่มชามอญกับชาวจีนที่เลี้ยงหมูในบริเวณนั้น¹⁴⁰

นอกจากนี้ รัชกาลที่ 2 ได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดหลายวัด คือ วัดถมอรายซึ่งอยู่ด้านเหนือนอกตัวพระนคร วัดเลียบซึ่งอยู่ด้านใต้ภายในกำแพงพระนคร วัดแจ้งและวัดท้ายตลาดซึ่งอยู่ด้านในของคลองคูเมืองฝั่งตะวันตก และวัดเจ็สวังซึ่งอยู่ริมคลองบางหลวง ในการนี้ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระโอรสในรัชกาลที่ 2 ได้เป็นแม่กองสำคัญ รวมทั้งการปฏิสังขรณ์วัดอรุณราชวราราม¹⁴¹

จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ ระบบเครือญาติของเจ้านายยังมีความผูกพันอยู่กับถิ่นฐานฝั่งธนบุรีอยู่มาก อันจะเห็นได้จากการสร้างวัง วัด และการบูรณะปฏิสังขรณ์วัด ถึงแม้จะมีขอบเขตอาณาบริเวณความเป็นเมืองไม่กว้างขวางหนาแน่นเท่าฝั่งพระนครก็ตาม

สำหรับศูนย์กลางชุมชนด้านเศรษฐกิจอันได้แก่ ตลาดทั้งหลายนั้น ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าได้แปรเปลี่ยนไปจากในรัชสมัยของรัชกาลที่ 1

ค. เส้นทางคมนาคม

ส่วนเส้นทางคมนาคมเชื่อมโยงเมืองกับชุมชนเข้าด้วยกันในการประกอบกิจกรรมสังคม-เศรษฐกิจนั้น เส้นทางหลักยังคงเป็นโครงข่ายการสัญจรติดต่อทางน้ำ อันได้แก่ แม่น้ำลำคลอง ซึ่งจะมีปรากฏคลองซอยเชื่อมระหว่างชุมชนแผ่นออกไปนอกกำแพงพระนครมากขึ้น ส่วนเส้นทาง

139 เรื่องเดิม. หน้า 27-31.

140 ม.ร.ว.แตงน้อย. เรื่องเดิม. หน้า 64.

141 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 160.

สัญจรทางบกต่าง ๆ ซึ่งเคยเป็นทางเดินดินอัดแน่นในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้น ก็ได้รับการปฏิรูประเบิดใหม่เพื่อความสะดวกในการเดินทางแม้จะเป็นฤดูฝนก็ตาม¹⁴²

ง. ถิ่นฐานพักอาศัย

ลักษณะของการกระจายตัวถิ่นฐานพักอาศัยยังคงกระจายตัวอยู่รอบ ๆ ศูนย์กลางไม่ว่าจะเป็นวัง วัด หรือตลาด โดยจะเรียงตัวเกาะกลุ่มไปตามเส้นทางคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบก เช่นเดียวกันกับในสมัยรัชกาลที่ 1 จะมีการเปลี่ยนแปลงบ้างก็ด้วยเหตุอันเนื่องมาจากการขยายพระบรมมหาราชวังและการสร้างวังใหม่ ๆ ทั้งด้านเหนือ ด้านใต้ ด้านตะวันออก และด้านตะวันตก อันเป็นการเปิดพื้นที่ใหม่ในการพัฒนาพระนคร รวมทั้งการอพยพเข้ามาของประชากรจากประเทศเพื่อนบ้าน จีน และชาติตะวันตกที่เข้ามาทำการค้าขาย ได้ทำให้พระนครหนาแน่น คึกคักขึ้น ดังจะได้กล่าวละเอียดต่อไป¹⁴³

บ้านขุนนางข้าราชการ ได้กระจายตัวอยู่ริมเส้นทางน้ำทั้งฝั่งธนบุรี และฝั่งพระนคร กล่าวคือ บ้านท่านเสนาบดีคลังในรัชกาลที่ 2 ซึ่งเดิมพำนักอยู่ในจวนเสนาบดีที่อยู่ระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังกับวัดโพธิ์นั้น ต่อเมื่อรัชกาลที่ 2 โปรดเกล้าฯ ให้ขยายพระราชวังหลวงลงมาทางใต้ จึงได้ย้ายจากบ้านเดิมนี้ออกไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สวนริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรีที่บ้านกุฎีจีนใกล้วัดประยูรวงศาวาส และเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเมื่อครั้งเพิ่งรับราชการในปลายรัชกาลที่ 2 ได้จอดแพอยู่อาศัยริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้วัดกัลยาณมิตร สำหรับฝั่งพระนครนั้นท่านสุนทรภู่ได้รับพระราชทานที่ดินให้ปลูกเรือนอยู่บริเวณใต้ท่าช้าง ส่วนเสนาบดีวังหน้ามีบ้านเรือนอยู่ปากคลองโรงไหม

บ้านและที่พักของมิชชันนารีตะวันตกที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้เช่าเรือน 2 หลังของเสนาบดีคลังที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกแถบกุฎีจีน ตรงหน้าวัดประยูรวงศาวาสเป็นที่อยู่อาศัย ส่วนนายฮันเตอร์ พ่อค้าชาวอังกฤษได้เช่าหุ้กับนายมอร์แกน มาตั้งบ้านเรือนและทำการค้าในปลายรัชกาลที่ 2 อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้วัดช่างตาครุฑ

ในรัชกาลที่ 2 นี้ ได้มีการติดต่อเจริญทางพระราชไมตรีระหว่างประเทศโปรตุเกสกับประเทศไทย รัชกาลที่ 2 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสถานกงสุลโปรตุเกสขึ้น โดยพระราชทานที่ดินริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกทางใต้ของตัวเมือง (บริเวณสี่พระยา) ให้กงสุลโปรตุเกสปลูกสร้างบ้านเรือนและโรงสินค้า

142 ม.ร.ว.เน่งน้อย. เรื่องเดิม. หน้า 117, 127.

143 เรื่องเดิม. หน้า 79, 81, 83, 82, 84, 87, 99.

ส่วนหอสอนศาสนาโปรเตสแตนต์ชาวฮอลันดา ชาวอังกฤษ พักอยู่ที่บ้านใกล้ ๆ กับสถานกงสุลโปรตุเกส

ชุมชนราษฎรไทยทั่วไปได้ตั้งบ้านเรือน จอดแพ ฟ่านักบริเวณต่าง ๆ คือ บริเวณริมแม่น้ำ ด้านเหนือของพระบรมมหาราชวังขึ้นไป และริมแม่น้ำระหว่างปากคลองตลาดกับปากคลองโอ่งอ่าง และจากปากคลองโอ่งอ่างลงไปทางด้านใต้ของพระนคร โดยด้านเหนือมีบ้านเรือน เรือนแพหนาแน่นในช่วงปากคลองโรงไหมถึงปากคลองบางลำพู แต่ไม่หนาแน่นเท่าทางด้านใต้ของตัวเมือง

ชุมชนราษฎรไทยบริเวณริมน้ำเจ้าพระยาถึงเขตคลองคูเมืองเดิมนั้น มักจะเป็นข้าทาสบริวารของเจ้านาย และขุนนาง ข้าราชการ ที่มีบ้านอยู่ในบริเวณนี้ เช่น บริเวณที่เป็นถนนมหาราช ท่าเตียน ถนนหน้าพระลาน ท่าพระ ท่าช้าง ถนนหลักเมือง และถนนสนามชัยในปัจจุบัน รวมทั้งพื้นที่บริเวณตลอดแนวคลองคูเมืองเดิม

ส่วนถิ่นฐานบริเวณคลองคูเมืองเดิมถึงคลองรอบกรุง เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของขุนนางและราษฎรทั่วไปเป็นส่วนใหญ่ ชุมชนกระจายตัวภายในเขตกำแพงพระนคร และเกาะกลุ่มหนาแน่นในบริเวณรอบ ๆ ศูนย์กลางชุมชน เช่น วังเจ้านาย บ้านขุนนาง วัด และตลาด เช่น บริเวณวัดทองปู้ (วัดชนะสงคราม) ถนนตรอกข้าวสาร บริเวณป้อมพระสุเมรุ - ถนนพระอาทิตย์ และบริเวณปากคลองคูเมืองเดิม ซึ่งมีโรงไหมตั้งอยู่ ส่วนใหญ่มักเป็นที่ดินพระราชทานให้แก่ขุนนางเสนาบดี ตั้งบ้านเรือนอยู่ เนื่องจากอยู่ในเขตกำแพงพระนคร และไม่ห่างไกลจากพระบรมมหาราชวังนัก

สำหรับถิ่นฐานบ้านเรือนบริเวณนอกคลองรอบกรุงออกไปนั้น ทางด้านใต้มีชุมชนเงินอยู่กันหนาแน่น ส่วนบริเวณริมคลองรอบกรุง คลองมหานาค มีบ้านเรือนเสนาบดี ขุนนาง ราษฎรไทย และชาวต่างชาติ เขมร ลาว แยก ตั้งบ้านเรือนอยู่

ชุมชนทั้งหลายดังได้กล่าวแล้วนั้น จะเชื่อมโยงติดต่อถึงกันด้วยเส้นทางคมนาคมทั้งทางน้ำ ซึ่งมีคลองข่อยแผ่เป็นโครงข่ายไปทั่วบริเวณ และทางบกซึ่งเป็นถนนซึ่งปูอิฐเรียงตะแคง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2.5 กรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367 - 2394)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ตามฉันทานุมัติจากทุก ๆ ฝ่าย เนื่องด้วยความเฉลียวฉลาด ความเจนจัดชำนาญการทั้งปวง รวมทั้งบุคลิกลักษณะพิเศษที่ทรงมี อิทธิพลของพระองค์ ซึ่งเป็นที่รับรู้กันในวงกว้างทั้งในมวลหมู่ชาวไทย และชาวต่างประเทศตั้ง ปราบกฏในเอกสารประวัติศาสตร์ ดังต่อไปนี้

‘พระสังฆราชพระราชอาคณเฐผู้ใหญ่พร้อมด้วยพระบรมราชวงศานุวงศ์ต่างกรม และท่าน เสนาบดี และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดิน เห็นว่าพระเจ้า ลุกเธอพระองค์ใหญ่ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ได้ว่าราชการต่าง พระเนตรพระกรรณในรัชกาลที่ 2 มาช้านาน ทั้งข้าทูลละอองธุลีพระบาทก็มีความจงรักภักดี ในพระองค์ท่านก็มาก สมควรจะครอบครองสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบพระบรมราชตระกูล ต่อไป เมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในปี พ.ศ.2367 พระชนมายุได้ 38 พรรษา¹⁴⁴

การที่พระองค์ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น หาใช่เพราะเหตุที่ทรงมีอาวุโสเพียงเท่า นั้นไม่ หากเพราะพระองค์ทรงมีวิญญูติ ความเจนจัด มีอิทธิพล และบุคลิกลักษณะเป็นพิเศษ และเจ้าฟ้ามงกุฎยังทรงพระเยาว์อยู่ อีกทั้งไม่มีพระประสงค์จะคัดค้านการตกลงใจ ใด ๆ ซึ่งที่ประชุม ได้มีมติ เพราะพระองค์ทรงเกรงว่าจะเกิดความไม่สงบสุขขึ้นภายในราชอาณาจักร¹⁴⁵ ที่ประชุม พระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่กับบรรดามุขอำมาตย์จึงลงมติเลือกกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ว่าทรงเป็นผู้ เหมาะสมที่สุดที่จะดำรงพระบรมจักรีวงศ์ให้วัฒนาสถาพรสืบไป¹⁴⁶

อนึ่ง ในเรื่องของความสามารถของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์นั้นเป็นที่ปรากฏชัดเจนยิ่ง แม้กับชาวต่างประเทศ กล่าวคือ ในตอนปลายรัชกาลที่ 2 บรรดาชาวยุโรปที่มาสู่สยาม ต่างลง ความเห็นพ้องต้องกันว่า “กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์นี้ทรงมีอำนาจเข้าควบคุมกิจการสำคัญ ๆ ของ กรุงสยามไว้ทั้งสิ้น นักสังเกตการณ์ชาวยุโรปผู้หนึ่งได้กล่าวถึงพระองค์ว่า กรณีต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับ

144 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. 2504 หน้า 1-2.

145 พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 เรื่อง พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติฯ. 2451 หน้า 44.

146 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, แต่ง. พันเอก นิจ ทองโสภิต แปล. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. 2503.

ความสงบสุขของประชากรและบ้านเมืองที่ดี หรือที่เกี่ยวกับการศึกสงครามก็ตาม ตลอดจนกรณีที่เกี่ยวข้องความสัมพันธ์กับต่างประเทศ การตราพระราชกำหนดกฎหมาย การพระศาสนา การวางนโยบายปกครองบ้านเมืองและประชากร การศาลสถิตยุติธรรม พระองค์เป็นผู้ควบคุมดำเนินการทั้งหมด โดยมีได้กราบบังคมทูลขอคำปรึกษาและเห็นชอบจากองค์พระมหากษัตริย์¹⁴⁷ บรรดาชาวยุโรปต่างพากันมีทรรศนะต่อพระองค์ว่า พระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถฉลาดเฉลียว และทรงมีความรอบรู้เป็นเลิศ¹⁴⁸

ใน พ.ศ.2367 ประเทศสยามมีพื้นที่อยู่ประมาณ 200,000 ตารางไมล์ มีพลเมืองราว 4 ล้านคน กล่าวโดยทั่วไปในรัชกาลที่ 3 ไม่สู้จะมีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่มีผลกระทบกระเทือนไปถึงความเป็นอยู่ของอาณาประชาราษฎร์มากนัก ระบบการบริหารของรัฐบาลก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ เช่นกัน รัฐบาลกลางเป็นศูนย์รวมของอำนาจการปกครองที่สลับซับซ้อนอันเกิดจากอำนาจของลัทธิเจ้าขุนมูลนายซึ่งยังคงมีเหลืออยู่ การแบ่งอำนาจหน้าที่ในการบริหารราชการส่วนกลางออกเป็นกรมกองต่าง ๆ ก็ยังคงเป็นไปตามระบบการมอบความรับผิดชอบในการป้องกันประเทศให้แก่กรมกองนั้น ๆ กรมกองที่มีหน้าที่รักษาดินแดนส่วนใดก็มุ่งหน้าบริหารราชการในส่วนการป้องกันที่ได้รับมอบหมายจากรัฐบาล ดังนั้น ตลอดรัชสมัยของพระองค์จึงไม่มีหน่วยราชการใดที่รับผิดชอบเป็นเอกเทศเกี่ยวกับการคลัง การส่วยสาอากร การจัดทำสำมะโนครัว การทหาร และการศาล¹⁴⁹ (แต่ในด้านความสัมพันธ์กับต่างประเทศแล้ว นับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญยิ่งต่อระบบเศรษฐกิจของไทยเรา)¹⁵⁰

อนึ่ง บรรยากาศของการเริ่มต้นเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างสำคัญ ที่ชาติตะวันตกต่าง ๆ ได้พยายามช่วยกันทำให้เกิดขึ้นนั้น บันทึกของ เฮนรี เบอร์นี ได้ให้ภาพรวมของสถานการณ์ในขณะนั้นไว้ได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ ในปลายปี พ.ศ.2368 เจ้าพระยานครศรีธรรมราชบอกเข้ามาว่า กัปตันพันตรี บาร์นี (Captain Henry Burney) เป็นราชทูตจากเจ้าเมืองเบงกอลเข้ามาขอเจริญพระราชไมตรี มีอักษรสาส์นเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายด้วย จึงโปรดให้มีตราออกไปให้พวกทูตเข้ามา โปรดฯให้เจ้าพนักงานปลุกเรือรบที่หน้าวัดประยูรวงศาวาส 5 ห้อง หลังหนึ่ง โรงทหาร 2 ห้องหลังหนึ่ง โรงครัวหลังหนึ่ง¹⁵¹

147 George Finlayson, 1826. อ้างไว้ใน แผ่นดินพระนั่งเกล้า. หน้า 3.

148 John Crawford. 1830. อ้างไว้ใน แผ่นดินพระนั่งเกล้า. หน้า 3.

149 เรื่องเดิม. หน้า 23.

150 ผู้วิจัย.

151 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. หน้า 27.

เฮนรี เบอร์นี พักอยู่ในกรุงเทพฯ นาน 9 เดือน ได้เรียนรู้และบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ไว้ว่า การเดินทางกลับมาที่เรือครั้งนี้ทำให้ข้าพเจ้าได้มีโอกาสเห็นแม่น้ำเจ้าพระยาอีกครั้งหนึ่งซึ่งเป็นแม่น้ำที่สวยงามที่สุดแห่งหนึ่งในโลก การเดินเรือจากปากน้ำถึงกรุงเทพฯ นับว่าสะดวกไม่มีอันตรายใด ๆ ที่ปากน้ำป้อมบนฝั่งซ้ายมือได้ถูกขยายให้ใหญ่โตขึ้นอีกกว่าสมัยที่นายครอเฟิตเข้ามาเป็นราชทูต ตรงข้ามกับป้อมเดิมมีป้อมอีกป้อมหนึ่งสร้างขึ้นบนฝั่งขวาและห่างจากฝั่งขวาออกไปอีกประมาณ 100 หลามีป้อมปืนสร้างอยู่ในแม่น้ำ มีปืนตั้งเรียงกันอยู่ 2 ด้บรวม 40 กระบอก ป้อมทั้งหมดนี้เพ็งจะจะได้มีการบูรณะซ่อมแซมก็เมื่อมีข่าวเข้ามาทางกรุงเทพฯ ว่า กองทหารอังกฤษเตรียมพลไว้พร้อมที่สิงคโปร์ พระเจ้าอยู่หัวได้รับรายงานจากเรือของพระองค์ที่ตรังกานูว่า กองทัพอังกฤษพร้อมที่จะโจมตีกรุงเทพฯ ชาวนี้สะท้อนความรู้สึกของชาวพระนครหลวงเป็นอย่างมาก และเป็นเหตุให้มีการซ่อมแซมป้อมปราการที่ปากน้ำและปากลัดให้เข้มแข็งขึ้น และโปรดฯ ให้มีบัญชามายังเจ้าเมืองปากน้ำให้ปลดอาวุธจากเรืออังกฤษโดยเด็ดขาดไม่มีข้อแม้ใด ๆ ทั้งสิ้น สำหรับแม่น้ำเจ้าพระยานั้น ก็ได้มีการดำเนินการทำไซ้สำหรับเป็นเครื่องป้องกันขวางกลางแม่น้ำเจ้าพระยา ไซ้นี้ประดิษฐ์ขึ้นมาอย่างแปลกประหลาด โดยช่างทำเหล็กในกรุงเทพฯ ทุก ๆ คนจะต้องบริจาคสายไซ้จำนวนหนึ่ง เพื่อประกอบกันเป็นไซ้กันแม่น้ำดังกล่าว¹⁵²

เฮนรี เบอร์นี ได้มีทัศนคติต่อที่พักและผู้คนไว้ในบันทึกของเขาว่า คราวนี้ก็ได้เข้ามาอยู่ในบ้านที่ทางกรุงสร้างไว้ให้คณะทูตพัก ถึงแม้ว่าบ้านจะสร้างขึ้นด้วยความรีบร้อนก็ตาม ก็นับว่ายังดีอยู่ที่พวกเราไม่ต้องไปอยู่ใต้การดูแลใกล้ชิดของท่านพระคลังอย่างคณะของนายครอเฟิต เราได้มาอยู่ทางเหนือขึ้นมาจากตอนบนของแม่น้ำใกล้กับหมู่บ้านของพวกคริสเตียน ทำให้เราเป็นอิสระอยู่มาก แต่การรักษาภาวะแห่งมิตรภาพกับคนสยามพวกนี้มีไซ้ของง่าย ส่วนการที่จะให้มีข้อตกลงใด ๆ อันจะเป็นประโยชน์สืบต่อไปยิ่งเป็นการยากมากยิ่งขึ้น สำหรับจุดประสงค์ของการเจรจานั้น ชาวอังกฤษไม่ได้ขอยกเว้นภาษีแต่ขอให้มีการจัดอัตราภาษีใหม่ให้เหมาะสม และขอรับสิทธิในการซื้อขายตามแต่จะพอใจในกรุงเทพฯ เพราะในปัจจุบันนี้ไม่มีคนในกรุงเทพฯ คนใดกล้าซื้อสินค้าจากพ่อค้าอังกฤษหรือขายสินค้าให้พ่อค้าอังกฤษโดยไม่ได้รับอนุญาตจากพระคลังล่วงหน้าเสียก่อน นอกจากนี้การเสียค่าธรรมเนียมท่าและค่าธรรมเนียมเรือที่ทางไทยเรียกเก็บก็ไม่ใช่เป็นระบบตายตัว ไซ้วิธีเดาเอา และพ่อค้าอังกฤษจะต้องเสียเป็นส่วนเต็มโดยไม่มีมีการพิจารณารายละเอียดใด ๆ เลย¹⁵³

152 สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ แปล. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1. 2514 หน้า 41.

153 เรื่องเดิม. หน้า 45, 2, 211, 212, 213.

ครั้งนั้นรัชกาลที่ 3 ไม่โปรดที่จะให้รับทำหนังสือสัญญา จะโปรดฯแต่เป็นทางไมตรี เหมือนอย่างเมืองญวน จึงกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยานครศรีธรรมราช ทั้ง 4 ท่านคิดอ่านกราบทูลวิงวอนว่าอังกฤษมาขอทำสัญญาถึง 2 ครั้งแล้ว ถ้าไม่รับทำหนังสือสัญญาด้วยแล้วก็เห็นจะไม่ได้เป็นไมตรีกัน ทูตกลับไปแล้วก็คงจะหาเหตุผลพาโลดต่าง ๆ ด้วยเขตแดนอังกฤษติดต่อกันใกล้เคียงเข้ามาทั้งทางทะเลและทางบกแล้วจะระวังยาก จึงทรงพระราชดำริเห็นด้วยยอมให้ทำหนังสือสัญญา ให้อังกฤษเข้ามาค้าขายในเมืองไทย¹⁵⁴

จากภาพรวมในระดับชาติข้างต้น จะได้แจ่มแจ้งในรายละเอียดด้านต่าง ๆ เพื่อสรุปเป็นภาพกรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ดังต่อไปนี้

2.5.1 ลักษณะประชากร

ก. ประชากรไทย

ภาพของคนไทยและวิถีความเป็นอยู่ในสมัยนี้ ได้รับการรับรู้และบันทึกไว้อย่างละเอียดตามทัศนะของฝรั่งคือ สังฆนายกปาลเลกัวซ์ ผู้ซึ่งมาถึงบางกอกเมื่อ ค.ศ.1830 (พ.ศ.2372) ดังต่อไปนี้¹⁵⁵

คนไทย (Thai) มีนิสัยอ่อนโยน มักง่าย ไม่ค่อยยั้งคิด ซักถั่ว และซี้สนุก ไม่ชอบการทะเลาะวิวาทและสิ่งอันจะทำให้บังเกิดความโทสะหรือคลายความอดทน จะเป็นเรื่องโกลาหลมากที่สุดทีเดียว ถ้าได้ฟังพระเทศนาอย่างเคร่งเครียดและเผ็ดร้อนบนธรรมาสน์ เขาเป็นคนเกียจคร้าน โลเล ใจลอย และสำคัญที่ซื้อเมื่อเขาเห็นสิ่งใดที่แปลกในมือชาวต่างประเทศ ก็อยากได้ แต่เมื่อได้ไปแล้วก็มีขมมันให้ของกำนัลเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นการตอบแทนเพื่อแสดงความขอบคุณ เป็นคนใจบุญสุนทรทาน และไม่ยอมให้คนจน ๆ จากไปเป็นอันขาดโดยไม่บริจาคเบี้ย ข้าว หรือผลไม้ให้ไปด้วย

154 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. หน้า 31.

155 ปาลเลกัวซ์ (Mgr. Pallegoix). สันต์ ท.โกมลบุตร แปล. เล่าเรื่องกรุงสยาม. 2520. หน้า 186 - 191.

คนไทยชอบการพนันและการเล่นมาก แทบจะกล่าวได้ว่าเขาใช้เวลาว่างกว่าครึ่งให้สิ้นไปในการเล่นสนุก เป็นคนเจ้าปัญญาและเฉลียวฉลาด สามารถเลียนลอกแบบการประดิษฐ์วัตถุทางศิลปะที่นำมาจากยุโรปได้ ส่วนมากปรารถนาจะประกอบงานและศิลปอุตสาหกรรม แต่โดยที่พระเจ้าแผ่นดินมักจะทรงรวบรวมเอาผู้ที่มีความรู้ความชำนาญเหล่านั้นไปไว้ในพระองค์เสียทั้งหมด จึงไม่ค่อยมีใครอยากจะแสดงฝีมือให้ประจักษ์ และต้องแอบทำกันอย่างลับ ๆ เท่านั้น

ชาวประชาชาตินี้มีที่น่าสังเกตตรงอธยาศัยอันอ่อนโยนและมีมนุษยธรรม ในพระนครซึ่งมีพลเมืองค่อนข้างคับคั่ง ไม่ค่อยปรากฏว่ามีกทะเลาะวิวาทกันอย่างรุนแรง บางทีตลอดทั้งปีไม่มีการฆ่ากันตายเลย คนไทยต้อนรับชาวต่างประเทศด้วยความอารีารอบ เอกลักษณ์เงินส่วนตัวทำถนนปูนอิฐ และสะพานไม้ สร้างศาลาพักรอนเรียงรายเป็นระยะ ๆ ไปตามริมแม่น้ำซึ่งผู้เดินทางอาจเข้าอาศัยหลบแดดหลบฝนได้ จะหุงหากินหรือแรมคืนด้วยก็ได้ พวกผู้หญิงถึงจะแก่ก็ลงแรงตักน้ำใส่ตุ่มตั้งเรียงรายไปตามถนนทุกวันเพื่อบรรเทาความกระหายน้ำของผู้เดินทาง ไม่เพียงแต่ต่อมนุษยด้วยกันเท่านั้นที่คนไทยมีมนุษยธรรม ยังเพื่อแผ่ไปถึงสัตว์เดียรัจฉานอีกด้วย เขามักลงใจที่จะฆ่าสัตว์สักตัวหนึ่ง ครั้งหนึ่งข้าพเจ้าสั่งคนทำสวนให้ฆ่าแมงป่องหรืองูที่พบในขณะที่ขุดดินเสีย เขากลับตอบข้าพเจ้าว่า "ถ้ายังงั้นละก็ ผมจะไปหาคนงานคนอื่นมาทำงานแทน ผมไม่อยากจะเชื่อว่าทำปาณาติบาตเพราะค่าจ้างขี้ปะติ๋วเท่านั้นหรอกครับ"

คนไทยเป็นคนมีความนอบน้อมมาก และแสดงความเคารพนับถือพนักงานเจ้าหน้าที่เป็นพิเศษ พวกเขาเคารพบูชาองค์พระมหากษัตริย์ที่เขายกย่องให้เป็นสมมุติเทพ เขามีความเคารพอย่างลึกซึ้งและนอบน้อมอย่างยิ่งต่อพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลชั้นผู้บังคับบัญชาทั่วไป คนชราได้รับการยกย่องมาก ผู้เยาว์เอาใจใส่ให้ความเคารพและปรนนิบัติวิภูฏากบิดามารดาเป็นอันดี และการดำทอบริกาษาจะไม่มีอะไรที่เจ็บแสบเท่าเท่าความถึงผู้ให้กำเนิดของตน

คนไทยรักความตรงไปตรงมาและความสัตย์สุจริต แต่ไม่หมายความว่าพวกเขาไม่รู้จักพูดเท็จ ตรงกันข้ามกลับจะต้องพูดเท็จอยู่บ่อย ๆ แต่ไม่ค่อยมีในระหว่างบุคคลชั้นเสมอกัน มักจะกล่าวเท็จต่อผู้ใหญ่หรือผู้บังคับบัญชาเพื่อแก้ตัวหรือเอาตัวรอดจากระวางโทษ

คนไทยนั้นรังเกียจการลักทรัพย์ แต่ก็ไม่หมายความว่า จะไม่มีขโมยในเมืองไทย ในประเทศมีคนพเนจร ทาสที่หลบหนี คนขี้เมา และเด็กกลางถนนเป็นอันมากที่คอยหาโอกาสลักผลไม้ในสวน ในเรือพ่อค้าเร่ พวกโจรนั้นไม่กล้าเข้ามาแสดงตนกลางใจเมือง คงทำการปล้นสะดมภักในป่าหรือลักจ้วงลักควายตามหมู่บ้านเล็ก ๆ ที่เปลี่ยว แต่พวกโจรนั้นมีน้อย เพราะว่ารัฐเอาใจใส่จับกุมตัว

การฆ่าตัวตายมีอยู่เป็นสังขมดาในหมู่คนจีน ในหมู่คนไทยนั้นมันน้อยเกี่ยวกับผู้คลั่ง
ศาสนา เมื่อราว 20 ปีมาแล้ว มีคนหนึ่งประกาศว่าจะเผาตัวเองต่อหน้าคนทั้งปวง เขาก้าวขึ้นไป
บนกองฟืนจริง ๆ เหมือนกัน แต่เปลวไฟลุกได้ยังไม่ทันจะท่วมตัวก็โดดลงมาและโจนลงแม่น้ำไป
เสียชีวิต

การแต่งเนื้อแต่งตัวของคนไทยนั้นง่าย ๆ เขาเดินเท้าเปล่า เครื่องนุ่งห่มก็เป็นผ้าลาย
อินเดียย่น ใช้เข็มขัดคาดทับทบชายทั้ง 2 ข้างแล้วโจนโยนไปเหน็บไว้เบื้องหลัง นุ่งกันด้วยวิธีนี้ทั้ง
สองเพศ หญิงสาวกับหญิงทั่วไปใช้ผืนแพรคล้องคอมาข้างหน้า ตลบชายให้ตกไหลไปทางเบื้อง
หลัง ส่วนผู้ชายนั้นมีผ้าขาวม้าชิ้นเดียวใช้เป็นผ้าคาดพุงก็ได้ เช็ดน้ำมูกน้ำลายก็ได้ ซับเหงื่อก็ได้
และบางทีก็ใช้โพกหัวป้องกันแสงแดด คนจน ๆ ไม่ค่อยจะมีร่มกันแดดใช้กันนัก ตรงข้ามกับคน
มีเงินซึ่งจะต้องมีร่มใช้กันคันหนึ่งทุกคน พวกราษฎรทั้งหญิง ชายใช้หมวกรูปรางเหมือนกระจาด
เบามาก ทำด้วยใบลาน ถ้าผู้น้อยไปหาผู้ใหญ่ต้องคาดผ้าไหมไปรอบเอว พระเจ้าแผ่นดินหรือ
เจ้านายก็ทรงเครื่องไม่ผิดจากสามัญชนเท่าไร นอกจากว่าเป็นเครื่องนุ่งห่มที่หรูหราราคาแพงกว่า
เท่านั้น และทรงใช้ฉลองพระบาทตะแบบเงิน ระหว่างกลางเดือนตุลาคมถึงกุมภาพันธ์ ทุกคน
ทั้งหญิง-ชายใช้เสื้อกระบอก ลักษณะแปลกไปตามเพศ แต่คนที่มีเงินและขุนนางผู้ใหญ่ใช้เสื้อ
ญี่ปุ่น มีลักษณะคล้ายเสื้อนอกอันกว้างและยาว ตัดเย็บด้วยแพรที่ทำมาจากเมืองจีน สีฉูดฉาด
ถ้าหนาวก็สวมเสื้อคลุมแพรหรือผ้าฝ้าย คนไทยนั้นนิยมใช้เครื่องประดับที่ทำด้วยทองคำ และเงิน
กันมาก ยกเว้นพวกทาสเสียแล้วทุกคนรอบครัวไม่ว่าจะยากจนเพียงไร ก็จะต้องมีเครื่องประดับใช้
อยู่บ้างเสมอ

บ้านเรือนของคนไทยนั้นสะอาด ถูกสุขลักษณะและปรับปรุงให้เข้ากันดีกับลมฟ้าอากาศ
เพราะมีช่องลมมาก ที่อยู่อาศัยของคนจนนั้นสร้างกันแบบง่าย ๆ เป็นเรือนยกพื้นระดับเดียวกัน
ไปหมดทั้งหลัง ใช้เสาไม้ไผ่ แล้วกันฝาด้วยซีกไม้ไผ่ หลังคามุงด้วยตับจาก ผูกไว้กับเครื่องบนที่
เป็นไม้ไผ่เหมือนกัน ตามปกติเรือนเหล่านี้มักเป็นเรือนชั้นเดียว ใช้บันไดไม้ไผ่พาดขึ้น แบ่งออก
เป็น 3 ห้อง กันด้วยตับจากหรือกระแชง ชั้นล่างหรือใต้ถุนเป็นที่เก็บข้าวเปลือก น้ำ หรือเครื่อง
ใช้ในเรือน บุคคลผู้มีอันจะกินสร้างเรือนเสาไม้เต็ง คานซื่อและพื้นไม้สัก ผู้ค้ำมักชอบอยู่ในน้ำ
อาศัยอยู่ในร้านค้าอันเป็นเรือนไม้ทั้งหลัง ตั้งอยู่บนแพไม้ไผ่

คนมั่งมีสร้างเรือนไม้สวยงามทั้งหลัง หลังคามุงกรุงเบื้อง และโดยที่บุคคลในครอบครัวมี
มาก มีภรรยาหลายคนและมีข้าทาสบริวารมากมาย จึงต้องมีเรือนกันคนละ 3-4 หลัง หลังหนึ่ง
เป็นเรือนภรรยา หลังหนึ่งเป็นเรือนทาส หลังหนึ่งเป็นเรือนครัว และอีกหลังหนึ่งสำหรับแขก แต่
ละหลังแบ่งออกเป็น 3 หรือ 4 ห้อง เล็กบ้างใหญ่บ้าง ชั้นล่างไม่ใช่เป็นที่อยู่อาศัย ใช้เป็นที่เก็บ
พัสดุสิ่งของหรือยุ้งข้าว พ่อค้า ข้าราชการ และเจ้านายมักปลูกตึก สถาปัตยกรรมนั้นเป็นแบบจีน
เสียโดยมาก อาคารเหล่านี้มักจะก่อแต่ภายนอก ส่วนภายในนั้นมีตึบ มีแต่หน้าต่างกรอบเล็ก ๆ

ทำด้วยไม้ ยกเว้นในห้องรับแขกเท่านั้น ซึ่งกินผัดด้วยระแนงขัดโปร่งหรือมีระเบียบบลูกกรง มีประชาชนไม่ต่ำกว่าหนึ่งในสี่ของจำนวนประชากรที่อาศัยอยู่ในเรือทุกชนิดและทุกขนาด โดยมากเป็นครอบครัวของผู้ค้าแร่ที่อยู่ประจำในเมืองหลวงหรือเร่ไปทำการค้าที่โน่นที่นี่ อาศัยอยู่ในเรือทั้งกลางวันและกลางคืนเสียจนชิน และจะขึ้นบกก็แต่โดยจำเป็นจริง ๆ เท่านั้น โดยที่เรือส่วนมากในเมืองหลวงเป็นเรือนไม้ จึงปรากฏว่ามีอัคคีภัยบ่อย ๆ และบางครั้งก็ล้างเสียตั้ง 1,000-1,500 หลังคาเรือน เกิดเหตุเช่นนี้ขึ้นคราวไรเป็นกาหลอลห่ม่านกันยกใหญ่เพราะผู้คนมากด้วยกัน ได้ยินแต่เสียงร้องไห้และเสียงเอะอะโวยวายผสมกับเสียงของเรือที่พังทลายและที่พระเพลิงกำลังเผาผลาญในหมู่คนทั้งนั้น บางทีก็หนีออกไปกับข้าวของที่ตนจะพาเอาไปได้ บางคนก็สวนทางเข้ามาเพื่อหาสิ่งทีพอจะฉกฉวยติดมือไปได้ ในเหตุการณ์อันน่าเศร้าทำนองนี้ มักจะมีผู้ตายเพราะความอยาก رؤ้อยากเห็น (คือไปดูไฟไหม้) หรือเพราะความมึนมากเป็นท่วงทรีพ้อยอยู่เสมอ ถ้าอัคคีภัยคราวไหนร้ายแรง เจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จะไปยังสถานที่เกิดเหตุพร้อมด้วยบริวาร ไส้ช้างให้เข้าพังเรือนที่ยังไม่ไหม้ไปกองไว้เสียทางอื่นเพื่อตัดทางไฟมิให้ลุกลามต่อไป เช่น เมื่อเดือน 5 พ.ศ.2374 เวลาบ่าย 1 โมงเศษ เกิดเพลิงไหม้ในกำแพงพระนครตั้งแต่หอกลองตลอดถึงสะพานช้างบ้านหม้อ เพลิงกินทั้งสองฟากคลองตลอดไปถึงบ้านพระยาศรีสหเทพแล้วกินเลียบคลองไป หยุดเพียงสะพานมอญ เพราะที่นั่นเป็นบ้านลาวพวนเป็นกระโจม จึงรื้อแย่งตัดลงเสียได้ง่าย เพลิงนั้นไหม้วังเจ้าและบ้านขุนนางเป็นอันมาก คนตายด้วยไฟกันหลายคน¹⁵⁶

โดยที่คนไทยสร้างบ้านเรือนของตนเอง และใช้ข้าทาสให้ทำงานทุกอย่าง ดังนั้น แทบทุกหลังคาเรือนจึงมีค้อนใหญ่ มีดโต้ เลื่อย ตะกรอ กบ เหล็กหมาด จอบ พลั่ว ขวาน ฯลฯ เครื่องเรือนที่เราพบในเรือนของคนไทยคือ เสื่อกก เสื่อหวาย (ฝีมือหยาบ - ละเอียดยแล้วแต่ฐานะ) แทนไม้ซึ่งใช้เป็นเตียงนอนด้วย ม้านั่ง หมอนหนุน มุ้ง ชันน้ำ คนโทดิน แจกันกระเบื้องเนื้อหยาบ ๆ กระเช้า ตระกร้า กระโถนทองเหลือง คันกระสุน มีดรูปต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสิ่งอันมีอยู่โดยธรรมดาในเรือนของราษฎรสามัญ ส่วนคนมั่งมีนั้นมีเตียงสลักลวดลาย พรหม เบาะรองนั่ง และผ้าม่าน เครื่องเรือนประดับมุก หอก ปืน และศาสตราวุธอย่างอื่น มีโต๊ะจีนเล็ก ๆ หีบ โต๊ะทองเหลืองทองแดงเล็ก ๆ สำหรับวางเครื่องกิน มีกระโถน หม้อไห ถ้วยและจานกระเบื้องจีน ในเรือนเจ้าใหญ่นายโตก็มีเก้าอี้ยาว เก้าอี้นวม กระจกเงา¹⁵⁷

156 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. หน้า 115.

157 ปาลเลกั๋วช้. หน้า 193.

ตั้งแต่สมัยเริ่มสร้างกรุงรัตนโกสินทร์มาแล้ว มีที่ทราบว่าชนชั้นทาสจะเพิ่มจำนวนมากขึ้นทุกที เพื่อที่จะเข้าใจลักษณะทาสในสยาม จำต้องรู้เสียก่อนว่าดอกเบี้ยอันชอบด้วยกฎหมายของเงินกู้ นั้น มีอัตราสูงราว 30% ของเงินต้น ครอบครัวที่ขัดสนจำเป็นต้องกู้เงินเขาใช้ด้วยวิธีนี้ และโดยธรรมดาแล้วก็มักไม่มีทางจะส่งดอกเบี้ยได้ ฉะนั้นภายในไม่ช้าเงินต้นก็จะทบเท่าขึ้นเป็นทวีตริคูณ และเจ้าหน้าที่ผู้อาศัยอำนาจของกฎหมายก็จะเอาตัวภรรยาและบุตรของลูกหนี้ไปเป็นทาส การรับใช้ งานนั้นถือว่าเป็นค่าดอกเบี้ย ถ้าสามีหรือญาตินำเงินมาได้ เจ้าหน้าที่จะต้องรับเงินและปล่อยตัวทาสไป ทาสคนใดไม่พอใจอยู่กับนายคนเก่า จะไปกู้เงินคนอื่นมามอบให้นายเก่าเพื่อไถ่ตัวแล้วเลือก นายใหม่ก็ได้ แต่โดยปกติแล้วทาสได้รับการเลี้ยงดูด้วยมนุษยธรรม ชีวิตของพวกเขา ก็พอจะ เทียบได้กับคนรับใช้ในยุโรป นายใช้ทาสในการครอบครัวทั่วไป เช่น ให้เป็นฝีพาย ทำนา ทำสวน และบางทีก็ให้ทำการค้าขายโดยกำไรตกเป็นของนาย ทาสนั้นถือกันว่าเป็นสิ่งประดับเกียรติของ บ้านคนมั่งมี บางบ้านมีทาส 5-10 คน บางบ้านมีตั้ง 10-20 คน บางบ้านมีถึง 40, 50 คน และมากกว่านั้น ตามปกติค่าตัวของทาสคนหนึ่งตกราว 100 บาท ปรากฏบ่อยครั้งเหมือนกันว่า ทาสหลบหนี ถ้ามีนายประกัน เจ้าหน้าที่ก็เอาต่อนายประกัน ถ้าไม่มีนายประกันก็ออกติดตามซอก หากตัวผู้หลบหนี และเมื่อได้ตัวมาแล้วก็นำมาล่ามโซ่ไว้ไม่ปราณีเลยทีเดียว ข้าพเจ้าคิดว่าคงจะไม่ ผิดพลาดมากนักถ้าจะกล่าววาทาสนั้นมีจำนวนอย่างน้อย 1 ใน 4 ของประชากรสยาม¹⁵⁸

ทาสอีกจำพวกหนึ่งซึ่งมีอยู่มาก คือ พวกเชลยศึก ว่ากันว่าในตอนปลายรัชกาลที่ 3 นี้ มี พวกนี้อยู่ถึง 46,000 คน ซึ่งดูก็ไม่มากนัก การจับข้าศึกเป็นเชลยนั้นเป็นจุดมุ่งหมายอันสำคัญยิ่ง ในการรบของกรุงสยามและอาณาจักรใกล้เคียง เพราะการจับข้าศึกเป็นเชลยกลับบ้านเมืองไม่ เป็นแต่เพียงการทอนกำลังฝ่ายข้าศึกเท่านั้น แต่ยังเป็นการทดแทนประชากรที่สูญเสียไปในการรบด้วย และเพื่อเป็นรางวัลให้แก่นายทัพนายกองเอาไปเป็นทาสด้วย¹⁵⁹ แต่เชลยศึกส่วนมากจะตกเป็น ทาสของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งโปรดเกล้าฯจัดที่ดินให้อยู่กันเป็นชุมชนใกล้ ๆ เมืองหลวง และยังได้ รับพระมหากรุณาธิคุณเช่นเดียวกับผู้มิใช่ทาสทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้เอง จึงเกิดมีชนกลุ่มน้อยขึ้นใน ภาคกลางของพระราชอาณาจักรสยามเป็นหย่อม ๆ มีพวกพม่า รามัญ ญวน มลายู เขมร และลาว พวกนี้แหละที่สืบเชื้อสายมาจากพวกเชลยศึกแต่ดั้งเดิม ต่อมากลายเป็นชาวนาดำรงชีวิตอยู่ไม่ต่าง ไปจากพวกคนไทยที่อยู่รอบ ๆ ในรัชกาลที่ 3 ได้มีการพบพุงหลายคราว และได้มีการกวาดต้อน เชลยศึกเป็นจำนวนหลายพันคนมาด้วย มีพวกมลายู เขมร ญวน และลาว พวกมาใหม่นี้ได้เข้ามา

158 Wales. Ancient Siamese Government & Administration. p.59 และ ปาลเล กัวซ์. หน้า 213, 214.

159 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร. บันทึกท้ายเล่มในจดหมายเหตุหลวงอุดม สมบัติ. หน้า 440 - 442.

อยู่กับพวกชนกลุ่มน้อยเชื้อชาติเดียวกับที่อยู่มาก่อน และบางพวกก็ตั้งชุมชนขึ้นใหม่ใกล้ ๆ กับพระนครหลวง เช่น ครัวเมืองเวียงจันทน์ โปรดฯให้อยู่เมืองลพบุรี สระบุรี สุพรรณบุรี และนครไชยศรี¹⁶⁰

คนไทยแท้นั้นส่วนหนึ่งเป็นข้าราชการ อีกอย่างหนึ่งทำการค้าขาย แต่ส่วนใหญ่ทำสวนและทำนา ชาวนาเหล่านี้แข็งแรงทนต่อความเหนื่อยยาก จะต้องทำงานหนักในระยะ 5-6 เดือนในฤดูทำนา แต่ก็คุ้มกับ 6 เดือนหลังที่พวกเขาใช้เวลาให้สิ้นไปในการเล่น การพนัน งานนันทนาการ และการเล่นอย่างอื่น ๆ ส่วนใหญ่ของราษฎรเป็นผู้ยากจนแต่ไม่ถึงกับอดอยาก เพราะในประเทศสยามนั้นไม่เห็นคนเป็นขอทานเลย นอกจากครอบครัวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาบางครอบครัวเท่านั้น คนจีนนั้นเกือบทุกคนเป็นพ่อค้าหรือชาวไร่มีสวนน้อยที่เป็นชาวประมงและช่างตีเหล็ก คนจีนส่วนใหญ่ที่เข้าสู่ประเทศสยามปีละเป็นพัน ๆ คนนั้น ก็ตั้งเนื้อตั้งตัวมีทรัพย์สินเล็กน้อย บางคนกลับไปเมืองจีน บางคนก็ตั้งรกรากอยู่ในประเทศสยามเสียเลย แต่ไม่เห็นมีใครรวยมหาศาลสักคน รัฐบาลมีโรงงานทำแก้วอยู่แห่งหนึ่งซึ่งเป่าขวดและทำลูกแก้วกลมเนื้อบางและรูวิธีผสมโลหะ ย้อมให้มีเงางามเป็นสีต่าง ๆ เขาทำได้แก่กระจกสีแดง น้ำเงิน เหลือง และเขียว แก้วเคลือบเหล่านี้ใช้ฝังลงในเนื้อไม้หรือในกำแพง โดยเฉพาะใช้ประดับโบสถ์ วิหารในพระบรมมหาราชวัง มีช่างตีทองที่ชำนาญมาก ด้วยเตาเล็ก ๆ และเครื่องมือเป่าสูบ ผู้หลอมทองเหลือง ทองแดง อาจประดิษฐ์สิ่งใหญ่แทบไม่น่าเชื่อได้ เช่น หล่อพระพุทธรูปองค์มหึมา พวกช่างทำเครื่องรูปพรรณทำงานประณีต รู้จักวิธีเบิกหลอดลายในทองคำและเงินให้เป็นภาพงาม ๆ ได้ คนไทยกับคนจีนมีความสามารถในการทำงานเกี่ยวกับโลหะ แต่ไม่ค่อยรู้จักวิธีดลึงแร่ ยกเว้นแร่เหล็กซึ่งคนจีนดำเนินการดลึงได้ผลดีมาก ทั้งประเทศดูเหมือนจะมีช่างแกะนาฬิกาอยู่เพียงคนหนึ่งหรือ 2 คน มีช่างทำอาวุธบ้าง และมีช่างจารึกศิลาเพียงคนเดียวเท่านั้นที่รับราชการอยู่ในพระองค์ ผู้ประกอบอาชีพที่มากที่สุดคือช่างหม้อ ช่างไม้ ช่างปลูกเรือน ช่างปูน ช่างย้อมหนัง ช่างย้อมสี ช่างทำขนม และช่างทำรองเท้า พวกผู้หญิงสานเสื่อและประกอบอาชีพเป็นช่างทอ อาคารต่าง ๆ ที่พอจะนับได้ว่าเป็นโรงงาน คือ โรงงานน้ำตาล และโรงต้มกลั่นสุรา เตาปูน โรงงานทำกระเบื้องมุงหลังคา โรงหล่อปืนใหญ่ และโรงงานทำบาตร¹⁶¹

160 เวลลา. เรื่องเดิม. หน้า 47. และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 100.

161 ปาลเลกัวซ์. เรื่องเดิม. หน้า 215, 332-334.

การติดต่อสัมพันธ์กันโดยตรงระหว่างราชการบริหารส่วนกลางและราษฎรไม่สู้จะมีมากนัก มีบ้างเป็นครั้งคราวที่หน่วยราชการส่วนกลางบางหน่วยได้ส่งเจ้าหน้าที่ เช่น พนักงานเก็บภาษีอากร เจ้าหน้าที่สำรวจสำมะโนครัว ออกไปเก็บอากรจากชาวนาและติดต่อโดยตรงกับราษฎร เช่น การสำรวจที่สวนในปี พ.ศ.2372 และ พ.ศ.2375¹⁶²

ข. ประชากรจีน

ขณะที่สังคมไทยในรัชกาลที่ 3 นี้ ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใดนั้น ชนกลุ่มชาวจีนได้ขยายตัวขึ้นและมีบทบาทสำคัญมากขึ้น การอพยพของชาวจีนเข้าสู่สยามมีมานานแล้ว แต่การอพยพในจำนวนที่มากเพิ่มขึ้นในตอนปลายคริสต์วรรษที่ 18 ประมาณว่าในตอนปลายรัชกาลที่ 2 มีชาวจีนอพยพมาสู่กรุงสยามปีละ 7,000 คน และในตอนปลายรัชกาลที่ 3 ได้เพิ่มขึ้นถึงปีละ 15,000 คน เพราะฉะนั้นถ้าหากว่าการประมาณตามตัวเลขนี้ถูกต้องจะมีชาวจีนถึง 250,000 คน อพยพเข้ามาในกรุงสยามในรัชกาลที่ 3 แต่ที่แน่นอนที่สุดก็คือ ชนกลุ่มน้อยชาวจีนได้เติบโตขึ้นมากอย่างรวดเร็วในรัชสมัยนี้ และในจำนวนชาวจีนที่มากนี้ประมาณว่าอยู่ในเมืองหลวง-บางกอก 200,000 คน (จากการผูกปี่ข้อมือ) จากประชากรทั้งหมด 400,000 คน ชนกลุ่มน้อยชาวจีนนี้ได้ขยายตัวใหญ่ขึ้นพร้อม ๆ กับมีความสำคัญมากขึ้น จากอุปนิสัยที่ขยันขันแข็ง ชอบเสี่ยงในการทำงาน บางพวกลงไปทำเหมืองแร่ทางปักซีใต้ บางพวกติดต่อค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ บางพวกทำการค้าผูกขาดตลอดจนเปิดร้านค้าสินค้านานาชนิดก็มีมากมาย ในตอนต้นคริสต์วรรษที่ 19 พวกนี้ได้เริ่มเข้าจับงานเกี่ยวกับการค้ำน้ำตาลซึ่งได้กลายเป็นผลิตผลสำคัญที่สุดที่ส่งไปขายต่างประเทศ ในรัชกาลนี้โรงงานผลิตน้ำตาลในกรุงสยามเป็นของคนจีนเกือบทั้งหมด หรือไม่มีก็มีคนจีนเป็นผู้ดำเนินงาน มีคนจีนจำนวนมากมีตำแหน่งในราชการโดยเป็นผู้ผูกขาดภาษี และด้วยการแต่งงานกับผู้หญิงไทยของชาวจีนมีผลให้ผู้สืบเชื้อสายรับเอาวัฒนธรรมและเป็นคนไทยไปหมด¹⁶³

สรุปจำนวนประชากรของอาณาจักรมีประมาณ 6 ล้านคน ในพื้นที่ 12,330 ตารางไมล์ ภูมิศาสตร์ แบ่งออกเป็นชาวต่าง ๆ คือ

สยามหรือไทย	1,900,000	คน
จีน	1,500,000	คน
มลายา	1,000,000	คน

162 เวลลา. เรื่องเดิม. หน้า 38, 25.

163 Crawford. เรื่องเดิม. หน้า 161, 162, 177, 178, 109, 110. และ ปาลเล กัวซ์. เรื่องเดิม. หน้า 53, 54.

ลาว	1,000,000	คน
เขมร	500,000	คน
มอญ	50,000	คน
กะเหรี่ยง ละว้า	50,000	คน ¹⁶⁴

โดยเป็นประชากรในเมืองหลวง 400,000 คน ซึ่งประกอบด้วย

ชาวจีนที่ผูกปี้	200,000	คน
ชาวไทย	120,000	คน
ชาวญวน	12,000	คน
ชาวเขมร	10,000	คน
ชาวมอญ	15,000	คน
ชาวลาว	25,000	คน
ชาวพม่า	3,000	คน
ชาวมลายู	15,000	คน
ชาวคริสตังนานาชาติ	4,000	คน ¹⁶⁵

อนึ่ง ประชากรเชื้อชาติอื่น ๆ จะได้กล่าวถึงในส่วนของกิจกรรมที่กลุ่มชนเหล่านั้นได้กระทำขึ้นในหัวข้อต่อ ๆ ไป

2.5.2 การจัดระเบียบสังคม

รัฐบาลรัชกาลที่ 3 ได้ดำเนินการลงทะเบียนสัณเฑาะพิกษายชกรรจ์และรวบรวมทะเบียนพล โดยได้ส่งคณะกรรมการพิเศษออกไปสัณเฑาะพิกษายชกรรจ์และลงทะเบียนพลตามหัวเมืองต่าง ๆ ตลอดรัชกาล

164 ปาลเลกัวซ์. เรื่องเดิม. หน้า 3.

165 เรื่องเดิม. หน้า 55-57.

และในรัชสมัยนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกี่ยวกับการเกณฑ์แรงงาน คือ มีชายฉกรรจ์ไทยจำนวนมากชำระเงินแทนแรงงาน ในการชำระเงินนี้จะต้องได้รับอนุญาตจากทางรัฐบาลก่อนและกำหนดให้ชำระเป็นเงินตรามูลค่าคนละ 6 บาทต่อเดือน¹⁶⁶ และการที่รัฐบาลต้องการเงินตรามากกว่าแรงงานนี้ได้เริ่มปรากฏเค้ามาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 แล้ว และมาเด่นชัดยิ่งขึ้นในรัชกาลที่ 3¹⁶⁷

ค่าทดแทนการเกณฑ์แรงงานนี้ จะชำระเป็นสินค้าแทนแรงงานก็ได้ หรือเป็นผลิตผลจากกิจกรรมของตนที่รัฐบาลต้องการ เช่น กระจวาน ผ่าง หรือแร่ที่มีค่า พวกที่เป็นทาสได้รับการยกเว้นจากเกณฑ์แรงงาน แต่ผู้ที่เป็นนายจะต้องจ่ายเงินให้แก่รัฐบาลเป็นรายปีคนละ 5 บาท ชนชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารก็ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์เช่นเดียวกัน แต่ก็ต้องเสียส่วยรายหัว ซึ่งก็เพียงเล็กน้อยคือ 6 สลึงต่อ 3 ปี แทนการเกณฑ์มาทำงานให้รัฐบาล 1 เดือน¹⁶⁸ ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีรายได้จากการผูกปี่เงินปีละประมาณ 237,752 บาท¹⁶⁹ การกำหนดให้ชาวจีนผูกปี่ซื้อมือมีผลดีทั้งทางการเมืองและทางเศรษฐกิจต่อรัฐบาล กล่าวคือ รัฐบาลมีรายได้เพิ่มขึ้น และสามารถทราบจำนวนชาวจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองต่าง ๆ จากจำนวนเงินที่เข้ามาทำการผูกปี่ซื้อมือนี้ด้วย¹⁷⁰ การแทรกซึมของชนชาวจีนเข้าไปปะปนอยู่กับคนไทยชั้นสามัญมีอยู่เป็นประจำตลอดรัชกาล การที่ชนกลุ่มน้อยคือชาวจีนได้ก่อตัวและเติบโตขึ้นก็เพราะพวกนี้ได้อพยพเข้ามาจากประเทศจีนมากมายและรวดเร็วเกินกว่าที่พวกจีนที่เข้ามาอยู่ในกรุงสยามก่อนแล้วจะสลายตัว โดยผสมกลมกลืนกลายเป็นคนไทยไปได้หมด¹⁷¹

ตลอดรัชกาลที่ 3 ภารกิจในการรักษาความสงบเรียบร้อยภายในประเทศมักจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการจัดระเบียบไพร่พล และการกำหนดยกเลิกของเงินที่ก่อความสงบสุขตามเมืองต่าง ๆ

166 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหม. ตำนานภาษีอากรบางอย่าง. หน้า 7-8.

167 Wales. เรื่องเดิม. หน้า 200.

168 Wales. หน้า 201 และ เวลลา. หน้า 37.

169 Crawford. p.386.

170 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 185 รศ.1202 และ เลขที่ 52 จศ.1196.

171 เวลลา. หน้า 45.

การจัดระเบียบสังคมที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ การจัดระเบียบข้าราชการส่วนกลาง "สยามสมัยนั้นมีข้าราชการที่สำคัญอยู่ 2 ประเภทคือ พวกเจ้าและพวกสามัญชน ข้าราชการเชื้อพระวงศ์ชั้นทรงกรมที่สำคัญที่สุด 7 ชั้นตามลำดับความสำคัญคือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข กรมสมเด็จพระยา กรมพระ กรมหลวง กรมขุน และกรมหมื่น ข้าราชการที่เป็นชนชั้นสามัญก็ได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เช่นเดียวกัน ซึ่งมีระดับชั้นกัน ดังนี้คือ เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง และขุน บรรดาศักดิ์ที่พระราชทานบ่งถึงอำนาจ หน้าที่ และความเจตจำนงของท่านผู้นั้นด้วย ข้าราชการชั้นผู้น้อยก็ปฏิบัติงานการบริหารไปตามระเบียบแบบแผน ส่วนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ก็ทำหน้าที่บังคับบัญชากรมกองต่าง ๆ¹⁷²

2.5.3 ลักษณะกิจกรรมเศรษฐกิจ

กิจกรรมเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ที่สำคัญที่สุดคือ การค้าขายกับต่างประเทศ เนื่องจากเป็นกิจกรรมที่ทำรายได้ให้กับประเทศอย่างมากมาย และยังมีมาซึ่งกระบวนการเปลี่ยนแปลงลักษณะเศรษฐกิจอย่างสำคัญในสังคมไทยโดยอาศัยความสัมพันธ์ทางการทูตและวัฒนธรรม เป็นสื่อกลางในการทำความตกลงที่จะทำการค้าขายไปพร้อมกับการแสดงศักยภาพทางการทหารของชาติตะวันตก กระบวนการเหล่านี้แม้จะมีจุดมุ่งหมายเพื่อการทำกำไรให้ได้มากที่สุดจากการค้าที่ชาติตะวันตกเหล่านั้นต้องการให้เป็นไปโดยเสรี แต่ก็ได้ส่งผลพ้ออย่างมากมายต่อสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อมไทย ทั้งในส่วนที่เป็นกรุงรัตนโกสินทร์ และในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องเนื่อง ดังจะได้เรียบเรียงเป็นลำดับดังต่อไปนี้

เหตุการณ์ทางด้านพม่าได้แปรเปลี่ยนจากการทำสงครามกับพม่า มาเป็นทำสัญญาไมตรี และค้าขายกับอังกฤษ พร้อมกับการระงับภัยของไทยจากอังกฤษทั้งทางทะเลและทางบก โดยในปี พ.ศ.2374 รัชกาลที่ 3 โปรดฯให้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมออกไปดูที่สร้างป้อมกำแพงขึ้นที่เมืองกาญจนบุรี เสด็จให้พวกรามัญทำอิฐ ปักหน้าที่ให้เลขเมืองราชบุรี เลขเมืองกาญจนบุรีก่อกำแพง และต่อมาในปีมะโรง พ.ศ.2375 โปรดฯให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ไปทำป้อมที่เมืองสมุทรสงคราม¹⁷³ เหตุการณ์ทางด้านตะวันออกคือ ลาว เขมร และญวนได้มีการสู้รบกันเสมอ ๆ จึงปรากฏว่าได้มีการพัฒนาพื้นที่ต่าง ๆ ในทางยุทธศาสตร์ เช่น การสร้างป้อมและจ้างจีนขุดคลองเมืองสมุทรปราการ รวมทั้งก่อพระสมุทรเจดีย์ในปี

172 พ.อ.นิค ทองโสภิต. แผ่นดินพระนั่งเกล้า.

173 สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ (แปล). เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1. กรมศิลปากร. 2514. หน้า 121,127.

พ.ศ.2370¹⁷⁴ นอกจากนี้ได้มีการเกณฑ์ให้ต่อเรือรบ เนื่องจากมีความไม่วางใจทางญวนจะไว้ใจทางทะเลมิได้ จึงโปรดฯให้เจ้าพระยาหนครฯคิดต่อเรือรบขึ้นเป็นตัวอย่างลำหนึ่งให้ใช้ทั้งในคลองและทะเลได้ แล้วเกณฑ์เสนาบดี เจ้สัว เจ้าภาษี นายอากร ต่อได้เรือ 30 ลำ พระราชทานเงินช่วยแรงลำละ 30 ชั่ง แล้วปลูกโรงไว้ที่คลองบางกอกใหญ่หน้าวัดสังข์กระจายข้าม¹⁷⁵ และต่อมาในปี พ.ศ.2376 ก็ได้มีการเตรียมสร้างเมืองจันทบุรีขึ้นใหม่ให้มีป้อมค่ายคูประตูหอรบเข้มแข็ง และสร้างป้อมไว้ที่ละเซิงเทรา กับโปรดฯให้ต่อเรือป้อมอย่างญวนและเรือกำปั่นอย่างฝรั่ง ในปลายรัชกาล (พ.ศ.2393) โปรดฯให้สร้างป้อมเสื่อช้อนเล็บและชุดคลองเมืองนครเขื่อนขันธ์¹⁷⁶ อย่างไรก็ตามในปี พ.ศ.2376 รัชกาลที่ 3 ทรงขัดเคืองญวนอยู่ ด้วยครั้งองค์จันทร์เป็นกบฏหนีไปญวนก็รับไว้ อนุเป็นกบฏหนีไปญวนก็รับไว้ การทำต่าง ๆ ยกตัวเป็นใหญ่ตั้งนี่จะเป็นไมตรีกันไปอย่างไรได้ จึงโปรดเกล้าฯให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นแม่ทัพบุกคุมไพร่พลทั้งในกรุงและหัวเมือง 40,000 ยกไปตีเขมรและให้เจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่ทัพเรือ คุมไพร่พล 10,000 ยกไปตีบันทายมาศ ให้เข้าทางคลองชุดใหม่ไปบรรจบทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่เมืองไซ่ง่อน กรุงเทพมหานครก็ขาดทางพระราชไมตรีกับญวนตั้งแต่นั้นมา ส่วนพวกญวนเข้ารีตที่ถูกกวาดเข้ามาโปรดฯให้ไปอยู่ที่เหนือบ้านเขมรเขารัตริมวัดสัมเกลียง และโปรดฯให้สักว่าญวนสวามิภักดิ์ ส่วนครัวเมืองเวียงจันทน์คราว พ.ศ.2372 นั้น โปรดฯให้อยู่เมืองลพบุรีบ้าง เมืองสระบุรีบ้าง เมืองสุพรรณบุรีบ้าง เมืองนครไชยศรีบ้าง พวกเมืองนครพนมก็เอามาไว้ที่เมืองพนัสนิคมกับด้วยลาวอาสาปากน้ำซึ่งไปตั้งอยู่ก่อน¹⁷⁷

สำหรับชาติตะวันตกนั้น นอกจากกัปตัน เฮนรี เบอร์นี จากอังกฤษแล้ว ก็มีทูตจากอเมริกาชื่อ แอสมัน รอเบอร์ต (Edmund Robert) ถือสาส์นจากเปรสเดนตแอคสัน เมืองอเมริกา เข้ามาเป็นทางพระราชไมตรีและทำหน้าที่สื่อสัญญาค้าขายในปี พ.ศ.2375 โดยมีที่พักอยู่ ณ ตึกรับแขกเมืองหน้าวัดประยูรวงศ์¹⁷⁸ หนังสือสัญญาการค้าขายที่ทำกับอเมริกาครั้งนั้นเป็นทำนองเดียวกับหนังสือสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษครั้ง เฮนรี เบอร์นี เป็นทูตเข้ามาในต้นรัชกาลที่ 3 เมื่อ พ.ศ.2369 ข้อสำคัญนั้นคือ อังกฤษและอเมริกันยอมให้ไทยเก็บค่าปากเรือซึ่งบรรทุกสินค้าเข้ามาขายตามขนาดเรือ คิดเป็นวาละ 1,700 บาท แต่ถ้าเป็นเรือเปล่าบรรทุกแต่อับเฉาเข้ามา

174 เรื่องเดิม. หน้า 93-95. และ ชีวิตและผู้คน 200 ปีกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 84.

175 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 95-96.

176 ชีวิตและผู้คน 200 ปีฯ. หน้า 85,88. และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. หน้า 345.

177 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 134-136, 145, 100.

178 เรื่องเดิม. หน้า 127-128.

หาซื้อสินค้าเก็บวาละ 1,500 บาท ฝ่ายไทยยอมว่าถ้าได้เก็บค่าปากเรือเช่นว่าแล้วจะไม่เก็บภาษี อากรอย่างอื่นจากสินค้าอีก¹⁷⁹ และสมัยนั้นทั้งในหลวงและเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยยังประกอบการค้าขายตามประเพณีซึ่งมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า โดยแต่งเรือของตนเองไปซื้อขายสินค้าถึงนานา ประเทศบ้าง เช่น ระวังเรือของผู้อื่นฝากสินค้าไปมาบ้าง ส่วนการค้าขายของหลวงยังมีพระคลัง สินค้าสำหรับซื้อขายสินค้าบางอย่างซึ่งห้ามมิให้ผู้อื่นซื้อขายเป็นประเพณีมา พวกอังกฤษและอเมริกันเมื่อมีหนังสือสัญญาแล้ว กล่าวหารัฐบาลแย่งค้าขาย และตั้งพระคลังสินค้าเก็บภาษีโดย ทางอ้อมไม่ทำตามสัญญา ฝ่ายข้างไทยว่าไม่ได้ทำผิดสัญญาเพราะพวกพ่อค้าแขกและจีนต้องเสีย ภาษีอากรอยู่อย่างเดิม พวกฝรั่งจะขอเปลี่ยนเสียค่าปากเรือแทนภาษีก็ได้ยอมตามใจสมัคร แต่ การที่ทำสัญญานั้นไม่ได้หมายความว่า จะเลิกการค้าขายของหลวง หรือไม่อนุญาตให้เจ้านายว่าราชการค้าขายเป็นข้อห้ามเดียวกันดังนี้ ครั้นถึงปี พ.ศ.2393 รัฐบาลอเมริกันแต่งตั้งให้นายโยเซฟ บัล เลสเตีย เป็นทูตเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาที่ได้ทำไว้ แต่ทูตบัลเลสเตียไม่สันตวิธีวิธีการทูต ความ ประพฤติและพูดจาก้าวร้าวก็เกิดเป็นปากเสียงกัน บัลเลสเตียเกิดโทสะกลับไปหาสำเร็จประโยชน์ ที่เข้ามาคราวนั้นไม่ ในปีเดียวกันนี้อังกฤษได้แต่งตั้งให้ เซอร์ เจมส์ บรุก เป็นทูตเข้ามาขอแก้ หนังสือสัญญาที่นายร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ เข้ามาทำไว้เมื่อ พ.ศ.2369 ด้วยปรารถนาเหตุทำนอง เดียวกับอเมริกันนั่นเอง¹⁸⁰

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีกระแสพระราชดำริว่า ความฝรั่งครั้งนี้ควร เสนาบดีได้ปรึกษาหารือกันว่าฝรั่งเข้ามาจะขอให้ลดค่าธรรมเนียม จะขอมาก ๆ จะยอมหรือไม่ ยอมลดให้ดี เจ้าพระยาพระคลังกราบทูลว่าเขาเข้ามาโดยทางไมตรีจะขอลดค่าธรรมเนียม เห็น จะขอมากสักหน่อย ครั้นจะไม่ลดให้ก็จะเสียทางไมตรีไป ถาลดลงให้แล้วต่อไปข้างหน้ามาตรว่า จะมีกำปั่นเข้ามาค้าขายก็เห็นจะไม่มากขึ้นสักก็ลำหนักหนา ทรงดำริสว่า ยังไม่ทรงเห็นด้วย จะทรง พระราชดำริดูก่อน ถาลดให้จะมีคุณอย่างไร จะมีโทษอย่างไร ถ่าไม่ลดให้จะมีคุณอย่างไร จะมี โทษอย่างไร¹⁸¹

โดยสรุป เซอร์บรุกเข้ามาจะขอแก้ไขหนังสือสัญญาซึ่งเฮนรี เบอร์นี่ ได้มาทำไว้ให้เป็น ประโยชน์แก่พ่อค้าอังกฤษยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่หาสำเร็จดังประสงค์ไม่ ด้วยเป็นเวลาที่ยุทธการที่ 3 ทรงประหาร ฝ่ายไทยจึงไม่ยินยอมแก้ไขสัญญาให้ตามประสงค์ของอังกฤษ เซอร์บรุกจึงต้องกลับ ไป ความมาปรากฏภายหลังว่าอังกฤษเมื่อได้รับรายงานจากเซอร์บรุกแล้วมีคำสั่งให้กลับมาเมือง

179 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62. เรื่องทูตฝรั่งฯ. หน้า 50-62.

180 เรื่องเดิม. หน้า 68, 118.

181 เรื่องเดิม. หน้า 135.

ไทยอีก และคราวนี้ให้เอาเรือรบในกองทัพอังกฤษที่เมืองจินมาด้วย ถ้าไทยไม่ยอมแก้หนังสือสัญญา ก็ให้ใช้อำนาจเหมือนที่ได้ทำที่เมืองจิน ให้ไทยยอมทำหนังสือสัญญาตามอังกฤษต้องการให้จงได้ (แต่เมื่อคำสั่งนั้นออกมาถึงเป็นเวลาทางเมืองไทยเปลี่ยนรัชกาลใหม่)¹⁸²

สำหรับการค้าขายกับต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 3 ในสายตาของฝรั่ง¹⁸³ นั้นเห็นว่า การค้ากระทำอยู่ภายในวงจำกัดของไทยเพื่อความมุ่งหมายที่จะกีดกันไม่ให้พ่อค้าฝรั่งเข้ามาแข่งขันได้ พระมหากษัตริย์ได้ทรงเป็นเจ้าของเรือพาณิชย์ และขุนนางบางท่านได้เจริญตามรอยพระยุคลบาท ในการค้าทางเรือนี้ด้วย กิจการได้รุดหน้าจนถึงบางครั้งต้องชำระวางบรรทุกเรือจากที่อื่นเพื่อลำเลียงสินค้าทั้งขาเข้าและขาออก¹⁸⁴ และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสนพระทัย ในกิจการค้านี้มาตั้งแต่ก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติเสียอีก การที่คนไทยไม่เต็มใจที่จะติดต่อกับค้าขายกับพวกฝรั่ง ก็เนื่องด้วยความไม่ไว้วางใจฝรั่งโดยเฉพาะอังกฤษ พวกจีนได้เตือนชาวไทยให้ระมัดระวังชาวอังกฤษให้ดี เพราะพวกนี้จะใช้อุบายหวานล่อมเอากการค้าขึ้นบังหน้า แล้วก็ขอตั้งโรงงานอุตสาหกรรม และในที่สุดก็จะหาโอกาสเข้ายึดเอาบ้านเอาเมืองเสียเลย วิธีการนี้ อังกฤษได้กระทำมาแล้วในอินเดีย¹⁸⁵ และการที่ฝ่ายไทยไม่เต็มใจและทำการค้าอยู่ในขอบเขตจำกัดกับพวกฝรั่ง ก็เพื่อที่จะไม่ส่งเสริมให้พวกนี้เข้ามาสู่ประเทศสยามนั่นเอง ฝรั่งจะเดินทางไปยังดินแดนส่วนต่าง ๆ ภายในประเทศโดยมิได้รับอนุญาตไม่ได้ จะเป็นเจ้าของที่ดินไม่ได้ และจะเช่าเรือจากผู้อื่นก็ไม่ได้ บรรดาเรือค้าขายแบบฝรั่งจะต้องถูกเรียกเก็บค่าปากเรือและค่าอากรสูงกว่าปกติ ยิ่งไปกว่านั้นพวกฝรั่งยังรู้สึกกันทั่วไปว่า ฝ่ายไทยได้พยายามกีดกันพวกพ่อค้าฝรั่งโดยวางกำหนดกฎเกณฑ์อย่างเข้มงวดกวดขันเอาแก่พวกเขาเท่านั้น พวกฝรั่งได้พากันบ่นว่าพิธีการตรวจสินค้าที่ถี่ถ้วนละเอียดละออและเสียเวลาเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้คัดค้านการที่พระมหากษัตริย์ทรงลืมนึกที่จะเลือกซื้อสินค้าใด ๆ ได้ก่อนผู้อื่น ตลอดจนการผูกขาดในการค้าด้วย¹⁸⁶ อย่างไรก็ตาม การะผิดมีความเห็นว่าส่วยสาอากรที่ฝ่ายไทยเรียกเก็บอยู่นั้นไม่มากมายจนเกินไปนัก แต่ว่าการที่หลวงผูกขาดการค้าไว้นั้นทำให้ราคาสินค้าแพงขึ้นเป็นอย่างมาก และทำให้พ่อค้าฝรั่งไม่สามารถทำการค้าได้สะดวก¹⁸⁷

182 เรื่องเดิม. หน้า 224-225.

183 วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. หน้า 215.

184 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62. หน้า 67.

185 Crawford. เรื่องเดิม. หน้า 133, 138-139.

186 เวลลา. เรื่องเดิม. หน้า 217.

187 Crawford. เรื่องเดิม. หน้า 221-222.

หลังจากการทำหนังสือสัญญาค้าขายกับฝรั่งเศสแล้ว ในส่วนความสัมพันธ์ทางการค้าขาย ซึ่งพวกฝรั่งถือว่าสำคัญก็เป็นที่ไปด้วยดี การพาณิชย์มีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปี พ.ศ.2385 มีเรือสินค้าถึง 55 ลำ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นของชาติอังกฤษ น้ำตาลเป็นสินค้าออกที่สำคัญ รายได้ส่วนใหญ่ของรัฐบาลสยามอย่างหนึ่งจึงเป็นภาษีที่ได้จากการค้าขายกับต่างประเทศ (เช่น ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีไม้ฝาง ภาษีไม้แดง ฯลฯ)¹⁸⁸ ด้วยตัวนครหลวงเป็นเมืองท่าที่กำลังเจริญรุ่งเรือง นอกจากการเรียกเก็บค่าเรือเทียบท่าและค่าภาษีสำหรับสินค้าขาออกแล้ว รัฐบาลยังใช้สิทธิที่จะเลือกซื้อสินค้าที่ส่งเข้ามาขายในราชอาณาจักรได้ก่อนผู้ใด ทั้งยังมีสิทธิพิเศษที่จะส่งสินค้าบางอย่างออกไปขายได้แต่ผู้เดียว สิทธิที่จะเลือกซื้อสินค้าได้ก่อนผู้อื่นนี้ทำให้พ่อค้าทั่วไปไม่สามารถซื้อสินค้าที่ส่งเข้ามาขายในพระราชอาณาจักรสยามได้ จนกว่าข้าราชการที่พระมหากษัตริย์แต่งตั้งได้มาเลือกและซื้อไปตามพระราชประสงค์เสียก่อน ครั้นถึง พ.ศ.2363 สิทธิพิเศษนี้เมื่อนำมาใช้กับพ่อค้าชาวตะวันตกก็กลายเป็นเรื่องที่ไม่เหมาะสมไป คือมีรายงานว่าเจ้าหน้าที่นั้นได้กั้นสินค้าปริมาณมากไว้จำหน่ายในตลาดสินค้า กำไรกันอย่างเปิดเผย¹⁸⁹ และยังมีรายงานต่อไปอีกว่าสินค้าที่ต้องพระราชประสงค์นั้นมิได้มีการตีราคาที่เหมาะสมให้โดยรวดเร็ว การติดต่อก็ล่าช้าจนกระทั่งพ่อค้าชาวตะวันตกจำเป็นต้องขายสินค้าไปเพื่อมิให้เกิดการขาดทุนขึ้น โดยสรุป กรณีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศนั้นก็ได้กระทำโดยการผูกขาดทั้งในการดำเนินการและการขายสินค้า (กระวาน รั้งนก ไม้ฝาง ตะกั่ว ดีบุก พริกไทย งาช้าง และรง)¹⁹⁰ การค้าขายที่รัฐบาลดำเนินการอยู่มีความสำคัญเพิ่มมากขึ้น รัชกาลที่ 3 ได้ทรงสร้างกองเรือพาณิชย์ของไทย เช่นในปี พ.ศ.2378 ได้มีการสร้างเรือพาณิชย์ขึ้น 2 ลำ ลำหนึ่งสร้างตามแบบยุโรป พอถึงปี พ.ศ.2390 รัชกาลที่ 3 ทรงมีกองเรือพาณิชย์เป็นเรือแบบยุโรป 11-13 ลำ พวกขุนนางอื่น ๆ มีอีก 6 ลำ¹⁹¹ การแข่งขันทางการค้าระหว่างกองเรือพาณิชย์แบบยุโรปของไทยที่ไม่ต้องเสียภาษีกับเรือพาณิชย์ของฝรั่งเศสที่ต้องเสียภาษีอย่างหนัก ก่อให้เกิดผลดังตัวเลขที่จะเห็นได้ดังต่อไปนี้

ในปี พ.ศ.2381 มีเรือสินค้าเข้าเทียบท่ากรุงเทพฯ 9 ลำ เป็นเรืออังกฤษ 6 ลำ

เรือไทย 3 ลำ¹⁹²

188 เวลลา หน้า 234, Crawford หน้า 27, Balestier หน้า 53 และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หน้า 365, 366.

189 Edmund Roberts. Embassy to the Eastern Courts of Cochin-China, Siam and Muscat. (New York : Haper, ค.ศ.1837) หน้า 315.

190 แผ่นดินพระนั่งเกล้า. หน้า 39-40.

191 The Bangkok Calender AD.1847-1850 ในหนังสือ Siam Repository เล่ม 1. หน้า 324, 325.

192 ป่วน อินทวงศ์. จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม. หน้า 100-101.

ในปี พ.ศ.2389 มีเรือสินค้าเข้าเทียบท่ากรุงเทพฯ 13 ลำ เป็นเรืออังกฤษ 9 ลำ
เรือไทย 4 ลำ

ในปี พ.ศ.2392 มีเรือสินค้าเข้าเทียบท่ากรุงเทพฯ 19 ลำ เป็นเรืออังกฤษ 5 ลำ
เรือไทย 14 ลำ¹⁹³

พ่อค้าอเมริกันคนหนึ่งได้บรรยายถึงสถานการณ์ในปี พ.ศ.2392 ไว้ดังนี้ ในระหว่าง 10 ปีที่ล่วงมานี้ รัฐบาลสยามและผู้ผูกขาดภาษีต่างฝ่ายต่างพยายามที่จะให้กิจการอันนี้ตกอยู่ในกำมือของตน และก็เป็นที่ยอมรับารณาของทุก ๆ ฝ่าย เพราะปรากฏว่าทั้งรัฐบาลอเมริกันและรัฐบาลอังกฤษต่างเลิกรา ไม่ส่งเรือสินค้ามาสู่กรุงเทพฯ เป็นเวลาหลายปีมาแล้ว¹⁹⁴

โดยสรุป หลักการของฝ่ายไทยในการดำเนินนโยบายติดต่อกับประเทศตะวันตกเป็นแบบเดียวกันตลอดรัชสมัย จุดมุ่งหมายที่สำคัญคือไทยจะยอมโอนอ่อนผ่อนตามเพื่อรักษาความสัมพันธ์ฉันมิตรและอำรงเอกราชของชาติไว้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและข้าราชการมากหลายเห็นไปในแง่ที่ว่า หากยอมแก้หนังสือสัญญาแล้วประเทศชาติจะต้องเผชิญอันตรายมากยิ่งขึ้นเนื่องจากการขยายอิทธิพลของฝรั่ง ซึ่งจะทำให้วิถีชีวิตของคนไทยและระบบเศรษฐกิจของประเทศต้องเปลี่ยนไป จึงไม่ยอมอ่อนข้อให้ นอกจากนั้นในระหว่างการเจรจาเมื่อปี พ.ศ.2393 ฝ่ายไทยมีข้ออ้างอยู่ว่าฝ่ายไทยได้ยอมให้มีสัญญาทางการทูตและการค้าตามประสงค์ของอังกฤษและอเมริกาแล้วตั้งแต่ พ.ศ.2369 และ 2376 เรา (ฝรั่ง) ไม่สามารถจะโต้แย้งอะไรได้¹⁹⁵

การจำหน่ายสินค้าซึ่งส่วนใหญ่มุ่งส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศ นับเป็นความพยายามของรัฐบาลที่จะเพิ่มพูนรายได้และหาทางเพิ่มปริมาณเงินตราให้มากขึ้นได้ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี รายได้แผ่นดินสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งที่เป็นเงินตราและสินค้ารวมกันแล้วเป็นมูลค่าเกิน 15 ล้านบาทต่อปี¹⁹⁶ ซึ่งเป็นที่แน่นอนว่ารัฐบาลของรัชกาลที่ 3 สามารถรวบรวมรายได้ของแผ่นดินส่วนใหญ่ที่เป็นเงินตราได้มากกว่าแผ่นดินก่อน ๆ แต่รายได้ของประชาชนนั้นไม่เพิ่มพูน และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรไทยไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงเลย¹⁹⁷ พลเมืองส่วนใหญ่ที่มีฐานะนับว่า

193 The Bangkok Calendar. หน้า 325, 347, 348.

194 จดหมายบริษัท Brown & Co ถึง Balesier ในหนังสือ Message from the President. หน้า 67-68.

195 เวลลา. เรื่องเดิม. หน้า 259-261 และ 236.

196 Pallegoix. หน้า 309-311.

197 เวลลา. เรื่องเดิม. หน้า 34, 42.

พอมีพอกินคือพวกขานา พวกนี้ปลูกข้าว ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ไว้ใช้งานและใช้เป็นอาหาร นอกนั้นก็หาปลาและปลูกบ้านเรือนอยู่อาศัยเอง ความต้องการสิ่งของเครื่องใช้และแรงงานจากต่างถิ่นเกือบจะไม่มีเลย ความอดอยากยากแค้นนับได้ว่าไม่มีเลย พื้นแผ่นดินก็อุดมสมบูรณ์และเหลือเฟือ ผู้ที่มีได้เป็นทาสมีสิทธิที่จะทำการเพาะปลูกบนผืนแผ่นดินที่ไม่มีใครจับจองเป็นเจ้าของได้ตามปรารถนา รัฐบาลก็เรียกเก็บภาษีอากรแต่เบาบาง พวกข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทราบกันดีว่า หากรัฐบาลเข้มงวดกวดขันนัก ขานาก็จะพากันหนีเตลิดเข้าป่าไป เพื่อไปหากล้างถางพงเอาใหม่ การเกณฑ์แรงงานเท่านั้นที่เป็นเรื่องหนักหนาที่สุดของประชาชนพลเมือง¹⁹⁸

2.5.4 พัฒนาการเรื่องความคิด-ความเชื่อ ศาสนา ศิลปกรรม และเทคโนโลยี

พุทธมามกะชาวไทยทุกชั้นวรรณะถือว่าการทำบุญเป็นวิถีทางเอกที่จะก่อให้เกิดกุศลกรรม การบุญนั้นกระทำได้หลายวิธี ขั้นต้นที่เดียวก็คือการให้ความอุปการะแก่พระภิกษุสงฆ์ นอกจากนั้นก็มีการสร้างปฏิสังขรณ์หรือตกแต่งโบสถ์วิหาร ศาลาการเปรียญ ตลอดจนพระพุทธรูป การไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต การให้ทานแก่คนยากไร้แสนเข็ญ การบวชหรือให้ลูกชายได้บวชเป็นสงฆ์ล้วนเป็นการสร้างกุศลทั้งสิ้น การเชื่อเช่นนี้จึงทำให้มีวัดวาอารามและภิกษุสงฆ์มากมาย แม้จะยังไม่มีการสำรวจจำนวนแน่นอนในรัชกาลที่ 3 แต่มีหลักฐานที่ชาวยุโรปบันทึกไว้ว่าในกรุงมีพระสงฆ์ราว 10,000 รูป¹⁹⁹

รัชกาลที่ 3 มีพระราชศรัทธาแรงกล้าในพระพุทธศาสนา นอกจากทรงบำรุงคณะสงฆ์เป็นอย่างดีแล้ว พระองค์ได้ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามทั้งในพระนคร นอกพระนครมากถึง 39 วัด กรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้ทรงสร้างวัดบวรนิเวศขึ้น และพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอรณพสร้างวัดใหม่ขึ้นวัดหนึ่ง รัชกาลที่ 4 พระราชทานนามว่า วัดมหรณพาราม ส่วนขุนนางเช่นกรมหมื่นเสนีเทพสร้างวัดในกรุงวัดหนึ่งแล้วเสร็จในรัชกาลที่ 4 โดยพระยามหาอำมาตย์คือวัดบูรณศิริมตยาราม และเจ้าพระยานิกรบดินทรยกที่บ้านเดิมของท่านแล้วซื้อบ้านข้าราชการบ้านเจ้าสัว เจ้าภาชีนายอากรอีกหลายบ้านสร้างเป็นวัดใหญ่ พระราชทานชื่อ วัดกัลยาณมิตร²⁰⁰

ก้าวใหม่ในการศาสนาในรัชสมัยนี้คือ ได้มีการจัดตั้งคณะหมอสอนศาสนาขึ้นเป็นการถาวร พวกคาธอลิกได้เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในสยามตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 และได้มารื้อฟื้นเริ่มงานอีกในปี พ.ศ.2373 และในปี พ.ศ.2392 จึงได้มีพระสังฆราชมาประจำ การเผยแพร่ศาสนา

198 เรื่องเดิม. หน้า 43-44.

199 Pallegoix. หน้า 40-41 และ 23-24.

200 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 346-354.

ของพวกคาธอลิกยังกระทำอยู่ภายในวงจำกัด (ไม่เหมือนกับพวกโปรเตสแตนต์) พวกนี้ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นแล้วก็พยายามชักจูงประชาชนที่อยู่ใกล้เคียงให้เข้ารีต²⁰¹

คณะหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนต์พวกแรกได้เดินทางมาถึงประเทศสยามเมื่อ พ.ศ.2371 ต่อมา พ.ศ.2376 ได้เข้ามาอีกกลุ่มหนึ่ง ถึงตอนปลายรัชสมัยจึงมีหมอสอนศาสนานิกายนี้เข้ามาตั้งเผยแพร่อยู่ถึง 3 คณะ เป็นชาวอเมริกันทั้งหมด นอกจากกิจกรรมการสอน แปลคัมภีร์เป็นภาษาไทยและพิมพ์แจกจ่ายแล้ว พวกนี้ยังได้ทำการรักษาโรคภัยไข้เจ็บและตั้งโรงเรียนสอนหนังสืออีกด้วย²⁰²

รัชกาลที่ 3 ไม่กีดกัน ยืนยันว่าขออย่าให้พวกหมอสอนศาสนากระทำการใด ๆ เกินขอบเขตไปนัก หนึ่งการที่บรรดาข้าราชการแสดงท่าทีเป็นมิตรกับพวกหมอสอนศาสนา ก็เนื่องมาจากความนิยมชมชอบในวิทยาการสมัยใหม่ของตะวันตก ที่พวกหมอสอนศาสนานำเข้ามา เช่น เจ้าพระยาพระคลังได้แสดงความคิดเห็นออกอย่างเปิดเผยว่า อยากจะให้ผู้ที่เดินทางเข้ามาเป็นนักพฤกษศาสตร์ นักเคมี นักมานุษยวิทยา และนักโลหะวิทยาที่มีความชำนาญ พวกหมอสอนศาสนาที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในรัชกาลที่ 3 ได้นำเอากิจการแพทย์แผนตะวันตก การพิมพ์ และวิชาการทางเทคนิคหลายอย่างเข้ามาเผยแพร่ด้วย บางคนได้เข้าร่วมมือกับขุนนางและเจ้านายจัดพิมพ์หนังสือภาษาไทยขึ้น รวมทั้งช่วยจัดพิมพ์พระราชกำหนดกฎหมายต่าง ๆ ทั้งช่วยสอนภาษาต่างประเทศ ให้ความช่วยเหลือในการจัดตั้งโรงพิมพ์ ช่วยการแปลตำราภาษาต่างประเทศ และร่วมมือในกิจการอื่น ๆ อีกมากมาย²⁰³

นายแพทย์แบรดเลย์ ชาวอเมริกัน มีบทบาทสำคัญในการนำการพิมพ์หนังสือเข้ามาสู่สยาม เขาเป็นคนแรกที่ทำกรผ่าตัดในประเทศนี้ และหลังจากที่ทดลองล้มเหลวมาหลายปี เขาก็ใช้วิธีขึ้นป้องกันใช้ทรัพย์สินสำเร็จในปี พ.ศ.2383 หนังสือพิมพ์ของเขาเป็นหนังสือพิมพ์ฉบับแรกในสยาม เขาได้เป็นผู้พิมพ์พระราชบัญญัติห้ามการค้าฝิ่นขึ้นเป็นครั้งแรก และเขาใช้เวทีหนังสือที่เขาเป็นเจ้าของในการรักษาผลประโยชน์ของสยามในด้านความสัมพันธ์กับอังกฤษและฝรั่งเศสหลายปีก่อนที่เขาจะเสียชีวิตในปี พ.ศ.2416 เขาได้พิมพ์จดหมายเหตุชื่อ “ปฏิทินบางกอก”

201 Pallegoix. เรื่องเดิม. หน้า 310-314.

202 The Bangkok Calendar. หน้า 332-355 และ 340.

203 เวลลา. เรื่องเดิม. หน้า 65.

204 วิลเลียม แบรดเลย์ เขียน เก่งกาจ งามขจรวิวัฒน์ และคณะ แปล. สยามสามสมัยจากสายตาทอมอบรัดเล. ธรรมสารการพิมพ์. 2527. หน้า 15-16.

205 เรื่องเดิม. หน้า 69.

(The Bangkok Calendar)²⁰⁴ หมอบรัดเลย์ได้บันทึกไว้ว่าในช่วงปีแรกที่เรายูในสยาม โรงหมอของเรารักษาคนไข้ที่มีอายุตั้งแต่ 10 ขวบไปจนถึง 100 ปี เป็นจำนวนกว่า 3,500 คน จากทะเบียนประวัติคนไข้พบว่า มีโรคภัยไข้เจ็บ 180 ชนิด ที่ป่วยกันเป็นประจำก็มีฝี แผลเป็นหนอง พุพอง และโรคตา²⁰⁵ ฝีทรพิษนี้ระดับปีละ 3-4 เดือนไม่มีเว้น ได้คร่ำชีวิตชาวสยามปีละมากมาย โรคอื่น ๆ เมื่อเทียบกันแล้วก็ยังไม่ร้ายเท่าครั้งหนึ่งของฝีดาษ ช่วงเวลาที่ระบาดคือ พฤศจิกายนถึงกุมภาพันธ์ เกือบทุกคนรอบครัวที่อยู่ที่นี่มาหลาย ๆ ปีเป็นต้องมีใครในบ้านถูกคร่ำชีวิตไปด้วยโรคนี้อย่างน้อย 2-3 คนเสมอ ราษฎรส่วนใหญ่เลยถูกโรคนี้อ้างผลาญมาแล้วทั้งนั้น ปี พ.ศ.2381 เป็นปีที่ฝีดาษระบาดร้ายแรงมากในบางกอก คินหนึ่งข้าพเจ้าแวบคิดว่า การปลูกฝีน่าจะเป็นคุณูปการแก่ผู้คนเหล่านั้นในขณะที่ยังไม่มีวัคซีน การปลูกฝีเป็นการเพาะเชื้อชนิดอ่อน ๆ เข้าไปในร่างกายที่แข็งแรงดี เพื่อให้เกิดอาการไข้ชนิดน้อย ส่วนการฉีดวัคซีนนั้นเป็นการใช้เชื้อฝีดาษวัวมาสร้างภูมิต้านทานโรคฝีดาษ หมอบรัดเลย์ได้เขียนคู่มือการป้องกันไข้ทรพิษแจก อบรมหมอสยามให้เข้าใจศิลปแห่งการปลูกฝี และได้พิมพ์คู่มือการผดุงครรภ์ในปี พ.ศ.2386 และพิมพ์คู่มือการฉีดวัคซีนเมื่อ พ.ศ.2387²⁰⁶

หมอบรัดเลย์มีบ้านพักอยู่ที่ปากคลองบางหลวงธนบุรี ได้บันทึกถิ่นฐานชาวยุโรปในละแวกนี้ไว้ว่า สมัยที่ข้าพเจ้าถึงสยามในปี พ.ศ.2387 มีบริษัทการค้าชาวยุโรปอยู่แห่งเดียว คนพากันเรียกว่า “แฟกตอรี” ของ นายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ นายเจมส์ เฮย์ เป็นหุ้นส่วน นายฮันเตอร์สืบเชื้อสายมาจากพ่อค้าชาวสกอตที่ร่ำรวยมาจากการค้าเหล้ารัมและยาสูบระหว่างอเมริกากับยุโรป นายฮันเตอร์ตั้งใจบางกอก จึงปลูกบ้านอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาในปี พ.ศ.2367 ที่มีหลงเหลือร่องรอยให้เห็นอยู่บ้างว่าเคยมีชาวยุโรปอยู่ ก็มีเพียงชุมชนของพวกลูกครึ่งโปรตุเกสที่แซนตาครุส และนายฮันเตอร์ก็ได้ตั้งบ้านเรือนในเขตของชาวต่างชาติกับพวกโปรตุเกส บ้านของเขาหลังใหญ่ก่อด้วยอิฐและเป็นบ้านแบบยุโรปหลังแรกในเมืองนี้²⁰⁷

204 วิลเลียม แบริดเลย์ เขียน เก่งกาจ งามขจรวิวัฒน์ และคณะ แปล. สยามสามสมัยจากสายตาหมอบรัดเลย์. ธรรมสารการพิมพ์. 2527. หน้า 15-16.

205 เรื่องเดิม. หน้า 69.

206 เรื่องเดิม. หน้า 132-136 และ 142.

207 เรื่องเดิม. หน้า 81 - 83.

นายฮันเตอร์พ่อค้าชาวอังกฤษ ทำตัวเป็นมิตรและเป็นทีปรึกษาของรัชกาลที่ 3 อยู่สอง ทศวรรษจนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์แบบไทย ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไม่พอพระทัยที่เขาแสดงความอหังการกับการละเมินกฎหมายฝิ่นอยู่หลายครั้ง พระองค์จึง ทรงกริ้วและรับสั่งขับไล่นายฮันเตอร์ออกไปจากราชอาณาจักร²⁰⁸ ดังปรากฏในพงศาวดารว่า ในปี มะโรง ปลายปีนั้น (พ.ศ.2388) มีเหตุเกิดขึ้นด้วยหันแตร์อังกฤษ ซึ่งเป็นหลวงอาวุธวิเศษ ประเทศพานิช เข้ามาตั้งค้าขายอยู่ที่กรุง เขากำปั่นไฟเข้ามาขายลำ 1 คิดราคา 2,000 ชั่ง เจ้า พนักงานไม่ซื้อ หันแตร์พูดหยาบช้าว่า ในหลวงรับสั่ง ถ้าเจ้าพนักงานไม่ซื้อจะเอาเรือไปผูกไว้ที่ หน้าตำหนักน้ำ ทรงทราบก็ขัดเคือง ให้ไล่หันแตร์ไปเสียไม่ให้อยู่ในบ้านเมือง หันแตร์ออกไปจึง พูดอวดว่า จะออกไปฟ้องต่อคอเวอนเมนต์อังกฤษ จะให้กำปั่นรบเข้ามาชำระความ²⁰⁹

ความก้าวร้าวของหันแตร์ ทำให้รัชกาลที่ 3 ทรงชังพวกฝรั่งไปด้วย ดังปรากฏในบันทึก ของฝรั่งที่มากับคณะทูตอังกฤษเพื่อเจริญไมตรีกับสยามเมื่อ พ.ศ.2393 ว่า พระองค์ (รัชกาล ที่ 3) ได้เคยทรงรักใคร่ชอบพอชาวอังกฤษเป็นอย่างมาก แต่ในระยะ 2-3 ปีหลังนี้ พระองค์ได้ ทรงแสดงความเป็นศัตรูต่อชาวต่างประเทศอย่างหนักพอ ๆ กับที่เคยทรงเป็นมิตร ข้าพเจ้าเชื่อว่ การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้เนื่องมาจากความประพุดิอันเลวทรามของพ่อค้าอังกฤษสำคัญคนหนึ่ง ที่ อยู่ในกรุงเทพฯ บุคคลผู้นี้ได้ทำให้พระองค์ทรงพระพิโรธเพราะเขาได้พยายามบีบบังคับรัฐบาล สยามอย่างไม่เป็นธรรมให้ซื้อเรือกำปั่นลำหนึ่งด้วยราคาอันแพงลิบลัว ตั้งแต่ได้เกิดการทะเลาะ เบาะแว้งกันครั้งนั้นแล้ว ฐานะของชาวต่างประเทศได้ทรุดลงไปเป็นอันมาก และเท่าที่ได้รับฟัง เรื่องราวจากพวกอังกฤษเท่านั้น ข้าพเจ้าก็สามารถกล่าวได้ว่า พวกเขามีความประพุดิเลวทราม เหลือเกิน หากข้าพเจ้าได้รับฟังเรื่องราวจากองค์พระเจ้าแผ่นดินโดยตรง ข้าพเจ้าอาจต้องหลุด อดอะไรรุนแรงยิ่งไปกว่านี้²¹⁰

นอกจากความขัดแย้งนี้แล้ว ในระยะ 2 ปีตอนปลายรัชสมัย รัชกาลที่ 3 ทรงมีเรื่องมีราว กับคณะหมอสอนศาสนา เนื่องจากหลักธรรมบางข้อขัดกันและเรื่องการพิมพ์ ตลอดจนจนการนำ หนังสือขัดกับหลักพระพุทธศาสนาเข้ามาในราชอาณาจักร แต่ก็มีได้ทำให้ชาวไทยวิตกว่าพระพุทธ ศาสนาจะต้องอยู่ในอันตราย เพราะคณะหมอสอนศาสนาประสบความสำเร็จน้อยเหลือเกิดในการ

208 เรื่องเดิม. หน้า 18.

209 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 279.

210 Sir James Brooke, Rajah of Sarawak. (London:1879) p. 221-222 อ้างไว้ ใน เวลา หน้า 241.

ชักนำให้คนไทยไปเข้ารับ ใน 27 ปีมีคนจีนเข้ารับไม่ถึง 27 คน และพวกที่ยอมเข้ารับก็มีแต่พวกที่ร่วมงานด้วยเท่านั้น²¹¹

การเปลี่ยนแปลงทางศาสนาที่สำคัญที่สุดคือ การปฏิรูปในวงการพระพุทธศาสนาซึ่งได้เริ่มในรัชกาลที่ 3 โดยเจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์ทรงมีความรู้ภาษา ศาสนา และวิทยาศาสตร์เป็นอย่างดี เจ้าฟ้ามงกุฎทรงสนพระทัยเรื่องความเป็นไปได้ของการพิมพ์และเครื่องกลไกต่าง ๆ ถึงขนาดเปิดโรงพิมพ์ในวัดบวรนิเวศ²¹²

จุดมุ่งหมายอันยิ่งใหญ่ในการปฏิรูปนั้น ก็เพื่อชำระล้างข้อวัตรปฏิบัติใด ๆ ที่ไม่ถูกต้องตรงตามพระวินัยบัญญัติในคัมภีร์ฝ่ายหินยาน การดำเนินตามจุดมุ่งหมายอันนี้ได้กระทำหลายวิธี เช่น แก้ไขระเบียบข้อบังคับของวัด เปลี่ยนแปลงการประกอบพิธีการต่าง ๆ ชำระพระคัมภีร์ให้ถูกต้อง และทำที่สุดก็คือชี้แจงแสดงหัวใจอันแท้จริงของพระพุทธศาสนา ความเคลื่อนไหวในการปฏิรูปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาครั้งนั้นมีใช้เพื่อให้ได้หลักธรรมอันบริสุทธิ์ และการปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีกรรมที่ถูกต้องแต่อย่างเดียว หัวใจของพระพุทธศาสนาที่ฝ่ายธรรมยุตได้ฟื้นฟูขึ้นมาขึ้นนั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงจากความมกมายไม่ได้เรื่องไปสู่ความมีเหตุมีผล และพระธรรมยุตมิได้มุ่งปฏิบัติธรรมเพื่อความรอดพ้นเฉพาะตนเอง แต่จะต้องสั่งสอนพุทธศาสนิกชนให้รอดพ้นด้วย²¹³

ศิลป สถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม การลงรักปิดทอง การจัดดอกไม้ การสลัก ลวดลาย การทำเครื่องถม การทอผ้า การเจียรระโนและการประดับเพชรพลอย รุ่งเรืองมากในหมู่ผู้ดีมีตระกูล โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เป็นศิลปะที่นิยมยกย่องแม้ในหมู่ประชาชนคนไทยชั้นต่ำ ยิ่งพวกผู้ดีที่มีความรู้ด้วยแล้ว ยิ่งชอบสละเวลาและเงินทองเข้าร่วมและสนับสนุนให้มีการสร้างผลงานทางวรรณกรรมให้มากขึ้น ดังนั้น หนังสือวรรณคดีชั้นดีจึงเป็นผลงานของพวกชนชั้นผู้ดีเสียเกือบทั้งสิ้น สำหรับชนชั้นสามัญส่วนมากนั้นไม่ได้รับการศึกษา และกลอนสดที่พวกเขาชอบเล่นชอบร้องกันก็ไม่ได้มีการบันทึกไว้เลย เจ้านายและขุนนางที่สำคัญบางท่านได้รวบรวมนักเขียนและให้การเลี้ยงดูเป็นอย่างดี นักเขียนเหล่านี้บางทีก็เขียนหนังสือของตัวเอง บางทีก็ร่วมมือกับเจ้านายของตนในการผลิตผลงานทางวรรณกรรม ด้วยเหตุฉะนั้นการจะพิจารณาว่าผลงานชิ้นใดเป็นของผู้ใดจึงเป็นการลำบาก ทำนองเดียวกับผลงานทางสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรม การ

211 Bowring, p.336. อ้างใน เวลลา. หน้า 67. และ Pallegoix. P.319 อ้างใน เวลลา หน้าเดิม.

212 แบรดเลย์. หน้า 113.

213 เวลลา. หน้า 72, 75.

ที่นักเขียนต้องพึ่งพาอาศัยพวกผู้ดีมีตระกูลเรื่อยมานั้น เนื่องจากสาเหตุที่ว่ารายได้จากการเขียนไม่เพียงพอที่จะดำรงชีพอยู่ได้ ข้อสำคัญที่สุดก็คือ การพิมพ์หนังสือเพิ่มจะเข้ามาสู่ประเทศสยาม และในตอนแรก ๆ ก็ยังไม่สู้จะแพร่หลายมากนัก พวกหมอสอนศาสนาอเมริกันเป็นผู้ตั้งโรงพิมพ์แห่งแรกในประเทศสยามโดยใช้ตัวพิมพ์อักษรไทย เมื่อปี พ.ศ.2379 อย่างไรก็ตาม การที่ได้มีการตั้งโรงพิมพ์ขึ้นมานั้นหาทำให้หนังสือวรรณคดีแพร่หลายไปถึงประชาชนทันทีทันใดไม่ มาแพร่หลายเขาก็เมื่อสิ้นสมัยรัชกาลที่ 3 ไปแล้ว²¹⁴

ก่อนเสด็จสวรรคตทรงมีรับสั่งว่า การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ต้อยตาให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้มันถือเลื่อมใสไปทีเดียว... เงินในพระคลังที่เหลือจับจ่ายใช้ราชการแผ่นดินมีอยู่ 40,000 ชั่ง ขอสัก 10,000 เกิดเพื่อบำรุงวัด...²¹⁵

2.5.5 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานพระนคร

สังฆนายกपालเลกัวซีได้รับรู้จดจำและบันทึกภาพ “บางกอก” เมืองหลวงของไทยในครั้งนั้นไว้ว่า บางกอก (กรุงเทพมหานครหรืออยุธยาหาดิลกราชธานี) ตั้งอยู่บนทั้ง 2 ฝั่งของแม่น้ำท่าจากทะเล 8 ลิเออ²¹⁶ ตัวเมืองแท้ ๆ มีลักษณะเป็นเกาะ มีความยาว 2 ลิเออโดยรอบ ล้อมด้วยกำแพงเชิงเทิน มีป้อมปราการเรียงรายเป็นระยะ ตัวเมืองตั้งอยู่ท่ามกลางสวนใหญ่ ประกอบด้วยพรรณพฤกษสีเขียวชะอุ่มอยู่ตลอดกาล มองแล้วงามตานัก มีเรือใหญ่และเรือสำเภาประดับธงทิวจอดเรียงรายอยู่ทั้ง 2 ฝั่งแม่น้ำ เราเห็นยอดนราศูล เจดีย์ ปราสาทสูงพุ่งขึ้นในท้องฟ้า เป็นแบบสถาปัตยกรรมอันน่าชม ประกอบภาพประติมากรรมด้วยกระเบื้องเคลือบหลากสี หลังคาเป็นชั้น ๆ ของโบสถ์วิหารทาทองและมุงกระเบื้องดินเผาเคลือบสีสะท้อนแสงดวงตะวัน มีเรือนแพนับพันบนแพไม้ไผ่เรียงรายเป็นสองแถวยาวเหยียด ซึ่งท่านจะเห็นได้ถนัดเมื่อล่องหรือทวนแม่น้ำ และมีเรือเล็กเรือน้อยอีกนับพันสัญจรไปมาอยู่มิได้ขาด ป้อมปราการนั้นทาสีขาวราวกับหิมะ ตัวเมืองอันประกอบด้วยป้อมและประตูเมืองหลายประตู ยอดนราศูลของพระที่นั่งอันเป็นทรงจตุรมุขกับอาคารต่าง ๆ แบบอินเดีย จีน และยุโรป การแต่งกายของชนนานาชาติ เสียงมโหรีปี่พาทย์เสียงร้องรำละคร อากาศเคลื่อนไหวของชีวิตที่คลาคล่ำอยู่ในเมืองใหญ่ ล้วนเป็นสิ่งที่ชาวต่างประเทศจะได้ประสบพบเห็นด้วยความแปลกตายิ่ง

214 เวลลา. หน้า 95, 96.

215 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. หน้า 370.

216 1 ลิเออบก = 4.448 กม., 1 ละเออททะเล = 5.556 กม.

ในเมืองหลวงไม่มีรถสักคันเดียว ต่างใช้เรือกันทั้งนั้น แม่น้ำและลำคลองแทบจะเป็นเส้นทางคมนาคมอย่างเดียว เว้นแต่ตอนใจกลางเมืองอันมีร้านค้าหรือตลาดเท่านั้นที่มีถนนปูด้วยอิฐแผ่นใหญ่ ๆ

สิ่งที่น่าสังเกตในบางกอกคือ พระบรมมหาราชวัง มีอาณาบริเวณกว้างใหญ่ ล้อมรอบด้วยกำแพง มีพื้นที่ราวหนึ่งในสี่ของลิแอดโดยรอบ ภายในเขตพระราชฐานนี้ปูพื้นหินอ่อนหรือหินแกรนิต มีหมวดทหารรักษาวังและปืนใหญ่ตั้งอยู่เป็นระยะ เราจะเห็นสิ่งก่อสร้างอันสวยงามไปด้วยภาพวาดและทาทองเป็นอันมากในที่ทั่วไป²¹⁷

จากภาพรวมซึ่งบันทึกโดยสังฆนายกบาลเลกัวซันนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้มีองค์ประกอบของการตั้งถิ่นฐานในเมือง ซึ่งแสดงถึงพัฒนาการเมืองในช่วงเวลานี้ ดังต่อไปนี้คือ

ก. การสร้างวัง - ศูนย์กลางการกระจายความเจริญ

จากการศึกษาผลงานวิจัย²¹⁸ พบว่า การสร้างวังในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ ได้สร้างวังใหม่ทางด้านเหนือเพียงวังเดียว คือ วังถนนพระอาทิตย์ วังที่ 2 (ปัจจุบันบางส่วนของวังเป็นโรงเรียนอัมพรไพศาล และบางส่วยังเป็นที่อยู่ของผู้สืบเชื้อสาย) โดยเป็นวังของพระเจ้าลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาคักติพลเสพ ส่วนวังทางด้านตะวันออกของพระนครนั้น มีการสร้างใหม่ 7 วัง โดยเป็นวังของพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 3 4 พระองค์ จำนวน 4 วัง อยู่ริมคลองคูเมือง คือ กลุ่มวังริมถนนเฟื่องนคร 2 วัง (ต่อมาเป็นกระทรวงมหาดไทย) วังริมคลองสะพานถ่าน 1 วัง (ต่อมาเป็นวัดราชบพิธ ในสมัยรัชกาลที่ 5) และวังริมคลองคูเมืองทางใต้ 1 วัง (ถนนราชินีในปัจจุบัน) และเป็นวังของพระเจ้าลูกเธอในกรมพระราชบวรฯ 1 วัง คือ วังสะพานเสี้ยว วังที่ 5 ริมคลองหลอดตรงวัดบูรณศิริ ว่าเดิมเป็นที่เสนาบดีกรมเมืองวังหน้า (เชื้อสายอยู่ต่อมา) และเป็นวังของพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 2 3 วัง คือ กลุ่มวังริมประตูสำราญราษฎร์ สำหรับด้านใต้ของพระนครมีการสร้างวังใหม่จำนวนมากที่สุดถึง 14 วัง โดยเป็นวังของพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 3 รวม 9 วัง ได้แก่ กลุ่มวังท้ายวัดพระเชตุพน 5 วัง และวังถนนสนามชัย วังที่ 3 และกลุ่มวังใกล้ป้อมมหากษี และป้อมมหาฤกษ์ (โรงเรียนราชินีบัดนี้) อีก 3 วัง เป็นวังของพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 2 2 วัง คือ วังถนนจักรเพชร (ปัจจุบันเป็นโรงเรียนสวนกุหลาบ) และวังสะพาน

217 Pallegoix. เรื่องเดิม. หน้า 55 - 57.

218 แฉ่งน้อย ตักดีศรี, ม.ร.ว. และคณะ. พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2525 หน้า 280-294. และ องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2534 หน้า 38-41.

หัวจรเข้ (ปัจจุบันเป็นกรมพลาศิการทหารบก) และเป็นกลุ่มวังริมถนนมหาชัยใกล้ประตูสะพาน
หัน 3 วัง ซึ่งรัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชดำริว่า “ด้วยที่ตรงนั้นเป็นทำนองด้านต้นทางที่จะไปสำเพ็ง
เห็นควรจะมีเจ้านายไปประทับอยู่เป็นประธาน” (ทั้งสามวังนั้นในสมัยรัชกาลที่ 5 รวมเป็นวัง
บูรพาภิรมย์วังเดียว)

จะเห็นได้ว่า วัง - ศูนย์กลางการกระจายความเจริญของพระนคร ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้
ได้ตอบรับกับกิจกรรมเศรษฐกิจการค้าทั้งในประเทศและระหว่างประเทศ ซึ่งมีความคึกคักมาก
อยู่ทางตอนใต้ของพระนคร โดยจะรวมตัวเป็นกลุ่ม ๆ ทางด้านตะวันออกและด้านใต้ของพระนคร

ข. วัด - ศูนย์กลางชุมชน²¹⁹

ถึงแม้ว่าสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ จะได้ชื่อว่าการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมากที่สุด ทั้งใน
กรุงเทพฯ และหัวเมืองนั้น พบว่ามีวัดที่สร้างขึ้นใหม่ภายในเขตพระนครเพียง 6 วัด โดยเป็นวัด
ที่รัชกาลที่ 3 ทรงสร้าง คือ วัดเทพธิดาราม และ วัดราชนัดดาราม และเป็นวัดที่เจ้านายทรงสร้าง
3 วัด คือ วัดมหรณพาราม วัดบวรนิเวศวิหาร และวัดรั้งชีสุทธาวาส (ในรัชกาลที่ 6 ให้ยุบรวม
กับวัดบวรนิเวศวิหาร) และเป็นวัดที่ขุนนางสร้าง 1 วัด คือ วัดสิริอัมมาตยาราม (ในรัชกาลที่ 5
พระราชทานนามใหม่ว่า วัดบูรณศิริมาตยาราม)

วัดที่สร้างขึ้นใหม่บริเวณรอบนอกพระนครในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ พบว่า มีการสร้างวัด
จำนวนมากที่สุดทางด้านใต้ และด้านตะวันออกเฉียงใต้นอกพระนครทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา
โดยเป็นวัดหลวง จำนวน 4 วัด คือ วัดกัลยาณมิตร วัดประยูรวงศาวาส วัดอนงคาราม และวัด
ไตรมิตร (วิทยาราม) เป็นวัดราษฎร์ 4 วัด คือ วัดใหม่ยายแพ่ง วัดตึก วัดจางวางดิส และวัด
จางวางพ่วง

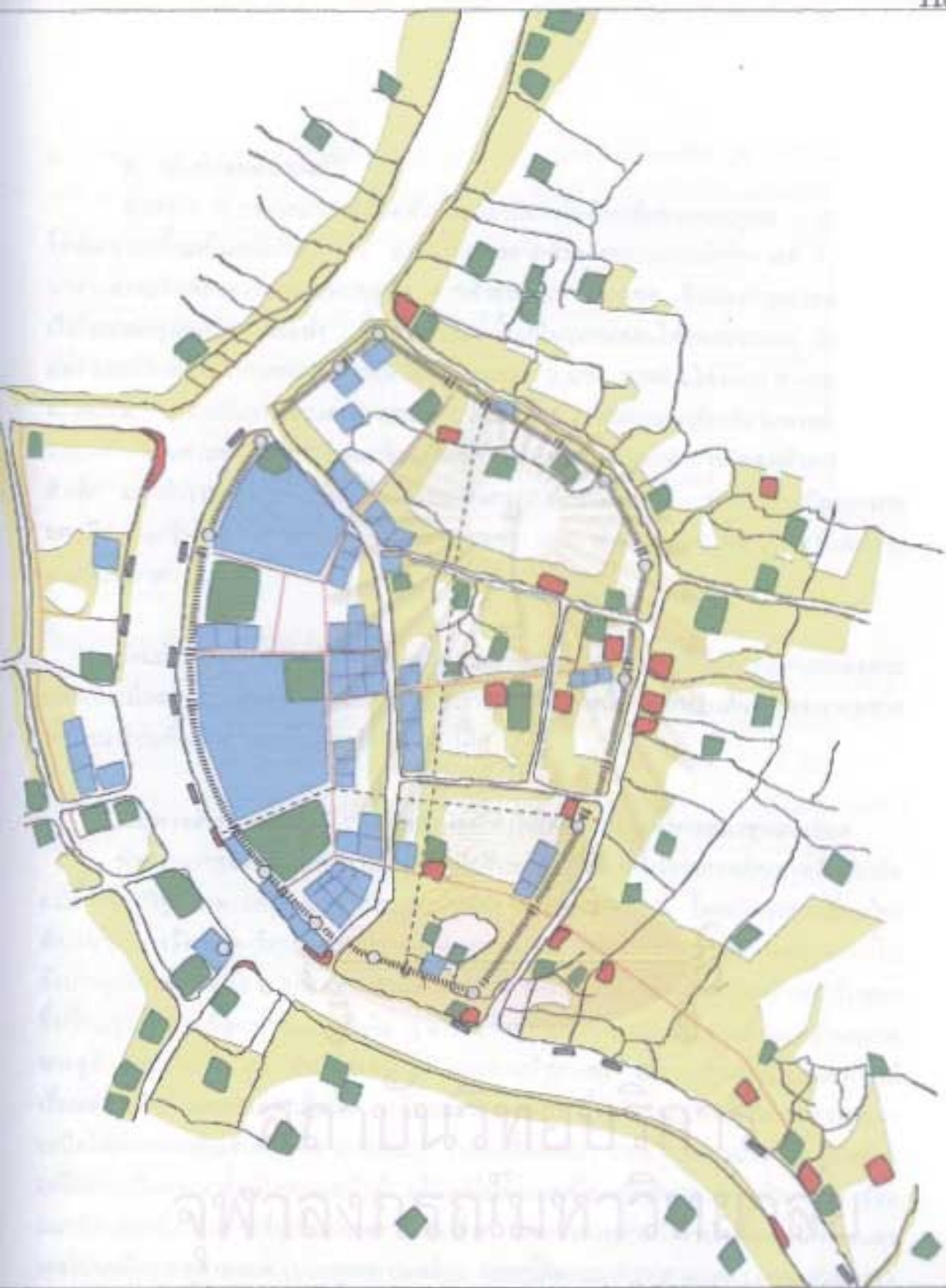
ด้านตะวันตกนอกพระนคร มีการสร้างวัดเพียงวัดเดียว

ด้านเหนือนอกพระนคร มีการสร้างวัดเพียง 2 วัด

จะเห็นได้ว่า ศูนย์กลางชุมชน - วัด นี้ได้แพร่กระจายลงมาทางด้านใต้และด้านตะวันออก
และตะวันออกเฉียงใต้รอบนอกพระนคร อันเป็นเครื่องชี้สำคัญประการหนึ่ง ชุมชนเมืองได้ขยาย
ตัวไปตามทิศทางของศูนย์กลางเหล่านั้น

อนึ่ง ศาสนสถานในศาสนาอิสลาม คริสตศาสนา และศาลเจ้านั้นมิได้มีการสร้างใหม่ใน
รัชกาลนี้แต่อย่างใด

219 องค์ประกอบทางกายภาพฯ 2534. หน้า 68-73.

วิชาการวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ 3 การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2367-2394

- วัง สถานที่ราชการ
- วัด สถานศึกษา
- ตลาด
- ชุมชนที่อาศัย
- ที่ไถ่จวน

- แม่น้ำลำคลอง
- ถนนปูอิฐ
- ทางเดินคน
- กั้นเขต, ประตูเมือง
- บ่อน้ำ
- ท่อเรือ

0 100 300 500 M.

ค. เส้นทางคมนาคม²²⁰

ส่วนต่าง ๆ ของพระนครได้ติดต่อเชื่อมโยงถึงกันได้ด้วยเส้นทางคมนาคม - ทางน้ำ ซึ่งได้พัฒนามาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 และจากการขยายตัวของชุมชนในสมัยรัชกาลที่ 3 อันเนื่องมาจากความคึกคักของกิจกรรมเศรษฐกิจ การค้าขายกับต่างประเทศ จึงเกิดการขยายตัวของท่าเรือในแหล่งชุมชนอีกหลายแห่ง ซึ่งเป็นท่าเรือที่ตั้งอยู่ในชุมชนตอนใต้ของพระนคร จำนวน 4 แห่ง และเป็นท่าเรือในชุมชนทางด้านเหนือของพระนคร 2 แห่ง ทางด้านใต้ได้แก่ ท่าราชวงศ์และท่าวัดเกาะ ภายในแหล่งชุมชนใหญ่ของชาวจีนสำเพ็ง ทำดินแดงเป็นท่าเรือตรงข้ามกับท่าราชวงศ์ เป็นย่านที่ชุมชนชาวจีนและอินเดียอยู่กันอย่างหนาแน่นและทำการติดต่อค้าขายกับย่านสำเพ็ง และท่ากรมเจ้าท่าซึ่งอยู่ใกล้ปากคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านใต้ ทางด้านเหนือของพระนครมีท่าเรือสร้างใหม่ 2 แห่งคือ ท่าวัดสามพระยา และ ท่าปากคลองบางลำภู (ซึ่งต่อมากลายเป็นตลาด)

ถึงแม้ว่าเส้นทางคมนาคมทางน้ำจะมีความสำคัญสูงมาก และทำให้ภาพลักษณ์ของพระนครเป็นเมืองน้ำ-เวนิสตะวันออกในสายตาของชาวต่างประเทศนั้น พบว่าเส้นทางคมนาคมทางบกมีแนวโน้มที่จะมีความสำคัญมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ

เส้นทางสัญจรทางบก²²¹ : ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการแพร่ขยายของชุมชนเมือง

พัฒนาการของถนนในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งได้พัฒนามาจากการเป็นทางเดินดินอัดแน่น หรือปูอิฐเรียงตะแคงแบบกรุงศรีอยุธยาในสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 โดยมีโครงข่ายเชื่อมโยงชัดเจนระหว่างวังหลวง-วังหน้า ซึ่งเป็นศูนย์กลางพระนคร และจากส่วนศูนย์กลางพระนครนี้ไปยังประตูเมืองด้านเหนือ ณ บริเวณชุมชนแขกตานี วัดทองปู้ และไปยังประตูเมืองด้านตะวันออก ซึ่งเชื่อมศูนย์กลางเมืองเข้ากับย่านสำคัญ ๆ ต่าง ๆ คือ ย่านตลาดเสาชิงช้า ย่านตีทอง ย่านตลาดประตูผี ย่านบ้านพานถม ย่านบ้านดอกไม้ และย่านบ้านบาตร และจากศูนย์กลางเมืองทางใต้เชื่อมต่อไปยังย่านคนจีนที่สำเพ็งนั้น มาในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ ได้มีการเชื่อมโยงพระนครในแนวเหนือใต้ด้วยถนนอีกเส้นหนึ่งคือ ถนนตะนาว (ถนนเฟื่องนคร) จากประตูถนนเฟื่องนครทางด้านเหนือผ่านเมืองลงมาตัดกับถนนเสาชิงช้า แล้วเลยไปตัดถนนบ้านหม้อจนจรดประตูบ้านหม้อ ส่วนถนนอีกเส้นหนึ่งเป็นการเชื่อมโยงในแนวตะวันออกคือ ต่อจากถนนท้ายวังตรงไปตัดถนนเฟื่องนครเลยไปจนถึงประตูสามยอด (ประตูสะพานเหล็ก) ถนนนี้คือถนนประตูสามยอด (ถนนเจริญกรุง)

220 เรื่องเดิม. หน้า 108-117.

221 ม.ร.ว.แตงน้อย. เรื่องเดิม. หน้า 40-129.

ซึ่งจะผ่านชุมชนมอญบริเวณสะพานมอญ ตลาดสามยอด ชุมชนเขมรคลองโองอ่าง ซึ่งตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 รวมทั้งชุมชนลาวที่ตั้งถิ่นฐานในรัชกาลที่ 3 นี้ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ซึ่งเป็นเสนาบดีคนสำคัญยิ่งท่านหนึ่งในสมัยนี้

ในพื้นที่ว่างระหว่างถนนประตูสามยอด และถนนบ้านหม้อ (หรือถนนบ้านญวน) นี้ ได้มีวังสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 3 นี้ จำนวน 4 วังคือ วังบ้านหม้อริมคลองคูเมือง และ วังถนนมหาชัยริมคลองโองอ่าง อีก 3 วัง

ส่วนพื้นที่ว่างระหว่างคลองคูเมืองกับถนนเฟื่องนคร และคลองหลอดกับถนนเสาชิงช้านั้น มีการสร้างวังในรัชกาลนี้ 3 วังคือ วังถนนเฟื่องนคร วังเหนือกับวังใต้ และวังริมคลองสะพานถ่าน โดยสร้างเรียงต่อกันมาจากวังริมสะพานข้างโรงส้วมใต้

นอกจากนี้ ได้มีการสร้างวังเรียงตามแนวถนนเสาชิงช้าฝั่งใต้มาจนจดป้อมมหุหลวง ใกล้กับประตูสำราญราษฎร์

จะเห็นได้ว่า เส้นทางสัญจรทางบกได้มีความสำคัญเพิ่มมากขึ้น ได้เปิดพื้นที่ให้มีการตั้งศูนย์กลางของถิ่นฐานได้กว้างขวางขึ้น อันเนื่องมาจากพื้นที่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองคูเมือง ซึ่งเป็นที่สำหรับวังหลวง วังหน้า และวังต่าง ๆ คงจะเต็มไปด้วยสิ่งปลูกสร้างแล้ว จึงได้ขยายส่วนของศูนย์กลางเมือง (วังต่าง ๆ) ลงมาทางทิศตะวันออก และทิศตะวันออกเฉียงใต้ อันเป็นบริเวณที่คึกคักไปด้วยย่านชุมชน ย่านการค้า และย่านการผลิตต่าง ๆ ซึ่งได้ก่อตัวมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ได้แก่ ชุมชนมอญ ชุมชนลาว เขมร ญวน จีนบ้านหม้อ จีนสำเพ็ง ทางด้านใต้ และเขตด้านทิศเหนือ เขมรคลองโองอ่างทางด้านทิศตะวันออก รวมทั้งชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น ชุมชนบริเวณบ้านเจ้าพระยาบดินทร์เดชา และ บ้านลาวสามยอด ณ บริเวณปลายสุดของถนนประตูสามยอด ฝั่งนอกพระนคร

สำหรับตลาดและวัดนั้น ไม่พบว่ามี การขยายตัวอันเนื่องมาแต่เส้นทางสัญจรทางบกสายใหม่แต่อย่างใด

ง. ถิ่นฐานพักอาศัย

พบว่าถิ่นฐานพักอาศัยของพระบรมวงศานุวงศ์ในรัชกาลนี้ ได้เกาะกลุ่มกันอยู่อย่างหนาแน่นในพื้นที่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองคูเมืองฝั่งตะวันออกทั้งสองฝั่ง รวมทั้งได้มีการสร้างวังใหม่ทางด้านตะวันออกและด้านใต้ ภายในพระนคร

ส่วนถิ่นฐานพักอาศัยของเหล่าขุนนาง-เสนาบดีคนสำคัญ ๆ ได้มีกระจายตัวทั้งภายใน และนอกพระนครในหลายบริเวณ กล่าวคือ ริมคลองคูเมือง ริมสะพานช้างโรงสี ริมถนนบ้าน ตะนาวใกล้วัดมหรณพาราม หน้าวัดเลียบภายในเขตกำแพงพระนคร ปากคลองตลาด (โรงเรียน ราชินีปัจจุบัน) เชิงสะพานมอญ

สำหรับบริเวณนอกพระนครด้านตะวันตก (ธนบุรี) บ้านเสนาบดีจะกระจายตัวไปอยู่ใกล้ วัดกัลยาณมิตร วัดประยูรวงศาวาส และวัดระฆังโฆสิตาราม

บริเวณรอบนอกพระนครด้านตะวันออกตั้งแต่คลองโอ่งอ่าง-บางลำพู ออกไปนั้น มีการ ตั้งถิ่นฐานพักอาศัยของเสนาบดี คือ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ซึ่งได้รับพระราชทานบ้านให้พำนัก อยู่ครั้งสุดท้ายที่ริมคลองโอ่งอ่างด้านตะวันออก บริเวณระหว่างเชิงสะพานหันกับบ้านดอกไม้ ส่วน เสนาบดีกลุ่มที่มีความสำคัญมากในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นบุคคลในตระกูลขุนนางนั้น ได้ตั้ง ถิ่นฐานพักอาศัยอยู่ฝั่งธนบุรี ตั้งแต่ปากคลองบางกอกใหญ่ บริเวณวัดกัลยาณมิตร วัดประยูร วงศาวาส ลงมาตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงบริเวณวัดอนงคาราม และวัดพิชัยญาติการาม

ชุมชนชาวต่างประเทศนั้นเป็นไปตามธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ กำหนดให้อยู่นอกกำแพงเมือง และมักจะเป็นด้านใต้ของพระนครที่เป็นทางเข้ามาจากทะเล ดัง นั้นที่ตั้งของกงสุลต่างประเทศ บ้านพักทูต บ้านหมอสอนศาสนา พ่อค้า และราษฎรชาวต่าง ประเทศทั้งชาวตะวันตกและตะวันออกนั้น ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดหาที่อยู่ให้ ณ บริเวณริมแม่น้ำ เจ้าพระยาทั้งสองฝั่ง เช่น บริเวณกุฎีจีนใกล้คลองบางกอกใหญ่ ที่ริมแม่น้ำในบริเวณต่าง ๆ เช่น ใกล้วัดประยูรวงศาวาส และใต้วัดตลาดน้อยบริเวณตรอกกัปตันบุช และแถบสี่พระยา ส่วนชาว ตะวันออกอันได้แก่ เขมรและญวน ที่นับถือคริสตศาสนา มักจะโปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ริมแม่น้ำทางด้านเหนือของพระนคร ซึ่งมีวัดคอนเซ็ปชันมาแต่ก่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนชาว ตะวันออกที่นับถือพุทธศาสนา เช่น ญวน เขมร และทวาย โปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนทางตอน ใต้ของพระนครบริเวณที่เรียก คอกกระบือ

จะพบว่า บ้านพักราชทูต (บริติชแพคตอรี) และบ้านหมอบรัดเลย์ ตั้งอยู่ ณ บริเวณ โปสตัดชานดาครุชใกล้กับบ้านเรือนของเสนาบดีตระกูลขุนนาง ส่วนบ้านพักมิชชันนารีคณะเรเวอร์ เรนต์ ยอนสัน ตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามของแม่น้ำนอกกำแพงพระนครใกล้กับประตูบ้านหม้อ ส่วน มิชชันนารีคณะเรเวอร์เรนต์ รอบินสัน อยู่ถัดลงไปทางตอนใต้ของตลาดน้อยใกล้กับโรงสวดของ คณะแบปติสต์ บ้านหมอแมททูน มิชชันนารีชาวอเมริกัน อยู่บริเวณกุฎีจีน ริมคลองบางกอกใหญ่

ชุมชนไทยริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองฝั่ง ซึ่งอยู่ริืออยู่แพมาตั้งแต่ปากคลองบางลำภูลงมาทางใต้ในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 นั้น ได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นทางด้านใต้ตั้งแต่ปากคลองตลาดลงมา ส่วนชุมชนจีนสำเพ็งได้ขยายตัวลงมาทางใต้จนถึงตลาดน้อย

จากหลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วทั้งหมด อาจประมวลได้ว่าศูนย์กลางเศรษฐกิจของพระนครในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่แสดงความคึกคักของเมืองจากกิจกรรมต่าง ๆ และสภาพแวดล้อมกายภาพของชาวไทย จีน และชาวตะวันตกนั้น จะอยู่ทางตอนใต้ของพระนคร ขณะที่ศูนย์กลางการปกครองทั้งของพระนครและประเทศจะอยู่บริเวณพระบรมมหาราชวัง พระบรมราชวัง และวังต่าง ๆ ที่เกาะกลุ่มอยู่ริมคลองคูเมือง โดยมีการโยงใยกับเนื้อเมืองที่กว้างใหญ่ของถิ่นฐานของ ‘นาย-ไพร่’ ชาวไทย ชาวจีน ชาวมุสลิม ชาวมอญ ชาวลาว ซึ่งประกอบอาชีพต่าง ๆ ทั้งในภาคการผลิต การค้า และการใช้แรงงาน ซึ่งได้กระจายตัวอยู่เต็มพื้นที่ในกำแพงพระนคร และแพร่กระจายออกสู่บริเวณนอกพระนครไปตามเส้นทางคมนาคมทางน้ำ โดยมีวัด ศาลเจ้า มัสยิด เป็นศูนย์กลางของจิตวิญญาณ และมีตลาดน้ำ-ตลาดบก เป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจและชีวิตชุมชน.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 3
วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์
ภายใต้เศรษฐกิจรูปแบบการค้าเสรี
(Market Economy)

3.1 กรุงรัตนโกสินทร์ในยุคเริ่มต้นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 4
(พ.ศ.2394 - 2411)

การเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญที่มีผลต่อการพัฒนาเมืองของกรุงรัตนโกสินทร์นั้นได้เกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการทำสนธิสัญญาเบาริง สนธิสัญญานี้ได้เปลี่ยนแปลงลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพภายใต้ระบบเศรษฐกิจประเพณีดั้งเดิม (Traditional Economy) และรูปแบบเศรษฐกิจบัญชาการ (Command Economy) มาเป็น เศรษฐกิจการค้าการผลิตเพื่อขายภายใต้ระบบตลาดเสรี (Market Economy) ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตแบบขนานนำมาเป็น 'คนบก' ซึ่งผูกพันกับถนนและสิ่งอำนวยความสะดวก ตลอดจนเทคนิควิทยาการใหม่ๆ ที่ถูกนำเข้ามาอย่างต่อเนื่องโดยพ่อค้า ทูต มิชชันนารี ชาวตะวันตกทั้งหลาย

การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการสถาปนาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็น "พระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ 2" ใน พ.ศ.2394 เป็นที่ชื่นชมยินดีกันอย่างมากโดยเฉพาะในหมู่ชาวต่างประเทศ ดังปรากฏในหนังสือพิมพ์ 'สเตรทส์ ไทมส์' (Straits Times) ว่า ".....เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ให้ความหวังอันยิ่งใหญ่แก่ประชาชนชาวสยาม และเป็นที่น่าสนใจแก่ประชาชาติภายนอก...."¹ เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นคนไทย "หัวใหม่" รุ่นแรกที่สนใจศึกษาเล่าเรียนภาษาต่างประเทศ ยอมรับความสำคัญของวิทยาการตะวันตก ทรงมีชั้นดีธรรมทางศาสนา มีความคิดก้าวหน้าทันสมัย

อนึ่ง การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงผนวชอยู่นานถึง 27 ปีก่อนการขึ้นครองราชย์นั้น เป็นผลดีหลายประการกล่าวคือ พระองค์ได้เสด็จจรดงค์ไปตามเมืองต่าง ๆ ซึ่งเป็นประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดี ทรงพบศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหง และศิลาจารึกหลักที่ 4 ของพระมหากษัตริย์ราชินีที่เมืองสุโขทัย เมื่อ พ.ศ.2375 และในฐานะพระสงฆ์พระองค์ได้รับประโยชน์นานาประการ เช่น ทรงมีแวดวงการติดต่อกับบุคคลต่าง ๆ

---

1 William Bradley. "The Accession of King Mongkut", Journal of the Siam Society, IV. Part 1 (Jan. 1967), p. 153.

ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ทรงคบค้าสมาคมอย่างใกล้ชิดกับบาทหลวงคาทอลิกและมิชชันนารีอเมริกัน ทรงศึกษาภาษาละตินกับบาทหลวงปัลเลอกัวซ์ (pallegoix) และศึกษาภาษาอังกฤษกับศาสตราจารย์ เจสซี คาสเวล การที่พระองค์ทรงเรียนรู้ภาษาต่างประเทศนั้นก็เพื่อเป็นทางนำไปสู่การศึกษาวิทยาการตะวันตกแขนงต่าง ๆ ต่อไป ด้วยเป็นระยะเวลาที่มหาอำนาจตะวันตกเริ่มขยายอิทธิพลเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในประเทศไทย² เจ้าฟ้ามงกุฎทรงสนพระทัยด้านดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และคณิตศาสตร์ ตลอดจนเรื่องความเป็นไปได้ของการพิมพ์และเครื่องกลไกต่าง ๆ ถึงขนาดเปิดโรงพิมพ์ในวัดบวรนิเวศ³ และทรงศึกษาสถานการณ์ของโลกและประเทศใกล้เคียงจากหนังสือพิมพ์ภาษาต่างประเทศที่ส่งมาจากฮ่องกง สิงคโปร์ และปีนัง นอกจากนี้ การเสด็จจตุรงค์ไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้พระองค์ได้ทรงเห็นสภาพบ้านเมือง รู้จักความเป็นอยู่ทุกข์สุขของราษฎร และการที่ได้ทรงพบปะสนทนาติดต่อกับชนทุกชั้นทุกประเภทนี้นั้น นับเป็นการเตรียมพระองค์อย่างดีสำหรับการปกครองประเทศในเวลาต่อมา⁴

3.1.1 การเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากสนธิสัญญาเบาริง

การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในรูปแบบประเพณี มาเป็นเศรษฐกิจการค้าเสรีของไทยนั้น มีสาเหตุหลักมาจากความพยายามของประเทศคู่ค้าชาติตะวันตกของไทย ที่ไม่สามารถจะทำการค้าขายได้โดยตรงอย่างเสรีกับผู้บริดภคทั้งหลายในพระนคร และตลอดดินแดนสยาม โดยจะต้องผ่านพ่อค้าคนกลางของรัฐเสมอ ยังความไม่สะดวกและผลกำไรที่ได้ไม่เต็มที่ ความพยายามในการเจรจาต่อรองเหล่านี้ได้มีมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 (ตั้งได้กล่าวในบทก่อน) และได้บรรลุความสำเร็จในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ กล่าวคือ

‘เมื่อครั้งแผ่นดินกรุงธนบุรี กัปตันเล็กอังกฤษได้อาปนินดาบศิลาเข้ามาถวายครั้งหนึ่ง ครั้นรัชกาลที่ 1 กัปตันเล็กได้นำพระแสงกระบี่เข้ามาถวายครั้งหนึ่ง ครั้นรัชกาลที่ 2 พระเจ้าแผ่นดินเมืองโปรตุกอล ให้กาลสคุมเครื่องราชบรรณาการเป็นราชทูต เข้ามาขอเป็นกงศุลอยู่ที่กรุงเทพมหานคร และขอทำหนังสือสัญญาค้าขายด้วย และปลายรัชกาลที่ 2 เจ้าเมืองกะละกะตา แต่งให้การผิดเป็นทูตมาทำหนังสือสัญญา รับรองแต่มิได้ทำสัญญากัน ครั้นมาแผ่นดินรัชกาลที่ 3 เจ้าเมืองกะละกะตาแต่ให้กัปตัน หันตรี บารนี เป็นทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญา ได้ทำสัญญา ครั้นปลายแผ่นดิน ควินวิคตอเรียแห่งอังกฤษ แต่งให้ เซอร์เยมส์ บรูด เจ้าเมืองสรวะเป็น

2 คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 12, 14.

3 แบรดเลย์. สยามสามสมัยจากสายตาทอมบรัดเล. หน้า 113.

4 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 23, 14.

ราชทูตเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาเก่า แต่รัชกาลที่ 3 ทรงประหลาด จึงไม่ได้เข้าเฝ้า ครั้นสมเด็จพระนางเจ้าศรีวิกรม์ท้าวสุรนารีจะเป็นทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพมหานคร จึงตั้งให้ เซอร์ ยอน โบวริง เจ้าเมืองฮ่องกงเป็นราชทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาใหม่ ถ้าไม่ทำหนังสือสัญญาด้วยเซอร์ โบวริง ครั้งนี้แล้ว ก็คงจะขาดทางพระราชไมตรีไป⁵ เนื่องจาก 'เมื่อครั้งเซอร์บรุคต้องกลับไปนั้น ความมาปรากฏภายหลังว่าเมื่อเซอร์บรุคกลับไปรายงานยังรัฐบาลอังกฤษนั้น รัฐบาลอังกฤษมีคำสั่ง มาว่าให้กลับมาเมืองไทยอีก และคราวนี้ให้เอาเรือรบในกองทัพของอังกฤษที่เมืองจีนมาด้วย ถ้าไทยไม่ยอมแก้หนังสือสัญญา ก็ให้ใช้อำนาจเหมือนที่ได้ทำที่เมืองจีน ให้ไทยยอมทำหนังสือสัญญา ตามอังกฤษต้องการให้จงได้'⁶

Sir John Bowring ขุนนางอังกฤษ พร้อมด้วยไพร่ 24 คน ขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร ในปลายปี พ.ศ.2397 พักอยู่ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม⁷

การที่ เซอร์ ยอน โบวริง เข้ามาครั้งนั้นเป็นการสำคัญแก่ฝ่ายไทย ที่อาจจะมียผลดีหรือร้าย ได้ทั้งสองสถาน คือ ถ้าหากว่าไทยแข็งซึ่งตั้งต้นไม่ยอมแก้สัญญาอย่างเมื่อครั้งเซอร์บรุคเข้ามา ก็คงเกิดรบกับอังกฤษ แต่ถ้าหากหวาดหวั่นเกรงอำนาจอังกฤษ ยอมแก้สัญญาด้วยความกลัวเกินไปก็คงเสียเปรียบในกระบวนสัญญาก็เป็นผลร้ายเหมือนกัน ทางที่จะได้ผลดีมีแต่ที่จะต้องให้เป็นการปรึกษาหารือกันโดยปรองดอง เซอร์ ยอน โบวริง เข้ามาคราวนี้เป็นราชทูตอังกฤษคนแรก เพราะผู้ที่มาแต่ก่อน ๆ เช่น หมอครอเฟิต และ เฮนรี เบอร์นี เป็นแต่ทูตของขุนนางผู้สำเร็จราชการ อินเดีย เซอร์บรุค ก็เป็นแต่ผู้ถือหนังสือของเสนาบดีว่าการต่างประเทศ ยังหาเคยมีราชทูตมาจากราชสำนักของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษไม่ รัชกาลที่ 4 จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการรับเซอร์ยอน โบวริง ตามแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์ รับราชทูตฝรั่งเศส⁸

สาระสำคัญของสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398⁹ (Treaty of Friendship and Commerce 1855)

1. ไทยและอังกฤษจะเป็นมิตรไมตรีต่อกัน

5 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. 2504. หน้า 123 - 125.

6 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62 เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 225.

7 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 130.

8 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62. หน้า 226 - 227.

9 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 91 - 92.

2. คนในบังคับอังกฤษมีเสรีภาพในการศาสนา ได้รับอนุญาตให้ทำการค้า และให้พำนักอยู่ได้เฉพาะในกรุงเทพฯ หรือในท้องถิ่นที่สามารถเดินทางเรือจากกรุงเทพฯ ไปถึงได้ภายใน 24 ชั่วโมง

3. คนในบังคับซึ่งเข้ามาอยู่ในประเทศไทย จะต้องไปจดทะเบียนเป็นหลักฐานที่สถานกงสุลอังกฤษที่กรุงเทพฯ และจะได้รับอนุญาตให้ซื้อที่ดินได้ภายในเขต 4 ไมล์จากกำแพงเมือง

4. ไทยให้อังกฤษตั้งสถานกงสุลขึ้นในกรุงเทพฯ ได้ และให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) แก่คนในบังคับอังกฤษ กงสุลอังกฤษเป็นผู้มีอำนาจพิจารณาตัดสินคดีต่าง ๆ ทั้งคดีแพ่งและอาญาซึ่งคนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย โดยกงสุลจะลงโทษตามกฎหมายอังกฤษ

ส่วนในคดีที่คนในบังคับอังกฤษเป็นโจทก์และคนไทยเป็นจำเลยนั้น ให้ชั้นศาลไทยซึ่งเป็นผู้พิจารณาลงโทษตามกฎหมายไทย ในกรณีนี้ กงสุลอังกฤษจะเข้าไปร่วมฟังการพิจารณาตัดสินได้

5. ฝิ่น เงินแท่งหรือทองแท่งซึ่งเคยเป็นสินค้าต้องห้าม จะได้รับอนุญาตให้นำเข้ามาขายในประเทศได้ แต่ฝิ่นนั้นต้องขายให้แก่เจ้าภาษีฝิ่น ถ้าเจ้าภาษีฝิ่นไม่ซื้อไว้ ให้บรรทุกลับออกไป

6. ไทยต้องยกเลิกภาษีปากเรือและภาษีประเภทอื่น ๆ ที่เคยเรียกเก็บ ให้เก็บได้แต่ภาษีขาเข้าในอัตราร้อยละ 3 เท่านั้นของราคาสินค้า ถ้าของจำหน่ายไม่ได้ ไทยต้องคืนภาษีให้จนครบ

สำหรับสินค้าออกให้เก็บภาษีขาออกได้เพียงครั้งเดียวตามพิกัดอัตราสินค้าที่กำหนดไว้ในภาคผนวกต่อท้ายสัญญา พ่อค้าอังกฤษมีสิทธิที่จะซื้อขายโดยตรงกับราษฎรได้

7. รัฐบาลไทยสงวนสิทธิ์ที่จะห้ามนำข้าว เกลือ และปลาออกนอกประเทศ หากเกิดความขาดแคลนสินค้าดังกล่าว

8. ไทยจะให้การปฏิบัติต่ออังกฤษเยี่ยงชาติที่ได้รับความอนุเคราะห์ยิ่ง

9. สนธิสัญญาจะบอกเลิกไม่ได้ การแก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงข้อความใด ๆ ในสัญญาจะกระทำได้เมื่อเวลาผ่านไป 10 ปีแล้ว และจะต้องได้รับความเห็นชอบจากทั้งสองฝ่าย ทั้งต้องแจ้งล่วงหน้า 1 ปีด้วย

สาระสำคัญของสนธิสัญญาเบาริงที่ไทยทำกับอังกฤษในปี พ.ศ.2398 ระบุให้ยกเลิกการเก็บภาษีปากเรือ โดยเปลี่ยนมาเก็บภาษีขาเข้าในอัตราร้อยละ 3 แทน และสินค้าที่ขายไม่ได้ก็ต้องคืนภาษีให้ สำหรับสินค้าขาออกให้เก็บเพียงครั้งเดียวซึ่งจะทำให้ราคาสินค้าถูกลง ฝิ่นเป็นสินค้าต้องห้าม นำเข้ามาได้โดยไม่ต้องเก็บภาษี แต่ขายให้ได้เฉพาะกับเจ้าภาษีเท่านั้น ข้าว ปลา เกลือ สามารถส่งออกขายได้ ยกเว้นปีที่เกิดขาดแคลน อนุญาตให้คนในบังคับอังกฤษเข้ามาต่อเรือในกรุงเทพฯ ได้ คนในบังคับอังกฤษสามารถจ้างคนไทยเป็นลูกจ้างและสามารถค้าขายตามหัวเมืองชายทะเลได้¹⁰

และในปี พ.ศ.2398 นั้น มิสเตอร์ฮารีปิก ที่เคยเข้ามาอยู่กับ เซอร์จอห์น เบาริง ได้กลับเข้ามาถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ ขบวนการไฟพร้อมรางวัลอง (อันจะก่อให้เกิด 'รถไฟ' ในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมา)¹¹ โดยมีหมายรับสั่งฉบับที่ 19 ว่า 'ณ วันเดือน 4 แรม 12 ค่ำ ฮารีปากส์จะเข้าเฝ้าฯที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้น ให้นำยประตูปิมาณชัยศรี จุดตะเกียงช่องเสมารับแขกเมือง แลให้เจ้าพนักงานพระคลังราชการ จ่ายน้ำมันมะพร้าวให้ขุนหมื่น นายประตู่ 10 ทะนาน สำหรับจะได้ตามตะเกียงรับแขกเมือง...'¹²

นับจากนั้นได้มีชาติตะวันตกอื่น ๆ ได้เข้ามาขอทำและขอแก้ไขหนังสือสัญญาในลักษณะเดียวกันกับสนธิสัญญาเบาริง กล่าวคือ

ปี พ.ศ.2399 ทำสนธิสัญญาใหม่กับสหรัฐอเมริกาและฝรั่งเศส

ปี พ.ศ.2401 ทำสนธิสัญญาใหม่กับเดนมาร์ก และโปรตุเกส

ปี พ.ศ.2403 ทูตฮอลันดาเข้ามาทำหนังสือทางพระราชไมตรีและนำหนังสือสัญญามา เปลี่ยนใน พ.ศ.2404

ปี พ.ศ.2404 โปรตุเกสและเยอรมัน นำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีเข้ามาเปลี่ยน

ปี พ.ศ.2403 และ 2404 ปรัสเซีย แต่งทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี¹³

การทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษ และสนธิสัญญาในลักษณะเดียวกันกับชาติอื่น ๆ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายด้านในระบบเศรษฐกิจของไทย เช่น การอนุญาตให้ส่งข้าวขายต่างประเทศได้ จากเดิมที่เป็นสินค้าต้องห้ามเนื่องจากเป็นยุทธปัจจัย ทำให้ข้าวกลายเป็นสินค้าที่มีความสำคัญอย่างยิ่งขึ้นมาทันทีและคงความสำคัญมาจนปัจจุบัน นอกจากข้าวแล้ว ยังมีสินค้าอีก 3 อย่างที่มีความสำคัญตามมาภายหลังคือ ติบुक ไม้สัก และยางพารา ที่เป็นสินค้าออกที่มีความสำคัญเข้ามาแทนที่น้ำตาลอันเป็นสินค้าออกสำคัญในรัชกาลที่ 3¹⁴

ตลาดข้าวที่สำคัญของไทยคือ จีนซึ่งกำลังขาดแคลนข้าวมาก อันเป็นผลมาจากการเพิ่มจำนวนประชากรอย่างมากที่ไม่ได้สัดส่วนกับการขยายพื้นที่เพาะปลูก การเกิดภัยธรรมชาติ น้ำท่วม ฝนแล้ง การเกิดกบฏจลาจลทั่วไปในประเทศจีน เรือค้าขายส่วนใหญ่เดินทางจากฮ่องกงและจีน ครั้งหนึ่งมีรายงานว่า เรือกำปั่นถึง 84 ลำ ทอดสมอที่กรุงเทพฯ เพื่อคอยบรรทุกข้าว ผลจาก

11 ชีวิตและผู้คน 200 ปี กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 90.

12 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62. หน้า 291.

13 เรื่องเดิม. หน้า 296, 311, 330, 337, 363, 336, 347.

14 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 274 - 279.

การขยายตัวทางการค้าเช่นนี้ ทำให้ผู้คนมีรายได้มากขึ้น สามารถซื้อสินค้าจากตะวันตกได้มากขึ้น พ่อค้าชาวตะวันตกเข้ามาตั้งห้างร้านขายสินค้ามากขึ้น ทั้งที่เป็นของใช้ในชีวิตประจำวัน เครื่องจักรกล ตู้ต่อเรือซ่อมเรือ ร้านถ่ายรูป¹⁵

เมื่อเกิดการค้าขายกับต่างประเทศในวงกว้าง ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราก็เพิ่มสำคัญมากยิ่งขึ้น เพื่ออำนวยความสะดวกตัวให้กับกิจกรรมการค้านี้ รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ผลิตเหรียญดีบุกจากเครื่องจักรซึ่งซื้อมาจากอังกฤษ ขึ้นใช้แทนเงินพดด้วงที่ทำด้วยมือ และพิมพ์ธนบัตรซึ่งเรียกว่า "หมาย" แต่การใช้หมายไม่สู้จะแพร่หลายเนื่องจากจะได้รับเงินต่อเมื่อนำหมายไปขึ้นเงินที่พระคลังมหาสมบัติ¹⁶

อนึ่ง ผลจากสนธิสัญญาเบาริงที่กำหนดให้ไทยยกเลิกภาษีปากเรือ และพระคลังสินค้าได้ทำให้รายได้ของประเทศลดลงไปมาก รัชกาลที่ 4 จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการเก็บภาษีอากรขึ้นมาใหม่ โดยใช้วิธีให้เจ้าภาษีอากรรับประมูลผูกขาดไปเก็บจากราษฎรอีกต่อหนึ่ง เช่น ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีด่าน ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีถั่ว งา ปลาทุ กุ้ง ภาษีฝ้าย ปอ คราม ภาษีไม้ไผ่ ภาษีซุง ภาษีเหล็กก้อน เหล็กหล่อ ภาษีทึบฝ้าย ภาษีมัดเรือโคลน ภาษีกระทะ ภาษีเรือโรงเรือน อกรสุรา อกรแปงข้าวหมาก อกรรังนก อกรหวยบ่อนเบี้ยไทย บ่อนเบี้ยจีน¹⁷

3.1.2 ประชากร และการเปลี่ยนแปลงทางสังคม - วัฒนธรรม

Sir John Bawring ซึ่งเป็นราชทูตของควีนวิกตอเรีย และได้เข้ามาทำหนังสือสนธิสัญญาทางการค้าและไมตรีในปี พ.ศ.2398 ได้ประมาณจำนวนประชากรของประเทศไทยตามข้อมูลของบาทหลวง ปาลเลกัวซ์ (Pallegoix) ว่ามีจำนวน 6 ล้านคน โดยเป็น

คนไทย	1,900,000	คน
คนจีน	1,500,000	"
คนลาว	1,000,000	"
คนมาเลย์	1,000,000	"
คนเขมร	500,000	"

15 เรื่องเดิม. หน้า 512.

16 เรื่องเดิม. หน้า 279 - 280.

17 เรื่องเดิม. หน้า 283 - 285.

Peguans	50,000	คน
Kareens, Xongs etc.	50,000	"
รวม	6,000,000	คน ¹⁸

สำหรับจำนวนประชากรในกรุงเทพมหานครนั้น Sir John ได้ให้ภาพไว้ว่า พระนครซึ่งได้แผ่กระจายออกไปตามสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นระยะทางหลายไมล์นั้น มีประชากรในสัดส่วนจำนวนมากกว่าทางฝั่งกรุงเทพ Pallegoix ได้ประมาณจำนวนประชากรในเมืองหลวงของสยามว่ามีมากกว่า 400,000 คน¹⁹ ซึ่งประกอบด้วย

คนจีน (ที่เสียภาษี)	200,000	คน
คนไทย	120,000	คน
คนลาว	25,000	คน
คนมาเลย์	15,000	คน
Peguans	15,000	คน
คนโคชินจีน	12,000	คน
คนเขมร	10,000	คน
ชาวคริสเตียนหลายเชื้อชาติ	4,000	คน
คนพม่า	3,000	คน

นอกจากนั้น Sir John ได้กล่าวถึงสถิติประชากรที่คุดหมอบรัดเลย์ มิซซันนารีชาวอเมริกัน ได้รายงานไว้ในปี พ.ศ.2389 (ค.ศ.1846) ไว้ว่า ในกรณีการปลูกฝิ่น-ฉีตวัคซินนั้น คุดหมอบรัดเลย์ได้มีคนใช้ในกรุงเทพฯมารับบริการ จำนวน 12,000-13,000 คน²⁰

จากตัวเลขเหล่านั้น สรุปได้ว่า จำนวนประชากรของประเทศไทยในช่วงรัชกาลที่ 3 ต่อรัชกาลที่ 4 นั้น ได้เพิ่มขึ้นจาก 5 ล้านคน (ตามเอกสารของครอเฟิร์ดซึ่งเข้ามาในรัชกาลที่ 2) เป็น 6 ล้านคน (ตามเอกสารของ เซอร์ จอห์น เบริง ซึ่งเข้ามาในรัชกาลที่ 4) โดยมีจำนวนประชากรในกรุงเทพมหานคร ประมาณ 4 แสนคน ซึ่งตั้งหลักปักฐานอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นสัดส่วนที่มาก

18 Sir John Bowring. The Kingdom and People of Siam. Vol. 1. Oxford Univ. Press / Duang Kamol Book House; 1977. p. 81.

19 Ibid. p. 394.

20 Ibid. p. 397.

สำหรับจำนวนคนจีนที่มีอยู่มากในประเทศไทย และในกรุงเทพฯ นั้น มักจะประกอบอาชีพทางด้านการค้าขายไปทั่วประเทศ ไม่มีย่านใดที่ไกลเกินกว่าที่ชาวจีนจะสำรวจไปถึงและสามารถนำมาเป็นประโยชน์ได้ อาจเนื่องมาจากจิตวิญญาณที่รักการผจญภัยและความยากลำบากในประเทศจีน ทำให้กลุ่มชาวจีนจำนวนมากต้องทิ้งถิ่นฐานออกมาแสวงหาความมั่งคั่งในดินแดนอื่น (โคชินจีน, สยาม, คาลิฟอร์เนีย, ออสเตรเลีย) จึงทำให้ชาวจีนเหล่านี้มีความกล้าเสี่ยงต่อภัยอันตรายและอดทนต่อความยากลำบากทั้งปวง ประกอบกับการสืบต่อความสัมพันธ์ทางการค้ากับแผ่นดินจีนด้วยเรือสินค้าที่มาจากไทยด้วยลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ และกลับไปจีนด้วยลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งทำให้กิจการค้าเป็นไปอย่างใช้เวลานาน ไม่สม่ำเสมอ และเป็นเครดิตระยะยาว ซึ่งเพิ่มความเสี่ยง แต่ก็ให้ผลกำไรมากพอที่จะทำให้ชาวจีนหลายคนซึ่งตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ ได้เป็นเจ้าของเรือสินค้าเหล่านี้เป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม ทั้งจากการอพยพย้ายถิ่นและการค้าขายทางเรือเดินสมุทรเป็นเวลานานนี้ ส่งผลให้มีชาวจีนหลากหลายอาชีพในสังคมไทย โดยเฉพาะในอาชีพค้าขายทั้งในระดับท้องถิ่น และระดับนานาชาติ²¹

ส่วนสังคมไทยนั้น ได้ปรากฏการเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม อันเนื่องมาจากกระแสโลกภายนอกในสมัยนี้หลายประการ กล่าวคือ

การที่พระองค์ทรงผนวชอยู่นาน และระหว่างนั้นทรงศึกษาภาษาต่างประเทศ และความเป็นไปของต่างประเทศจากพระสหายคือ บิชอป ปาลเลอกัวซ์ ทรงมีความรู้เกี่ยวกับการปกครองของประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปและอเมริกา จึงทรงทราบถึงความสำคัญของประชาชนที่มีต่อความมั่นคงของประเทศ และการที่พระองค์เสด็จจุดดงค้ไปเห็นสภาพของประชาชนในท้องถิ่นต่าง ๆ ประกอบกับการศึกษาอบรมทางพุทธศาสนา ทำให้พระองค์ทรงตระหนักว่า ข้าแผ่นดินไม่ใช่ทาสแต่เป็นมนุษย์เช่นกัน สิทธิมนุษยชนเป็นสิ่งพึงมีอยู่ในแต่ละบุคคล ผู้เป็นใหญ่จะถืออำนาจบังคับให้ผู้น้อยทำตามอำเภอใจของตนมิได้

ในรัชกาลที่ 4 นี้ มีประกาศอนุญาตให้คนไทยไปรับจ้างชาวต่างชาติได้ด้วย นับได้ว่าเป็นการเริ่มต้นของการปลดปล่อยแรงงานควบคุม ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงด้านสังคมของไทย ซึ่งมีการจัดระเบียบสังคมแบบนาย-ไพร่ มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีการเปลี่ยนสถานะไพร่ให้เป็นคนสามัญในรัชกาลที่ 5 ต่อมา²²

21 Ibid. p. 243 - 247.

22 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 512, 515.

วัฒนธรรมตะวันตกได้เริ่มแผ่เข้ามาในสังคมไทยตั้งแต่พวกมิชชันนารีเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 3 และได้มีเจ้านายชั้นสูงของไทยเริ่มศึกษาวิทยาการวัฒนธรรมของตะวันตก เห็นคุณประโยชน์ในตัวเทคนิควิทยาการนั้นมาปรับปรุงบ้านเมือง อันจะส่งผลให้เกิดลักษณะเป็นอารยชนในขณะนั้น จนเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตกและได้มีส่วนสำคัญในการผดุงรักษาเอกราชของชาติ

การเปลี่ยนแปลงทางสังคม-วัฒนธรรมของไทยในสมัยนี้เป็นแบบค่อยเป็นค่อยไป ในการทำตนเองให้เข้มแข็ง (Self-strengthening) จากองค์พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนางชั้นสูง มาจนถึงราษฎรสามัญ นับเป็นการสร้างฐานทางความคิดและทัศนคติใหม่ ๆ ให้มาแทนที่การจัดระเบียบสังคมแบบ 'ไพร่-ฟ้า' แต่เดิมซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 3) ซึ่งจะได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงและกว้างขวางในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมา²³

การสร้างฐานเพื่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทยให้วิวัฒน์ไปพร้อมกับสังคมโลกนั้น สิ่งสำคัญอย่างยิ่งประการหนึ่งคือ การเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางการศึกษา การศึกษาตามแบบเก่าของไทย บ้านจะเป็นแห่งแรกที่ทำให้การศึกษาอบรมแก่บุตรหลานเพื่อให้เป็นผู้ใหญ่ที่ดี มีความรับผิดชอบ ความยับยั้งชั่งใจ มีความรู้เพื่อประกอบอาชีพ และเมื่อเติบโตขึ้นพ่อแม่อาจนำลูกชายไปฝากฝังกับเจ้าอาวาสวัดที่อยู่ใกล้บ้านโดยการเป็นศิษย์วัด บวชเณร หรือ บวชพระ เพื่อให้การเรียนรู้หลักธรรมในพุทธศาสนา ภาษา และเลข ตามความจำเป็นในชีวิตประจำวัน และฝึกหัดช่างฝีมือกับพระส่วนลูกสาวอาจฝึกหัดวิชาการเล่น และวิชาชีพ รวมทั้งศีลธรรมจรรยาที่บ้าน หรือวัง ส่วนการศึกษาแบบแผนวิทยาการตะวันตกนั้นได้แพร่ขยายในวงสังคมไทยอย่างกว้างขวางเมื่อมีการตั้งโรงพิมพ์ การออกหนังสือพิมพ์ และการพิมพ์หนังสือตำราต่าง ๆ รวมทั้งหนังสืออ่านเล่นในรัชกาลนี้ (อย่างไรก็ดี โรงเรียนที่สอนกันอย่างมีระบบดังชาติตะวันตกของทางการ ยังไม่เกิดขึ้นจนกระทั่งในรัชกาลที่ 5) คนไทยรุ่นแรกที่มีความตื่นตัวและกระตือรือร้นในการศึกษาวิทยาการตามแบบใหม่ของตะวันตกได้แก่ เจ้านายชั้นสูง ซึ่งผลก็คือทำให้เข้าใจสถานการณ์ของโลกและของประเทศไทยขณะนั้น แต่ประชาชนโดยทั่วไปยังคงใช้ชีวิตตามแบบเก่าที่เคยปฏิบัติกันสืบต่อมา ความตื่นตัวสำนึกใหม่ ๆ ยังไม่เกิดขึ้น ผู้ที่รู้หนังสือมีน้อยมาก การจะทำให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขตามทัศนะใหม่เป็นเรื่องที่ต้องใช้เวลา²⁴

23 เรื่องเดิม. หน้า 509 - 513.

24 เรื่องเดิม. หน้า 403 - 407.

กลุ่มสังคมในกรุงเทพฯซึ่งมีจำนวนประชากรน้อยมากเพียง 4,000 คน คิดเป็นร้อยละ 1 ของจำนวนประชากรในเมืองหลวง แต่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงประเทศให้เข้าสู่ความทันสมัยอันเป็นสากล คือ กลุ่มคริสเตียนหลายเชื้อชาติที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดฯให้จ้างชาวต่างประเทศที่ได้รับการศึกษามาดีแล้วเป็นอย่างดีเข้ามาเป็นข้าราชการในตำแหน่งสำคัญ ๆ หลายตำแหน่งที่คนไทยในขณะนั้นทำไม่ได้เป็นจำนวนมาก เพื่อจะได้ช่วยปรับปรุงราชการบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าเข้าสู่แบบใหม่โดยรวดเร็วทันกับสถานการณ์ โดยเป็นนักกฎหมาย นักการทูต ตำรวจ นายช่างคุมเครื่องจักรกล แพทย์แผนใหม่ ครูสอนหนังสือ การเดินเรือ และครูฝึกทหารที่ได้รับอนุญาตให้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในพระนครเพื่อประกอบกิจการเหล่านั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวตะวันตกที่เข้ามากรุงเทพฯในระยะแรก ๆ นั้น เกือบทั้งหมดเป็นพ่อค้าและกลุ่มมิชชันนารี โดยเฉพาะกลุ่มมิชชันนารีซึ่งมีกิจกรรมทั้งการเผยแพร่ศาสนา และเผยแพร่วิทยาการ-ความรู้-ความคิดแบบใหม่ แม้ว่าการเผยแพร่ศาสนาของเขาคงไม่ได้ผลนักต่อชาวไทยพุทธ แต่ 'วิถีชีวิตทันสมัย' ที่อยู่บนพลังของเทคนิควิทยาการของพวกเขานั้นเป็นสิ่งแปลกใหม่ที่แสดงความเจริญ อันมีผลต่อการที่สังคมไทยได้ค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบสังคมอันเป็นสากลนี้ในเวลาต่อมา โดยเฉพาะในเรื่องของการตั้งโรงเรียน การออกหนังสือพิมพ์ และการรักษาโรคตามวิชาการแพทย์แผนใหม่ และใน พ.ศ.2408 คุณหมอบรัดเลย์ ได้เรียกร้องให้มีการตั้ง "ยูนิเวอร์ซิตี หรือมหาวิทยาลัย ขึ้นในเมืองไทย เพื่อจะได้รู้ถนัดในภาษาต่าง ๆ และมีปัญญาตรึกตรองคิดกระทำการงานให้สำเร็จตลอดไปได้...ภอสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะวางพระไทยใช้ราชการใหญ่แก่เขาได้ ไม่ต้องกลัวว่าจะเสียราชการไป"²⁵

3.1.3 การเปลี่ยนแปลงในลักษณะการพัฒนาเมือง

ในรัชกาลที่ 4 นี้ นอกจากจะได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญต่อรูปแบบเศรษฐกิจจากรูปแบบประเพณีและบัญชาการ (Traditional and Command Economy) มาเป็น เศรษฐกิจในรูปแบบการค้าเสรีนิยม (Market Economy) แล้ว ได้มีการเริ่มต้นการเปลี่ยนแปลงลักษณะการพัฒนาเมืองจากชุมชนชานน้ำมาเป็นชีวิตเมืองแบบคนบก ด้วยการตัดถนนตามเทคนิควิทยาการตะวันตก แล้วมีการสร้างตึกแถวเรียงรายไปตามถนนเพื่อให้พ่อค้าชาวจีน แขก และฝรั่งเช่าทำการค้าและอยู่อาศัย นับเป็นการพัฒนาที่ดินเพื่อผลตอบแทนทางเศรษฐกิจรุ่นแรกเริ่มของไทย ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป นอกจากนี้ มีการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดในการสร้างวังบางประการ ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ก. การสร้างวัง

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯและพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ วัตถุประสงค์การสร้างวังได้เปลี่ยนแปลงไปจากการสร้าง "บ้านหลวง" พระราชทานให้เจ้านายผลัดเปลี่ยนกันมาประทับ

25 เรื่องเดิม. หน้า 170-171, 408.

และว่าราชการ ไปเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ที่สร้างในที่ดินหลวงด้วยเงินส่วนพระองค์ประการ
หนึ่ง²⁶ และมีการสร้างวังในต่างจังหวัดในวัตถุประสงค์เพื่อเป็นที่ประทับแรมอีกประการหนึ่ง กล่าว
คือ อันประเพณีแปรพระราชสำนักนี้มีมาแต่กรุงเก่า ครั้นมาถึงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 มีการทัพ
ศึกต้องเสด็จไปทำสงครามเนื่อง ๆ และเมื่อว่างศึกก็ทรงสร้างพระนคร รัชกาลที่ 2 และที่ 3 แม้ไม่
มีศึกสงครามที่ต้องเสด็จพระราชดำเนิน การสร้างพระนครก็ยังมีต่อมา อีกประการหนึ่ง พระราชวัง
ครั้งกรุงเก่าเมื่อย้ายราชธานีลงมาที่ห่างไกลไปไม่สะดวก ในรัชกาลที่ 2 และที่ 3 จึงมักเสด็จ
ประพาสแต่ที่ใกล้ ๆ ไปมาถึงกรุงเทพฯ ในวันเดียว เช่น เมืองปทุมธานี และสมุทรปราการ เป็นต้น
ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 มีการเปลี่ยนแปลงโดยเหตุ 2 ประการคือ เมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงผนวชอยู่ในรัช
กาลที่ 3 นั้น ได้เคยเสด็จจรดงค์ไปตามหัวเมืองหลายมณฑล และพระปิ่นเกล้าฯเองเมื่อยังเป็นทรง
กลมก็ได้เคยเสด็จไปเที่ยวประพาสตามหัวเมืองเนื่อง ๆ ทั้งสองพระองค์ทรงประจักษ์แล้วว่า การ
เสด็จประพาสหัวเมืองเป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมือง ด้วยสามารถจะทรงทราบกิจสุขทุกข์ของ
ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้อย่างกว้างขวาง ประการหนึ่ง ประกอบกับเมื่อมาถึงรัชกาลที่ 4 เกิดมีเรือกลไฟ
ใช้สอยเป็นพาหนะ อาจจะไปมาทางไกลได้รวดเร็วกว่าแต่ก่อน

ดังนั้น ในรัชกาลที่ 4 นี้ กษัตริย์ทั้งสองพระองค์จึงทรงสร้างพระราชวังและตำหนักที่เสด็จ
ประพาสขึ้นหลายแห่ง ทั้งที่ในกรุงเทพฯ และในหัวเมือง เหตุเพราะมามีประเพณีการเสด็จแปร
พระราชสำนักไปประทับแรม ณ ที่ประพาสขึ้น เช่น พระราชวังประทุมวัน สร้างในที่นาหลวง ท่งบาง
กะปิ อยู่ริมคลองแสนแสบฝั่งใต้ที่นา ตำบลนี้มีบัวหลวงมากมาแต่ก่อน พระราชวังนั้นทูลทูลยาน
สร้างในจังหวัดธนบุรีในที่สวนริมคลองมอญข้างฝั่งเหนือ พระราชวังที่เมืองสมุทรปราการสร้างที่ริม
น้ำฝั่งตะวันออก (ปัจจุบันเป็นสำนักงานการประมงน้ำลึกลับ และตลาดเทศบาล) พระราชวังบางปะอิน
ซึ่งพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างนั้น ในรัชกาลที่ 4 ทรงโปรดฯให้สร้างพระที่นั่ง ตำหนัก และพลับ
พลา (ส่วนพระราชวังอันปรากฏมาบัดนี้ สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5) พระราชวังจันทร์เกษมซึ่งพระ
มหาธรรมราชาทรงสร้างให้สมเด็จพระนเรศวรนั้น รัชกาลที่ 4 โปรดฯให้สร้างที่ประทับ พระราชวัง
ท้ายพิบูล โปรดฯให้สร้างที่เขาพระพุทธรบาท เพื่อเสด็จขึ้นนมัสการรอยพระพุทธรบาท พระนารายณ์
ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี ซึ่งสร้างมาแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ โปรดฯให้ซ่อมแซม และสร้างพระที่
นั่งและพระตำหนัก เหตุที่สร้างก็เนื่องด้วยราชการแผ่นดิน ทรงดำริว่า ราชธานีอยู่ที่กรุงเทพฯ ใกล้เคียง
ทะเล ถ้าหากเกิดสงครามกับต่างประเทศ บางทีข้าศึกอาจจะเอาเรือกำปั่นรบขึ้นมาถึงราชธานีได้
เพราะฉะนั้นสมควรจะมีราชธานีไว้อีกสักแห่งหนึ่งสำหรับจะได้ตั้งต่อสู้ข้าศึกซึ่งมีกำลังมาในทางทะเล
ได้โปรดฯให้ตรวจดูที่อื่นเห็นไม่เหมาะเท่าเมืองลพบุรี นอกจากนี้ ได้ทรงสร้างพระนครปฐมที่
จังหวัดนครไชยศรี พระราชวังแห่งนี้ทรงสร้างเนื่องในการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ (ปัจจุบันเป็น

26 ม.ร.ว.แห่งน้อยฯ. เรื่องเดิม. หน้า 147.

ศาลาเทศบาลเมืองนครปฐม แต่ตัวพระตำหนักนั้นได้รื้อเสียแล้ว) และพระนครคีรี เมืองเพชรบุรี สร้างบนยอดเขามหาสวรรค์เป็นที่ประทับเวลาเสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี สำหรับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้สร้างพระบวรราชวังที่สีทา จังหวัดสระบุรี ริมแม่น้ำป่าสักฝั่งตะวันตก เพื่อประทับแรมระหว่างการเดินทางคอกในแขวงจังหวัดสระบุรี ไว้เป็นป้อมปราการสำหรับต่อสู้ข้าศึกอีกแห่งหนึ่ง (ปัจจุบันเป็นที่บ้านราษฎร)²⁷

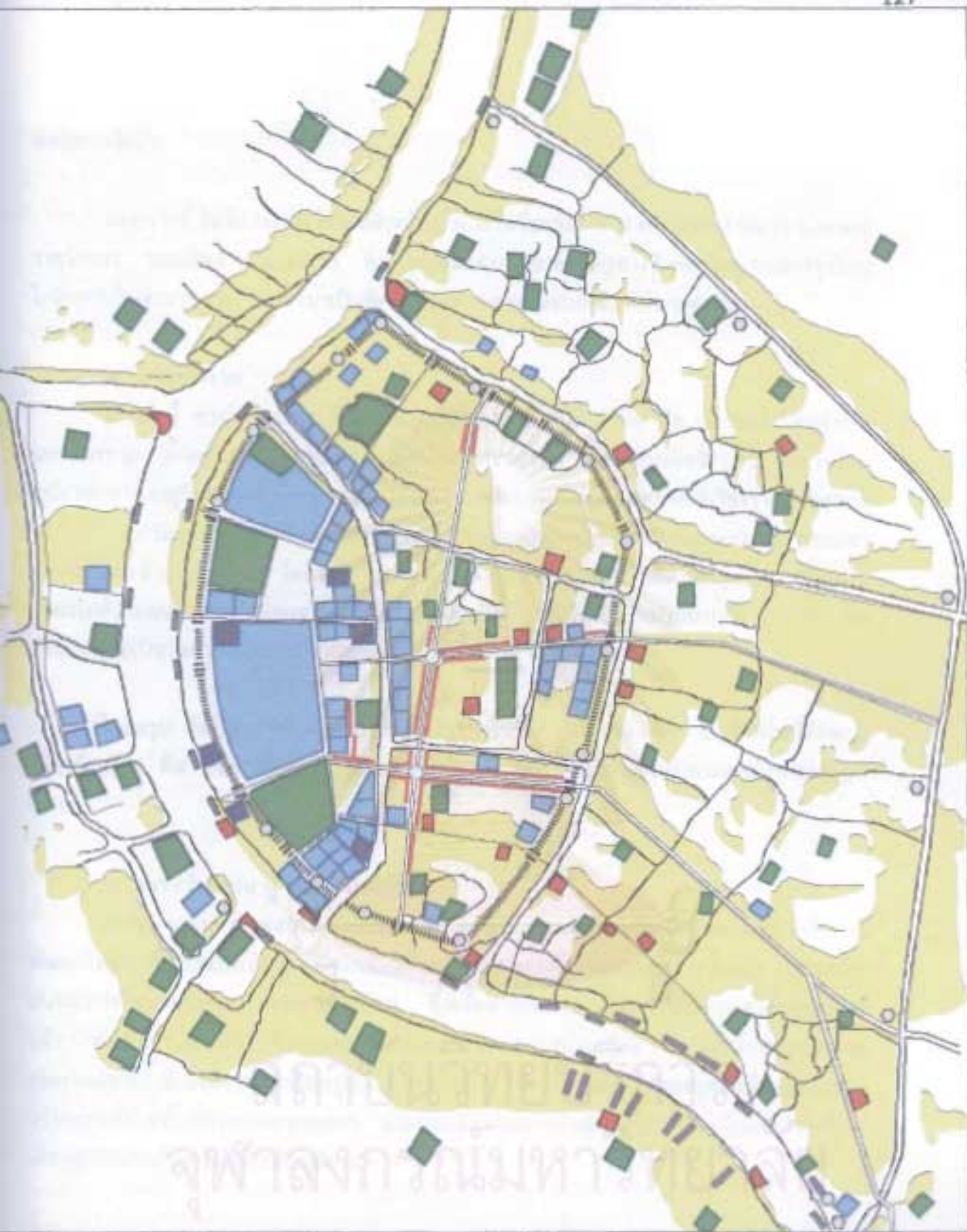
นอกจากนี้ ได้มีการสร้างวังใหม่สำหรับเจ้านายในรัชกาลที่ 4 ไว้เป็นที่ประทับอยู่ในเขตพระนครรัตนโกสินทร์ โดยจะมีการเกาะกลุ่มกันอยู่ทางด้านตะวันออกของพระนคร ตั้งแต่ป้อมมหากวลงไกลประตูสำราญราษฎร์ เรียงรายลงมาถึงป้อมเสื่อทะเลยาน เป็นจำนวนมากที่สุดถึง 12 วัง จำนวนรองลงมาคือกลุ่มวังด้านเหนือพระนครมีจำนวน 8 วัง และกลุ่มวังด้านตะวันออกเฉียงใต้ 4 วัง ด้านตะวันตกฝั่งธนบุรีมีเพียงวัดเดียวคือ พระราชวังนันทอุทยาน (แผนที่ 4)

โดยสรุป การสร้างวังในรัชสมัยนี้มีการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดบางประการ กล่าวคือ เมื่อรัชกาลที่ 4 ยังทรงผนวชอยู่นั้นได้เคยเสด็จจุดธูปตามหัวเมืองต่าง ๆ และพระปิ่นเกล้าก็ได้เคยเสด็จประพาสตามหัวเมืองเนื่อง ๆ ทรงประจักษ์แจ้งว่าการเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ นั้นเป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมือง ด้วยสามารถจะทรงทราบกิจสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้กว้างขวาง ประกอบกับในสมัยนี้เกิดมีเรือกลไฟใช้สอยเป็นพาหนะ ไปมาทางไกลได้รวดเร็ววกว้างแต่ก่อน

ดังนั้น รัชกาลที่ 4 จึงทรงสร้างวังใหม่ในกรุงเทพฯ 3 แห่ง คือ พระราชวังประทุมวัน พระราชวังนันทอุทยาน พระราชวังสราญรมย์ และทรงสร้างวังตามหัวเมืองขึ้น 7 แห่งคือ ที่เมืองสมุทรปราการ ที่บางปะอิน วังจันทร์เกษมกรุงเก่า ที่เขาพระพุทธบาทสระบุรี พระนารายณ์ราชนิเวศน์ ลพบุรี พระนครปฐม ที่นครชัยศรี และพระนครคีรีเมืองเพชรบุรี ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงสร้างพระราชวังใหม่ในกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง และที่สระบุรีอีกแห่งหนึ่ง

สำหรับพระราชวังที่กษัตริย์ทั้งสองทรงสร้างขึ้นใหม่ในกรุงเทพฯ นั้น อยู่ในเขตพระนครรัตนโกสินทร์ 2 แห่ง อยู่ฝั่งธนบุรีในทิวสนริมคลองมอญข้างฝั่งเหนือ (คือพระราชวังนันทอุทยาน) และเป็นการเปิดพื้นที่นาหลวงทุ่งบางกะปิ ริมคลองแสนแสบฝั่งใต้ (พระราชวังประทุมวัน) ในส่วนที่อยู่ภายในพระนครนั้น มีพระราชวังสราญรมย์สร้างตรงที่ตึกดินเก่าไกลพระบรมมหาราชวังฝั่งตะวันออก (กระทรวงต่างประเทศ สานสราญรมย์ในปัจจุบัน) อีกแห่งหนึ่งเป็นพระบวรราชวังโดยพระปิ่นเกล้าฯ โปรดฯให้สร้างที่ริมคลองคูเมืองเดิมทางฝั่งเหนือของพระบวรราชวัง (โรงกาปัด

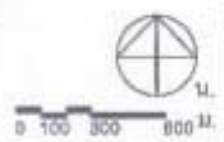
27 ตำนานวังเก่า.

การวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ 4 การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2411

	วัง สถานที่ราชการ		แม่น้ำลำคลอง
	วัด สถานศึกษา		ตึกแถว
	ตลาด		ถนน
	ชุมชนหูกวาง		กำแพง, ประตูเมือง
	สถานที่ราชการ		บ่อน้ำ
	โกดังเก็บของ		ท่าเรือ
	ที่โล่งว่าง		

สิทธิการบัดนี้)

นอกจากนี้ ได้มีการสร้างวังใหม่สำหรับเจ้านายในรัชกาลที่ 4 ฝ่ายพระราชวังหลวง และพระราชวังบวร รวมเป็นจำนวน 24 วัง ซึ่งเกาะกลุ่มและกระจายตัวอยู่ทางทิศตะวันออกของกรุงรัตนโกสินทร์เป็นจำนวนมาก รองลงมาเป็นทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงใต้ตามลำดับ

ข. การสร้างวัด

ในสมัยนี้ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอารามหลวงขึ้นมา 5 วัด คือ วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม ตั้งอยู่ริมคลองคูเมืองเดิม ติดกับสวนสราญรมย์ วัดมกุฏกษัตริยาราม และวัดโสมมณีสถิต ตั้งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ตามแบบอย่างกรุงศรีอยุธยาที่สร้างวัดเรียงรายตามคูพระนคร และวัดบรมนิวาส กับวัดปทุมวนาราม ซึ่งตั้งอยู่ชานเมืองซึ่งเป็นที่นาหลวงของพระนคร สำหรับวัดที่เจ้านายสร้างคือ วัดตรีทศเทพ ส่วนวัดที่ราษฎรสร้างคือ วัดกันมาตุยาราม ริมถนนมังกรใกล้ถนนเจริญกรุง นอกจากนี้ ได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเป็นจำนวนมากถึง 17 วัด ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นวัดสำคัญในกรุงรัตนโกสินทร์²⁸

โดยสรุป วัดที่รัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้สร้างในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นพื้นที่ศึกษามีเพียงวัดเดียว คือ วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม ซึ่งทรงสร้างถวายแก่พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย

ค. การสร้างถนน คู คลอง ในพระนคร

การสร้างถนน คู คลองในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ นอกจากจะเพื่อการเปิดพื้นที่สำหรับการพัฒนาใหม่ ซึ่งเชื่อมโยงกับศูนย์กลางเมืองด้วยการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำแล้ว การสร้างถนนถาวรด้วยเทคนิควิทยาการโลกตะวันตก ซื่อเอื้ออำนวยต่อการใช้งานได้โดยสะดวกทุกฤดูกาล ยังเป็นการแสดงออกถึงความเจริญและความมั่งคั่งของบ้านเมือง และในส่วนของ การคมนาคมทางน้ำซึ่งยังมีความสำคัญอยู่เป็นอย่างมากนั้น ได้ทำการปรับปรุงและขุดใหม่ออกไปอย่างกว้างขวางทั้งในพื้นที่กรุงเทพมหานครฯ และการเชื่อมโยงกับหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจในระดับชาติและระดับภูมิภาค

โครงสร้างพื้นฐานเหล่านี้เป็นสิ่งสนับสนุนอย่างสำคัญที่ทำให้ไทยเราเข้าสู่โลกเศรษฐกิจทุนนิยมเสรีของโลก และชีวิตสังคมเมืองแบบทันสมัยของคนบก กับชีวิตชนบท-ชาวน้ำ ซึ่งเป็นทั้งฐานเศรษฐกิจของประเทศ และเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของเจ้านายและขุนนางชั้นสูงในเวลาต่อมาไม่นาน

กิจกรรมการปูทางไปสู่ความทันสมัย ทันโลก เป็นที่น่านับถือและน่าเกรงขามแก่ชาติตะวันตก เริ่มต้นด้วยการขุดคลองผดุงกรุงเกษม กล่าวคือ "หลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและอุปราชาภิเษก ตลอดจนได้ทรงตั้งพระราชอาคันและกรมเจ้านายข้าราชการขุนนางแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อสร้างกรุงเทพมหานครพระมหานครขึ้นนั้น ได้ขอแรงลาว เขมร เมืองประเทศราชมาขุดคลองในกำแพงและนอกกำแพงพระนครจนแล้ว ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็โปรดฯ ให้จ้างจีนขุดคลองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์ ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดฯ ให้จ้างจีนขุดคลองทุ่งแสนแสบตลอดถึงบางขุนากอกแม่น้ำเมืองฉะเชิงเทรา และขุดที่บางจะเกรงลัดออกแม่น้ำเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ได้ปากคลองลำโรง พระเจ้าแผ่นดินทั้งสามพระองค์ก็ได้ทรงขุดคลองให้ราษฎรได้ไปมาโดยสะดวกใจ ทุกวันนี้บ้านเมืองเจริญขึ้น ผู้คนก็มากกว่าเมื่อแรกสร้างกรุงหลายเท่า ควรที่จะขยายพระนครออกไปให้ใหญ่กว้างอีกชั้นหนึ่ง จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง จ้างจีนขุดคลองคูพระนครออกไปอีกชั้นหนึ่ง ปากคลองข้างทิศใต้ออกไปริมวัดแก้วฟ้า ปากคลองข้างทิศเหนือออกไปริมวัดเทวราชกุญชร คลองกว้าง 10 วา ลึก 6 ศอก ยาว 137 เส้น 10 วา ใช้เวลา 10 เดือนจึงสำเร็จ ให้ชื่อคลองผดุงกรุงเกษม แล้วทรงพระราชดำริว่าพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ก็ได้ทรงกระทำการบ้านเมืองต่อมาทุกพระองค์ เช่น การทำป้อมปึกกาเป็นที่ป้องกันข้าศึก ครั้นนี้ไพร่บ้านพลเมืองก็สมบูรณ์มั่งคั่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ดึกกว่าบ้านเรือนข้าราชการและราษฎรแม่พ่านออกอยู่นอกพระนครโดยมาก ป้อมปึกกาที่เมืองสมุทรปราการและเมืองนครเขื่อนขันธ์ก็มั่นคงดีอยู่แล้ว แต่ที่กรุงเทพมหานครยังหาเป็นที่มั่นคงที่จะสู้รบข้าศึกศัตรูอันจะเกิดขึ้นในชั้นในไม่ ในทางลำน้ำจะขึ้นล่องไปมากก็อยู่ในฝั่งตะวันออกทั้งเหนือน้ำใต้ น้ำ จึงโปรดฯ ให้ขุดคลองเป็นคูออกไปอีกชั้นหนึ่ง แล้วจะทำป้อมก่อกำแพงขึ้นด้านตะวันออกให้มั่นคง กับทางลำน้ำจะขึ้นมากกรุงเทพมหานคร จะให้ทำป้อมขึ้นอีกปากละป้อม โดยหวังพระราชหฤทัยว่ามีข้าศึกสงครามจะได้เป็นที่อุ้มใจแก่ไร่บ้านพลเมือง ซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงพระนคร กับประการหนึ่งลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขาย เห็นบ้านเมืองป้อมคูมั่นคงก็จะไม่เป็นที่หวั่นประมาทได้ การซึ่งทำป้อมทำกำแพง พระเจ้าอยู่หัวแต่ก่อนนี้ก็ได้ออแรงไพร่สมกำลังข้าเจ้า บ่าวข้าราชการ มาปึกหน้าทีให้นายกำกับทำทุกครั้ง แต่การครั้งนี้จะปึกหน้าทีให้นายทำเหมือนแต่ก่อนไม่ได้ จะต้องขอแรงให้ทำปีหนึ่งคนละเดือนเสมอไปจนกว่าการจะแล้วเสร็จ"²⁹

การขุดคลองผดุงกรุงเกษมครั้งนี้ ทำให้อาณาเขตในพระนครกรุงรัตนโกสินทร์ มีเนื้อที่ 5,552 ไร่ (13.30 ตารางกิโลเมตร) หรือเพิ่มขึ้นอีกประมาณเท่าตัว ประชากร 2 พากฝั่งคลองเข้ามาตั้งบ้านเรือนทำสวนเพาะปลูกกันมากขึ้น การขุดคูเมืองครั้งนี้ด้วยเหตุผลการขยายเมือง และเพิ่มเส้นทางสัญจรเป็นสำคัญ ยังคงมีการสร้างป้อมปราการเรียงรายไปตามริมคลอง แต่ไม่มีการก่อสร้างกำแพงเมืองเลียนแนวคูเมือง

เขตเมืองที่ขยายออกไปนี้ กำหนดให้เป็นที่อยู่อาศัยและค้าขายของราษฎร ส่วนชาวตะวันตกได้แก่ เจ้าหน้าที่สถานกงสุล พ่อค้า มิชชันนารี นั้น ทางราชการกำหนดให้ตั้งอาคารบ้านเรือนอยู่ทางด้านใต้ของพระนคร ดังปรากฏภายหลังสนธิสัญญาเบาริงว่า สถานกงสุลมักจะตั้งอยู่ริมหรือใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อความสะดวกในการติดต่อกับสถานที่ราชการและประชาชน เช่น สถานกงสุลฝรั่งเศสที่ตรอกโรงภาษี สถานกงสุลโปรตุเกสที่ตรอกกัปตันบุช และสถานกงสุลอังกฤษที่สี่พระยา แต่บรรดากงสุลนายห้างต่างประเทศยังเข้าซื้อทูลเกล้าฯ ขอความสะดวกจากการขุดคลองลัด จึงเกิดการขุดคลองตรงใน พ.ศ.2400 เริ่มจากคลองผดุงกรุงเกษม ตรงหัวลำโพงลงไปติดคลองพระโขนง แล้วเอาดินที่ขุดขึ้นมานั้นมาถมเป็นถนนขนานไปกับลำคลอง³⁰ (ปัจจุบันคือ ถนนพระราม 4)

पालเลกัวซ์ หัวหน้าบาทหลวงที่มาเผยแผ่คริสต์ศาสนานิกายโรมันคาทอลิกในรัชกาลที่ 3 และ 4 ได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับกรุงเทพฯ ไว้ว่า "ไม่มีรถสักคันเดียวในเมืองหลวง ทุกคนไปเรือแม่น้ำ ลำคลอง เป็นทางไปมาที่ใช้กันบ่อยเกือบทั้งหมด มีถนนที่ปูด้วยอิฐภายในใจกลางเมือง และตามตลาดนัดและตลาดธรรมดาเพียงเล็กน้อย"³¹

และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ ถนนที่มีอยู่ซึ่งสร้างขึ้นใกล้พระบรมมหาราชวัง เช่น ถนนหน้าพระลาน ถนนสนามไชย ถนนท้ายวัง ถนนวังหน้า ถนนหน้าวัง ถนนพระจันทร์ และถนนเสาชิงช้าใช้เรียบริบร้อยในฤดูแล้ง แต่มักเป็นโคลนซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการสัญจรในฤดูฝน³²

30 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 54, 308 - 309.

31 Mgr. Pallegoix. Description du Royaume Thai on Siam. Vol. 1 (Paris, 1834) p. 60 - 62. อ้างใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 300.

32 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 310.

เทคนิคการสร้างถนนให้เรียบและใช้งานได้ทุกฤดูกาล โดยใช้อิฐและหินก้อนใหญ่และเล็กปูเป็นชั้น ๆ ไป ในยุโรปได้เป็นที่รู้จักกันแล้ว เมื่อพวกกงสุลเข้าซื้อทูลเกล้าถวายหนังสือปรารภว่าที่กรุงเทพฯไม่มีถนนให้ขี่รถม้าเที่ยวตากอากาศ ออกกำลังกาย ทำให้พากันเจ็บไข้กันเนื่อง ๆ รัชกาลที่ 4 จึงโปรดเกล้าฯจางเงินให้สร้างถนน 3 สายในปี พ.ศ.2404 ให้บ้านเมืองงดงามขึ้นคือ

สาย 1 ถนนตรง "ทำทางก่อนถนนที่สะพานเหล็กริมวังเจ้าเพชรออกไป 2 สาย สายหนึ่งตัดตรงไปข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ต่อถนนตรงต่อไปคลองพระโขนง สาย 1"

สาย 2 ถนนเจริญกรุงตอนนอก ".....แยกไปข้ามคลองข้างวัดแก้วฟ้า ตลอดลงไปทะเล ออกแม่น้ำดาวคะนอง สาย 1"

สาย 3 ถนนสีลม "อีกสายหนึ่ง ตัดตรงหลังบ้านกงสุลฝรั่งเศส ตลอดมาถึงคลองถนนตราริมศาลาเจ้าพระยาพระวิวงศมหาโกษาธิบดีสร้างไว้ (ศาลาแดง) ขุดคลองตั้งแต่คลองบางรักมาตลอดถึงคลองถนนตรง เอามูลดินขึ้นถมเป็นถนน"³³

จากนั้น มีการสร้างสะพานข้ามคลอง "การถนนแล้วยังไม่มีสะพาน ได้บอกขุนนางและเจ้านายตามแต่ผู้ใดจะศรัทธารับทำสะพานข้ามคลองที่ตรงถนนใหม่ข้าม ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์รับทำสะพานเหล็กข้ามคลองรอบกรุงริมวังเจ้าเพชรข้าม ..... ที่สะพานหันเก่าข้ามคลองรอบกรุงลงไปวัดจักรวรรดิ ทำสะพานเหล็กอีกสะพานหนึ่งเป็นของหลวง สะพานข้ามคลองวัดจักรวรรดิลงไปถนนสำเพ็งเป็นสะพานไม้ของพระเจ้าลูกยาเธอจางทำ ข้ามคลองวัดสามจีน เป็นสะพานไม้ของหลวงจิตต์จางวานิช... ฯลฯ"³⁴

ต่อมาในปี พ.ศ.2406 โปรดฯให้สร้างถนนเจริญกรุงตอนใน "ตั้งแต่มุมวัดพระเชตุพนไปถึงกำแพงพระนครตรงวังเจ้าเพชรข้าม เจาะประตูใหม่ แล้วให้ก่อตึกตลาดทั้ง 2 ฟากถนนให้ลูกค้าเช่า"³⁵ และในปลายปีนั้น ทรงโปรดฯให้สร้างถนนอีก 2 สายคือ ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร "...ถนนเสาชิงช้ายังมีได้กระทำใหม่เป็นที่รกรุงรัง ไม่งามแก่บ้านเมือง จึงโปรดฯให้พระพรหมบริรักษ์เป็นแม่กองจางเงินกระทำขึ้น ตั้งแต่ป้อมสลุงจรใจวิ่งไปถึงตลาดเสาชิงช้าตรงออกประตู

33 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เล่ม 2. หน้า 6, 7. และ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 310 - 312.

34 เรื่องเดิม. หน้า 7, 8, 9.

35 เรื่องเดิม. หน้า 29, 30.

วัดสระเกศ ได้จ้างเงินทำถมถนนก่ออิฐกับข้างมีท่อ พระราชทานชื่อว่า ถนนบำรุงเมือง .....อีกสายหนึ่ง แก่ถนนเก่าบ้าง ตัดใหม่บ้าง ตั้งแต่กำแพงด้านทักษิณระหว่างวังกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ตลอดมาถึงบ้านหม้อจนถึงกำแพงพระนครด้านอุดร ข้างวัดบวรนิเวศ พระราชทานชื่อว่า ถนนเฟื่องนคร”³⁶

อนึ่ง สำหรับถนนเจริญกรุงนั้น ได้รับการวิจารณ์ในยุคนั้นว่า กว้างเกินไปจะใช้ได้ไม่คุ้มทุนที่ลงไป รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชปรารภว่า “แต่ซึ่งทำใหญ่ไว้นี้ก็เพื่อไว้ว่าเมื่อนานไปภายหน้า บ้านสมบูรณ มีผู้คนมากมายขึ้น รถแลม้าและได้คล่องสะดวก จึงทำให้ใหญ่ไว้”³⁷

ส่วนการคมนาคมทางเรือ ซึ่งอาศัยแม่น้ำลำคลอง ยังพึ่งเรือแจว และเรือกรรเชียงเป็นส่วนใหญ่ ในรัชกาลที่ 4 นี้ ทางราชการเริ่มใช้เรือกลไฟ (ขณะที่ในสมัยรัชกาลที่ 2 และ 3 มีแต่เรือกำปั่นใบ) .....บ้านเมืองเดี๋ยวนี้สมบูรณเจริญขึ้นพอจะสร้างเรือรบกลไฟขึ้นไว้สำหรับพระนคร และลาดตระเวน (เรือสยามอรสมพล) ครั้นต่อมา (ปี พ.ศ.2400) โปรดฯให้ต่อเรือพระที่นั่งกลไฟใหม่อีก 1 (คือ เรือมณีเมขลา) และมีเรือกลไฟทำด้วยเหล็กมาแต่เมืองลอนดอนลำ 1 ชื่อ เสพย์สหายไมตรีฯ รวมจำนวนเรือกลไฟในพระบรมมหาราชวังมี 6 ลำ เป็นเรือพระที่นั่งกลไฟ 4 ลำ กำปั่นรบกลไฟท้ายจักร 2 ลำ เรือกลไฟในพระบวรราชวัง 3 ลำ พระเจ้าน้องยาเธอฯ 2 ลำ พระเจ้าลูกยาเธอฯ 1 ลำ ฯพณฯเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ 3 ลำ พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ 2 ลำ และครั้งนั้นอังกฤษเอาเรือกลไฟเหล็กเข้ามาขายลำ 1 ชื่อ เจ้าพระยา บรรทุกสินค้าได้ 7,500 ทาบ พระยาธิบดีบริบูรณ์ (เจ้าภาษีฝิ่น) ซื้อไว้เป็นเงิน 55,000 เหรียญ .....ภายหลังพวกเจ้สัวและนายห้าง ก็ทำเรือกลไฟเล็ก ๆ ขึ้นอีกหลายลำ ... ลูกค้าวานิชก็นำมาเทศและรถเข้ามาถวายเป็นอันมาก”³⁸

ในระดับภูมิภาคมีการขุดคลองเชื่อมกรุงเทพฯกับหัวเมืองต่าง ๆ เพื่ออำนวยความสะดวกในการคมนาคมทางเรือแก่ชาวตะวันตกตามสนธิสัญญาเบาริง ได้แก่ คลองมหาสวัสดิ์ (นนทบุรี - นครไชยศรี) คลองภาษีเจริญ (คลองบางกอกใหญ่ - แม่น้ำนครไชยศรี) และคลองดำเนินสะดวก (นครไชยศรี - ราชบุรี) นอกจากนี้ ได้ทรงโปรดฯให้ขุดคลองเจดีย์บูชา ตัดทางทำถนน ภายหลังจากที่ได้ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ และสร้างพระราชวังที่นครปฐม”³⁹

36 เรื่องเดิม. หน้า 47, 48.

37 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 312.

38 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 144 - 148. และ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 310.

39 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 215 - 230.

ง. การตั้งถิ่นฐานชุมชนในพระนคร⁴⁰

บริเวณแรกที่จะกล่าวถึงคือ บริเวณใกล้พระบรมมหาราชวัง ลงมาตามแนวถนนสนามชัยถึงถนนท้ายวัง ต่อกับถนนเจริญกรุงตอนใน ซึ่งเดิมเป็นบ้านเรือเสนาบดีและขุนนางนั้น โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกแถว 2 ชั้น สำหรับครูชาวต่างประเทศที่ทรงจ้างให้มาทำการสอนภาษาอังกฤษและสอนวิชาทหาร เช่น แฮมมแอนนา เลียวโนเวนส์ นอกจากนี้ ยังมีพ่อค้าฝรั่งและแขกมาเช่าตั้งห้างร้านค้าอีกด้วย

ส่วนบริเวณถนนบำรุงเมืองช่วงตั้งต้นจากพระบรมมหาราชวังไปออกคลองคูเมืองนั้น เป็นที่พำนักของหมอวิลเลียม แคมป์เบล ซึ่งเป็นนายแพทย์ประจำพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บริเวณใกล้พระบรมมหาราชวัง ซึ่งอยู่ถัดจากถนนท้ายวังลงมาทางท่าเตียน รัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้สร้างตึก 4 หลัง ใช้สำหรับกิจการต่าง ๆ ของหลวง เช่น เป็นกงศุลต่างประเทศ หรือใช้เป็นทำการของกรมท่า บางครั้งก็ใช้เป็นที่รับแขกเมืองหรือเป็นที่อยู่ของฝรั่งที่เข้ามาบริหารราชการในการพัฒนาประเทศ

ในบริเวณนี้มีตลาดท่าเตียน ซึ่งในสมัยกรุงธนบุรีใช้เป็นอยู่เก็บเรือหลวง และเป็นที่อยู่ของชุมชนญวนบันทายมาศ (ฮ่าเตียง) และเปลี่ยนการใช้มาเป็นวังเจ้านายจนเกิดเพลิงไหม้หมดในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นทำเลที่เหมาะสมที่จะตั้งตลาดรับสินค้าจากสวนฝั่งธนบุรี อาหารทะเล และสินค้าต่างเมือง เพราะอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและมีท่าจอดเรือ และอยู่ใจกลางเมือง จึงจัดทำเป็นตลาดโดยย้ายตลาดท้ายวัง (ตลาดบก) มารวมตั้งเป็น 'ตลาดท่าเตียน' ซึ่งมีเรือแพสินค้าคึกคัก เป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญมาจนถึงปัจจุบัน (ซึ่งได้เปลี่ยนเป็นอาคารถาวรบนบก)

สำหรับพื้นที่ในแนวคลองคูเมืองเดิมถึงคลองโอง่างบางลำภูนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของเสนาบดีและขุนนาง เช่น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นเสนาบดีคนสำคัญ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปอยู่บ้านของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (ถึงแก่กรรม) ซึ่งเป็นตึกใหญ่อยู่ริมคลองโอง่างใกล้ตลาดสะพานหันตรงหน้าวังบูรพาภิรมย์ ส่วนบุตรชายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งมีตำแหน่งหัวหมื่นมหาดเล็ก ได้ย้ายจากบ้านหน้าวัดประยูรวงศาวาสมาปลูกเรือนแพอยู่ริมคลองโอง่างใกล้กัน ส่วนบริเวณริมถนนบำรุงเมืองตอนในกับถนนเฟื่องนครนั้น มีการพัฒนาที่ดินในรูปแบบตึกแถว 1 ชั้นแบบตึกแถวเมืองสิงคโปร์ ตึกแถวชุดนี้สร้างขึ้นตามคำร้องขอของพ่อค้าจีน แขก และฝรั่ง เพื่อเช่า

40 ม.ร.ว.เน่งน้อยฯ. เรื่องเดิม. หน้า 194-209 และ 248-251.

ตั้งห้างร้านค้าขายและอยู่อาศัยด้วย ต่อมาจึงมีราษฎรทั่วไปปลูกสร้างบ้านเรือนในบริเวณนี้หนาแน่นขึ้น จะเห็นได้ว่า เส้นทางคมนาคมทางบกที่สร้างขึ้นใหม่ตามเทคนิควิทยาการแบบตะวันตกนั้น ก่อให้เกิดลักษณะการพัฒนาเมืองในรูปแบบตึกแถวพาณิชย์-พักอาศัย เรียงรายกันไปตามเส้นทางเหล่านั้น มีการค้าขายสินค้าประเภทเดียวกันจนสามารถรับรู้ได้ถึงความเป็นย่าน เช่น ย่านเครื่องสังฆภัณฑ์ในบริเวณถนนบำรุงเมืองตั้งแต่สี่กั๊กเสาชิงช้าถึงประตูสำราญราษฎร์ อนึ่ง สินค้าเครื่องสังฆภัณฑ์นี้มีจำหน่ายมาตั้งแต่ก่อนการสร้างตึกแถว เนื่องจากอยู่ใกล้วัดและใกล้ประตูผี ตึกแถวบริเวณถนนบำรุงเมืองนี้เป็นตึกแถวที่สร้างเป็นร้านค้ายุคแรกของเมือง สำหรับตึกแถวบริเวณถนนเฟื่องนครระหว่างสี่กั๊กเสาชิงช้าและสี่กั๊กพระยาศรี มีร้านค้าเป็นจำนวนมาก และเลยขึ้นไปถึงบ้านตะนาว มีทั้งห้างฝรั่ง ร้านจีน แยกเปอร์เซีย และร้านคนไทยจำหน่ายสินค้าต่างประเทศ ร้านทำเครื่องประดับ ร้านตัดเสื้อผ้า เครื่องแบบ เครื่องหนัง และโรงพิมพ์ ส่วนบริเวณถนนพายุรัตน์เป็นย่านการค้าสำคัญที่จำหน่ายผ้าขนานชนิดจากอินเดียและยุโรป พ่อค้าส่วนใหญ่เป็นแขกซีกส์จากอินเดีย ขณะที่ย่านค้าผ้าในเขตสะพานหัน สามเพ็ง มีพ่อค้าเป็นคนจีน บริเวณหลังวังบูรพาถนนอุณากรรณ ส่วนใหญ่เป็นร้านชาวอินเดีย จำหน่ายสินค้าจากยุโรป เช่น เครื่องประดับบ้าน เครื่องแก้ว เครื่องกระเบื้อง สำหรับพ่อค้าชาวตะวันตกกลุ่มใหญ่เป็นชาวอังกฤษและเยอรมัน มักจะตั้งห้างร้านอยู่ตามถนนเจริญกรุง จำหน่ายสินค้าขนานชนิด นอกจากนี้ ก็ตั้งห้างร้านแทรกตัวอยู่ตามถนนมหาไชย ถนนตะนาว ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร สี่กั๊กพระยาศรี

สำหรับราษฎรซึ่งส่วนมากเป็นไพร่หลวงและไพร่สม กำลังของพวกเจ้านายและขุนนาง ปลูกเรือนแบบง่าย ๆ แบบเพิงหมาแหงนอยู่ตามริมกำแพงพระนคร ซึ่งเลียบบไปตามคลองรอบกรุงเป็นระยะ ๆ โดยใช้กำแพงเมืองเป็นผนังด้านหลัง บางแห่งเปิดด้านหน้าเพิงออกขายของเล็ก ๆ น้อย ๆ เพื่อการยังชีพ

พื้นที่สำหรับการขยายพระนครระหว่างคลองรอบกรุง ถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งเป็นบริเวณกว้างขวางมากนั้น มีเส้นทางเชื่อมกับพื้นที่เมือง คือ คลองมหานาคทางตอนเหนือ ถนนบำรุงเมืองทางตอนกลาง และถนนเจริญกรุงทางตอนใต้ของพื้นที่ พื้นที่นี้เป็นส่วนที่อยู่นอกกำแพงเมืองจึงถือว่าเป็นเขตนอกเมือง มีผู้คนปลูกสร้างบ้านเรือนตั้งถิ่นฐานกันเบาบางโดยทั่วไป แต่จะมีบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนหนาแน่นคือคักบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ ซึ่งเป็นชุมชนจีน มีพ่อค้าคหบดีจีนสร้างบ้านแบบจีนและปลูกแพหน้าบ้านเรียงรายกันไป รวมทั้งเจ้สัวฮั้ม (พระภิกษุสมมติบริบูรณ์) และนายอากรต่าง ๆ นอกจากนี้ก็มีการสร้างตึกแถวของพ่อค้าชาวจีนบริเวณด้านนอกของคลองโอง่างริมสะพานหัน สำหรับบริเวณตลาดสำเพ็งมาจนถึงตลาดน้อย มีบ้านเรือนและตึกแถวชั้นเดียวและสองชั้นแบบจีน ตลอดจนโกดังเก็บสินค้าอยู่หนาแน่น จะเป็นชุมชนจีนที่ทำการค้าขายทางทะเล รวมทั้งกรรมกร กุสิจีน ก็ตั้งถิ่นฐานพักอาศัยกันที่นี่ โดยมีศูนย์กลางชุมชนอยู่ที่ศาลเจ้าโจชือกัง และโรงจิว

ส่วนบริเวณด้านนอกคลองผดุงกรุงเกษมนั้น ทางด้านเหนือและด้านตะวันออก ไม่มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นเท่าทางด้านใต้ของพระนคร ซึ่งเป็นบริเวณตั้งแต่ถนนเจริญกรุงตอนใต้ที่มาจากย่านลำเพ็ญ มายังวัดตะเคียน ปากคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งเป็นบริเวณกลุ่มบ้านเรือนและห้างร้านของพวกฝรั่งตะวันตก ซึ่งเป็นที่ดินที่กษัตริย์ชาติต่าง ๆ ได้รับพระราชทานจากรัชกาลที่ 4 ตั้งแต่ปากคลองผดุงกรุงเกษมริมถนนเจริญกรุงและแม่น้ำเจ้าพระยา เรื่อยลงมาทางด้านใต้จนกระทั่งถึงถนนขวาง (ถนนสีลม) จึงมีสถานกษัตริย์ชาติต่าง ๆ ตั้งเรียงรายกันลงมา ได้แก่ กษัตริย์โปรตุเกส เยอรมัน อังกฤษ สหรัฐอเมริกา และฝรั่งเศส ดังนั้นย่านถนนเจริญกรุงใต้คลองผดุงกรุงเกษมลงมาจึงเป็นย่านชานเมืองที่ชาวตะวันตกชอบมาตั้งบ้านเรือน ร้านค้า และธนาคาร เพราะอยู่ใกล้สถานกษัตริย์ชาติของพวกตน

บริเวณฝั่งธนบุรีในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ ผู้คนยังนิยมใช้แม่น้ำลำคลองเป็นเส้นทางสัญจร และนิยมปลูกบ้านเรือนและจอดแพอยู่ตามริมแม่น้ำ และริมคลอง ทั้งขุนนาง ข้าราชการ พ่อค้าคหบดี เนื่องจากสะดวกสบายและอากาศปลอดโปร่งกว่าในตัวพระนคร ถิ่นฐานบ้านเรือนกลุ่มสำคัญ ๆ ได้แก่ บริเวณบ้านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งมีอาณาเขตกว้างขวางหลังวัดประยูรวงศาวาส ริมคลองสาน เรียกกันว่า บ้านสมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งหม่อมแอนนา เลียวโนเวนส์ ชาวอังกฤษที่เข้ามาสอนภาษาอังกฤษให้แก่พระราชโอรสและเจ้านายในพระบรมมหาราชวัง เคยมาพักเมื่อแรกมาถึงกรุงเทพฯ ใหม่ ๆ

หน้าวัดประยูรวงศาวาสใกล้บ้านพักสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ มีตึก 2 ชั้น ใช้เป็นเรือนรับรองทูตต่างประเทศ หรือให้พ่อค้าชาวต่างประเทศเช่าอยู่ เช่น นายฮันเตอร์ เซอร์จอห์น เบาริง นายฮารี ปาร์ก ส่วนคุณหมอบรัดเลย์และคณะซึ่งเข้าบ้านเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) อยู่ ณ รัชกาลที่ 4 ทรงพระราชทานที่ดินให้ปลูกบ้านเรือนอยู่ปากคลองบางกอกใหญ่ ริมป้อมวิชัยประสิทธิ์ หลังวังกรมหลวงวงศาธิราชสนิท หมอบรัดเลย์และคณะได้มาอยู่อาศัยและดำเนินกิจการรักษาโรค และทำโรงพิมพ์อยู่ที่บ้านนี้จนถึงแก่กรรมใน พ.ศ.2416

บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาลงมาทางใต้ตั้งแต่วัดประยูรวงศาวาสถึงวัดอนงคาราม เป็นกลุ่มบ้านและโกดังสินค้าของพ่อค้าชาวจีนกลุ่มใหญ่ที่ประกอบการค้านำเรือสำเภาบรรทุกสินค้าไปขายต่างประเทศ มีท่าเรือขนถ่ายสินค้า และมีตลาดบ้านสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ อยู่ใกล้เคียง บริเวณด้านใต้ต่อลงมาเป็นบริเวณกลุ่มพ่อค้าแขกอินเดีย (ตึกขาว-ตึกแดง) อยู่ใกล้กับตลาดสมเด็จเจ้า (ตลาดแขก) (ซึ่งคือบริเวณถนนท่าดินแดงเอียงกับทำนักราชวงศ์ของฝั่งพระนครในปัจจุบัน) อาคารเป็นตึกแถว 2 ชั้น และเป็นโกดังข้าวและโรงเก็บสินค้า ที่บริเวณนี้เป็นของคหบดีชาวอินเดียซึ่งมีกิจการค้าและที่ดินมากมาย ได้ให้แขกอินเดียที่เป็นญาติพี่น้องกันมาอยู่ที่ตึกแถว และใช้ชั้นล่างของตึกแถวเป็นที่ขายสินค้าเสื้อผ้าแพรพรรณ เครื่องใช้ที่นำมาจากอินเดีย

บริเวณนี้นับเป็นย่านการค้าและอยู่อาศัยที่สำคัญ และหนาแน่นรองจากย่านสำเพ็ง (ซึ่งเป็นย่านขายสินค้าจากประเทศจีน) บริเวณใกล้เคียง ๆ กันนี้คือ บริเวณท่าดินแดง ส่วนที่เกี่ยวกับทรวงวาดมีบ้านตึกแบบจีนอยู่หลายหลัง

บริเวณต่อลงทางใต้ระหว่างวัดทองบน (วัดทองธรรมชาติ) กับวัดทองล่าง (วัดทองนพคุณ) ตรงข้ามกับท่าทรวงวาดของฝั่งพระนคร เป็นบริเวณย่านส่งสินค้าออกต่างประเทศที่สำคัญ เรียกกันว่า ฮวยจันล้ง (หมายถึง ที่ที่เรือกลไฟเข้ามาเทียบถ่ายสินค้า) เดิมเป็นที่ชาวจีนมาเช่าแพค้าขายสินค้าซึ่งมาจากซัวเถาประเทศจีน ต่อมาได้ขยายกิจการ เช่าตึกแถว 2 ชั้นแบบจีนเพื่ออยู่อาศัยและทำการค้า และเมื่อได้ที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์จึงได้สร้างบ้านขนาดใหญ่แบบจีนของตนตระกูลหวังหลี และให้พนักงานอยู่อาศัยตึกแถว ด้านหน้าติดแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นลานกว้างสำหรับขนถ่ายสินค้า

ส่วนราษฎรไทยทั่วไป จะยังคงอยู่อาศัยกันอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา และริมคลองที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี เช่น คลองบางกอกน้อย คลองมอญ คลองบางกอกใหญ่ และคลองสาน เช่นเดียวกับเมื่อในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 บ้านเรือนมีทั้งแบบเรือนไทยริมตลิ่ง ซึ่งมีทั้งชนิดโครงสร้างไม้ไผ่หลังคาจาก และเรือนฝากระดานโครงสร้างไม้ หลังคามุงกระเบื้อง เรือประทุนอยู่อาศัย และเรือนแพริมน้ำ

โดยสรุป ถิ่นฐานในพระนครได้เกาะกลุ่มกันจนเป็นลักษณะเฉพาะย่าน มีดังนี้

1. บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาถึงแนวคลองคูเมืองด้านตะวันออก จะเป็นถิ่นฐานของเจ้านาย อันได้แก่ พระราชวัง และวังต่าง ๆ อันเป็นศูนย์กลางการปกครอง
2. บริเวณใกล้พระบรมมหาราชวัง บริเวณถนนสนามชัย เป็นตึกที่พักอาศัยของชาวต่างประเทศที่รัชกาลที่ 4 ทรงจ้างเข้ามาบริหารการพัฒนาประเทศ
3. บริเวณย่านการค้ารูปแบบใหม่ (ตึกแถว) จะเป็นถิ่นฐานของพ่อค้าจีน แหก และฝรั่ง ซึ่งเรียงตัวไปตามถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เพ็ญนคร
4. บริเวณย่านการค้าและถิ่นฐานคนจีนดั้งเดิม สำเพ็ง ตลาดน้อย ที่เป็นศูนย์การค้าที่มีความสำคัญและมีความคึกคักที่สุดในพระนคร
5. บริเวณการค้าย่านท่าดินแดง ซึ่งมีทั้งพ่อค้าชาวอินเดีย และพ่อค้าคนจีน ซึ่งมีกิจกรรมหนาแน่นรองลงมาจากย่านจีนสำเพ็ง
6. บริเวณย่านส่งสินค้าออกต่างประเทศ (ฮวยจันล้ง)
7. บริเวณรอบวัดประยูรวงศาวาส ซึ่งเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของอัครมหาเสนาบดี ราชทูต นายแพทย์ และครูชาวต่างประเทศ
8. บริเวณชุมชนริมแม่น้ำลำคลองของราษฎร ซึ่งแผ่กระจายอยู่ทั่วไป
9. บริเวณชุมชนผู้มีรายได้น้อย จะเรียงตัวอยู่ชิดกำแพงเมืองด้านในพระนคร

3.2 กรุงรัตนโกสินทร์ในยุคปฏิรูปสังคมและการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2411 - 2453)

ขณะที่ปัจจัยสำคัญยิ่งซึ่งมีผลต่อการพัฒนาประเทศ และการพัฒนาเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรุงเทพมหานครฯ ส่วนที่เราเรียกกันว่ากรุงรัตนโกสินทร์ในปัจจุบันนั้นคือ ปัจจัยด้านเศรษฐกิจของการเปิดการค้าเสรีในระบบตลาด (Market Economy) กับนานาชาติในสมัยรัชกาลที่ 4 พอล่วงมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ระบบเศรษฐกิจการค้าเสรีนี้ยังมีผลต่อการพัฒนาประเทศและการพัฒนาเมืองมาอย่างต่อเนื่อง แต่ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในพระนครในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การปฏิรูปการปกครองของประเทศ และการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมในชั้นพื้นฐานด้วยการยกเลิกระบบไพร่ และทาส ดังจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไป

3.2.1 ประชากรและการปฏิรูปสังคม

ในรัชสมัยนี้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญในมวลหมู่ประชากรชาวไทย อันถือกันว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงรากฐานทางสังคมไทย อยู่ 2 ประการคือ การเปลี่ยนสถานะไพร่ให้เป็นคนสามัญ และการปลดปล่อยทาสให้เป็นอิสระ

ที่แล้วมาไพร่เป็นประชากรไทยส่วนใหญ่ของประเทศ มีหน้าที่ให้แรงงานส่วยหรือเงินแก่บ้านเมืองเป็นการตอบแทนที่บ้านเมืองให้ความคุ้มครอง ไพร่หลวงเป็นข้ารับใช้พระมหากษัตริย์ และไพร่สมเป็นข้ารับใช้เจ้านายต่างกรม ระบบไพร่เป็นการจัดระเบียบสังคมไทยซึ่งได้คงอยู่มานานกว่า 500 ปีนั้น มีการเปลี่ยนแปลงไปตามสมัย เช่นสมัยกรุงศรีอยุธยาในเวลา 1 ปี ไพร่ต้องเข้าเวรมารับใช้ 6 เดือน ปลดว่าง 6 เดือน หรือเข้าเดือนออกเดือนก็ได้ตามลักษณะงานของแต่ละกรม ครั้นพอมมาถึงสมัยรัชกาลที่ 1 โปรดฯให้ลดลงเหลือ 4 เดือน คือเข้าเดือน ออก 2 เดือนใน 1 ปี และรัชกาลที่ 2 โปรดฯลดลงอีกเหลือปีละ 3 เดือนจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5⁴¹ ซึ่งในสมัยหลัง ๆ ได้มีปัญหาบางประการ เช่น รัฐไม่สามารถควบคุมแรงงานเหล่านี้ให้มีประสิทธิภาพได้ตั้งแต่ก่อน ดังจะเห็นได้จากการที่ไพร่หลบหนีการใช้แรงงานมีจำนวนมากขึ้นหลายหมื่นคน นอกจากนั้น ยังมีปัญหามูลนายทุจริตแสวงหาผลประโยชน์จากระบบไพร่มากขึ้นทำให้เงินของรัฐรั่วไหล และที่สำคัญคือเรื่องกำลังทหารอันเป็นความมั่นคงของชาติขณะเผชิญกับลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก กล่าวคือจำนวนทหารที่ได้มาจากจำนวนไพร่ที่ขึ้นไว้ในบัญชีแต่ละปีนั้นไม่มีความแน่นอน และไม่ปลอดภัยสำหรับสถานการณ์บ้านเมือง ดังนั้นจึงเกิดลักษณะของ 'ทหารประจำการ' หรือทหารอาชีพแทนการใช้แรงงานในระบบไพร่

41 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 517.

การเปลี่ยนแปลงระบบไพร่เกิดขึ้นอย่างมีขั้นตอน โดยในขั้นแรก (พ.ศ.2425) รัชกาลที่ 5 ทรงใช้นโยบาย 'ทหารสมัคร' และโปรดฯตั้งโรงเรียนนายร้อยทหารหน้าขึ้นที่ข้างวังสราญรมย์ แล้วต่อมาให้ทหารหน้ารับเลกไพร่หลวงเข้ามาเป็นทหารในกรมทหารหน้านี้ โดยกำหนดว่าเมื่อรับราชการ 5 ปีจะพ้นจากหน้าที่ประจำการ และในระหว่างที่รับราชการอยู่นั้น จะได้รับพระราชทานเครื่องแบบ เงินเดือน และอาหาร ต่อมาในปี พ.ศ.2448 มีการเปลี่ยนแปลงนโยบาย 'ทหารสมัคร' มาเป็น 'ทหารเกณฑ์' โดยกำหนดให้ไพร่อายุ 18-20 ปี ต้องเข้ามารับการคัดเลือกเป็นทหารทุกคน ในแต่ละปี คนที่ได้รับการคัดเลือกจะต้องเข้ารับราชการเป็นทหาร 2 ปี จึงปลดเป็นกองหนุน ส่วนคนที่ไม่ได้รับการคัดเลือกจะเสียเงินให้ราชการแทนหรือรอไปคัดเลือกในปีต่อไป

ดังนั้น ไพร่ทั้งหลายจึงเป็นอิสระ เป็นคนสามัญที่สามารถเลือกอาชีพได้ สามารถรับจ้างใครทำงานก็ได้ หน้าที่ต่อประเทศมีจำกัดแน่นอนเพียง 2 ปี การปลดปล่อยแรงงานให้เป็นอิสระนี้ทำให้ราษฎรทั้งหลายสามารถเพิ่มผลผลิตได้ตามความต้องการของตลาดการค้าระหว่างประเทศ จำนวนประชากรของประเทศเพิ่มมากขึ้นจากการประมาณของ Sir John Bowring ว่าในต้นรัชกาลที่ 4 อยู่ระหว่าง 4.5-5 ล้านคน เป็น 8.2 ล้านคนในปลายรัชกาลที่ 5 และได้มีกลไกสนับสนุนให้สามัญชนเหล่านี้มีโอกาสมากขึ้นในการทำมาหาเลี้ยงชีพและเลื่อนฐานะในสังคม โดยมีการจัดการศึกษาระบบโรงเรียนให้กับสามัญชน โรงเรียนแห่งแรกตั้งที่ วัดมหรธพาราม เมื่อปี พ.ศ. 2427⁴²

ปัจจัยในการเลิกทาสนั้น ประการหนึ่งมาจากพระราชดำริส่วนพระองค์ซึ่งเป็นผลมาจากการศึกษาพื้นฐานตามแบบตะวันตก และการได้เสด็จประพาสไปเห็นความเจริญก้าวหน้าของประเทศต่าง ๆ เหล่านั้น ทำให้ทรงเห็นความจำเป็นในอันที่จะต้องปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงประเทศ โดยจุดแรกที่ทรงปรับปรุงแก้ไขคือ สถานภาพของประชาชน เพราะประเทศจะไม่สามารถพัฒนาไปได้ถ้าพลเมืองส่วนใหญ่ยังมีพันธนาการอยู่ นอกจากนั้น ได้มีปัญหาในระบบทาสเพิ่มมากขึ้น เช่น มีข้อพิพาทระหว่างนายทาสกับลูกทาสมากขึ้น และมีทาสเป็นจำนวนมากพากันหลบหนีเจ้านาย ประกอบกับแนวโน้มของโลกขณะนั้นได้เปลี่ยนมาให้สิทธิเสรีภาพแก่ประชาชนมากขึ้น เช่น การปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองในฝรั่งเศส (พ.ศ.2332) การเกิดสงครามกลางเมืองอันเนื่องมาจากการเลิกทาสใน พ.ศ.2403 ดังนั้น ระบบทาสซึ่งมีมานานหลายร้อยปีในสังคมไทย จึงได้รับการปลดปล่อย

การปลดปล่อยทาสเป็นไปอย่างมีขั้นตอน โดยเริ่มจากลูกทาส และมีกลไกสนับสนุน เช่น โปรตฯ ให้มีการจัดการศึกษาตามแบบใหม่ควบคู่กันไป เพื่อให้ลูกทาสที่เป็นไทยจะได้มีวิชาความรู้ สามารถนำไปประกอบอาชีพเลี้ยงตนได้ การเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ทำให้ทาสค่อย ๆ หมดไปจากสังคมไทยทีละน้อย ๆ จนกระทั่งในปี พ.ศ.2448 มีพระราชบัญญัติห้ามขายคนเป็นทาสอีกต่อไป ระบบทาสที่มีควบคู่มากับสังคมไทยเป็นเวลาช้านานก็ถูกยกเลิกไปโดยสิ้นเชิง⁴³

ในช่วงต้นรัชสมัย จำนวนประชากรในกรุงเทพฯ และเขตชานเมืองมีประมาณ 4 แสนคนเศษ และเมื่อเวลาผ่านไป 42 ปี ถึงปลายรัชกาล มีจำนวนประชากรในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นเป็น 6 แสนคน โดยประมาณ⁴⁴ ในจำนวนนี้มีกลุ่มประชากรที่ได้เพิ่มจำนวนขึ้นและส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงประเทศ ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมไทยคือ กลุ่มชาวต่างชาติที่มาจากโลกตะวันตก ซึ่งได้รับการว่าจ้างให้เข้ามาเป็นที่ปรึกษาในด้านต่าง ๆ ซึ่งมีถึง 12 กระทรวงในการปรับปรุงประเทศ ดังจะเห็นค่านิยมตะวันตกหลายอย่างที่แสดงถึงความเป็นคนทันสมัย เช่น การตั้งสโมสรหัตเต็นรำ การนั่งโต๊ะกินอาหารฝรั่ง ถีบรถจักรยาน ขับรถยนต์ และการส่งลูก-หลานไปเรียนต่างประเทศ ซึ่งประการสุดท้ายนี้ทำให้ได้คนไทยที่เรียนจบกลับมา มีบทบาทสำคัญในวงราชการ กลายเป็นผู้นำในการเผยแพร่วัฒนธรรมทันสมัยต่าง ๆ ของประเทศตะวันตก ทั้งที่เป็นแก่นสาร เช่น ความพยายามนำประชาธิปไตยจากตะวันตกมาเป็นหลักการปกครองประเทศในปี พ.ศ.2427 และ 2454 จนประสบความสำเร็จในปี พ.ศ.2475 และที่ไม่เป็นแก่นสาร⁴⁵

3.2.2 การปฏิรูปการปกครอง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอำนาจในการบริหารราชการแผ่นดิน ได้ทรงแก้ไขปัญหากิจการบ้านเมืองหลายประการ กล่าวคือ

ก. ปัญหารายได้ของรัฐบาลไม่พอกับรายจ่าย ปัญหานี้เป็นปัญหาสำคัญที่สุดสำหรับการพัฒนาประเทศ ด้วยไม่มีเงินสำหรับใช้จ่ายในการนั้น เนื่องจากวิธีการเก็บภาษีอากรแต่เดิมมาได้กระจายอยู่ในกรมต่าง ๆ มากมายถึง 13 กรม โดยเจ้ากรมนั้น ๆ ได้มอบให้เจ้าภาษีนายอากรรับเหมาการเก็บภาษีมาส่งให้ครบตามจำนวนเงินที่ประมูลไว้ในแต่ละปี ปัญหาคือ นอกจากเจ้าภาษี

43 เรื่องเดิม. หน้า 513-515.

44 ม.ร.ว.เน่งน้อยฯ และคณะ. องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 210 และ the first census of 1909 in Sternstein, Larry. Portrait of Bangkok. BMA; 1982 p.77.

45 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 520-524.

นายอากรจะส่งเงินไม่ครบแล้ว เจ้ากรมผู้รับเงินก็มักจะนำเอาเงินไปใช้ก่อน เพราะสมัยนั้นไม่มีการจ่ายเงินเดือนให้ยอมเป็นหนี้หลวง ทำให้รายได้ของรัฐบาลขาดไปปีละมาก ๆ และก่อให้เกิดการฉ้อราษฎร์บังหลวง จึงโปรดฯให้ตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นเป็นสำนักงานกลางดูแลรายได้จากภาษีอากร และการใช้จ่ายเงินของรัฐบาล⁴⁶

ข. ปัญหากลุ่มการเมืองที่แบ่งกันเป็นหลายฝ่าย จึงโปรดฯให้ตั้งสภาที่ปรึกษา 2 สภาใน พ.ศ.2417 เพื่อรวมกลุ่มทรัพยากรบุคคลสำคัญ ๆ เข้าด้วยกัน เพื่อจะได้เป็นพลังช่วยกันแสดงความคิดเห็นในการปรับปรุงประเทศคือ สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of state) และสภาที่ปรึกษาในพระองค์ (Privy Council) โดยสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินมีหน้าที่ด้านนิติบัญญัติ และยับยั้งพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่อาจทรงใช้อย่างไม่ยุติธรรม สมเหตุสมผล ส่วนสภาที่ปรึกษาในพระองค์นั้นมีหน้าที่เตรียมงาน (หาข้อมูล) เพื่อประโยชน์ต่องานที่มีพระราชดำรัสสั่ง⁴⁷

ค. ปัญหาการคุกคามจากประเทศตะวันตก ไทยต้องเผชิญกับการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกมากยิ่งขึ้น เนื่องจากอังกฤษและฝรั่งเศสแข่งขันกันขยายอาณาเขต และอิทธิพลเข้ามาในประเทศไทย พระองค์จึงจำเป็นต้องให้ความสำคัญกับการป้องกันประเทศมาก

ง. ปัญหาขาดแคลนบุคลากรที่สามารถ เพื่อการปรับปรุงประเทศ จึงทำให้ต้องว่าจ้างชาวต่างประเทศเข้ามาเป็นที่ปรึกษาจำนวนมาก และก่อให้เกิดการคัดเลือกผู้ที่เรียนดี ซึ่งเป็นพระราชวงศ์บ้าง ขุนนางบ้าง ส่งไปเรียนเมืองนอก และทรงตั้งโรงเรียนฝึกราชการขึ้น

จวบจนกระทั่งปี พ.ศ.2428 การปฏิรูปทางการปกครองจึงได้เกิดขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำริปฏิรูปการปกครองของไทยที่ใช้แบบจตุสดมภ์ ซึ่งหน้าที่ของแต่ละหน่วยปกครองตกอยู่ในสภาพสับสนปนเปมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา นับเป็นเวลาถึง 500 กว่าปีมาแล้ว ให้เป็นการปกครองแบบใหม่ซึ่งมีโครงสร้างการแบ่งแยกความรับผิดชอบ การบริหารชัดเจน ไม่ก้าวก้ำกักัน แต่สามารถครอบคลุมการปกครองประเทศได้ครบถ้วน⁴⁸

ขณะเดียวกัน ได้มีความเคลื่อนไหวจากทางเจ้านายและข้าราชการถวายความเห็นว่ ควรให้เป็นการปกครองแบบรัฐธรรมนูญที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข (Constitutional Monarchy) แต่ยังไม่ทรงเห็นด้วยเนื่องจากประชาชนยังขาดความรู้ความเข้าใจในการปกครองแบบนั้น ดังนั้นในขั้นนี้ น่าจะแก้ไขการปกครองให้เป็นไปอย่างคล่องแคล่วขึ้นด้วยการปฏิรูปรัฐบาล (Government

46 ดูเรื่องเดิม. หน้า 183 ประกอบ

47 เรื่องเดิม. หน้า 185.

48 เรื่องเดิม. หน้า 194.

Reform) นั่นคือ จะทรงปฏิรูปการบริหารก่อน แล้วจึงจะปฏิรูปงานนิติบัญญัติ โดยทรงดำเนินการปฏิรูปการบริหารเป็นการปกครองส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น⁴⁹

การปกครองส่วนกลาง โดยที่จุดบกพร่องของการปกครองส่วนกลางที่มีมาแต่เดิม คือมีสมุหกลาโหม สมุหนายก และจตุสดมภ์นั้น ไม่มีประสิทธิภาพพอที่จะจัดการภาระงานที่เพิ่มมากขึ้น และรัฐบาลกลางก็ไม่มีอำนาจเพียงพอที่จะควบคุมราชอาณาจักรไว้ให้มั่นคงได้ ด้วยเหตุนี้รัชกาลที่ 5 จึงทรงปฏิรูปการปกครองส่วนกลางให้เป็นศูนย์รวมอำนาจของการปกครองประเทศ (Centralization) โดยทรงเป็นประธานการบริหารประเทศผ่านกระทรวง 12 กระทรวง อันได้แก่ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม กระทรวงวัง กระทรวงนครบาล กระทรวงเกษตรพาณิชย์ การ กระทรวงต่างประเทศ กระทรวงพระคลัง กระทรวงยุติธรรม กระทรวงยุทธนาธิการ กระทรวงธรรมการ กระทรวงมรุธาธิการ⁵⁰

การปฏิรูปรัฐบาลดังกล่าวทำให้เกิดสถานที่ราชการต่าง ๆ ขึ้นมากมายในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมซึ่งปฏิบัติกันมาจนถึงรัชกาลที่ 4 ที่มีรูปแบบการว่าราชการจากที่ประทับในพระบรมมหาราชวัง วัง หรือจากบ้านเรือนขุนนางชั้นผู้ใหญ่ อย่างไรก็ตาม สถานที่ราชการที่สำคัญที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังคงเป็นพระบรมมหาราชวัง โดยได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในพื้นที่พระราชฐานชั้นนอกเพื่อเป็นหอรัษฎากรพิพัฒน์ ศาลาสหทัยสมาคม โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษสำหรับพระราชโอรส ศาลาว่าการต่างประเทศ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม กองทหารมหาดเล็ก ส่วนสถานที่ราชการภายนอกพระบรมมหาราชวังนั้นได้มีการปรับเปลี่ยนการใช้ของวังต่าง ๆ มาเป็นสถานที่ราชการ เช่น กระทรวงธรรมการ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อยู่ในพระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งว่างลงอันเนื่องมาจากรัชกาลที่ 5 ทรงโปรดฯ ให้เลิกตำแหน่งวังหน้า กระทรวงโยธาธิการใช้พื้นที่วังถนนเฟื่องนครวังใต้ และกระทรวงกลาโหมต่อมาได้ย้ายออกมา ณ ที่ตั้งวังถนนหลักเมือง กระทรวงมหาดไทยก็ได้ย้ายออกมา ณ บริเวณวังริมสะพานช้างโรงสี โดยโปรดฯ ให้รื้อกลุ่มวังเหล่านี้ลงเพื่อสร้างสถานที่ราชการต่าง ๆ หลายแห่ง⁵¹

49 เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน.

50 เรื่องเดิม. หน้า 195 - 198.

51 ม.ร.ว.เน่งน้อยฯ และคณะ. หน้า 176 - 180.

3.2.3 การปฏิรูปเศรษฐกิจ

การปฏิรูปเศรษฐกิจในรัชสมัยนี้ เน้นหนักไปที่การปฏิรูปการคลัง และการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน (Infrastructure) อันได้แก่ การขุดคลองต่าง ๆ สำหรับการขยายฐานการผลิตด้านการเกษตรเพื่อการส่งออก โดยเฉพาะข้าวซึ่งได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่มีความสำคัญมากต่อรัฐบาล

การปฏิรูปการคลังเป็นการรวบรวมรายได้และจัดระเบียบการรับและจ่ายเงินอย่างมีระบบมีแบบแผนที่รัดกุม มีวิธีการบริหารและการควบคุมเงินรายได้ของแผ่นดินที่กำหนดขึ้นใหม่ ทำให้ฐานการคลังมั่นคงขึ้น และเมื่อรายได้ของประเทศดีขึ้นรัฐก็สามารถพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ มากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านคมนาคมสื่อสาร สาธารณูปโภค และสาธารณูปการ ซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานอย่างใหม่ที่จะให้คุณภาพชีวิตประชาชนดีขึ้น เช่น ไฟฟ้า ประปา โรงพยาบาล โรงเรียน ไปรษณีย์ รถไฟ รถราง เป็นต้น⁵²

3.2.4 การปฏิรูปโครงสร้างพื้นฐาน

การปฏิรูปโครงสร้างพื้นฐาน ซึ่งหมายรวมถึง การคมนาคมสื่อสาร สาธารณูปโภค และสาธารณูปการ ในสมัยนี้ได้ก่อให้เกิดการพัฒนาประเทศ การพัฒนาภูมิภาค และการพัฒนาเมือง ออกไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะในด้านการคมนาคมสื่อสาร อันได้แก่ การสร้างทางรถไฟ รถราง การไปรษณีย์โทรเลข โทรศัพท์ และวิทยุโทรเลข ซึ่งได้รับเริ่มดำเนินการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ได้เอื้ออำนวยประโยชน์ทั้งแก่รัฐและราษฎร ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ให้ได้รับความสะดวกรวดเร็วในการติดต่อมากยิ่งขึ้น กิจกรรมต่าง ๆ ได้แก่ การปกครอง การเกษตรกรรม การอุตสาหกรรม การพาณิชย์ การศึกษา การสาธารณสุข ได้ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ในด้านการคมนาคมสื่อสารนี้ รัชกาลที่ 5 ทรงจ้างบริษัทที่ปรึกษาและวิศวกรที่ปรึกษาจากหลายประเทศ คือ อังกฤษ เยอรมัน เดนมาร์ค และสวีเดน⁵³

ในตอนต้นรัชกาลที่ 5 กรุงเทพฯยังคงมีสมญาว่าเป็นนคร 'เวนิสแห่งภาคตะวันออก' เนื่องจากราษฎรยังติดต่อสัญจรโดยอาศัยเส้นทางน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยา และคลองต่าง ๆ แม้ว่าการใช้รถม้าเป็นพาหนะซึ่งได้เริ่มขึ้นพร้อมกับการสร้างถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง ในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น จะกลายเป็นที่นิยมกันแพร่หลายในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ตาม และต่อมาได้เกิดการริเริ่มนำเอายานพาหนะทางบกเข้ามามากขึ้น พร้อม ๆ กับการสร้างถนน เช่น รถลากจากเมืองซัวเถาในประเทศจีน ซึ่งได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย และมีช่างจากเมืองซัวเถาเข้ามาต่อรถลากในกรุงเทพฯ ผู้รับ

52 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 290.

53 เรื่องเดิม. หน้า 325 - 343.

จ้างลากรถมักจะเป็นชาวจีน รถจักรยานก็เป็นที่นิยมของคนทั่วไปเพราะว่าใช้ได้ในทุกพื้นที่ไม่จำเป็นต้องเป็นถนนดีและเรียบ ไม่ต้องใช้น้ำมัน คล่องตัว บรรทุกของได้ ราคาพอควร นอกจากนี้ก็มีรถยนต์ซึ่งเป็นที่นิยมสั่งซื้อจากยุโรปมาใช้ในกลุ่มเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ ตลอดจนผู้มีเงินก็นิยมใช้รถยนต์ เพราะว่าจะสะดวกสบายกว่ารถม้า รถราง และรถลาก ทั้งเป็นการแสดงความภูมิฐานะของตนอีกด้วย สำหรับผู้คนทั่วไปมีรถยนต์โดยสารประจำทางเริ่มเดินรถในปลายรัชกาลที่ 5 โดยใช้รถเทียมม้าในตอนแรกและต่อมาเปลี่ยนเป็นรถยนต์ฟอร์ดเป็นรถโดยสาร จากนั้นก็ได้ขยายตัวโดยจัดเป็น บริษัทนายเลิต จำกัด หรือบริษัท รถเมล์ขาว⁵⁴

ส่วนรถรางนั้น ชาวเดนมาร์กที่เข้ามารับราชการเป็นพลเรือโท พระยาชลยุทธโยธิน ได้ร่วมมือกับเพื่อนตั้งบริษัทรถรางกรุงเทพ เมื่อ พ.ศ.2430 โดยสายแรกวางรางจากหน้าศาลเจ้าพ่อหลักเมือง อ้อมโค้งลงไปทางถนนเจริญกรุงจนถึงอุ้งบางกอกต๊อก เป็นระยะทางประมาณ 6 กม. และปีต่อมาได้ขยายทางรถรางลงไปจนถึงถนนตก เป็นระยะทาง 3 กม.⁵⁵ นับเป็นระบบขนส่งมวลชนในเมืองประเภทรางสายแรกในกรุงเทพฯ ซึ่งเชื่อมพื้นที่สำคัญ ๆ ทางเศรษฐกิจและการปกครอง อันได้แก่ ย่านการค้าต่าง ๆ สถานที่ราชการ วัง บริษัท ห้างร้าน อุเรือ ของชาวต่างประเทศ ตลอดจนสถานกงสุลของชาติต่าง ๆ เริ่มแรกเป็นรถรางที่ใช้ม้าเทียมแฝด ต่อมาเปลี่ยนไปใช้ไฟฟ้าแทนม้าลาก โดยดูแบบอย่างมาจากฝรั่งเศสซึ่งริเริ่มโดยคนไทย เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) แล้วบริษัทไฟฟ้าสยาม (เดนมาร์ก) ได้จัดเดินรถรางทั่วกรุงเทพฯ อย่างได้ผล เพิ่มอีก 5 สาย คือ สายรอบเมือง (บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นวงรอบไปถึงคลองโอ่งอ่าง-บางลำพู) สายที่เชื่อมพื้นที่ใจกลางพระนครกับพื้นที่ชานเมืองด้านเหนือของเมืองมี 2 สายคือ สายสามเสน และสายสวนดุสิต และเชื่อมพื้นที่ใจกลางเมืองกับพื้นที่ชานเมืองด้านตะวันออกคือ สายหัวลำโพง นอกจากนี้ยังมีสายสั้น ๆ อีก 2 สาย เชื่อมใจกลางเมืองกับแม่น้ำเจ้าพระยา คือ สายอัมฤงค์ และสายราชวงศ์ เส้นทางรถรางนี้เป็นแรงสนับสนุนอย่างสำคัญให้ผู้คนชาวเมืองกระจายตัวกันออกไปตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยกันตามชานเมืองด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านใต้ อย่างยังคงได้รับความสะดวกเป็นอย่างมากในการสัญจรติดต่อกับใจกลางพระนคร (แผนที่ 5)

สำหรับการสร้างถนนในพระนคร ซึ่งเจตนารมณ์ดั้งเดิมในตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นเพียงแต่การอำนวยความสะดวกสบายให้กับการสัญจรทางบกด้วยการเดินเท้าในระยะทางไม่ไกลนัก และเป็นไปในลักษณะการเชื่อมแหล่งชุมชนต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่แล้ว ต่อมาเมื่อมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบเศรษฐกิจมาเป็นการค้าเสรีตามสนธิสัญญาเบาริงในรัชกาลที่ 4 จึงได้เกิดถนนแบบตะวันตกเพื่อให้

54 เรื่องเดิม. หน้า 332, 320, 323 - 324.

55 เรื่องเดิม. หน้า 321.

เกิดความเจริญตาไม้ชายหน้าแก่ชวานานาประเทศ ซึ่งเป็นไปในลักษณะการเปิดพื้นที่ใหม่ เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนตรง ถนนสีลม และจากนั้นจึงเกิดชุมชนตามมาเช่น ชุมชนธุรกิจการค้าบน ถนนเจริญกรุง ซึ่งอยู่ในรูปแบบอาคารตึกแถวแบบลึงคโพรที่มีทางเข้าหน้าร้านอยู่ใต้ชั้นบน (ถูกรื้อไปหมดแล้ว) นอกจากนี้ ก็มีถนนเพื่อเพิ่มความสะดวกให้แก่การสัญจรติดต่อของชาวพระนคร เช่น ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร⁵⁶ มาในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการพัฒนาเมืองอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้วยการตัดถนนถมศิลาสำหรับใช้รถ⁵⁷ ซึ่งเป็นถนนแบบทันสมัยโดยจ้างวิศวกรชาวตะวันตกมาช่วยงาน การกำหนดแนวถนนที่จะสร้างนั้นกระทำโดยกระทรวงโยธาธิการ หรือกระทรวงนครบาล หรือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วมีการพิจารณาในที่ประชุมเสนาบดีถึงความเหมาะสมในการตัดถนน โดยมีเกณฑ์พิจารณาว่า รัฐบาลและประชาชนจะได้ผลประโยชน์ตอบแทนเพียงไร เช่น ในด้านความปลอดภัยจากโจรผู้ร้ายและอัคคีภัย มีความสะดวกสบาย ส่วนในด้านเศรษฐกิจนั้นถือว่าการสร้างถนนเป็นการบุกเบิกที่ดินที่เอื้อประโยชน์ต่อการประกอบการค้าและธุรกิจให้คล่องตัวและรวดเร็ว สำหรับเรื่องงบประมาณแผ่นดินในการตัดถนนมีค่อนข้างจำกัด และรัชกาลที่ 5 ไม่ทรงโปรดที่จะกู้เงินจากต่างประเทศมาใช้ในการพัฒนาบ้านเมือง เว้นแต่ในกรณีที่ทำเป็นจริง ๆ เช่น การสร้างทางรถไฟ เนื่องจากจะเป็นการเปิดช่องทางให้นายทุนเงินกู้ต่างประเทศเข้าแทรกแซงกิจการภายใน ดังที่เกิดในกรณีที่ยึดปตท.อังกฤษยึดครอง⁵⁸

ถึงกระนั้น การตัดถนนในกรุงเทพฯ ได้ก้าวหน้าเป็นลำดับ และได้ทำการสร้างอย่างจริงจังในงบประมาณกลางปี พ.ศ.2430 ซึ่งเป็นช่วงกลางรัชกาลไปแล้ว เนื่องจากมีผู้บริจาคเงินสร้างถนนหรือขอพระบรมราชานุญาตตัดถนนด้วยทุนทรัพย์ของตน ซึ่งบางแห่งมีคลองขนานกับถนนไปด้วย

การพัฒนาถนนในระยะแรกก่อนการตัดถนนราชดำเนิน ได้เริ่มจากถนนรอบพระบรมมหาราชวัง เช่น ถนนหน้าพระลาน ถนนสนามไชย ถนนท้ายวัง ซึ่งยึดถือแนวเส้นทางสัญจรเดิม และถนนมหาราชซึ่งได้มีการรื้อวังคลองตลาด 2 วังในการทำถนน สำหรับถนนภายในเขตกำแพงเมืองเดิม ประกอบด้วย ถนนเจ้าฟ้า ถนนราชินี ถนนอัษฎางค์ ถนนจักรพงษ์ ถนนพระอาทิตย์ ถนนจักรเพชร ถนนมหาไชย ถนนพาหุรัด ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนพระสุเมรุ

56 เรื่องเดิม. หน้า 311 - 312.

57 สมเด็จพระบรมราชโอรสเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เกล้าฯ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5. หน้า 179 อ้างใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 315.

58 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 315.

ถนนข้าวสาร ถนนบ้านดินสอ ถนนตีทอง ส่วนถนนในพื้นที่นอกคลองรอบกรุงประกอบด้วย ถนนสามเสน ถนนกรุงเกษม ถนนลูกหลวง ถนนนางเลิ้ง ถนนจักรพรรดิพงษ์ ถนนบริพัตร ถนนหลวง ถนนพลับพลาไชย ถนนยุพราช ถนนราชวงศ์ ถนนอนุวงศ์ และทรงวาด สำหรับถนนทางฝั่งธนบุรีมีถนนอรุณอมรินทร์ และถนนอิสรภาพ

ส่วนถนนราชดำเนินนั้น ทรงโปรดเกล้าฯให้สร้างขึ้นใน พ.ศ.2442 เพื่อเป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินที่กว้างขวางสง่างามตามแบบฉบับ Grand Manner ซึ่งได้ทอดพระเนตรมาจากยุโรป ซึ่งเชื่อมพระราชวังดุสิตกับพระบรมมหาราชวัง (ในระยะแรกใช้เส้นทางถนนสามเสนเชื่อม) แบ่งเป็น 3 ตอนคือ ถนนราชดำเนินนอก ถนนราชดำเนินกลาง และถนนราชดำเนินใน หลังจากตัดถนนราชดำเนินแล้วในช่วงปลายรัชกาลได้มีการตัดถนนอื่นอีก คือ ถนนหลานหลวง ถนนพิษณุโลก ถนนตรีเพชร ถนนจักรวรรดิ ถนนดำรงรักษ์ ถนนราชสุขุม ถนนเสือป่า ถนนไมตรีจิตต์ ถนนเขาวราช ถนนทรงสวัสดิ์⁵⁹ และถนนประแจจีน (ถนนเพชรบุรี)⁶⁰

ในการสร้างถนนเพื่อขยายการคมนาคมทางบกนั้น ทรงโปรดเกล้าฯให้สร้างสะพานไปพร้อมกัน ซึ่งมีอยู่ 3 แบบ คือ สะพานไม้ สะพานเหล็ก และสะพานท่อ⁶¹

สำหรับเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ทรงโปรดฯให้ขุดคลองสวัสดิเปรมประชากรตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2413) เพื่อเชื่อมพื้นที่ทางตอนเหนือของพระนคร โดยเฉพาะพระราชวังดุสิตกับพื้นที่เมืองเดิม ส่วนคลองเก่าที่ตื้นเขินได้รับการขุดลอกขยายให้กว้างขึ้นเพื่อการใช้ประโยชน์ได้เต็มที่ เช่น คลองสำเพ็ง คลองตรอกเต้า นอกจากนี้ ภายในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ยังมีคลองซึ่งไม่มีหลักฐานว่าขุดมาแต่เมื่อใด แต่ปรากฏชื่ออยู่ในเอกสารชั้นต้นเกี่ยวกับการคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังต่อไปนี้คือ คลองบางขุนพรหม คลองวัดพระพิเรนทร์ คลองจักรวรรดิ คลองวัดสามจีน คลองบ้านดอกไม้ คลองวัดโสมนัส

จะเห็นได้ว่า ในขณะที่ทำการปฏิรูปโครงสร้างพื้นฐานในระดับประเทศเพื่อปรับปรุงประสิทธิภาพทางการคมนาคมสื่อสาร ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการโยงโยประเทศไทยให้เป็นหนึ่งเดียว เพื่อต้านกระแสการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตกต่าง ๆ นั้น ในกรุงเทพมหานครโดยเฉพาะพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ได้เป็นเสมือนหนึ่งศูนย์รวมของความพยายามในการพัฒนานั้น ดังจะเห็นได้

59 ม.ร.ว.เน่งน้อย และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 274 - 279.

60 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ฯ. หน้า 318.

61 เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน.

จากโครงข่ายคมนาคมทางบกซึ่งมีลักษณะเป็น diagonal grid ซึ่งเปิดทางเลือกอย่างกว้างขวางในการสัญจรติดต่อทางบกให้เป็นไปอย่างสะดวกสบาย แตกต่างจากลักษณะถนนที่เชื่อม origin - destination ซึ่งมีลักษณะเป็น axial alignment สมัยก่อน ๆ ที่ไม่อาจให้ความสะดวกได้อย่างกว้างขวางเท่า นอกจากนี้ ยังเกิดลักษณะถนนที่ก่อให้เกิดความสง่างาม (grand manner) ให้กับพระนครตามแนวความคิดของการพัฒนาเมืองในยุโรปขณะนั้นด้วย สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ ทั้งการขุดคลองและการตัดถนนในสมัยนี้ ได้เปิดพื้นที่พระนครออกไปยังชานเมืองทางด้านทิศเหนือ (ซังฮี้) และด้านตะวันออก (ทุ่งพญาไท) ด้วยพระราชประสงค์เพื่อเชื่อมพระราชวังอันเป็นที่ประทับ (คัลยาร้อนในตอนแรก และได้เป็นที่ประทับถาวรในรัชกาลต่อมา) กับศูนย์กลางพระนครอันประกอบด้วยพระบรมมหาราชวัง สถานที่ราชการ และย่านการค้าสำคัญ ๆ รวมทั้งพื้นที่ทางตอนใต้ของพระนครที่มีศักยภาพของการค้านานาชาติ เช่น สาทร สีลม ซึ่งริเริ่มมาแต่รัชกาลที่ 4 จะสังเกตเห็นได้ว่าระยะทางระหว่าง origin - destination เหล่านี้มีระยะไกลขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งนี้เนื่องจากความสามารถของโครงสร้างพื้นฐาน และพลังงานใหม่ ๆ ในการขับเคลื่อนยานพาหนะประเภทรถราง และรถยนต์

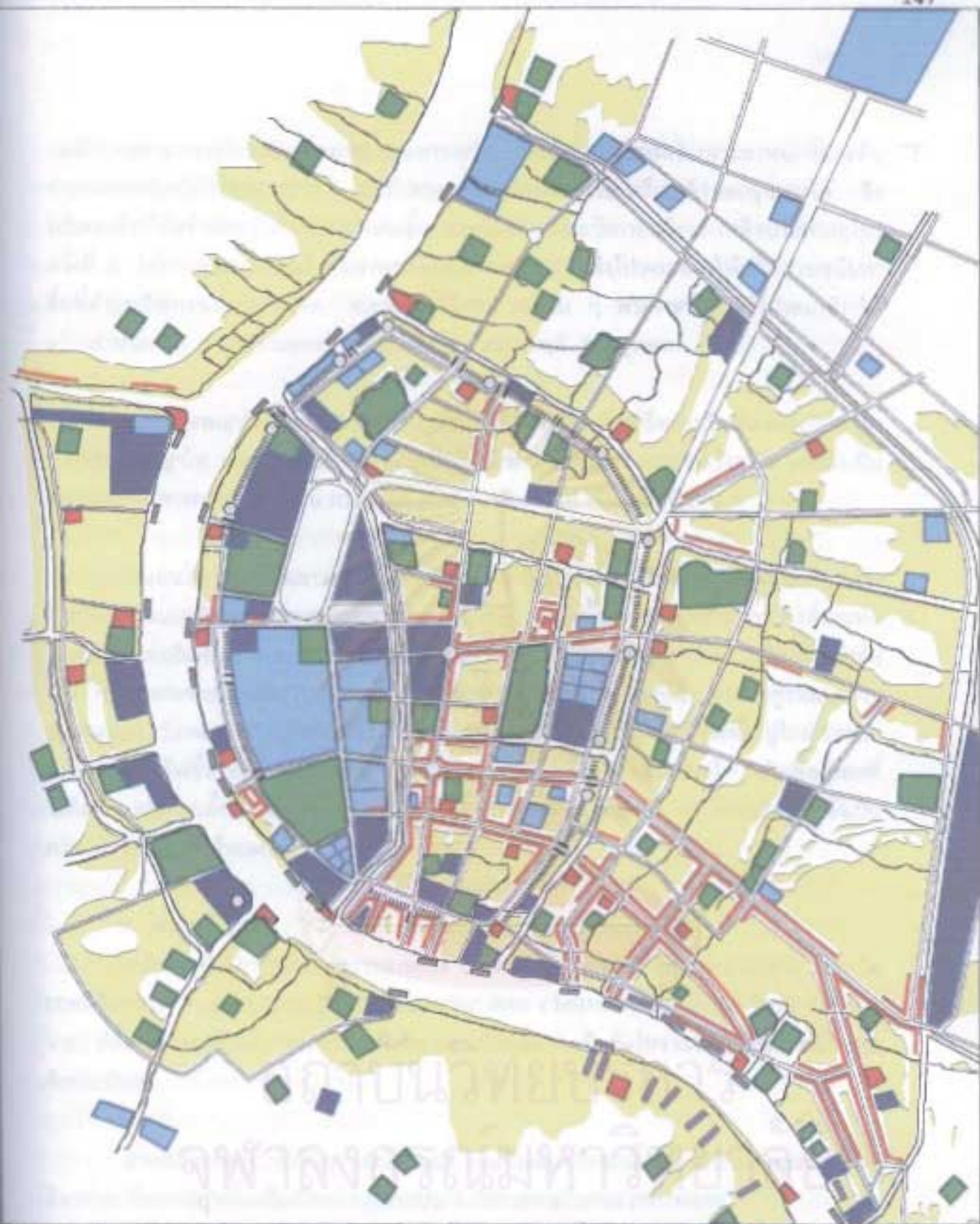
3.2.5 การเปลี่ยนแปลงในการใช้ที่ดินของเมือง

การปฏิรูปสังคม การปกครอง เศรษฐกิจ และโครงสร้างพื้นฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการพัฒนาเมือง ซึ่งส่งผลออกมาในลักษณะของการใช้ที่ดิน รูปลักษณ์ และบรรยากาศเมืองอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

ก. การสร้างวัง

การสร้างวังในระยะแรกก่อนการเสด็จประพาสยุโรปนั้น ยังมีแนวความคิดดั้งเดิมปรากฏอยู่ได้แก่ การสร้างวังพระราชทานพระอนุชา (พระราชโอรสในรัชกาลที่ 4) บางวังสร้างขึ้นเป็นวัดประจำรัชกาลคือ วัดราชบพิธสถิตยัมมหาสิมาราม และได้มีแนวความคิดใหม่เกิดขึ้นอันเป็นผลเนื่องมาจากการปฏิรูปการปกครองของประเทศ และการปฏิรูปโครงสร้างพื้นฐานในพระนคร เช่น บางวังสร้างขึ้นเป็นสถานที่ราชการเช่นกระทรวงมหาดไทย การรื้อที่ดินหน้าพระบรมมหาราชวังสร้างเป็นกรมทหาร ซึ่งต่อมาเป็นกระทรวงกลาโหม และรื้อวังคลองตลาด 2 วังเพื่อทำถนน เป็นต้น

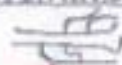

ระยะที่สองหลังจากเสด็จประพาสยุโรปได้ทรงทอดพระเนตรพระราชวังและอุทยานต่าง ๆ ในโครงสร้างผังเมืองที่เน้นความสง่างามหลาย ๆ แห่งในยุโรป จึงได้เกิดแนวความคิดของการสร้างพระราชวังและอุทยานในพื้นที่ชานเมืองอันกว้างใหญ่ ซึ่งอยู่ในที่ธรรมชาติห่างไกลออกไป โดยมีถนนสายสำคัญที่มีคุณลักษณะสง่างามเป็นพิเศษเป็นตัวเชื่อมพระราชวังดังกล่าวคือ พระราชวังดุสิตทางด้านเหนือ และวังพญาไททางด้านตะวันออก พระราชวังดุสิตนั้นโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในที่สวนต่อกับที่นาใกล้คลองสามเสน เพื่อเสด็จประพาสและประทับแรมเป็นครั้งคราวเพื่อหนีความ

โครงการวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ แผนผังเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ พ.ศ. 2411-2453

- วัง สถานที่ราชการ
- วัด สถานศึกษา
- ตลาด
- ชุมชนพักอาศัย
- สถานที่ราชการ
- โกดังเก็บของ
- ที่โล่งว่าง

- แม่น้ำลำคลอง
- ตลาด
- ถนน
- กำแพง, ประตูเมือง
- ปิราม
- ท่าเรือ

0 100 300 600 M.

แออัดในเขตพระราชวังชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และต่อมามีการสร้างพระตำหนักที่ประทับ
ตำหนักมเหสีเทวีเป็นจำนวนมาก และท้ายสุดจะให้มีห้องพระโรงสำหรับเสด็จออกขุนนางได้ จึง
โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งอนันตสมาคมขึ้น และในตอนปลายรัชกาลหลังจากเสด็จประพาสยุโรป
ครั้งที่ 2 ได้ทรงนำแนวความคิดในการสร้างสวนส่วนพระองค์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสวนสุนันทา
ขึ้นที่ด้านหลังของพระราชวังดุสิต นอกจากนั้นในบริเวณรอบ ๆ พระราชวังดุสิตก็โปรดเกล้าฯ ให้
สร้างตำหนักต่าง ๆ พระราชทานพระราชโอรส เช่น สวนรื่นฤดี สวนกุหลาบ

สำหรับวังพญาไทนั้น อยู่ทางด้านตะวันออกของพระนครในที่ซึ่งเดิมเป็นที่สวนต่อทุ่งนาซึ่ง
เรียกว่า ทุ่งพญาไท ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นที่ประพาสเช่นเดียวกับพระราชวังดุสิต และยังเป็น
ที่ทรงทดลองทางการเกษตร เช่น การทำนา การทดลองเลี้ยงไก่ และปลูกพืชอื่น ๆ

ส่วนแนวความคิดในการสร้างวังพระราชโอรสได้เปลี่ยนแปลงไปโดยทรงวางแนวความคิด
ใหม่ด้วยการแยกที่ประทับและสถานที่ทำงานออกจากกัน ดังนั้นการสร้างวังคือการสร้างที่ประทับ
โดยเฉพาะในบริเวณกว้าง สงบเงียบ และสวยงาม ซึ่งส่วนใหญ่จะสร้างนอกกำแพงเมืองด้านเหนือ
ใกล้ ๆ กับพระราชวังดุสิต ริมแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณถนนสามเสน บางส่วนจะตั้งอยู่ริมถนนราช
ดำเนินนอก ริมคลองผดุงกรุงเกษมต่อเนื่องไปถึงคลองมหานาค อีกส่วนหนึ่งจะตั้งอยู่ใกล้พระราช
วังปทุมวันที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ในเรื่องกรรมสิทธิ์ของวังก็เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ ขณะที่
วังคือบ้านหลวงมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1-3 และคือกิ่งบ้านหลวงในรัชกาลที่ 4 มาในสมัยนี้ วังเป็น
กรรมสิทธิ์ขององค์เจ้าของวัง⁶²

ข. การสร้างวัด

ในรัชกาลนี้ มีการสร้างพระอารามหลวง 2 วัดคือ วัดราชบพิธสถิตยัมมหาสิมาราม และ วัด
เทพศิรินทราวาส และบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเบญจมบพิตร (วัดแหลม) และวัดราชาธิวาส (วัดสมอ
ราย) ที่ตั้งอยู่ด้านหน้าและด้านตะวันตกของพระราชวังดุสิต อันเป็นวัดโบราณมีมาก่อนการสร้างกรุง
รัตนโกสินทร์

สำหรับวัดที่อยู่ในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ อันเป็นพื้นที่ศึกษานั้นคือ วัดราชบพิธสถิตยัมมหา
สิมาราม ซึ่งทรงสร้างขึ้นเพื่อเป็นพระอารามประจำรัชกาลตามโบราณราชประเพณี⁶³

62 ม.ร.ว.เน่งน้อย และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 148 - 155.

63 เรื่องเดิม. หน้า 166 - 167.

ค. สถานที่ราชการ

ในเรื่องสถานที่ราชการนี้ ได้มีการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดอย่างมากมาย ซึ่งส่งผลต่อการใช้ที่ดินเมืองตามมาอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-3 ศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่พระบรมมหาราชวัง โดยมีสถานที่ราชการกระจายตัวอยู่ในพระราชวังและวังของพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในเขตคลองคูเมืองเดิม⁶⁴ มาในรัชกาลที่ 4 รูปแบบการว่าราชการจากที่ประทับในพระบรมมหาราชวัง วัง ยังคงเป็นไปเช่นเดิม และจากการติดต่อกับชาวต่างประเทศทั้งในด้านการค้า การศึกษา และการทหาร จึงได้ตั้งศาลต่างประเทศ สถานกงสุลประเทศต่าง ๆ ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนใต้ของพระนครตั้งแต่คลองผดุงกรุงเกษมไปจนถึงถนนเจริญกรุง⁶⁵

ในสมัยรัชกาลที่ 5 สถานที่ราชการที่สำคัญที่สุดยังคงเป็นพระบรมมหาราชวัง แต่ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในพื้นที่พระราชฐานชั้นนอก เพื่อเป็นหอรัษฎากรพิพัฒน์ - ที่ว่าการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ศาลาสหทัยสมาคม-ที่ประชุมของทหาร ศาลาว่าการต่างประเทศ โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษสำหรับพระราชโอรส กองทหารมหาดเล็ก ส่วนสถานที่ราชการนอกพระบรมมหาราชวังภายในเขตพระนครที่สำคัญคือ กระทรวงธรรมการ สร้างขึ้นในพระราชวังบวรสถานมงคล (รัชกาลที่ 5 ทรงยุบเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วทรงสถาปนาตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร)⁶⁶ กระทรวงยุติธรรมและศาลสถิตย์ยุติธรรมอยู่ริมถนนราชดำเนินในตรงข้ามสนามหลวงมาจนปัจจุบัน กระทรวงกลาโหมตั้งอยู่ริมถนนสนามไชย ซึ่งเดิมเป็นที่ตั้งของวังถนนหลักเมืองซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 กระทรวงเกษตรราธิการตั้งอยู่ริมคลองตลาด กระทรวงโยธาธิการตั้งอยู่ที่ถนนอัษฎางค์ เดิมเป็นบริเวณวังถนนเฟื่องนครวังใต้ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ 3 กระทรวงมหาดไทยตั้งอยู่ริมถนนอัษฎางค์เดิมเป็นบริเวณวังริมสะพานช้างโรงสีวังใต้ กระทรวงทหารเรือตั้งอยู่ฝั่งธนบุรีบริเวณพระนิเวศน์เดิมของรัชกาลที่ 1 เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก นอกจากสถานที่ราชการระดับกระทรวงแล้ว ยังมีระดับกรมและอื่น ๆ อีกคือ กรมราชทัณฑ์ กรมตำรวจภูธร กรมแร่ ออฟฟิสแผนที่ ออฟฟิสรถไฟ โรงกษาปณ์สิทธิการ โรงช่างสิบหมู่ สำหรับสถานที่ราชการซึ่งเป็นสาธารณูปการคือ โรงพยาบาลศิริราช โรงพยาบาลทหาร โรงพยาบาลกองตระเวร โรงพยาบาลเสียดจิริต สถานีอนามัยแพรงภูธร ไปรษณีย์อาคาร โรงเรียนราชินี โรงเรียนเสาวภา โรงเรียนเพาะช่าง โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย โรงเรียนวัดมเหยงคณ์พาราม โรงเรียนสตรีวิทยา โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า โรงเรียนนายเรือ โรงเรียนกองตระเวร โรงเรียนศึกษานารี มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย

64 เรื่องเดิม. หน้า 74 - 75.

65 เรื่องเดิม. หน้า 172 - 175.

66 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 56.

มหามกุฏราชวิทยาลัย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ส่วนที่เป็นสาธารณูปโภคคือ โรงไฟฟ้าวัดเลียบ สถานีรถไฟบางกอกน้อย นอกจากนี้มี สถานีทูตรัสเซีย และสถานีทูตเดนมาร์ก สถานที่ราชการซึ่งมีความสำคัญเหล่านี้ส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์⁶⁷

ง. ถิ่นฐานชุมชนพักอาศัยและศูนย์กลางพาณิชย์กรรม

ผลของการปฏิรูปสังคมด้วยการเปลี่ยนสถานะไพร่ซึ่งเป็นข้ารับใช้พระมหากษัตริย์และเจ้านาย และการปลดปล่อยทาสให้เป็นอิสระ ทำให้คนไทยส่วนใหญ่สามารถเลือกมีชีวิตตามที่ตนต้องการได้ เช่น มีเสรีภาพในการเลือกประกอบอาชีพ เสรีภาพในการเลือกที่จะตั้งถิ่นฐาน ประกอบกับการปฏิรูปด้านโครงสร้างพื้นฐานด้วยการตัดถนนเป็นโครงข่ายจำนวนมาก การขุดและบำรุงคูคลอง ตลอดจนการสร้างโครงข่ายรถรางในพระนครได้เปิดโอกาสการเข้าถึงให้กับพื้นที่ต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ทั้งพื้นที่เมืองใจกลางพระนคร และพื้นที่ชานเมืองด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านใต้ซึ่งอยู่ห่างไกล ดังนั้นจึงพบว่าพื้นที่ชุมชนได้แผ่ขยายออกไปเต็มพื้นที่เมืองจตุรทิศของกรุงเทพฯ และเริ่มแผ่ขยายขึ้นไปทางเหนือตามแนวแม่น้ำเจ้าพระยาและถนนสามเสน ซึ่งเชื่อมพระราชวังดุสิตกับพระบรมมหาราชวัง และยังมีในแนวถนนราชดำเนิน และถนนสายต่าง ๆ รอบ ๆ พระราชวังดุสิต เช่น ถนนราชวิถี ถนนอุทองใน ถนนอุทองนอก ถนนนครราชสีมา เนื่องจากเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จไปประทับที่ใด พระญาติ พระวงศ์ และข้าราชการทั้งหลายย่อมจะย้ายสถานที่ทำงาน และที่อยู่ตามไปด้วย สำหรับทางด้านใต้ชุมชนนานาชาติซึ่งประกอบด้วยสถานทูต สถานกงสุล โบสถ์ โกดัง สถานประกอบการค้า โรงเลื่อย โรงสี บ้านเรือน และสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ได้แผ่ขยายลงไปตามแนวแม่น้ำ ถนนเจริญกรุงเรื่อยลงไปถึงถนนตก และเริ่มแผ่ออกไปตามแนวถนนใหม่คือ ถนนสาทร สีลม สุรวงศ์ สีพระยา ซึ่งมีลักษณะของรูปแบบทันสมัยในการจัดสรรที่ดิน การจัดทำอพาร์ทเมนต์ให้ผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศได้เช่าอยู่ การริเริ่มนำรูปแบบทันสมัยของชีวิตความเป็นอยู่ตะวันตกเข้ามา และได้พัฒนาต่อเนื่องไปในรัชกาลที่ 6 อย่างกว้างขวาง

ในระยะหลังต่อมาเมื่อมีวังพญาไทในทุ่งพญาไททางตะวันออกของพระนคร โดยมีถนนซังฮี้ (ถนนราชวิถี) เป็นตัวเชื่อม ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานชุมชนมาในแนวถนนเส้นนี้ด้วย

สำหรับฝั่งธนบุรี ยังคงมีการตั้งถิ่นฐานชุมชนไปตามแนวแม่น้ำเจ้าพระยา และลำคลองต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งไปตามแนวถนนอิสระภาพและถนนอรุณอมรินทร์ นับว่าในสมัยนี้ได้มีความสนใจในการพัฒนาพื้นที่ฝั่งธนบุรีเพิ่มขึ้น หลังจากในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ทรงสร้างพระราชวังนันทอุทยาน

67 ม.ร.ว.แฉ่งน้อย และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 176 - 187.

การเกาะกลุ่มของศูนย์กลางพาณิชย์กรรมใจกลางเมือง เห็นได้เด่นชัดกว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 มาก โดยจะอยู่ในรูปแบบอาคารตึกแถว 2 ชั้นตามแนวถนนบำรุงเมือง และกลุ่มตึกแถวเรียงรายในกรอบสี่เหลี่ยม (block) ของถนนต่าง ๆ คือถนนเจริญกรุง ถนนพายุรัตน์ และถนนเยาวราช

การเปลี่ยนแปลงของศูนย์กลางเมืองประเภทศูนย์ราชการที่น่าสนใจประการหนึ่งคือ บริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ที่เคยเป็นกลุ่มพระราชวัง และวังต่าง ๆ ได้เปลี่ยนมาเป็นกลุ่มสถานที่ราชการ กระทรวง และกรมต่าง ๆ แต่ยังมีศูนย์กลางอยู่ที่พระบรมมหาราชวังเช่นเดิม

ถิ่นฐานชุมชนในบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ รอบ ๆ พระบรมมหาราชวังยังคงมีวังเจ้านายอยู่ประมาณ 8 วัง (จำนวนวังลดลงจากสมัยรัชกาลที่ 4 มาก) บ้านขุนนางเก่าที่มีมาแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ บ้านเรือนราษฎรทั่วไปในเขตนี้มีน้อย ณ บริเวณตลาดท่าเตียนซึ่งเป็นตลาดใหญ่ และย่านที่พักสำหรับชาวต่างประเทศที่เข้ามารับราชการ เช่น หมอโรเตอร์เช่าบ้านอยู่ ณ บริเวณท่าเตียน มีสเตอร์ยอนคลูนิช สถาปนิกชาวอังกฤษ พำนักอยู่ ณ บ้านหลวงที่ทำเตียน⁶⁸

บริเวณตั้งแต่คลองคูเมืองออกมาถึงคลองรอบกรุง ซึ่งยังอยู่ในเขตกำแพงพระนครทางด้านเหนือ ตั้งแต่คลองคูเมืองด้านคลองโรงไหมถึงคลองบางลำภู มีกลุ่มบ้านเรือน ข้าราชการ ขุนนาง ราษฎรไทย ไทยอิสลามเป็นส่วนมาก คนจีนในบริเวณนี้มีน้อย ส่วนบริเวณถนนราชดำเนินกลางซึ่งเป็นถนนตัดผ่านใหม่นั้น เดิมเป็นบ้านเรือนราษฎรและห้องแถวได้ขายที่และโรงเรือนของตนให้หลวง ส่วนทางด้านใต้ช่วงคลองตลาดถึงคลองโอง่างนั้นเป็นย่านคนจีน ตั้งแต่บริเวณสะพานหันต่อเนื่องไปถึงสำเพ็ง เยาวราช ซึ่งอยู่นอกคลองรอบกรุงออกไป โดยมีตลาดพายุรัตน์ และตลาดสำเพ็งเป็นตลาดสำคัญ มีชุมชนไทย จีนอยู่กันหนาแน่นเลยขึ้นไปถึงถนนเจริญกรุงและถนนเฟื่องนคร นอกจากนี้ บริเวณนี้ยังเป็นที่ตั้งของข้าราชการระดับพระยาอีกหลายท่านด้วย นอกจากนี้ บริเวณนี้ได้เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวต่างประเทศ และคนจีนคนแขกในบังคับต่างประเทศบางคนด้วย⁶⁹

บริเวณตั้งแต่คลองรอบกรุงถึงคลองผดุงกรุงเกษม เป็นเขตชุมชนใหม่ที่ขยายตัวต่อเนื่องออกไปจากใจกลางพระนครในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นเขตที่อยู่นอกกำแพงพระนคร มีคลองผดุงกรุงเกษม และถนนกรุงเกษมตัดใหม่ควบคู่ไปกับแนวคลอง มีคลองมหานาคเชื่อมระหว่างคลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษม และยังมีถนนราชดำเนินนอก (ช่วงต้น) ถนนบำรุงเมือง (ช่วงปลาย) ถนนเจริญกรุง และถนนเยาวราชเป็นถนนสำคัญในบริเวณนี้ ทางด้านเหนือและด้านตะวันออก

68 เรื่องเดิม. หน้า 217.

69 เรื่องเดิม. หน้า 219 - 222.

ของบริเวณส่วนใหญ่เป็นวัด วัง ของเจ้านาย มีบ้านเรือนราษฎรไม่หนาแน่นนัก บางส่วนของพื้นที่ เป็นที่สวนที่นาของราษฎร ส่วนบริเวณด้านใต้ถนนบำรุงเมืองลงมาถึงถนนเจริญกรุง ถนนเยาวราช เป็นบริเวณที่มีราษฎรอยู่กันหนาแน่น โดยเฉพาะย่านคนจีนถนนเจริญกรุงตอนใต้ตั้งแต่สะพาน ตำรังสถิตย์ลงมาจนถึงตลาดน้อย บางรัก ซึ่งอยู่นอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไปนั้น สองฟากถนน เต็มไปด้วยโรงเรือนและร้านค้ามุงหลังคาจาก และมีโรงบ่อนเบี้ยแทรกอยู่ด้วย นอกจากนี้ บริเวณนี้มีบ้านเรือนของราชการ คหบดีจีน และคนในบังคับต่างชาติตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก⁷⁰

บริเวณรอบนอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไปทั้งทางด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านใต้ ได้มีถิ่นฐานแผ่ขยายออกไป โดยเฉพาะทางด้านใต้ของพระนคร มีชุมชนหนาแน่นบริเวณแถบล่าง ของแม่น้ำเจ้าพระยา ริมถนนเจริญกรุงตอนใต้ บริเวณถนนสี่พระยา ตรอกสะพานยาว บางรัก สุริวงษ์ สีลม และสาทร อันเป็นที่ตั้งของแหล่งประกอบธุรกิจการค้า ที่ตั้งกงสุล และบ้านเรือน ของชาวต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่ ส่วนบริเวณทางด้านเหนือและด้านตะวันออกหลังจากมีพระราช วังดุสิตและวังพญาไท และถนนเชื่อมกับพระนครแล้ว ก็ได้มีข้าราชการ คหบดี และราษฎร นิยม ปลุกสร้างบ้านเรือนแบบมีบริเวณกว้างขวาง ปลุกต้นไม้ดอกไม้สวยงามในบริเวณนี้กันมากขึ้น นอกจากนี้ ชานพระนครตามริมคลองซึ่งเดิมเป็นบ้านเรือนอยู่อาศัยกันเบาบางในท่ามกลางที่สวนที่นา จะเป็นบริเวณชุมชนหนาแน่นขึ้น เป็นย่านค้าขาย มีห้องแถว โรงร้านค้า และตลาดที่ค่อนข้างคับคั่ง เช่น ในบริเวณตั้งแต่สะพานขาวมาจนถึงสะพานเหล็กล่าง⁷¹

สำหรับฝั่งธนบุรีนั้น ย่านพักอาศัยสำคัญยังคงเป็นบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากการ คมนาคมหลักยังใช้ทางน้ำ และบริเวณริมแม่น้ำมีอากาศเย็นสดชื่น ชาวยุโรปและชาวไทยที่มีฐานะดี จึงมักตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำ ส่วนผู้ที่มีฐานะไม่สู้ดีนักจะอยู่ตามเรือนแพและเรือประทุนหลังคา โค้ง ซึ่งจอดเป็นแถวจากริมฝั่งแม่น้ำชอนกันออกมาประมาณ 5-6 ลำ และมีสะพานไม้ทอดจากริม ตลิ่งเป็นทางเชื่อม จะเห็นได้ว่ายังคงมีการอยู่อาศัยริมแม่น้ำกันอย่างหนาแน่นในต้นรัชกาล ต่อมา ช่วงกลางและปลายรัชกาลมีเรือกำปั่นไฟซึ่งใช้เครื่องจักรไอน้ำ เป็นเรือสินค้าเข้ามาแล่นในแม่น้ำ เจ้าพระยาหลายลำ ทำความเสียหายรบกวนแก่แพริมน้ำเป็นอันมาก เพราะมีคลื่นแรงซัดแพให้ โคลงเคลง ดังนั้น การอยู่เรือนแพและแพค้าขายจึงไม่สงบไม่สบายอย่างแต่ก่อน จึงพากันย้ายไป ตั้งถิ่นฐานชุมชนตามริมถนนกันมากขึ้น อย่างไรก็ตามบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกนี้ยังคง เป็นถิ่นที่อยู่ของบรรดาเสนาบดีคนสำคัญ ๆ หลายท่าน เช่น ในตระกูลขุนนาคน มีที่พักอาศัยที่

70 เรื่องเดิม. หน้า 222 - 225.

71 เรื่องเดิม. หน้า 227.

คลองสาน ไกล้วัดดอนงคารามบ้าง ไกล้วัดประยูรวงศาवासบ้าง ตรงข้ามปากคลองสะพานหันบ้าง ริมคลองวัดพิชัยญาติบ้าง ใต้ปากคลองวัดทองเพลงบ้าง และในบริเวณซึ่งกลายมาเป็นโรงพยาบาล สมเด็จพระเจ้าพระยาบ้าง นอกจากนี้มีบ้านพักของขุนนางสำคัญท่านอื่น ๆ บริเวณปากคลองสมเด็จพระเจ้าพระยา ทำดินแดงเหนือวัดทองบน ข้างวัดทองล่าง ส่วนบริเวณริมคลองบางกอกน้อย และริมคลองบางกอกใหญ่ก็เป็นที่ตั้งบ้านเรือนข้าราชการสำคัญ ๆ หลายท่านเช่นกัน ส่วนคหบดีจีนมีถิ่นที่อยู่ ณ บริเวณเหนือวัดอรุณราชวราราม สถาปนิกอังกฤษมีโรงงานทำอิฐและบ้านพักอยู่ในที่ดินริมคลองมอญ และแขกคนในบังคับอังกฤษก็มีบ้านอยู่บริเวณหลังวัดดอนงคาราม และหลังตึกขาวซึ่งเป็นย่านที่อยู่อาศัยและค้าขายของชาวอิสลาม ส่วนจีนคนในบังคับฝรั่งเศสมีสวนและบ้านพักอยู่บริเวณวัดทองธรรมชาติ (วัดทองบน) ส่วนราษฎรทั่วไปตั้งบ้านเรือนเรียงรายกระจายอยู่ตามริมคลองที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น คลองบางยี่ขัน คลองบางกอกน้อย คลองมอญ คลองบางกอกใหญ่ คลองสาน คลองบ้านสมเด็จฯ คลองตันไทร คลองบางไส้ไก่ เป็นต้น⁷²

โดยสรุป การตั้งถิ่นฐานในพระนครได้แพร่กระจายกว้างไกลออกไปตามชานเมืองด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านใต้ ด้วยการสร้างศูนย์กลางใหม่คือพระราชวังดุสิต และวังพญาไท แล้วมีถนนสามเสน ถนนราชดำเนิน ถนนราชวิถี และโครงข่ายถนนต่าง ๆ เป็นตัวสนับสนุน ส่วนทางด้านใต้ซึ่งเป็นถิ่นที่พำพักและสถานประกอบการของชาวต่างประเทศนั้น หลังจากมีถนนเจริญกรุง รถมราง ถนนสี่พระยา สีลม สาทร สุริวงษ์แล้ว ก็ได้แพร่กระจายออกไปอย่างมีการจัดการรูปแบบชุมชน เช่น มีการจัดสรรที่ดินพร้อมถนน และบริการชุมชน ตลอดจนการจัดสร้างอพาร์ทเมนต์ และออฟฟิสให้เช่า ซึ่งแพร่หลายในรัชกาลต่อ ๆ มา จนทำให้ถนนสีลม และสาทร ได้กลายเป็นย่านธุรกิจนานาชาติ และที่ตั้งสถานทูตต่าง ๆ ในปัจจุบัน

ศูนย์กลางการปกครองของประเทศอยู่บริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีสถานที่ราชการระดับกระทรวง และกรมอยู่เป็นจำนวนมาก รวมทั้งบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรีภายในขอบเขตของถนนอรุณอมรินทร์

ศูนย์กลางการค้าขายของพระนครและของประเทศ จะอยู่ทางด้านใต้ของพระนครตั้งแต่ถนนบำรุงเมือง เจริญกรุง พาหุรัด เขาวราช โดยจะเป็นการพัฒนาที่ดินในลักษณะตึกแถวริมถนนสายหลัก และตึกแถวล้อมรอบวังและที่พักอาศัยในลักษณะบล็อคอ้อย่างเห็นได้ชัดกว่าในรัชกาลก่อนมาก

72 เรื่องเดิม. หน้า 210 - 17.

พระราชวังและวังจะกระจายออกไปอยู่ตามชานเมืองด้านเหนือริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นส่วนมาก ทำให้ข้าราชการ และราษฎร ย้ายถิ่นฐานออกไปอยู่ทางด้านเหนือกันมากขึ้น ส่วนการอยู่อาศัยในเมืองภายในกำแพงพระนครจะอยู่กันค่อนข้างหนาแน่น และจะเบาบางลงในบริเวณพระนครในพื้นที่ตั้งแต่คลองรอบกรุงออกไปถึงคลองผดุงกรุงเกษม แต่จะหนาแน่นมากในบริเวณถนนยาวราชและถนนเจริญกรุง ในขณะที่ฝั่งกรุงเทพฯ การตั้งถิ่นฐานหันมายึดติดถนนกันมากนั้น ฝั่งธนบุรียังคงมีการอยู่อาศัยแบบดั้งเดิมริมน้ำกันเป็นส่วนมาก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 4

วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์

ในแนวนิยมความทันสมัยของวัฒนธรรมตะวันตก

(Modernism)

4.1 กรุงรัตนโกสินทร์ในยุคของการแพร่กระจายของวัฒนธรรม 'ทันสมัยแบบตะวันตก' ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453 - 2468)

ในช่วงเวลานี้รวมทั้งช่วงเวลาตอนกลางและปลายรัชกาลที่ 5 คนไทยมีโอกาสไปเรียนต่างประเทศกันมากขึ้นทั้งทุนเล่าเรียนหลวงและทุนส่วนตัว ผู้ที่ผ่าน 'เมืองนอกเมืองนา' จะได้รับการยกย่องมาก จนเป็นค่านิยมสำคัญในการที่มีความเชื่อว่านักเรียนนอกมีความรู้ความสามารถสูงกว่านักเรียนในประเทศ จึงมีโอกาสในการทำงานที่ดีกว่า ความเชื่อเช่นนี้เป็นไปในทำนองเดียวกันกับความเชื่อว่าฝรั่งมีความสามารถสูงกว่าคนไทย และค่านิยมทำนองนี้ยังคงมีอยู่ในสังคมไทยปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงมานิยมความทันสมัยแบบตะวันตกนี้ได้เริ่มแพร่หลายในเมืองหลวง และในเมืองใหญ่ที่ชาวตะวันตกไปดำเนินธุรกิจ ขณะที่เมืองเล็กและชนบททั้งหลายยังมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ตามแบบดั้งเดิมของไทย¹

การขยายการศึกษาตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464 มีผลทำให้วิทยาการและวัฒนธรรมตะวันตกเข้าสู่เมืองไทยมากขึ้น เนื่องจากความประสงค์ของการขยายการศึกษาจากมูลฐานของความคิดที่ว่า ประเทศทั้งหลายยอมเจริญได้ด้วยการศึกษา ประเทศใดปราศจากการศึกษา ประเทศนั้นต้องเป็นป่าเถื่อน² ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงได้รับการศึกษาโดยตรงจากอังกฤษ จึงทรงมีบทบาทสำคัญในการนำไทยเข้าสู่สังคมวัฒนธรรมสากลมากยิ่งขึ้น เช่น มีการใช้นามสกุล แนวความคิดเรื่องภรรยาคนเดียว แนวความคิดชาตินิยมประชาธิปไตย การใช้วันที่ 1 มกราคมเป็นวันขึ้นปีใหม่ ไปจนถึงแนวความคิดในการพัฒนาประเทศด้วยอุตสาหกรรม การสร้างท่าเรือ และสนามบินนานาชาติ

1 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 526.

2 เรื่องเดิม. หน้า 422.

นโยบายสำคัญของการจัดการศึกษาประการหนึ่งคือ ลดการผลิตบุคคลเข้ารับราชการ (ซึ่งเน้นมากในสมัยรัชกาลที่ 5) หันมาเน้นการศึกษาวิชาชีพมากขึ้นคือ จะจัดตั้งการศึกษาศิลปศาสตร์เพื่อบำรุงทางเลี้ยงชีพของมหาชนอันมีได้ต่าง ๆ เพื่อที่จะได้นิยมการเป็นเสมียนให้น้อยลง และที่สำคัญในการจัดการศึกษาคือ จะต้องให้รู้ทั้งหนังสือ หัดให้เป็นคนดี และมีวิชาทำมหากิน³ นโยบายอีกประการหนึ่ง เพื่อผลในการปกครองในลัทธิชาตินิยมประชาธิปไตย ซึ่งมีพระมหากษัตริย์อยู่นอกกฎหมายให้เห็นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งประเทศ จึงได้ออกกฎหมายบังคับคนเข้าเล่าเรียนในแนวมาตรฐานเดียวกัน และได้ปลุกเร้าความรู้สึกชาตินิยมของคนไทยที่เป็นชาวจีนโพ้นทะเลซึ่งเป็นคนต่างชาติกลุ่มใหญ่ที่สุดในเมืองไทยที่มีการจัดการศึกษาของตนเอง และได้มีการแพร่กระจายแนวความคิดในการปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบสาธารณรัฐในจีนของ ดร.ซุน ยัต เซ็น (ซึ่งมีผลต่อกลุ่มกบฏ รศ.130 และชาวจีนในไทยมาก) โดยการนำแบบอย่างของอังกฤษในเรื่อง God, King, and Country มาดัดแปลงเป็น ‘ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์’⁴

ผลของการนิยมความทันสมัยของวัฒนธรรมตะวันตก มีปรากฏให้เห็นในด้านต่าง ๆ ดังนี้

4.1.1 ด้านการเมือง การปกครอง

ได้เกิด ‘กบฏ รศ.130’ ขึ้นในปี พ.ศ.2454 หลังจากรัชกาลที่ 6 ขึ้นครองราชย์ได้ 1 ปี ถือได้ว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญของชาติในรัชกาลที่ 6 เพราะเป็นการปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองครั้งแรกของไทย โดยกลุ่มนายทหารหนุ่มซึ่งผิดหวังที่จะได้มีรัฐสภาและรัฐธรรมนูญการปกครองประเทศทันทีที่รัชกาลที่ 6 ขึ้นครองราชย์ตามพระราชดำรัสของรัชกาลที่ 5 และก่อนหน้านั้นไม่นาน ประเทศญี่ปุ่น ตุรกี และจีน ได้เปลี่ยนแปลงระบอบปกครองเดิมมาเป็นระบอบประชาธิปไตยเป็นผลสำเร็จ เป้าหมายของการทำการกบฏครั้งนี้คือ ต้องการจะเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบเดิม เป็นระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ใต้รัฐธรรมนูญ การกบฏครั้งนี้ทำให้พระองค์ทรงตระหนักว่า ประชาชนบางกลุ่มต้องการที่จะมีส่วนร่วมในการปกครองบ้านเมือง แม้พระองค์ทรงเข้าพระทัยในการปกครองระบอบประชาธิปไตยเป็นอย่างดี แต่สำหรับประเทศไทยแล้ว ทรงเห็นว่ายังไม่เหมาะที่จะนำเอากการปกครองระบอบนี้มาใช้ เพราะประชาชนยังไม่มีความรู้ ความเข้าใจในระบอบนั้น อาจตกเป็นเครื่องมือของนักการเมืองที่หวังจะสร้างอำนาจของตน⁵

3 เรื่องเดิม. หน้า 421.

4 เรื่องเดิม. หน้า 424 - 425.

5 เรื่องเดิม. หน้า 232 - 234.

โดยสรุป ผลของการนิยมความทันสมัยของวัฒนธรรมตะวันตกประการแรกคือ ความพยายามในการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช มาเป็นระบอบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญ และความเคลื่อนไหวนี้ก็มีเรื่อยมาจนประสบความสำเร็จ เมื่อรัชกาลที่ 7 พระราชทานรัฐธรรมนูญและรัฐสภาให้กับปวงชนชาวไทย เมื่อ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475

4.1.2 ด้านการพัฒนาประเทศด้วยโครงสร้างพื้นฐาน

การพัฒนาประเทศด้วยการแพร่กระจายการคมนาคมทางบก ซึ่งประกอบด้วย เส้นทางรถไฟและทางหลวงเป็นไปอย่างก้าวหน้ามาเป็นลำดับ และได้มีการโปรดเกล้าฯให้ตราพระราชบัญญัติจัดวางการรถไฟ และทางหลวง พ.ศ.2464 ซึ่งควบคุม - คุ้มครองการรถไฟ ทั้งรถไฟหลวง รถไฟราษฎร์ และทางหลวงในประเทศไทย (ซึ่งยังคงใช้อยู่ในปัจจุบัน) และหลังจาก พ.ศ.2467 เมื่อทำสนธิสัญญาเดินรถผ่านเขตแดนระหว่างประเทศไทยกับสหพันธรัฐมลายูแล้ว ก็ได้มีขบวนรถด่วนระหว่างประเทศเกิดขึ้น งานสำคัญอีกประการหนึ่งคือการสร้างสะพานพระราม 6 เป็นสะพานรถไฟข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา (พ.ศ.2465-2469) โดยมีส่วนหนึ่งเป็นทางหลวงสำหรับขบวนรถทุกชนิด และมีทางคนเดินสองข้างสะพาน นอกจากนี้ได้มีการพัฒนาด้านการใช้พลังงานมาเพิ่มความเร็วรถไฟ จากเดิมซึ่งลากจูงด้วยรถจักรไอน้ำ มาใช้รถจักรดีเซลไฟฟ้าในปี พ.ศ.2474⁶

สำหรับการคมนาคมทางถนนในสมัยนี้ มีลำดับความสำคัญรองลงมาจากทางรถไฟ ถนนที่สร้างขึ้นมีจุดประสงค์ในทางยุทธศาสตร์หรือตั้งได้ฉากกับทางรถไฟ หรือเปิดโอกาสให้ผู้เดินทางมาต่อด้วยทางรถไฟ ยังไม่มีถนนไปสู่ต่างจังหวัด สำหรับในพื้นที่พระนครได้มีการตัดถนนเพิ่มขึ้นหลายสายในลักษณะเป็นโครงข่ายเล็ก ๆ เชื่อมกับโครงข่ายหลัก ส่วนมากจะอยู่ทางด้านใต้และด้านตะวันออกเฉียงใต้ของพระนครคือ ถนนยมราชสุขุม ถนนเสือป่า ถนนไมตรีจิตต์ และวงเวียน 22 กรกฎาคม ถนนเยาวราช ถนนทรงสวัสดิ์ ถนนจากรูเมือง ส่วนทางด้านตะวันออกของพระนครมี 1 สายคือ ถนนดำรงรักษ์ ถนนในพระนครในสมัยนี้ส่วนใหญ่จะเป็นการเสริมความแข็งแรงของถนนด้วยการรื้ออาคารเก่าต่าง ๆ เพื่อใช้ริ้วทางถนน การเสริมโครงสร้างและโครงข่ายถนนนี้ชี้ว่าชุมชนเงินสำเพ็งทางตอนใต้ริมแม่น้ำเจ้าพระยาได้เติบโตขยายพื้นที่เมืองห่างแม่น้ำออกไปจนถึงบริเวณสถานีรถไฟหัวลำโพง จากสถิติการจดทะเบียนรถยนต์ระบุว่า ใน พ.ศ.2449 ซึ่งเป็นปลายรัชกาลที่ 5 มีรถยนต์จดทะเบียน 251 คัน ส่วนใน พ.ศ.2454 ซึ่งเป็นช่วงต้นรัชกาลที่ 6 มีรถยนต์จำนวน 622 คัน รถรับจ้าง 347 คัน และมีรถลากชั้น 1 จำนวน 2,698 คัน จะ

6 เรื่องเดิม. หน้า 343 - 347.

เห็นได้ว่า แม้จะมีถนนสายหลักตัดใหม่ไม่มากนัก แต่ได้มีจำนวนรถยนต์เพิ่มขึ้นกว่า 2 เท่าตัว และมีรถรับจ้าง รถลาก รถไฟฟ้า รถราง เข้ามาอำนวยความสะดวกแก่ประชาชนมากขึ้นในเส้นทางที่ออกไปได้ไกลขึ้น เช่น ไปถึงถนนสีลม ได้ทำให้มีการใช้สอยเส้นทางบกกันมากขึ้น อีกทั้งไม่ได้มีการขุดคลองหรือบูรณะคูคลองโดยรัฐ เส้นทางคมนาคมทางบกจึงมีความสำคัญต่อชีวิตประจำวันของคนในพระนครมาก⁷ แต่ในระดับประเทศรัฐบาลได้ทำนุบำรุงการเดินเรือภายในประเทศ มีการขุดคลองให้ลึกพอที่จะใช้เป็นทางสัญจรได้ทุกฤดูกาล ในแม่น้ำมีเรือกลไฟขนาดเล็กลากจูงหรือบรรทุกข้าวและสินค้าอื่น ๆ จากภาคเหนือ ภาคกลางสู่กรุงเทพฯ เรือโดยสารระหว่างท้องที่ต่าง ๆ เป็นเรือยนต์ นอกจากนี้ มีบริษัทเอกชนได้จัดการเดินเรือกลไฟรับส่งผู้โดยสาร และบรรทุกสินค้าระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองชายทะเลทั้งทางฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของอ่าวไทยด้วย

ส่วนการคมนาคมทางอากาศของไทย ริเริ่มขึ้นโดยฝ่ายการบินพลเรือน โดยความช่วยเหลือจากกองทัพอากาศ กล่าวคือ ใน พ.ศ.2454 กระทรวงกลาโหมได้เล็งเห็นความสำคัญของการบิน จึงได้จัดส่งนายทหาร 3 คน ไปศึกษาวิชาการบิน ณ ประเทศฝรั่งเศส แล้วกลับมารับราชการในแผนกการบิน ซึ่งกระทรวงกลาโหมจัดตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.2456 มีเครื่องบิน 8 ลำเก็บไว้ในโรงเก็บเครื่องบินตำบลสระปทุม และใช้บริเวณราชกรีฑาสโมสรเป็นสนามบิน ซึ่งเป็นที่ลุ่มและค่อนข้างคับแคบ จึงไปสร้างสนามบินที่ตำบลดอนเมือง ซึ่งไม่ห่างจากพระนครและน้ำไม่ท่วมในฤดูฝน และได้ย้ายแผนกการบินจากสนามม้าสระปทุมไปตั้งที่ดอนเมือง และได้ขยายกิจการออกไปอย่างกว้างขวาง เป็นกรมอากาศยานทหารบก เมื่อ พ.ศ.2461 เป็นกรมอากาศยาน เมื่อ พ.ศ.2465 และเป็นกองทัพอากาศ เมื่อ พ.ศ.2480 การบินพลเรือนได้รับการริเริ่มขึ้นโดยกรมอากาศยานทหารบก โดยใช้เครื่องบินนำผู้โดยสารจากดอนเมืองไปส่งยังจังหวัดนครราชสีมา เมื่อมิถุนายน พ.ศ.2463 จากนั้นก็ได้มีการจัดส่งผู้โดยสารทางอากาศระหว่างจังหวัด นครราชสีมา ร้อยเอ็ด อุตรดิตถ์ และอุบลราชธานี (ส่วนกิจการการบินรับผู้โดยสารได้เริ่มขึ้นก่อน พ.ศ.2470)⁸

4.1.3 ด้านเศรษฐกิจ

ในสมัยนี้ รัฐบาลได้ใช้งบประมาณแผ่นดินเป็นจำนวนมากต่อการปรับปรุงทางทหารเพื่อความมั่นคงของประเทศและพระราชวงศ์ตลอดจนโครงการพัฒนาประเทศทางด้านต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นโครงการที่ต้องใช้ค่าใช้จ่ายสูง นอกจากนี้ รัฐยังได้กู้เงินจากต่างประเทศมาใช้ในการสร้างโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการพัฒนาประเทศเช่น การสร้างทางรถไฟ ขณะเดียวกันรายได้ของประเทศ

7 เรื่องเดิม. หน้า 348 และ ม.ร.ว.แห่งน้อย. เรื่องเดิม. หน้า 282-285 และ 266.

8 เรื่องเดิม. หน้า 349.

ได้ลดลงมากเนื่องจากการทำมาไม่ได้ผล ดังนี้ ผลการพัฒนาประเทศในแนวนิยมความทันสมัยตามแบบตะวันตกในด้านเทคนิควิทยาการทหาร และการคมนาคมสื่อสารที่ต้องใช้ค่าใช้จ่ายสูงมาก ทำให้รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 6 นี้ประสบกับปัญหาเศรษฐกิจ โดยปัญหาที่สำคัญคือ ปัญหางบประมาณรายได้ไม่สมดุลย์กับงบประมาณรายจ่าย ซึ่งเริ่มมีมาตั้งแต่ พ.ศ.2463 และได้ขาดดุลย์เรื่อยมาเป็นจำนวนมาก จนถึง พ.ศ.2468 การแก้ปัญหาเศรษฐกิจในเรื่องนี้ แทนที่รัฐบาลจะพยายามหารายได้เพิ่ม ซึ่งอาจทำได้โดยการเพิ่มอัตราภาษีหรือตั้งภาษีชนิดใหม่เพิ่มขึ้น ดังเช่นที่เคยทำมาในสมัยรัชกาลที่ 4 รัฐบาลสมัยนี้ได้จัดตั้งคณะกรรมการทำหน้าที่ดูแลมิให้รายได้ของรัฐรั่วไหล และตัดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นออกเพื่อเป็นการประหยัดรายจ่ายให้กับรัฐบาล การแก้ปัญหาด้วยวิธีการนี้คงจะไม่ได้ผลมากนัก เนื่องจากเงินคงคลังของประเทศที่เหลือนำมาถึงรัชกาลที่ 7 มีไม่มากนัก และรัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 7 ก็ต้องประสบปัญหาการคลังตลอดมา⁹

4.1.4 ด้านการใช้ที่ดินในเมืองกรุงเทพมหานคร

ก. วัง

ในช่วงรัชกาลนี้ ไม่มีการสร้างพระราชวังขึ้นใหม่ในพระนคร มีแต่การบูรณะซ่อมแซมพระราชวังที่สร้างขึ้นใหม่ส่วนใหญ่จะสร้างในต่างจังหวัด เช่นที่นครปฐม และเพชรบุรี พระราชวังที่บูรณะซ่อมแซมในพระนครคือ วังพญาไท ซึ่งเคยเป็นที่เสด็จประพาสทำนา และเลี้ยงไก่ของรัชกาลที่ 5 โดยเรือพระตำหนักเดิมออกบางหลังแล้วสร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่เพื่อเป็นที่ประทับ นอกจากการปรับปรุงวังพญาไทแล้ว ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสวนจิตรลดาขึ้นที่ริมถนนราชวิถี สวนนี้ตั้งอยู่กลางระหว่างพระราชวังดุสิตและวังพญาไท ใช้เป็นที่ประทับพระสําราม

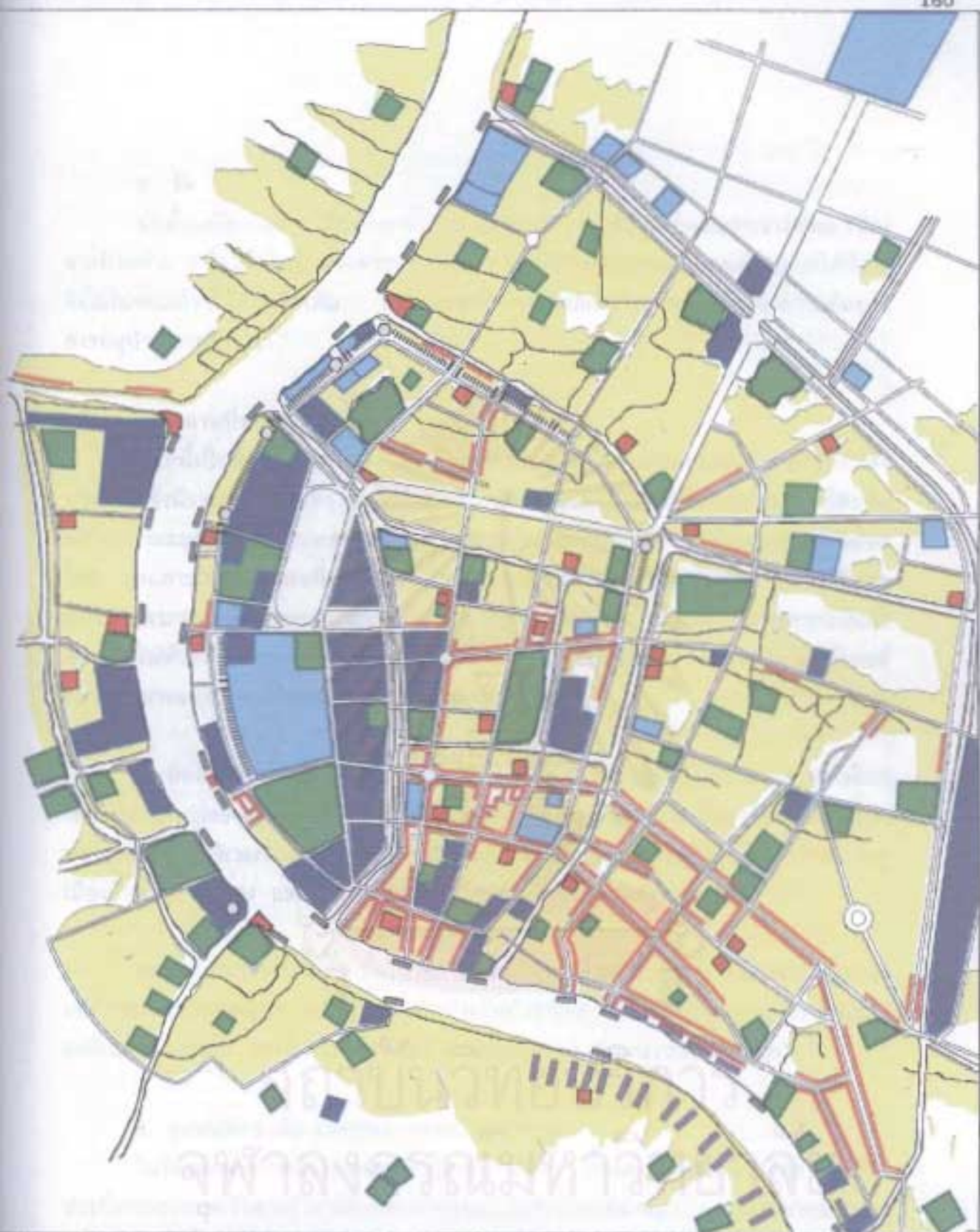
ส่วนการสร้างวังพระราชทานก็มีวังเทเวศร์ ณ ที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ถนนสามเสน (ที่ตั้งกระทรวงสาธารณสุข) และวังวรดิศ ณ ริมถนนหลานหลวง

จะเห็นได้ว่าความสำคัญในการสร้างพระราชวัง และวัง เริ่มลดน้อยลง ส่วนใหญ่มีแต่การปรับปรุงและสร้างวัง คือบ้านส่วนพระองค์ ความสำคัญของวังเริ่มหมดลงไป และเมื่อวิเคราะห์ที่ตั้งจะเห็นบริเวณสำคัญได้แห่งเดียวคือ บริเวณริมถนนพระราม 1 ตั้งแต่พระราชวังปทุมวันที่กลายเป็นวังกรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย วังสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ วังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ วังสมเด็จพระเจ้าฟ้าวชิรชนทิศที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5¹⁰

9 เรื่องเดิม. หน้า 290 - 292.

10 ม.ร.ว.แฉ่งน้อย และคณะ. หน้า 158 - 161.

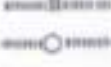

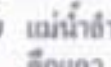

แผนการวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ 6 การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2453-2468

- วัง สถานที่ราชการ
- วัด สถานที่ศึกษา
- ตลาด
- ชุมชนพักอาศัย
- สถานที่ราชการ
- โกดังเก็บของ
- ที่โล่งว่าง

- แม่น้ำลำคลอง
- คีกรoad
- ถนน
- ทางรถไฟ, ประตูเมือง
- บ่อน
- ท่าเรือ

0 100 300 600 M

ข. วัด

นับตั้งแต่รัชกาลที่ 6 เป็นต้นมานั้น ได้มีพระราชโบายยุติการสร้างวัดประจำรัชกาล เนื่องจากมีวัดต่าง ๆ ซึ่งได้สร้างขึ้นตั้งแต่รัชกาลก่อน ๆ อยู่เป็นจำนวนมากจนยากแก่การดูแลได้ทั่วถึง จึงไม่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเพิ่ม แต่จะทรงสร้างโรงเรียนแทนวัด โดยรักษาแนวความคิดของการทุนบำรุงการศึกษาไว้¹¹

ค. สถานที่ราชการ

สมัยนี้เป็นช่วงของความต่อเนื่องในการปรับปรุงระบบการปกครองแบบสมัยใหม่ของประเทศ จึงมีการสร้างสถานที่ราชการเพื่อรองรับหน่วยงานราชการที่เพิ่มขึ้นอีกมากมาย ที่สำคัญคือ หอพระสมุดวชิราวุธที่ถนนหน้าพระธาตุ กระทรวงการต่างประเทศ (วังสราญรมย์) ถนนมหาไชย กรมการรักษาดินแดนที่ถนนเจริญกรุง กระทรวงพาณิชย์ที่ถนนสนามไชย สถานีตำรวจนครบาลพระราชวังที่มุมถนนสนามไชย การประปานครหลวงที่ถนนบำรุงเมืองเชิงสะพานแม่น้ำศรี สถานีรถไฟหัวลำโพงที่ถนนพระราม 4 และที่ว่าการกรมเจ้าท่าริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้แบงก์สยามกัมมาจล (ธนาคารไทยพาณิชย์สาขาลาดหญ้า)

จะเห็นได้ว่า สถานที่ราชการเหล่านี้ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ ทำให้การใช้ที่ดินส่วนใหญ่ของเกาะรัตนโกสินทร์นั้นเป็นสินน้ำเงินคือ สถานที่ราชการ ยังคงมีสถานที่ราชการหลายแห่งอยู่ในบริเวณริมน้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก และอีกหลายแห่งอยู่ในพื้นที่ระหว่างคลองคูเมืองกับคลองรอบกรุง และมีสถานที่ราชการบางแห่งที่อยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม

สถานที่ราชการที่เพิ่มมากขึ้นในรัชกาลนี้จะเป็นทางด้านสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ เช่น การประปานครหลวง กรมเจ้าท่า สถานีรถไฟหัวลำโพง และโรงเรียนต่าง ๆ คือ โรงเรียนสตรีเบญจมาชาลัย และโรงเรียนการเรือน (วังจันทร์เกษม) ที่ถนนราชดำเนินนอก¹²

ง. ชุมชนพักอาศัย และศูนย์กลางพาณิชย์กรรม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. 2453-2468 นี้ เป็นช่วงที่อารยธรรมตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลมากขึ้นกว่าในช่วงเวลาที่ผ่านมา การคมนาคมสื่อสารเจริญก้าวหน้าขึ้น การติดต่อค้าขายกับประเทศตะวันตกเป็นไปอย่างกว้างขวาง หลังจากส่งทหารไทยเข้าร่วมรบและได้ชัยชนะในสงครามโลกครั้งที่ 1 ไทยได้เข้าเป็นสมาชิกขององค์การสันนิบาต

11 เรื่องเดิม. หน้า 167.

12 เรื่องเดิม. หน้า 188 - 193.

ชาติ ได้มีการแก้ไขสนธิสัญญาที่ทำไว้อย่างไม่เป็นธรรมโดยเฉพาะทางการค้าและการศาล ในการทำสนธิสัญญากับต่างประเทศนี้ มีข้อหนึ่งที่ทำให้สิทธิแก่ชาวตะวันตกที่จะเดินทางเข้ามามีถิ่นที่อยู่ในประเทศไทยหรือทำการค้าขาย ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ทางการศึกษา และทางการศึกษาได้โดยอิสระ รวมทั้งมีสิทธิเป็นเจ้าของโรงเรียนและเช่าที่ดินสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยหรือเพื่อทำการค้าและการศาสนาได้โดยอิสระ

ในรัชกาลนี้ ได้มีการกำหนดเขตสุขาภิบาลซึ่งเป็นเขตควบคุมการก่อสร้างอาคาร ถนน ลำคลอง และควบคุมการรักษาความสะอาดในเขตที่มีประชากรหนาแน่นในกรุงเทพฯ ขึ้นเป็น 3 เขตคือ เขตแรกครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาถึงแนวคลองรอบกรุง (คือ พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์) เขตที่สอง นับตั้งแต่บริเวณแนวคลองรอบกรุงออกไปจนถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษม และเขตที่สามคือ ตั้งแต่แนวคลองผดุงกรุงเกษมออกไปจนถึงปากคลองสามเสนทางด้านเหนือ และลงมาถึงถนนสารทงทางด้านใต้ ซึ่งบริเวณนี้เคยเป็นเขตขานเมืองในรัชกาลที่ 5 มาในรัชกาลนี้ได้กลายเป็นเขตพักอาศัยที่มีผู้อยู่กันอย่างคับคั่ง

ในเขตสุขาภิบาลที่ 1 นั้น เป็นเขตใจกลางพระนครซึ่งมีอาคารสำคัญ ๆ ได้แก่ พระบรมมหาราชวัง วังเจ้านาย วัดต่าง ๆ และสถานที่ราชการสำคัญ ๆ เป็นจำนวนมาก แล้วยังมีอาคารและสถานที่ประเภทอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนพักอาศัย ได้แก่ ร้านค้า สถานที่พักผ่อนหย่อนใจ และตลาด ชุมชนพักอาศัยในบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มบ้านเรือนของขุนนาง ข้าราชการ และราษฎร ซึ่งเป็นคนรุ่นเก่าที่ตั้งบ้านเรือนมาแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ หรือเป็นรุ่นลูกหลานที่อยู่ในที่เดิมต่อ ๆ มา นอกจากนั้น บริเวณนี้ยังเป็นที่อยู่อาศัยของข้าราชการที่ขอพระราชทานที่ดินหรือบ้านของทางราชการเพื่ออาศัยอยู่ต่อจากผู้อยู่เดิมที่เสียชีวิตหรือโยกย้ายไปอยู่ที่อื่น ผู้ที่ปลูกสร้างบ้านเรือนขึ้นใหม่ในเขตนี้มีไม่มากนัก เพราะในบริเวณนี้เริ่มมีความหนาแน่นสูง มีอาคารประเภทอื่นและย่านการค้าแทรกตัวอยู่ในชุมชนพักอาศัยด้วย¹³ จะเห็นได้ว่าการใช้ที่ดินหลักในเขตนี้จะเป็นสถานที่ราชการ ชุมชนพักอาศัย วัด และย่านการค้า ซึ่งกระจายตัวอยู่ในบริเวณต่าง ๆ เช่น ย่านการค้าบางลำภู ตลาดเสาชิงช้า ดึกแถวถนนบำรุงเมือง เฟื่องนคร เจริญกรุง พาหุรัด และปากคลองตลาด

ในเขตสุขาภิบาลที่ 2 ทางด้านเหนือจากคลองบางลำภู ออกไปถึงคลองผดุงกรุงเกษม การใช้ที่ดินส่วนใหญ่เป็นที่พักอาศัย วัดซึ่งกระจายตัวอยู่มากในพื้นที่ วังริมแม่น้ำเจ้าพระยา และสถานที่ราชการ โดยจะมีตลาดกระจายตัวอยู่ห่าง ๆ ไม่หนาแน่นเท่าทางตอนใต้ ช่วงกลางของ

เขตมีลักษณะการใช้ที่ดินคล้ายกันกับทางตอนเหนือ คือ การใช้ที่ดินหลักยังคงเป็นที่พักอาศัย วัด และมีตลาดห่าง ๆ กัน มีวังบ้าง สำหรับทางตอนใต้ของเขตนั้นเป็นเขตพาณิชย์กรรมและพักอาศัยหนาแน่นของย่านคนจีนสำเพ็ง เจริญกรุง มาจนถึงตลาดน้อย ซึ่งมีวัดกาลหว่า (Calvar church) เป็นที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้นับถือศาสนาโรมันคาทอลิกได้อาศัยอยู่เป็นสิทธิขาดในพวกเดียวกัน นอกจากนั้นเป็นบ้านเรือนของข้าราชการที่ได้รับพระราชทานที่ดินให้อยู่อาศัย¹⁴

ในเขตสุขาภิบาลที่ 3 เป็นเขตที่ได้รับการพัฒนาเป็นย่านพักอาศัยที่มีสภาพแวดล้อมดี เป็นถิ่นที่อยู่ของผู้มีฐานะดี มีรายได้สูงเป็นส่วนใหญ่ ทั้งเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการบริวาร ข้าราชการคหบดี และราษฎร ได้แก่ พื้นที่นอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไปทางทิศเหนือ และตะวันออกเฉียงเหนือของพระนคร เช่น บริเวณถนนสามเสน ถนนลูกหลวง ถนนพิษณุโลก ถนนหลานหลวง ถนนพระรามที่ 5 และถนนราชวิถี เป็นต้น หนึ่ง บริเวณสามเสนนี้เป็นอีกบริเวณหนึ่งที่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ผู้นับถือศาสนาโรมันคาทอลิกได้อาศัยอยู่เป็นสิทธิขาดในพวกเดียวกัน ได้แก่ บ้านญวนเก่า และบ้านเขมรเก่าใกล้กับวัดราชาธิวาส มีป่าช้าญวน ป่าช้าเขมร และโบสถ์ ตลอดจนบ้านเรือนราษฎรชาวคริสต์อยู่หนาแน่นพอสมควร ส่วนบริเวณนอกคลองผดุงกรุงเกษมไปทางด้านตะวันออก ได้แก่ บริเวณหัวลำโพง ปทุมวัน และสวนลุมพินีนั้น พื้นที่บริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นสถานที่ราชการ สถาบันการศึกษา และสวนสาธารณะ และเป็นส่วนเชื่อมต่อไปยังย่านธุรกิจและที่อยู่อาศัยใหม่ของคนต่างประเทศแถวสีลม สาทร นอกจากนั้น เป็นบ้านเรือนข้าราชการ ข้าราชการบริวาร ที่บริเวณถนนราชปรารภ ถนนเพชรบุรีตอนใน ตลอดจนบ้านเรือนของพ่อค้าคหบดี ข้าราชการ ราษฎร เช่นที่บริเวณริมถนนวัดบรมนิวาส ถนนวิฑู ถนนพระราม 4 บริเวณปทุมวัน บริเวณถนนเพชรบุรี ถนนราชดำริ และถนนเพลินจิต ส่วนบริเวณนอกคลองผดุงกรุงเกษมลงมาทางด้านทิศใต้ นั้น ในสมัยนี้ได้กลายเป็นย่านธุรกิจที่คับคั่งของชาวตะวันตกและชาวจีน ได้แก่ บริเวณถนนเจริญกรุง ถนนสุรวงศ์ เต็มไปด้วยอาคารสาธารณะที่อำนวยความสะดวกทางด้านธุรกิจการค้า เช่น ธนาคาร โรงแรม ห้างร้าน ภัตตาคาร ร้านตัดเสื้อผ้า ร้านถ่ายรูป ร้านขายขนมปัง ร้านขายยาแผนปัจจุบัน รวมทั้งทำเทียบเรือต่างประเทศก็อยู่ในย่านนี้ ดังนั้นจึงมีบ้านเรือนใหญ่โตของผู้มีฐานะดีทั้งชาวตะวันตก และคหบดีจีน ราษฎรไทย ในบริเวณถนนศาลาแดง สีลม สาทรฝั่งเหนือ และฝั่งใต้¹⁵

14 เรื่องเดิม. หน้า 235 - 236.

15 เรื่องเดิม. หน้า 238 - 239.

ส่วนบริเวณฝั่งธนบุรีมีชุมชนพักอาศัยและย่านพาณิชย์กรรม ที่ไม่แตกต่างไปจากในสมัยรัชกาลที่ 5 เท่าใดนัก ส่วนใหญ่ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยมักเป็นคนเก่าแก่ที่เคยอยู่มาแต่ดั้งเดิมหรือเป็นรุ่นลูกหลานที่อาศัยอยู่ต่อ ๆ กันมา เช่น กลุ่มบ้านเรือนของเหล่าเสนาบดีตระกูลขุนนาง บริเวณวัดประยูรวงศาวาส จนถึงวัดพิชัยญาติการาม และวัดอนงคาราม ในรัชกาลนี้เหลือเพียงไม่กี่คน นอกจากบรรดาญาติพี่น้องและบริวารที่ยังอาศัยอยู่ในที่ดิน ก็มีบ้านและที่ดินบางส่วนที่ขายคืนไปให้กับทางราชการบ้างในคลองบางกอกใหญ่ ซึ่งส่วนมากเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของบรรดาขุนนาง ข้าราชการในรัชกาลก่อน ๆ และบ้านผู้มีฐานะซึ่งคงจะเป็นกลุ่มที่อยู่มาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และอยู่ต่อมาถึงรุ่นลูกหลาน ส่วนบริเวณกุฎีจีนมีบริเวณที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้นับถือศาสนาโรมันคาทอลิกอาศัยอยู่ ณ บริเวณโบสถ์ชานตาครู้ช¹⁶

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

16 เรื่องเดิม. หน้า 231 - 232.

4.2 กรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง ในสมัยรัชกาลที่ 7 พ.ศ.2468 - 2477

กระแสแนวความคิดทางการปกครองอื่นใดที่มีใช้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชชนั้น เริ่มเข้ามาสู่สังคมไทยโดยผ่านบาดหลวงในคริสตศาสนา พ่อค้า และนักการทูตชาวตะวันตกที่ได้เข้ามาประกอบภารกิจต่าง ๆ ในประเทศไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 พร้อม ๆ กับกระแสความคิดความเชื่ออันแตกต่างกันนั้น ได้บังเกิดปรากฏการณ์ของลัทธิจักรวรรดินิยมล่าเมืองขึ้นของกลุ่มประเทศตะวันตกต่อประเทศเพื่อนบ้าน อันได้แก่ จีน พม่า มลายู ที่ตกอยู่ในฐานะเมืองขึ้นของจักรภพอังกฤษ และลาว ญวน เป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส จึงทำให้สังคมไทยมีปฏิริยาต่อวัฒนธรรมทันสมัยของโลกตะวันตกในเรื่องแบบแผนครลองชีวิตสังคมที่ประชาชนได้มีส่วนอย่างสำคัญในการกำหนดแนวทางร่วมกัน อันเรียกว่า ประชาธิปไตย (Democracy ; demo = ประชาชน) ไปในลักษณะที่นกล้วต่อการเปลี่ยนแปลง มากกว่าจะเป็นการชื่นชมยินดีแล้วนำมาเป็นตัวอย่างในการปฏิบัติตามเหมือนอย่างเช่นการยอมรับในการพัฒนาประเทศด้วยการมีโครงสร้างพื้นฐานตามแบบโลกตะวันตก หรือแม้แต่การเห็นดีเห็นงาม สนุกสนานไปกับการเป็น 'เสรีนิยม' ตามสโมสรหัดเต็นรำ การนั่งโต๊ะรับประทานอาหารฝรั่ง และการส่งลูกหลานไปเรียนต่างประเทศ

อย่างไรก็ตาม ปฏิริยาที่สังคมไทยเลือกปฏิบัติต่อวัฒนธรรมตะวันตก โดยเฉพาะในเรื่องความนิยมการส่งลูกหลานไปเรียนต่างประเทศนั้น ก็ได้มีผลต่อความนิยมใน 'ความเป็นเสรีนิยมประชาธิปไตย' ในผู้ที่ไปได้รับการศึกษาจากประเทศตะวันตกในวงกว้างมากยิ่งขึ้น จนกระทั่งได้เกิดคลื่นความต้องการในการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการปกครองประเทศเป็นระยะ ๆ จนท้ายสุดประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงการปกครองจากรบอบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อปี พ.ศ.2475 โดยประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศยังไม่เข้าใจว่าประชาธิปไตยนั้นเป็นอย่างไร จะนำพาเขาไปที่ใด หรือเขาจะใช้ประชาธิปไตยนำพาเขาและประเทศไปสู่จุดหมายใด ด้วยวิธีการหรือกระบวนการอย่างไร

ดังนั้น ภายหลังกการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว ปฏิริยาของความตื่นกลัวประชาธิปไตยได้กลายมาเป็นความไม่พึงพอใจต่อประชาธิปไตยในกลุ่มผู้รู้สึกวาทนสูญเสียอำนาจประการหนึ่ง และความไม่รู้จักประชาธิปไตยในประชาชนส่วนใหญ่เป็นประการที่สอง ตลอดจนการนำประชาธิปไตยไปเป็นเครื่องมือสร้างอำนาจใหม่ให้กับคนกลุ่มใหม่เป็นประการที่สาม ดังนั้น ปฏิริยาโดยรวมของสังคมไทยที่มีต่อแบบแผนการปกครอง 'ประชาธิปไตย' จึงเป็นไปในลักษณะของความไม่รู้และไม่สู้จะไว้วางใจในประชาธิปไตยนัก

ปรากฏการณ์ด้านต่าง ๆ ในช่วงเวลาเริ่มต้นของประชาธิปไตยในสังคมไทย และในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ประมวลได้ดังต่อไปนี้

4.2.1 ด้านเศรษฐกิจ

จากปัญหาเศรษฐกิจด้านการคลังในเรื่องรายจ่ายของรัฐบาลสูงกว่ารายรับของรัฐบาลเป็นจำนวนมาก และต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลาหลายปีในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการแก้ไขปัญหาด้วยการตั้งคณะกรรมการองคมนตรีตรวจจัดงบประมาณฯ มาดูแลมิให้รายได้ของรัฐรั่วไหลและตัดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นออก ก็ยังส่งผลให้เกิดเงินคงคลังของประเทศในจำนวนไม่มากนัก เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ.2468 รัฐบาลในรัชกาลนี้ก็ต้องประสบกับปัญหาเศรษฐกิจตลอดมา แม้ว่าจะเลือกนโยบายอนุรักษนิยมในการแก้ปัญหาโดยมีหลักการสำคัญคือ มุ่งสะสมเงินคงคลังให้เพิ่มพูนขึ้น และตัดทอนรายจ่ายให้อยู่ในกรอบของรายรับ¹⁷ ในการตัดทอนรายจ่ายได้ส่งผลอย่างสำคัญคือ เกิดการยุบตำแหน่งข้าราชการ หรือส่วนราชการ กรม กองต่าง ๆ โดยคงเหลือกระทรวงบริหารราชการส่วนกลางอยู่เพียง 10 กระทรวงเท่านั้น¹⁸ จาก การตัดและลดทอนรายจ่ายต่าง ๆ รวมทั้งที่เป็นการส่วนพระองค์ด้วยนั้น ได้ทำให้สถานการณ์ดีขึ้น คือ มีงบประมาณรายได้สูงกว่ารายจ่าย แต่สภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ซึ่งมีผลกระทบต่อไทยมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2470 เรื่อยมา ทำให้การค้าฝืดเคืองโดยเฉพาะการค้าข้าว ซึ่งเป็นสินค้าออกสำคัญ ทำให้รายได้ของประเทศตกต่ำลงอย่างมาก นโยบายการตัดทอนรายจ่ายจึงเป็นไปอย่างเข้มงวดในลักษณะของการ ‘ห้าห้า’ ในปี พ.ศ.2473¹⁹ และในปี พ.ศ.2475 ได้มีการระงับการก่อสร้างอาคารสถานที่ทางราชการทุกชนิด เนื่องจากเศรษฐกิจตกต่ำรุนแรงมากยิ่งขึ้น แม้การดุร้ายข้าราชการและตัดงบประมาณรายจ่ายไม่สามารถแก้ไขสถานการณ์ให้ดีขึ้นได้ จนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองครั้งสำคัญของประเทศ เมื่อ 24 มิถุนายน 2475 โดย ‘คณะราษฎร’ ซึ่งเป็นกลุ่มผู้เปลี่ยนแปลงการปกครองครั้งนี้ ได้ยกเอาความฝืดเคืองทางเศรษฐกิจ และการดำเนินการแก้ปัญหาด้วยวิธีดุลยภาพนั้นไม่เป็นที่ยอมรับ²⁰

4.2.2 ด้านการปกครอง

ในระหว่างเวลา 9 ปีที่ทรงบริหารราชการแผ่นดินอยู่นี้ รัชกาลที่ 7 ต้องทรงประสบกับปัญหาการเมืองและเศรษฐกิจอย่างหนัก ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อมาถึงการปกครอง ทำให้ต้องปรับปรุงแก้ไขโครงสร้างบางอย่างของการปกครองในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค

17 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 292.

18 เรื่องเดิม. หน้า 293.

19 เรื่องเดิม. หน้า 294.

20 เรื่องเดิม. หน้า 295.

ในปัญหาการเมืองนั้น ความรู้สึกต่อกันระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ตกอยู่ในภาวะแตกแยกกัน และทัศนคติของกลุ่มปัญญาชนที่มีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นไปในทางไม่สู้ดีมาแต่รัชกาลก่อน²¹

สำหรับพระราชดำริในการปกครองระบอบประชาธิปไตยนั้น พระองค์ทรงเตรียมการที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญให้แก่ประชาชนชาวไทยตั้งแต่ต้นรัชกาล โดยทรงได้ปรึกษาพระยา กัลยาณไมตรี (Dr. Francis B. Sayer) ว่าถึงเวลาหรือยังที่ประเทศไทยจะเปลี่ยนรูปแบบการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยโดยมีรัฐสภา และควรมีรัฐธรรมนูญในรูปใด ในความเห็นของพระยา กัลยาณไมตรี ระบุว่า ในขณะที่ประเทศไทยยังไม่ควรปกครองโดยระบอบรัฐสภา เพราะผลสำเร็จและประสิทธิภาพของรัฐสภานี้ขึ้นอยู่กับความรู้ทางการเมืองของประชาชนผู้มีเสียงเลือกตั้ง หากไม่มีความรู้ดีพอ ประชาชนไม่อาจใช้สิทธิของตนเข้าควบคุมรัฐสภาได้เต็มที่แล้ว การปกครองนั้นก็จะกลายเป็นเผด็จการไป ฉะนั้นจะต้องรอให้ประชาชนส่วนใหญ่ได้รับการศึกษาและเรียนรู้การปกครองดีพอสมควรก่อน จึงจะให้มีการรัฐสภาที่ประกอบด้วยผู้แทนที่ประชาชนเลือกขึ้นมาได้ ในระยะนั้นขอให้ทรงใช้การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชต่อไปก่อน เป็นแต่ขอให้ทรงตั้งนายกรัฐมนตรีรับผิดชอบในการบริหารราชการแผ่นดินโดยตรงแทนพระองค์ สมเด็จพระยา ตูเรศรังสรรค์ราชานุภาพ ผู้ทรงมีประสบการณ์ในการปกครองมานาน ไม่ทรงเห็นด้วยในรูป แบบที่พระยา กัลยาณไมตรีได้คิดขึ้น และทรงแนะนำว่าการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชยังใช้ได้อยู่ ขอให้แก้ไขระบบบริหารราชการให้ดีขึ้นเท่านั้นก็พอ²²

โดยเหตุนี้ รัชกาลที่ 7 จึงไม่ทรงปรับปรุงการปกครองตามข้อแนะนำของพระยา กัลยาณไมตรี แต่ทรงเห็นด้วยที่ว่าประชาชนชาวไทยยังไม่มีความรู้ในการปกครองระบอบประชาธิปไตยพอที่จะรับเอาการปกครองชนิดนั้นมาใช้ได้อย่างปลอดภัย จึงทรงเริ่มปูพื้นฐานการปกครองระบอบรัฐสภาให้แก่ประชาชน ด้วยการตั้งสภากรรมการองคมนตรีเพื่อทดลองและปลูกฝังการศึกษาในวิธีการโต้เถียงให้สำเร็จเป็นมติดตามแบบอย่างที่เหมาะสมใหญ่ ท่านทั้งหลายจงออกความเห็น โดยระลึกถึงประโยชน์ส่วนรวมของแผ่นดินและประชาชนชาวสยามโดยทั่วไปเป็นสำคัญ อนึ่ง ในที่ประชุมนี้จะทรงให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนรู้เห็นด้วย โดยอนุญาตให้ประชาชนและองคมนตรี (ซึ่งมีจำนวนเกือบ 200 คน ที่เหลือจากการโปรดเกล้าฯตั้งให้เป็นกรรมการฯ) เข้าฟังการประชุมในกรณีที่มีใช่เป็นการประชุมลับ แต่ถูกคัดค้านจากสมาชิกอภิรัฐมนตรี (พระบรมวงศ์ อาวุโสมีประสบการณ์มากและทันสมัย) ส่วนมาก ในเวลา 4 ปีเศษของสภากรรมการองคมนตรี

21 เรื่องเดิม. หน้า 243.

22 เรื่องเดิม. หน้า 245 - 247.

ดังกล่าว (ก่อน พ.ศ.2475) ได้มีการประชุมกันเพียง 23 ครั้ง และไม่ปรากฏผลงานสำคัญออกมา²³ แต่นับเป็นก้าวแรกของการวางพื้นฐานการปกครองระบอบรัฐสภาที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมาก แม้จะในวงกลุ่มคนที่มีใช้คนธรรมดาทั่วไปซึ่งเป็นคนส่วนมากของประเทศก็ตาม

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมุ่งมั่นแน่วแน่ที่จะทรงเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นแบบที่มีรัฐธรรมนูญ (Constitution) และรัฐสภา (Paliament) โดยเริ่มจากการให้มีการปกครองตนเองในระดับท้องถิ่น (เทศบาล) ก่อน แล้วเมื่อถึงโอกาสอันควรก็จะพระราชทานรัฐธรรมนูญให้แก่ประชาชนของพระองค์เอง มีใช้ผลจากการเรียกร้อง²⁴ จากนั้น ทรงมอบให้นายเรมอนต์ บี. สตีเวนส์ ที่ปรึกษาราชการต่างประเทศ ผู้เคยเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรของสหรัฐอเมริกามาก่อน ร่วมกับพระยาศรีวิศาลวาจา พิจารณาร่างรัฐธรรมนูญสำหรับประเทศสยามถวายโดยเร็วที่สุด และต้องให้ทัน 6 เมษายน 2475 ซึ่งเป็นวันครบรอบมหากักรี 150 ปี และเมื่อมีนาคม 2474 จึงได้มีเค้าโครงร่างรัฐธรรมนูญ (Outline of Changes in the Form of Government) กำหนดความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจบริหารและอำนาจนิติบัญญัติ ตลอดจนกำหนดวิธีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรไว้ด้วย และพระยาศรีวิศาลวาจาได้ทูลเกล้าฯ ถวายความเห็น ว่า รัฐบาลกำลังตกอยู่ในภาวะเศรษฐกิจตกต่ำถึงกับต้องตัดงบประมาณรายจ่ายแผ่นดินอย่างมาก และต้องจัดเก็บภาษีใหม่เป็นการฉุกเฉิน ทำให้ประชาชนรู้สึกไม่พึงพอใจรัฐบาลอยู่เช่นนี้ ยังไม่ควรจะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะจะทำให้อำนาจของรัฐบาลอ่อนแอลง แต่ควรที่รัฐบาลจะได้รับนำเอากฎหมายจัดตั้งเทศบาลที่กำลังร่างอยู่ออกใช้โดยเร็ว ต่อเมื่อประชาชนในท้องถิ่นมีประสบการณ์ในการปกครองตนเองพอสมควรแล้วจึงจัดตั้งสภานิติบัญญัติขึ้น ประกอบกับอภิรัฐมนตรีสภาและพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ได้กราบทูลว่า ยังไม่ถึงเวลาอันควร ประชาชนยังไม่เข้าใจระบอบประชาธิปไตยดีพอเกรงว่าจะเกิดความเสียหายแก่บ้านเมืองในภายหลัง²⁵

สำหรับคลื่นความคิดเกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยในกลุ่มประชาชนไทยนั้น ได้มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ที่ไทยเรารับเอาวัฒนธรรมตะวันตกในยุคทันสมัย (Modern Time) เข้ามาผ่านสื่อทางการศึกษา และสิ่งตีพิมพ์ต่าง ๆ เรื่อยมา ในรัชกาลที่ 5 ได้มีนักคิด นักเขียนเชิงวิจารณ์คือ ก.ศ.ร. กุหลาบ และ เทียนวรรณ เป็นผู้มีความคิดเห็นก้าวหน้า มีประสบการณ์กว้างไกล และไม่หยุดนิ่ง ได้ถ่ายทอดความรู้ความคิดแนวอย่างใหม่ของตนในหนังสือสยามประเภท (ก.ศ.ร.

23 เรื่องเดิม. หน้า 247, 249 - 252.

24 เรื่องเดิม. หน้า 254 - 255.

25 เรื่องเดิม. หน้า 255.

กฤษดา) ส่วนเทียนวรรณ ได้ออกหนังสือตลิวภาคพจนกิจ ซึ่งเป็นหนังสือรายปักษ์เชิงวิจารณ์สังคม²⁶ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ด้วยกระแสคลื่นความคิดนี้ ประกอบกับได้มีความขัดแย้งระหว่างทหารและมหาดเล็กของรัชกาลที่ 6 (เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช) จนกระทั่งรัชกาลที่ 6 ทรงตั้งกองเสือป่าขึ้น ได้มีนายทหารหลายคนไม่สู้จะพึงใจกับกิจการคล้ายกองทหารซ้ำซ้อนขึ้นมา และในขณะนั้นได้มีกรณีตัวอย่างที่ ดร.ขุนยัดเขิน ปฏิวัติล้มล้างราชบัลลังก์แมนจูของจีนมาเป็นสาธารณรัฐสำเร็จ กลุ่มทหารหนุ่มของไทยจึงได้ก่อกบฏ รศ.130 ขึ้นเพื่อเรียกร้องขอเปลี่ยนแปลงทางการเมืองให้พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ใต้กฎหมาย²⁷ รัชกาลที่ 6 เองนั้นได้ทรงสร้างห้องทดลองประชาธิปไตยขึ้น โดยทรงสร้างเมืองจำลองเล็ก ๆ ในพระราชวังดุสิต ที่เรียกว่า ดุสิตธานี เพื่อให้บุคคลใกล้ชิดได้ทดลองมีวิถีชีวิตร่วมกันในชุมชนประชาธิปไตย²⁸ มาในรัชกาลที่ 7 นี้ ได้มีกลุ่มนักเรียนไทยที่รัฐบาลส่งไปศึกษาต่างประเทศต่าง ๆ ในยุโรปได้ประชุมพบปะและตั้งกลุ่ม “คณะราษฎร” ขึ้นเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และวางแผนการเปลี่ยนแปลงการปกครองกันครั้งแรก ณ กรุงปารีส ในปี พ.ศ.2469 โดยผลการประชุมครั้งนั้นได้กำหนดวัตถุประสงค์ วิธีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และการจัดองค์การ ต่อมาเมื่อคณะผู้ก่อการนี้ได้เดินทางกลับมารับราชการ ได้ขยายการชักชวนผู้เข้าร่วมได้มากขึ้น จนปี พ.ศ.2475 จึงได้คณะนายทหารผู้ใหญ่มาร่วมโดยเป็นฐานกำลังสำคัญ²⁹ และการปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตย โดยมีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุด และมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขภายใต้รัฐธรรมนูญ ก็ได้สำเร็จลงอย่างเรียบร้อยเมื่อ 24 มิถุนายน 2475 และคณะราษฎรได้แถลงนโยบายในการบริหารประเทศ 6 ประการ ดังนี้³⁰

1. จะต้องรักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง การศาล ทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง
2. จะต้องรักษาความปลอดภัยภายในประเทศให้การประทุษร้ายต่อกันลดน้อยลงให้มากที่สุด
3. จะต้องบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางด้านเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาก
4. จะต้องให้ราษฎรได้สิทธิเสมอภาคกัน

26 เหตุการณ์สมัยรัตนโกสินทร์. หน้า 78-79.

27 เรื่องเดิม. หน้า 94 - 95.

28 เรื่องเดิม. หน้า 100 - 101.

29 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 257 - 258.

30 เรื่องเดิม. หน้า 258 - 259.

5. จะต้องให้ราษฎรได้มีเสรีภาพ มีความเป็นอิสระ เมื่อเสรีภาพนี้ไม่ขัดต่อหลัก 4 ประการดังกล่าวข้างต้น
6. จะต้องให้การศึกษาย่างเต็มที่แก่ราษฎร

ในการนี้ คณะราษฎรได้ส่งกำลังเข้าควบคุมสถานที่สำคัญทางราชการในกรุงเทพฯ โดยใช้พระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นกองบัญชาการของคณะราษฎร

ภายในปีเดียว รัฐบาลใหม่ซึ่งได้มีการกระทบกระทั่งกันระหว่างบุคคลในคณะราษฎร ก็ได้เกิดความแตกแยกกันอย่างรุนแรง เมื่อมีการเสนอร่างเค้าโครงเศรษฐกิจที่ส่งผลให้เกิด 'ในคณะรัฐมนตรี ณ บัดนี้ เกิดแตกแยกเป็นสองพวก มีความเห็นแตกต่างและไม่สามารถจะคล้อยตามกันได้ ความเห็นข้างน้อยนั้นปรารถนาที่จะวางนโยบายเศรษฐกิจอันมีลักษณะคอมมิวนิสต์ ความเห็นข้างมากนั้นเห็นว่านโยบายเช่นนั้นเป็นการตรงข้ามแก่ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวสยาม-และจักนำมาซึ่งความหายนะแก่ประชาราษฎร์ และมหันตภัยแก่ความมั่นคงของประเทศ' ในปีนั้นก็ให้มีพระราชบัญญัติคอมมิวนิสต์ออกมา และนับจากนั้นคำว่า 'คอมมิวนิสต์' ก็เป็นที่น่ารังเกียจและน่าสพรึงกลัวในสังคมไทยตลอดมา จนได้มีการยกเลิกพระราชบัญญัติอันเกี่ยวข้องกับ 'คอมมิวนิสต์' ไปเมื่อ พ.ศ.2541 ทั้ง ๆ ที่ 'คอมมิวนิสต์' เป็นเพียงแค่แนวความคิดหนึ่งในการพัฒนาเศรษฐกิจ

ต่อมาในเดือนมิถุนายน 2476 อีกฝ่ายหนึ่งในคณะราษฎรได้ทำการรัฐประหารสำเร็จ นำอำนาจกลับคืนมาสู่พวกตนอีกครั้งหนึ่ง อันนำมาซึ่งกบฏบวรเดชในเดือนตุลาคมปีเดียวกัน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการเมืองระดับสูงของไทยแตกแยกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มเจ้า กับกลุ่มผู้เปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อกบฏบวรเดชถูกปราบปรามลงแล้ว สัมพันธภาพระหว่างรัชกาลที่ 7 กับฝ่ายรัฐบาลได้เสื่อมโทรมลงถึงที่สุด และได้ทรงประกาศสละราชสมบัติ เมื่อ 2 มีนาคม 2477³²

4.2.3 ด้านการศึกษา

การจัดการศึกษาภายหลังประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464 มีลักษณะสำคัญคือ พยายามขยายการศึกษาให้ทั่วทุกตำบล โดยส่งเสริมให้นักเรียนรักและนิยมวิชาชีพของตน โดยมีผลสำเร็จปรากฏในจำนวนนักเรียนขึ้นเรื่อย ๆ ในที่ต่าง ๆ เกือบทั่วพระราชอาณาจักร

31 เรื่องเดิม. หน้า 265.

32 เรื่องเดิม. หน้า 264 - 271.

จวบจนประเทศไทยประสบปัญหาทางเศรษฐกิจ สำหรับการศึกษาระดับมัธยมและอาชีวศึกษา ประสบความสำเร็จน้อยมาก เนื่องจากขาดเงิน ขาดอุปกรณ์ ขาดครูที่มีความรู้โดยตรง แต่การศึกษาระดับอุดมศึกษาได้ขยายตัวไปในทางที่ดีขึ้นคือ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งได้รับการสถาปนาขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2459 นั้น สามารถผลิตบัณฑิตออกมาได้ ทั้งนี้ด้วยความช่วยเหลืออย่างสำคัญทั้งด้านการเงินและศาสตราจารย์จากมูลนิธิร็อกกีเฟลเลอร์³³

ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองฯ ไม่มีนโยบายหรือการจัดการศึกษาใดที่แสดงให้เห็นว่า ประเทศไทยได้เตรียมความพร้อมให้แก่ประชาชนในด้านการศึกษา เพื่อทำความเข้าใจกับระบอบการปกครองประชาธิปไตย ดังเป็นที่ตระหนักว่ามีความจำเป็นในระดับสูงเลย จนกระทั่งหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองคือ ในปี พ.ศ.2477 จึงได้มีการตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือ เพื่อให้ความรู้เกี่ยวกับการปกครองตามระบอบประชาธิปไตย

4.2.4 ด้านโครงสร้างพื้นฐานและการตั้งถิ่นฐานในพระนคร

เนื่องจากในช่วงรัชกาลนี้เป็นช่วงเวลาของเศรษฐกิจตกต่ำเป็นอย่างมาก การพัฒนาประเทศด้วยการสร้างโครงสร้างพื้นฐานจึงได้หยุดชะงักไป แต่ในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ได้มีโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญ ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อการเฉลิมฉลองกรุง 150 ปี ในปี พ.ศ.2475 กล่าวคือรัฐบาลได้สร้างสะพานพระปฐมบรมราชานุสรณ์ (สะพานพระพุทธยอดฟ้าฯ) เป็นอนุสรณ์ถึงองค์ผู้สร้างกรุงเทพฯ และเพื่อเชื่อมคนสองฝั่งเจ้าพระยาให้ไปมาหาสู่ได้สะดวกยิ่งขึ้น³⁴

สำหรับทางด้านการบินนั้น ในปี พ.ศ.2473 กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม ได้รับกิจการการบินมาดำเนินการต่อจากกองทัพอากาศ โดยจัดตั้งบริษัทเดินอากาศขึ้น ให้บริการบินรับส่งคนโดยสารและไปรษณีย์ภัณฑ์ภายในประเทศ

การส่งวิทยุกระจายเสียงนับได้ว่าเป็นความก้าวหน้าในเทคนิควิทยุการเผยแพร่ข่าวสารทางอากาศให้ประชาชนทราบ ซึ่งได้มีขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2472³⁵

33 เรื่องเดิม. หน้า 443.

34 เหตุการณ์สมัยรัตนโกสินทร์. หน้า 108.

35 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 348 - 351.

ส่วนในเรื่องการตั้งถิ่นฐานในพระนครนั้น เมื่อความเจริญทางวัตถุต่าง ๆ จากประเทศในยุโรปและสหรัฐอเมริกาได้ถูกถ่ายทอดมาสู่ประเทศไทย ทำให้รูปแบบของการดำรงชีวิตของคนไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรุงเทพมหานครเปลี่ยนแปลงก้าวตามแบบอย่างของโลกตะวันตกมากขึ้นทุกที ซึ่งส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปของเมืองด้วย กล่าวคือ ประการแรกนั้น กำแพงเมืองและป้อมปราการต่าง ๆ ซึ่งได้ถูกรื้อลงเป็นส่วนใหญ่แล้ว ก็ยังมีการรื้อถอนต่อไปอีก เช่น การรื้อกำแพงเมืองตั้งแต่ใต้ท่าช้างวังหน้ามาจนถึงป้อมพระสุเมรุเพื่อขยายถนนพระอาทิตย์ ประการต่อมาไม่มีการสร้างพระราชวังและวัง ตลอดจนวัดใหม่ ๆ ในกรุงรัตนโกสินทร์อีก³⁶ แต่มีการเปลี่ยนแปลงการใช้สอยอย่างสำคัญเกิดขึ้นภายในพระราชวังดุสิต คือ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 พระที่นั่งอนันตสมาคมได้ถูกใช้เป็นสภาผู้แทนราษฎร ส่วนรัฐสภาตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานด้านทิศตะวันออก ที่ทำการทหารต่าง ๆ ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานที่ประทับของพระมหากษัตริย์ พระราชเทวี พระราชธิดา ฯลฯ และบางส่วนตั้งอยู่รอบนอกพระราชวังดุสิต³⁷ จะสังเกตเห็นได้ว่าในรัชกาลที่ 7 นี้ ได้มีปรากฏการณ์เช่นเดียวกันกับในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่พระราชวัง และวังได้ถูกเปลี่ยนแปลงไปเป็นสถานที่ราชการเป็นจำนวนมาก

สำหรับในด้านการใช้ที่ดินเพื่อพักอาศัยและพาณิชยกรรมนั้น ในรัชกาลนี้ได้มีการแบ่งเขตกรุงเทพฯฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นจังหวัดพระนคร และฝั่งตะวันตกเป็นจังหวัดธนบุรี ความเจริญและความหนาแน่นชุมชนจะอยู่จังหวัดพระนคร เนื่องจากมีโครงข่ายคมนาคมแผ่ออกไปกว้างขวางกว่าจังหวัดธนบุรี การขยายตัวของเมืองได้แผ่ต่อเนื่องไปจากรัชกาลที่ 6 คือแผ่ขยายขึ้นไปทางทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ และเมื่อได้สร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าฯ ในปี พ.ศ.2475 เพื่อเชื่อมสองฝั่งให้ติดต่อกันได้สะดวกแทนการใช้เรือ จึงทำให้ความเป็นเมืองได้แผ่ขยายไปยังจังหวัดธนบุรีอย่างรวดเร็ว มีร้านค้าและย่านพักอาศัยเกิดขึ้นในบริเวณที่เคยเป็นส่วนผลไม่มากยิ่งขึ้น แต่ยังไม่แผ่ออกไปกว้างขวางนัก เนื่องจากเส้นทางคมนาคมทางน้ำอันได้แก่แม่น้ำเจ้าพระยา และคลองต่าง ๆ ตลอดจนเส้นทางคมนาคมทางบกอันได้แก่ ถนนอรุณอมรินทร์ และถนนอิสราภาพ ได้พัฒนามาแค่ช่วงรัชกาลที่ 5 แล้วไม่ได้มีการพัฒนาต่อเนื่องมาอีกเลย จนมีสะพานพระพุทธยอดฟ้า และถนนสะพานพระพุทธยอดฟ้าขึ้นในรัชกาลที่ 7 นี้

สำหรับฝั่งจังหวัดพระนครด้านเหนือมีการเชื่อมต่อถนนวิสุทธิกษัตริย์จากถนนสามเสนซึ่งทั้งสองสายเป็นถนนตัดในรัชกาลที่ 5 ลงมาจนถึงถนนราชดำเนินนอก การตัดถนนเชื่อมโครงข่ายเดิมมีเป็นจำนวนมากในบริเวณฝั่งพระนครด้านใต้ ณ บริเวณถนนเจริญกรุง เขาวราช และย่าน

36 ม.ร.ว.เน่งน้อย และคณะ. หน้า 286 - 307.

37 เรื่องเดิม. หน้า 308.

วงเวียน 22 กรกฎาคม ได้แก่ ถนนมหาจักร ถนนคลองถมศาลเจ้าใหม่ ถนนมังกร ถนนเขาวพานิช ถนนแปลงนาม ถนนผดุงตัว ถนนพาดสาย ถนนมิตรภาพ ถนนตรีมิตร ถนนจรัสเมือง ถนนเจริญเมือง ถนนมหาพุดธาราม และถนนสีพระยา ในบรรดาถนนเหล่านี้ มีตึกแถวสูง 2-3 ชั้นเกิดขึ้นในกลุ่มถนนที่เชื่อมต่อระหว่าง ถนนเจริญกรุง-ถนนเขาวราช-ถนนอนุวงศ์-ถนนทรงวาด (ที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5)³⁸ จึงทำให้ศูนย์กลางธุรกิจการค้าของพระนครอันเป็นย่านชุมชนจีนมาแต่เดิมมีความหนาแน่นของกิจกรรมการค้าและการอยู่อาศัย รวมทั้งมีความหนาแน่นอาคารสูงชันกว่าในรัชกาลก่อนมาก

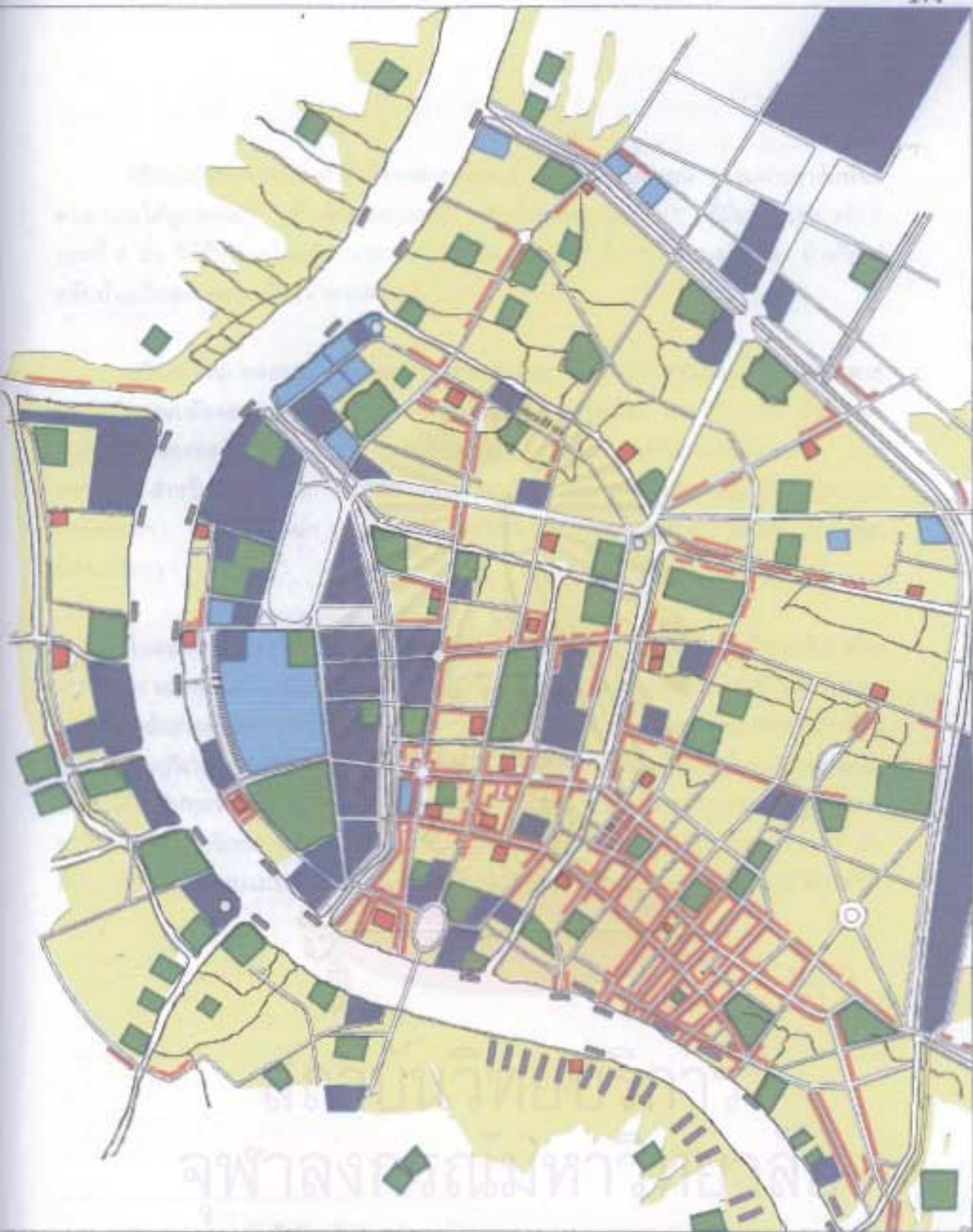
ศูนย์กลางการบริหารประเทศแต่เดิมมาคือพระบรมมหาราชวังนั้น ได้เปลี่ยนไปอยู่ที่รัฐสภา ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม และกลุ่มสถานที่ราชการในบริเวณพระราชวังดุสิต แต่กลุ่มอาคารสถานที่ราชการที่สำคัญระดับสูงทั้งหลายยังคงเกาะกลุ่มกันอยู่ในบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ ทำให้บริเวณที่เป็นจุดกำเนิดของกรุงเทพมหานครได้กลายเป็นเขตเมืองเก่าที่มีพระราชวัง วัด สถานที่ราชการ และอาคารสาธารณะต่าง ๆ ที่มีคุณค่าทางสถาปัตยกรรมในรูปแบบต่าง ๆ รวมทั้งมีความหมายต่อเมืองในคุณค่าของความเป็นย่านสถาบันอันสง่างามและมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของรัตนโกสินทร์

บริเวณระหว่างคลองคูเมืองและคลองบางลำภู ยังคงมีวังและสถานที่ราชการตั้งอยู่ ส่วนบริเวณตลาดจะเห็นเป็นศูนย์กลางชุมชนชัดเจนในบริเวณตลาดยอด และกลุ่มอาคารพาณิชย์ที่ถนนตานี ถนนข้าวสาร ลงมาเชื่อมกับถนนเฟื่องนคร ส่วนชุมชนพักอาศัยแผ่ไปเต็มพื้นที่และมีความหนาแน่นเพิ่มมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ ราคาที่ดินในใจกลางเมืองเหล่านี้สูงขึ้น ที่พักอาศัยใหม่จึงไม่ปรากฏเป็นลักษณะบ้านเดี่ยวอย่างแต่ก่อน แต่จะเป็นประเภทอาคารแถว ซึ่งให้โอกาสการทำการค้าในชั้นล่างและการอยู่อาศัยในชั้นบน และในแปลงที่ดินหนึ่ง ๆ สามารถสร้างได้จำนวนหลายหน่วยต่อ ๆ กันเป็นแนวไปตามถนนหลัก หรือถนนซอย จึงปรากฏว่าเจ้าของบ้านแต่เดิมในรัชกาลก่อน ๆ ซึ่งมีอาณาบริเวณบ้านกว้างขวาง มักจะแบ่งที่ดินด้านติดถนนสร้างเป็นบ้านแถวหรือตึกแถวเพื่อให้เช่าเป็นการหารายได้ และเว้นไว้ 1 คูหาเพื่อเป็นทางเข้าตัวบ้านของตนซึ่งอยู่หลังตึกแถว³⁹ การพัฒนาที่ดินในลักษณะนี้มีปรากฏให้เห็นบริเวณย่านแพร่งภูธร โครงสร้างบ้านแถวล้อมรอบบริเวณบ้านตน (ปรากฏให้เห็นมาจนถึงปัจจุบัน)⁴⁰

38 ม.ร.ว.เน่งน้อย และคณะ. หน้า 273, 279 และ 385.

39 เรื่องเดิม. หน้า 329 - 330.

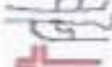

40 จากการสำรวจ ปี พ.ศ.2541.

แผนการวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ 7 การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 7 พ.ศ. 2468-2477

- วัด
- วัด สถานศึกษา
- ตลาด
- ชุมชนพักอาศัย
- สถานที่ราชการ
- โกดังเก็บของ
- ที่โล่งว่าง

- แม่น้ำลำคลอง
- สังกแถว
- ถนน
- กำแพง, ประตูเมือง
- ป้อม
- ท่าเรือ

0 100 300 600 ม.

บริเวณห้างร้านขายสินค้าชั้นดีจากต่างประเทศ เช่น ห้างแบดแมน (กรมประชาสัมพันธ์ ต่อมาและได้ถูกเผาไป) หรือห้างยอนแซมสัน (กรมโยธาธิการปัจจุบัน) ที่มีมาแต่รัชกาลที่ 5 และที่ 6 นั้น ได้ย้ายออกไปอยู่บริเวณการค้าใหม่คือ ถนนสีลม ที่เรียกว่าตำบลไฮเต็ล บ้างก็ย้ายกลับบ้านเกิดของตนอันเนื่องมาจากสงครามโลก⁴¹

บริเวณตั้งแต่คลองคูเมืองถึงคลองโอ่งอ่าง จะมีการใช้ที่ดินเป็นพาณิชย์กรรมแพร่กระจาย เกาะกลุ่มตามบล็อกถนนสายสำคัญ เช่น ถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง และเฟื่องนคร เรื่อยลงมาจนถึงปากคลองตลาด ส่วนภายในวงรอบของอาคารแถวเหล่านั้นจะเป็นกลุ่มที่พักอาศัย และตลาดสด สำหรับสถานที่ราชการจะกระจายตัวเป็นกลุ่ม ๆ เช่น กลุ่มริมคลองคูเมือง (กระทรวงมหาดไทยฯ) กลุ่มวัดสุทัศน์ฯ (คุก) และกลุ่มเชิงสะพานพระพุทธรยอดฟ้าฯ (อันได้แก่ โรงไฟฟ้าวัดเลียบ)

ในตอนปลายรัชกาลที่ 7 เขตศูนย์กลางเมืองได้เริ่มขยายออกไปทั้งทางด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านใต้ โดยทางด้านเหนือจะเป็นศูนย์กลางการบริหารปกครอง ด้านตะวันออกจะเป็นศูนย์กลางการคมนาคม (สถานีรถไฟหัวลำโพง) และการศึกษาทางด้านเหนือพื้นที่เมืองแผ่ขึ้นไปในบริเวณสามเสน ดุสิต พญาไท และบางซื่อ ส่วนด้านตะวันออกพื้นที่เมืองแผ่ขยายออกไปตั้งแต่ปทุมวัน เพชรบุรี เฟลินจิต สุขุมวิท สำหรับทางด้านใต้ยังคงศักยภาพเป็นศูนย์กลางธุรกิจการค้าแถวบริเวณบางรัก สีลม และพื้นที่เมืองแผ่ขยายครอบคลุมบริเวณสี่พระยา บางรัก สีลม สาทร ซึ่งในส่วนแผ่ขยายของเมืองทั้งหลาย ยังมีความหนาแน่นของกิจกรรมและอาคารต่ำ⁴²

41 เหตุการณ์สมัยรัตนโกสินทร์. หน้า 104.

42 ม.ร.ว.เน่งน้อย. เรื่องเดิม. หน้า 330-331 และ 459. และ อรรถพร. วันวานกับวันนี้ของถนนสีลม. หน้า 33-35.

4.3 กรุงรัตนโกสินทร์ช่วงการบริหารของ 6 รัฐบาลในระบอบประชาธิปไตย ในสมัยรัชกาลที่ 8 (พ.ศ.2477 - 2489)

ในปี พ.ศ.2477 ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 7 ทรงสละราชสมบัติแล้ว สถาผู้แทนราษฎรได้ลงมติเห็นชอบในการอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ 8 ขณะมีพระชนมายุได้ 10 พรรษา โดยมีคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ปฏิบัติราชการแทนขณะที่รัชกาลที่ 8 ทรงศึกษาอยู่ ณ ต่างประเทศ จนเสด็จนิวัติสู่พระนครเมื่อธันวาคม พ.ศ.2488⁴³

ณ ช่วงเวลาดังกล่าวได้มี พันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา เป็นนายกรัฐมนตรี ตั้งแต่ พ.ศ.2476-2481 และ พลตรีหลวงพิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีสืบต่อมาตั้งแต่ พ.ศ.2481-2487 และในช่วงเวลา พ.ศ.2487-2489 ได้มีนายกรัฐมนตรีหลายท่านคือ พันตรีดวง อภัยวงศ์ นายทวี บุญยเกตุ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช และนายควง อภัยวงศ์ (สมัยที่ 2) โดยมีการใช้รัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดในการปกครองประเทศ 2 ฉบับคือ ฉบับปี พ.ศ.2475, พ.ศ.2489⁴⁴ นอกจากนี้ ในช่วงปี พ.ศ.2482-2488 ยังได้เกิดสถานการณ์ที่สำคัญคือ สงครามโลกครั้งที่ 2⁴⁵

ปรากฏการณ์ในด้านต่าง ๆ ของการพัฒนาเมืองและพัฒนาประเทศ มีดังต่อไปนี้

4.3.1 ด้านการคลัง และเศรษฐกิจภาคการผลิต

ปัญหาเศรษฐกิจด้านการคลังที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 ต่อเนื่องมาจนถึงรัชกาลที่ 7 ที่มีภาวะการณ์เศรษฐกิจตกต่ำมากใน พ.ศ.2469 และ พ.ศ.2474 จนได้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง เมื่อ พ.ศ.2475 นั้น ยังคงมีมาอย่างต่อเนื่องในอีกหลาย ๆ รัฐบาลในระบอบประชาธิปไตยในสมัยรัชกาลที่ 8 นี้ กล่าวคือ ในสมัยรัฐบาลพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา มีนโยบายเกี่ยวกับเศรษฐกิจการคลังว่า ‘ตามฐานะเศรษฐกิจในเวลานี้ ยังหวังไม่ได้ว่ารายได้จะเพิ่มขึ้น เพราะฉะนั้นจะต้องระมัดระวังรายจ่าย งบประมาณจึงจะเข้าสู่ดุลยภาพและอยู่ในความมั่นคงได้ รัฐบาลนี้จะปรับปรุงวิธีการเก็บภาษีอากรบางอย่าง เพื่อให้ได้เงินที่ควรจะได้ และเพื่อบรรเทาภาระของราษฎร รัฐบาลนี้จะหาทางลดเงินรัชชูปการ (เงินค่าหัวที่ชายผู้ไม่ถูกคัดเลือกเกณฑ์ทหารต้องจ่ายให้รัฐ) ลงตามสมควร’⁴⁶

43 ชีวิตและผู้คน 200 ปีกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 105. และ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 11.

44 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 43 - 46.

45 ชีวิตและผู้คน 200 ปี. หน้า 106 - 107.

46 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 243.

ส่วนรัฐบาลสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้มีนโยบายการคลังว่า⁴⁷

1. จะจัดการปรับปรุงภาษีอากรให้ยุติธรรมแก่สังคม ส่วนเงินรัฐชูปการนั้นยกเลิกโดยหาเงินรายได้อื่นมาชดเชย
2. จะจัดให้มีเครดิตหมุนเวียนเพิ่มขึ้นตามกำลังของประเทศที่จะทำได้
3. จะรักษาความมั่นคงแห่งเงินตราตามกฎหมาย
4. จะกำหนดปีงบประมาณให้เหมาะสมแก่ฤดูกาล

ต่อมาเมื่อประเทศไทยต้องเข้าสู่ภาวะสงคราม จึงได้ปรับปรุงนโยบายการคลังเมื่อ พ.ศ.2485 โดยเน้นการจัดควบคุมเครดิตให้เหมาะสมกับความต้องการของประเทศเพื่อความมั่นคงแห่งเงินตรา และจะจัดการป้องกันมิให้การหมุนเวียนต้องขัดข้องหยุดชะงัก เพราะสภาพสงคราม และมีการตั้งธนาคารแห่งประเทศไทยเป็นธนาคารกลางของประเทศในปี 2485⁴⁸

โดยสรุป ในระยะเวลาตั้งแต่ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ.2475) จนถึงสิ้นสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ.2488) กรมสรรพากร กรมสรรพสามิต และกรมศุลกากร มีหน้าที่รับผิดชอบในการจัดหาเงินรายได้ส่วนใหญ่ให้แก่กระทรวงการคลัง และมีกรมบัญชีกลางจัดทำงบประมาณประจำปีแบบสมดุลย์ เสนอรัฐบาลเพื่อให้รัฐสภาพิจารณาอนุมัติ⁴⁹

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลได้พยายามฟื้นฟูฐานะของประเทศให้ได้ผลดังปรากฏในนโยบายรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ว่า จะจัดระบบการคลัง (Financial System) ขึ้นใหม่ เงินรายรับ-รายจ่ายแผ่นดินยังคงเป็นแบบดุลยภาพ ให้มีมาตรการที่จะจัดให้ค่าเงินบาทอยู่ในระดับแน่นอนพอสมควร และก่อให้เกิดความเชื่อถือในความมั่นคงทางการคลังของประเทศ เพื่อการส่งเสริมการค้า อุตสาหกรรม และกสิกรรมของชนชาวไทย⁵⁰

อนึ่ง ในเศรษฐกิจภาคการผลิต ได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเช่น มีการเริ่มนำยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียมาทดลองปลูกทางภาคเหนือ เมื่อปี พ.ศ.2478⁵¹ และได้มีพระราชบัญญัติยาสูบ พ.ศ.2481 กำหนดให้เก็บภาษียาสูบเป็นรายได้ของรัฐบาล คุ้มครองสิทธิในเรื่องราคาควบคุมอุตสาหกรรม

47 เรื่องเดิม. หน้า 244.

48 เรื่องเดิม. หน้า 244 และ 252.

49 เรื่องเดิม. หน้า 246 - 247.

50 เรื่องเดิม. หน้า 247.

51 ชีวิตและผู้คน 200 ปีฯ. หน้า 105.

ยาสูบ และส่งเสริมผู้ส่งยาสูบออกไปจำหน่ายนอกประเทศ⁵² และอ้อยก็กลับมาเป็นพืชเศรษฐกิจอีกครั้ง โดยได้มีการก่อสร้างโรงงานน้ำตาลทันสมัยที่จังหวัดลำปาง และอุตรดิตถ์ ในปี พ.ศ.2475 และ 2480 ตามลำดับ⁵³

อนึ่ง อุตสาหกรรมของไทยที่ได้ใช้เครื่องจักรกลเข้าช่วยแรงงานคนนั้น เริ่มในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งมีเครื่องจักรไอน้ำเข้ามาสู่เมืองไทยครั้งแรก จึงได้มีการก่อสร้างโรงสีข้าวด้วยเครื่องจักรไอน้ำ เมื่อ พ.ศ.2398 ต่อมาก็ได้มีการสร้างเพิ่มขึ้นตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาอีกหลายโรง และมีโรงงานน้ำตาลใช้เครื่องจักรไอน้ำ เมื่อ พ.ศ.2405 ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 จำนวนโรงสีข้าว และโรงเลื่อยจักรได้เพิ่มจำนวนขึ้น คือ ใน พ.ศ.2445 ในเขตกรุงเทพมหานครมีโรงสีข้าว 36 โรง และโรงเลื่อย 11 โรง มาในรัชกาลที่ 6 ได้มีชาวไทยและชาวต่างประเทศร่วมทุนกันจัดตั้งบริษัทปูนซีเมนต์ไทยขึ้น และได้ตั้งโรงงานปูนซีเมนต์ที่บางซื่อ เมื่อ พ.ศ.2456 ส่วนบริษัท บริติช-อเมริกัน ทูแบคโก ได้สร้างโรงงานบุหรีชิกาแรต เมื่อ พ.ศ.2463 นอกจากนั้นก็ยังมีโรงงานน้ำแข็ง โรงงานน้ำอัดลม โรงงานสบู่ โรงงานสกัดน้ำมันมะพร้าวในพระนคร-ธนบุรี สำหรับรัฐบาลเอง พ.ศ.2466 กรมแผนที่ กระทรวงกลาโหม ได้ตั้งโรงงานผลิตกระดาษขึ้นที่ตำบลสามเสน จนกระทั่งในรัชกาลที่ 7 เป็นระยะที่เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก จึงมีโรงงานอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นไม่กี่โรง แต่รัฐบาลได้จัดให้มีผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศมาทำการสำรวจเศรษฐกิจและสำรวจแหล่งพลังน้ำที่จะใช้สร้างโรงงานไฟฟ้ากำลังน้ำในจังหวัดต่าง ๆ ของประเทศไทย⁵⁴

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ได้มีโรงงานของเอกชนเพิ่มขึ้นหลายแห่ง เช่น โรงงานเบียร์ บริษัทบุญรอด บริวเวอรี่ (พ.ศ.2477) โรงงานบุหรีชิกาแรต โรงงานไม้ขีดไฟ โรงงานสบู่ โรงงานสกัดน้ำมันพืช โรงงานทำอิฐด้วยเครื่องจักร (อิฐบางบัวทอง) โรงงานย้อมผ้า โรงกลึงโลหะ โรงงานซ่อมเครื่องจักรและเครื่องยนต์ และโรงงานฟอกหนัง ดังนั้น ใน พ.ศ.2479 รัฐบาลจึงได้ตั้งกองอุตสาหกรรมขึ้น ต่อมา พ.ศ.2484 เป็นกรมอุตสาหกรรม และเป็นกระทรวงอุตสาหกรรม ในปี พ.ศ.2485⁵⁵

52 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 245.

53 เรื่องเดิม. หน้า 278.

54 เรื่องเดิม. หน้า 334 - 337.

55 เรื่องเดิม. หน้า 339 - 342.

4.3.2 การพัฒนาด้านโครงสร้างพื้นฐาน

โครงสร้างพื้นฐานด้านการชลประทาน ได้ขยายโครงการในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมักจะเป็นการทดและส่งน้ำ เช่น โครงการลำตะคอง โครงการทุ่งสัมฤทธิ์ จังหวัดนครราชสีมา โครงการห้วยหลวง จังหวัดอุดรธานี ตลอดจนการบรรเทาอุทกภัยแบบสร้างคันกันน้ำ เช่น โครงการลุ่มน้ำโขง จังหวัดหนองคาย เป็นต้น และต่อมาอีก 2 ปีคือ ในปี พ.ศ.2484 ได้เริ่มโครงการสองฝั่งแม่กลอง โครงการทุ่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา โครงการเหล่านี้เป็นโครงการขนาดใหญ่ ใช้งบประมาณมากและต้องทำให้สำเร็จเป็นโครงการ ๆ ไป จึงไม่สามารถสร้างได้ทั่วถึง⁵⁶

โครงสร้างพื้นฐานด้านการคมนาคมขนส่งนั้น การคมนาคมขนส่งทางบกได้เพิ่มความสำคัญขึ้นมากในการเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญยิ่งในการส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม การศึกษา การปกครอง และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การรักษาความมั่นคงของประเทศในช่วงระยะเวลาหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ได้มีโครงการระยะยาว 18 ปีเพื่อก่อสร้างทางหลวง ในปี พ.ศ.2479 และได้เริ่มงานโครงการก่อสร้างทางหลวง 5 ปีแรกในปีเดียวกันนี้⁵⁷ โดยมีนโยบายสร้างทางหลวงกรุงเทพฯ ติดต่อเชื่อมโยงกันได้ทุกจังหวัดทั่วราชอาณาจักร โดยใช้งบประมาณแผ่นดิน เงินค่าธรรมเนียมการใช้ยานยนต์บนทางหลวงและสะพาน (ต่อมาภายหลังในปี พ.ศ.2503 จึงได้มีการกู้เงินจากธนาคารโลก)

ในปี พ.ศ.2481 เริ่มสร้างท่าเรือกรุงเทพฯ ที่คลองเตยเพื่อประโยชน์ทางการทหาร และการขนส่งสินค้าระหว่างประเทศ เช่น สินค้าเกษตรเมื่อกันไว้บริโภคในท้องถิ่นแล้ว จะส่งส่วนที่เหลือลงมายังกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นตลาดสำคัญเพื่อการบริโภค และการกระจายภายในประเทศ ตลอดจนเพื่อส่งเป็นสินค้าออกโดยผ่านท่าเรือคลองเตย แต่มีสินค้าบางอย่าง เช่น ดิบูก ยางพารา ซึ่งผลิตในภาคใต้จะส่งไปจำหน่ายต่างประเทศโดยตรง ซึ่งในช่วงสงครามนั้นดิบูกมีราคาดีมากเนื่องจากเป็นสินค้ายุทธปัจจัย ส่วนสินค้าที่ส่งเข้ามาจากต่างประเทศส่วนมากเข้ามาทางท่าเรือคลองเตยนี้⁵⁸ และในปี พ.ศ.2483 ได้ตั้งบริษัทเดินเรือทะเลและบริษัทประมงไทยขึ้น⁵⁹

56 เรื่องเดิม. หน้า 291 - 292.

57 ชีวิตและผู้คน 200 ปีฯ. หน้า 105. และ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 485.

58 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 382. และ ชีวิตและผู้คน 200 ปีฯ. หน้า 106.

59 ชีวิตและผู้คน 200 ปีฯ. หน้า 106.

ในด้านการคมนาคมทางอากาศนั้น บริษัทเดินอากาศจำกัด ได้รับสัมปทานการขนส่งทางอากาศตั้งแต่ พ.ศ.2475 เป็นต้นมา มีกำหนด 25 ปี ได้ขยายเส้นทางบินออกไปทั่วทุกภาคของประเทศ ต่อมา พ.ศ.2485 ซึ่งเป็นปีที่อยู่ในระหว่างสงคราม จึงได้งดทำการบินในบางเส้นทาง และได้หยุดดำเนินการบินลงตั้งแต่ พ.ศ.2488 เนื่องจากสถานการณ์สงครามเข้าขั้นรุนแรงยิ่งขึ้น และได้ยกเลิกกิจการในปีต่อมา หลังสงครามสงบรัฐบาลได้เริ่มฟื้นฟูการบินพาณิชย์ขึ้นใหม่ โดยให้กองทัพอากาศดำเนินการไปก่อนจนกว่ารัฐบาลจะจัดตั้งบริษัทเป็นการเรียบร้อย⁶⁰

ในด้านการพลังงานนั้น หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 มีความต้องการใช้พลังงานไฟฟ้าสำหรับโรงงานอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นมากเกินความสามารถการผลิตของโรงงานไฟฟ้าที่มีอยู่ในขณะนั้น จึงเริ่มคิดที่จะทำการสำรวจกันต่อไป⁶¹

ทางด้านการสื่อสารโดยเฉพาะโทรศัพท์ ภายหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง รัฐบาลได้ซื้อเครื่องชุมสายอัตโนมัติของอังกฤษ เมื่อ พ.ศ.2478 และติดตั้งที่โทรศัพท์กลางวัดเสียบและบางรัก ในปี พ.ศ.2479 จัดการดำเนินการจนผู้พูดหมุนตัวเลขบนหน้าปัดติดต่อกันได้เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ.2480⁶²

สำหรับการสื่อสารทางวิทยุโทรเลข และวิทยุโทรศัพท์ติดต่อกับสถานีต่างประเทศนั้น ได้ดำเนินงานก้าวหน้าเรื่อยมาตั้งแต่ พ.ศ.2470 จนกระทั่งช่วงสงครามด้านเอเชีย (พ.ศ.2484 - 2488) กิจการได้ชะงักลง ภายหลังสงครามสงบจึงได้เริ่มเปิดการติดต่อกับต่างประเทศขึ้นใหม่⁶³

4.3.3 การฟื้นฟูวัฒนธรรม 'รัฐนิยม'

ในช่วงเวลาของหลายรัฐบาลนี้ รัฐบาลสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ประกาศใช้ 'รัฐนิยม' ใน พ.ศ.2483 เพื่อปลูกฝังความรักชาติและความเป็นระเบียบแบบแผนในชีวิตคนไทย และที่สำคัญคือเพื่อให้ประเทศไทย (ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า สยาม) มีฐานะเทียมเท่าเทียมไหล่ชาติมหาอำนาจ เช่นเดียวกับญี่ปุ่น โดยให้ประชาชนปฏิบัติตามแนวทาง 'รัฐนิยม' เช่น การให้เลิกกินหมาก ให้เลิกนุ่งผ้าโจงกระเบนโดยสวมผ้าถุงหรือกระโปรงแทน ให้ราวง ให้สวมหมวก เป็นต้น ซึ่งชาวไทยบางคนก็เห็นว่าเป็นเรื่องน่ารำคาญ แต่บางคนก็เห็นชอบและปฏิบัติตามรัฐนิยมไป

60 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 520 - 522.

61 เรื่องเดิม. หน้า 343.

62 เรื่องเดิม. หน้า 529.

63 เรื่องเดิม. หน้า 530.

ด้วยความสนุก นอกจากนี้ ยังมีรัฐนิยมเกี่ยวกับประเทศชาติ เช่น การเปลี่ยนชื่อประเทศสยามมาเป็นประเทศไทย และการเปลี่ยนแปลงอักขรวิธีในการเขียนหนังสือ แนวทางรัฐนิยมนี้เป็นสีสันให้กับสังคมไทยได้อย่างน่าสนใจ น่าวิพากษ์วิจารณ์กันต่อ ๆ มา เช่น สมัยรัฐนิยมมีคำขวัญสำคัญว่า ‘มาลानาไทยไปสู่มหาอำนาจ’ ทำนองจอมพลแปลก พิบูลสงคราม จึงประกาศให้สวมหมวกโดยทั่วกัน ไม่ว่าจะเป็สาวแก่แม่หม้าย จะไปไหนต่อไหน ออกนอกบ้านโดยไม่สวมหมวกไม่ได้ รัฐถึงกับประกาศไม่ให้ขึ้นรถเมล์ แม้การขึ้นรถเมล์นั้นจะเพื่อการไปเสียภาษีให้รัฐก็ตามที่วัฒนธรรมรำโทนเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ทำนองจอมพลมีบัญชาให้ข้าราชการหัตถ์ร่างหรือรำโทนในวันหยุดและในวันศุกร์ เพลงรำโทนสมัยนั้นทำนองง่ายแก่การจดจำ เนื้อเพลงบางเพลงสะท้อนภาพสังคมสมัยนั้นอย่างชัดเจน และบางเพลงก็ฟังดูน่ารักดีอยู่ไม่น้อย ‘สาวน้อยเอวกลม ไผ่ผมดัดลอนดัด คลื่น ใส่น้ำมันหอมรี้น สวมแต่หมวกใบลาน แต่งตัวทันสมัย สาวไทยแบบหลวงพิบูล หัวกระเป๋าจันทบูรณ์ แม่คุณจะไปไหนกัน ฉันจะไปดูไซน ฉันจะไปดูหนัง มะขึ้นรถราง มะไปด้วยกัน’⁶⁴

โดยสรุป วิถีชีวิตคนไทยสมัยรัฐนิยม ซึ่งจำต้องสวมหมวก ใส่รองเท้า เลิกกินหมาก ชีวิตอยู่ในระเบียบวินัยด้วยจำต้องเชื่อฟังผู้นำชาติจึงจะพ้นภัย จะทำตนเป็นนักการเมืองปากโป้งไป ยืนพูดตำรัฐบาลกลางสนามหลวงก็มีหวังถูกยิงเป้าได้ง่าย ๆ ถึงเวลาชักธงชาติขึ้นและลงก็ต้องยืนตรงแบบทหาร แม้ชีวิตจะอยู่ในกรอบข้อบังคับถึงปานนั้น เมื่อถึงคราวมีงานนักขัตฤกษ์ เช่น ตรุษสงกรานต์ และปีใหม่ มีการทำบุญกลางเมืองที่ท้องสนามหลวง ก็จะต้องแต่งกายแบบแฟนซีกันอย่างเสรี และก็เพราะว่าถูกกดดันมาก เวลาถึงโอกาสจะแสดงออกอย่างเสรีจึงกล้าทำอะไรกัน อย่างบ้าบิ่น อย่างภาพนี้ เจ้าหนูมณีธาดาใส่ของถวายพระใส่เสื้อลายคอปวงมาลัย นุ่งผ้าลายที่เพิ่งซื้อจากร้านใหม่ ๆ ลงทุนโกนหัวเป็นรูปเกือกม้า เป็นแฟนซีที่ค่อนข้างห้ามเอาการ สมัยนี้คงจะไม่มีใครกล้าทำอย่างนี้เป็นแน่⁶⁵

ในสมัยรัฐนิยมนี้มีแบบอย่างของมหาอำนาจใหม่ คือ ญี่ปุ่น เข้ามามีบทบาทในสังคมไทย ช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 กล่าวคือ ได้มีคณะผู้แทนสภาผู้แทนราษฎรญี่ปุ่นเข้าเยี่ยมสมาคมญี่ปุ่น-ไทย เมื่อต้นพฤศจิกายน พ.ศ.2482 ก่อนเหตุการณ์ที่กองทัพญี่ปุ่นขอยกผ่านไทย และประกาศสงครามโลกครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ.2484 การตั้งสมาคมญี่ปุ่น-ไทย ขึ้นในประเทศไทยนี้เป็นข้อสงสัยว่าจะมีเหตุผลทางการเมืองหรือไม่ เพราะเมื่อญี่ปุ่นขึ้นแล้ว ชาวญี่ปุ่นในไทยได้กลายเป็นสภาพเป็นทหารของพระจักรพรรดิไม่ว่าจะเป็นผู้มีอาชีพหม้อ หรือเข้ามาตั้งห้างค้าขายในประเทศไทย โดยไทยได้ลงนามร่วมรบเข้ากับฝ่ายอักษะ (ญี่ปุ่น เยอรมัน) ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อเดือนมกราคม 2485 รัฐบาลไทยและญี่ปุ่นต่างมีสัมพันธไมตรีอันดีต่อกัน แม้ญี่ปุ่นเอง

64 เหตุการณ์สมัยรัตนโกสินทร์. หน้า 122 - 123.

65 เรื่องเดิม. หน้า 125.

อาจจะได้ว่าว่ามีคนไทยบางกลุ่มต่อต้านญี่ปุ่นในชื่อของขบวนการเสรีไทย⁶⁶

เมื่อรัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงคราม แพ้โหวตเรื่องพระราชกำหนดระเบียบราชการบริหารนครบาลเพชรบูรณ์ คือ การคัดค้านการสถาปนาจังหวัดเพชรบูรณ์เป็นเมืองหลวงใหม่ เนื่องจากความกั้นตارของท้องที่ นายควง อภัยวงศ์ เข้าเป็นนายกรัฐมนตรี เมื่อสิงหาคม 2487 ซึ่งมีท่าทีแตกต่างไปจากรัฐบาลจอมพล ป. กล่าวคือ สนับสนุนและเข้าร่วมกับขบวนการเสรีไทย เพื่อโจมตีกระหนาบกองทัพญี่ปุ่น แต่ญี่ปุ่นได้ลงนามยอมแพ้สงครามต่อสัมพันธมิตรในอีก 1 ปี ต่อมา (สิงหาคม 2488) ขบวนการเสรีไทยนี้เป็นเหตุสนับสนุนสำคัญให้ไทยรอดพ้นจากฐานะของประเทศผู้แพ้สงคราม และได้เข้าเป็นสมาชิกองค์การสหประชาชาติ รวมทั้งมีความนิยมเป็นอันมากในประเทศสหรัฐอเมริกาในกาลเวลาต่อมา

4.3.4 พัฒนาการของถิ่นฐานในกรุงรัตนโกสินทร์

สัญลักษณ์ของการปกครองระบอบประชาธิปไตย 'อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย' ได้เริ่มทำการก่อสร้างอย่างเร่งรีบ ณ ถนนสี่แยกถนนราชดำเนิน ในช่วงสมัยรัฐธรรมนูญ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความรุ่งโรจน์ของการปกครองระบอบนี้ ณ ที่แห่งนี้ต่อไปเบื้องหน้าได้กลายเป็นจุดสำคัญที่นักเดินขบวนหรือนักต่อต้านรัฐบาลได้ใช้เป็นศูนย์กลางในการต่อต้านทุกครั้ง ที่ฐานอนุสาวรีย์ซึ่งสูงลาดที่ละชั้นได้กลายเป็นเวทีนักพูดอันใช้เป็นที่กล่าวคำจูงใจคนอย่างสละสลวย และบางครั้งก็ด่าอย่างผรุสวาทด้วยถ้อยคำที่หยาบช้า รุนแรง สมกับความตั้งใจของผู้สร้างที่มุ่งหวังจะให้สถานที่นี้เป็นจุดแสดงถึงความเป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริง มีเรื่องเล่าต่อมาว่าในวันประกอบพิธีเปิดอนุสาวรีย์ (24 มิถุนายน 2483) ฯพณฯ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีได้กดปุ่มพานทองเพื่อให้ลูกโป่งหอบเอาผ้าแพรที่คลุมอนุสาวรีย์อยู่ออกไปเสีย แต่เนื่องจากเตรียมการไว้แต่เย็น กลางคืนมีน้ำค้างลงจัด ทำให้ผ้าแพรชุ่มไปด้วยน้ำ ลูกโป่งไม่ลอยตัว ร้อนถึงเจ้าหน้าที่ต้องคอยตัดออกให้หลุดจนได้⁶⁷

ปัญหาสำคัญยิ่งสิ่งหนึ่งของการตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพมหานครทุกวันนี้ (พ.ศ.2541) คือ ปัญหาน้ำท่วมเมือง ซึ่งได้มีมาตั้งแต่ในอดีตแล้ว กล่าวคือ บางกอกสมัยก่อนมีน้ำท่วมใหญ่ 2 ครั้ง ครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 6 เรียกกันว่า น้ำท่วมปีมะเส็ง ครั้งหลังปี 2486 เรียกน้ำท่วมปีญี่ปุ่นขึ้นระดับน้ำที่ท่วมทั้งสองคราวดูจะเท่ากัน แต่คราวท่วมปี 2486 นั้น เป็นสมัยสงคราม ผู้คนลำบากอยู่แล้วต่างก็เลือดตาแทบกระเด็น ทั้งยังเอนอองเป็นแรมเดือนด้วย ยิ่งความเดือดร้อนแก่ปวง

66 เรื่องเดิม. หน้า 118 - 121.

67 เรื่องเดิม. หน้า 117.

ประชาชนอย่างสาหัส ไปไหนมาไหนเดินลุยน้ำไม่ได้ ต้องใช้เรือจ้างแจวไปตามถนน ยิ่งตามทุ่งอย่าง ทุ่งพระเมรุด้วยแล้ว ระดับน้ำยิ่งสูงกว่าตามท้องถนน รถยนต์ที่จะวิ่งต้องเป็นรถที่มีท้องรถสูงพอ หนีน้ำได้ ไม่เช่นนั้นเครื่องเคราดับหมด จนรัฐบาลปลอบใจประชาชนในสมัยนั้นว่า ‘น้ำท่วมดี กว่าฝนแล้ง’ น้ำท่วมคราวนี้ เล่ากันว่ามีส่วนนำสนุก ทำก๋วยเตี๋ยวใส่เรือไปเลี้ยงในท่าเนียบ เป็นที่ พอใจในหมู่ผู้ใหญ่ของบ้านเมือง ท่านนายกรัฐมนตรีจึงสนับสนุนให้คนไทยขายก๋วยเตี๋ยว หรือ กินก๋วยเตี๋ยวกันเป็นการเอิกเกริก ถึงกับให้กรมประชาสัมพันธ์ แนะนำวิธีการทำและปรุงก๋วยเตี๋ยว ให้แก่ประชาชน พร้อมทั้งคำขวัญว่า ‘อาหารกลางวันของท่านคือก๋วยเตี๋ยว’ แต่บางกระแสก็ว่า เป็นนโยบายลึกลับซึ่งของท่านจอมพล ด้วยเป็นระยะข้าวยากหมากแพง ให้ผู้คนหันมากินก๋วยเตี๋ยว กันเสียบ้าง เพื่อลดจำนวนบริโภคข้าวให้น้อยลง ซึ่งที่จริงแล้วก็เป็นเรื่องชวนหัว เพราะ ก๋วยเตี๋ยวทำมาจากแป้ง และแป้งก็ทำมาจากข้าวเจ้าวนั้นเอง⁶⁸

ในเรื่ององค์ประกอบทางกายภาพของเมืองนั้น ไม่มีการสร้างพระราชวัง วัง และวัดใน กรุงรัตนโกสินทร์ แต่ผลจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทำให้มีสถานที่ราชการเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะกิจกรรมระหว่างประเทศซึ่งส่วนใหญ่เกาะกลุ่มกันอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา จากช่วงปาก คลองคูเมืองขึ้นไปทางเหนือ เช่น องค์การ UNICEF, องค์การ FAO ของสหประชาชาติ สถานที่ ราชการระดับกระทรวงมี 1 แห่งคือ กระทรวงธรรมการ ระดับกรมมี 2 แห่งคือ กรมประชา สัมพันธ์ (เดิมเป็นที่ตั้งของห้างแบดแมน) กรมโยธาเทศบาล (เดิมเป็นที่ตั้งของห้างยอน แซมป์ สัน แอนด์ ซัน) มีองค์กรใหม่ที่ตั้งขึ้นคือ ธนาคารแห่งประเทศไทย ตั้งอยู่นนสามเสน (วังบาง ขุนพรหม) สร้างศาลาว่าการจังหวัดพระนครและธนบุรี (ณ กรมการปกครองในปัจจุบัน) ส่วน สถานศึกษาได้สร้างมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง ณ บริเวณท่าพระจันทร์ และบริเวณ พระราชฐานชั้นในของพระบรมราชวัง (เดิม) สำหรับบ้านรับรองรัฐบาลประกอบด้วย บ้านนร สิงห์ บ้านพิชฌุโลก บ้านพิบูลธรรม⁶⁹

ใน พ.ศ.2479 ซึ่งเป็นช่วงต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เนื้อที่ของพระนครขยายเป็น 26,970 ไร่ มีประชากรประมาณ 650,000 คน⁷⁰ เขตตัวเมืองได้ ขยายออกไปจากใจกลางพระนครมาก ทางด้านเหนือขึ้นไปถึงบางซื่อ ด้านตะวันออกไปถึงเพลิน จิต สุขุมวิท และด้านใต้ไปถึงสาทร ทุ่งมหาเมฆ ยานนาวา และบางคอแหลม

68 เรื่องเดิม. หน้า 126 - 127.

69 ม.ร.ว.แฉ่งน้อยฯ. เรื่องเดิม. หน้า 312 - 317.

70 นิจ วิทยุชเรนนันท์. อ้างใน ม.ร.ว.แฉ่งน้อยฯ. เรื่องเดิม. หน้า 328.

ภายในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ไม่มีการตัดถนนเพิ่ม แต่พื้นที่จากคลองรอบกรุงออกไปถึงคลองผดุงกรุงเกษม มีการตัดถนนเพิ่มเติมบ้าง ทางด้านเหนือมี 2 สาย คือ ถนนสามพระยา ถนนพระเนียง ด้านใต้บริเวณวงเวียน 22 กรกฎาคม 2 สายคือ ถนนเจ้าคำรพ และถนนสันติภาพ ยังคงมีพัฒนาการอย่างช้า ๆ แต่ต่อเนื่องของการพัฒนาที่ดินในลักษณะอาคารแถวพักอาศัยผสมพาณิชย์กรรม 2-3 ชั้น และมีการสร้างอาคารสำนักงานสูง 3-4 ชั้นให้เข้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาคารสำนักงาน 2 ฝั่งถนนราชดำเนินกลาง⁷¹

บริเวณรอบนอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไป ทางด้านเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นย่านที่พักอาศัยของบรรดาข้าราชการ ข้าราชการบริพาร และราษฎรทั่วไปที่หนาแน่นขึ้นกว่ารัชกาลก่อน ๆ เนื่องจากจำนวนประชากรเพิ่มขึ้น และราษฎรส่วนใหญ่ไม่สามารถมีที่พักอาศัยในเขตกลางเมืองได้เนื่องจากราคาที่ดินสูงขึ้น โอกาสของการพัฒนาที่อยู่อาศัยในเมืองจึงเป็นไปในลักษณะอาคารแถวพาณิชย์ผสมพักอาศัย ซึ่งประชาชนที่มีอาชีพเกี่ยวข้องกับการค้าขายจะนิยมแต่ข้าราชการ ราษฎรทั่วไปยังคงนิยมการมีบ้านเดี่ยวแบบมีบริเวณพอสมควร และการใช้ที่ดินในใจกลางพระนครได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นที่ทำการสถานที่ราชการ อาคารสาธารณะต่าง ๆ และย่านการค้าขายตัวมากขึ้น สภาพแวดล้อมจึงค่อนข้างคึกคัก คับแคบ ไม่สู้จะสงบร่มรื่นดังแต่ก่อน ผู้คนที่เคยอาศัยอยู่ในเขตกำแพงพระนครจึงได้ขายหรือให้เช่าที่ดิน และบ้านเรือนที่เคยอยู่มาแต่เดิมตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ แล้วหาซื้อที่ดินใหม่ในเขตบริเวณชานเมือง นอกแนวคลองผดุงกรุงเกษมออกไป เพื่อปลูกบ้านเรือนใหม่ในเนื้อที่ที่กว้างขึ้นเพราะราคาที่ดินในเขตชานเมืองยังมีราคาต่ำอยู่ อีกทั้งบรรยากาศชานเมืองก็สงบร่มรื่นน่าอยู่น่าอาศัยกว่าในเขตตัวเมืองมาก สำหรับข้าราชการนั้นเริ่มมีการจัดสรรที่ขายให้แก่ข้าราชการเพื่อเป็นสวัสดิการ เช่น บริเวณเขตดุสิต สวนอ้อย จะมีการจัดสรรที่ดินภายในบล็อกให้แก่ข้าราชการกรมโยธาเทศบาล กรมชลประทาน เป็นต้น⁷²

ส่วนด้านตะวันออกของคลองผดุงกรุงเกษม เดิมมีราษฎรตั้งบ้านเรือนอยู่มากบริเวณ หัวลำโพงนอก รongเมือง ถนนพระราม 1 พระราม 4 ต่อเนื่องไปเพลินจิตและด้านสุขุมวิท ซึ่งเดิมเป็นที่นาที่ว่าง ห่างไกลตัวเมือง ที่ดินยังมีราคาถูก จึงมีคหบดีและผู้มีฐานะดีนิยมซื้อที่ดินไว้จำนวนมาก⁷³

71 ม.ร.ว.เน่งน้อยฯ. เรื่องเดิม. หน้า 386-387 และ 332-333.

72 จากการสัมภาษณ์ข้าราชการเกษียณ กรมโยธาเทศบาล.

73 ม.ร.ว.เน่งน้อย และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 311.

ผลการวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ 8 การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 8 พ.ศ. 2477-2489

- วัง
- วัด สถานศึกษา
- ตลาด
- ชุมชนพักอาศัย
- สถานที่ราชการ
- โกดังเก็บของ
- ที่โล่งว่าง

- แม่น้ำลำคลอง
- ตึกแถว
- ถนน
- กำแพง, ประตูเมือง
- ป้อม
- ท่าเรือ

0 100 300 600 ม.

ส่วนบริเวณทางด้านใต้ของตัวเมือง ถัดคลองผดุงกรุงเกษมลงมา เป็นย่านพักอาศัยของผู้มีฐานะดี และชาวต่างประเทศมาแต่รัชกาลก่อน ๆ ในช่วงรัชกาลที่ 7 และ 8 นี้ การขยายตัวของเขตพักอาศัยในบริเวณนี้เป็นไปอย่างช้า ๆ ไม่เร็วและเห็นได้ชัดเจนเหมือนด้านเหนือ และด้านตะวันออก ส่วนใหญ่ยังคงเกาะกลุ่มอยู่บริเวณถนนสีลม สาทร และซอยแยก ซอยเชื่อมทั้งหลาย นอกจากนี้ยังมีกลุ่มอพาร์ทเมนต์ให้เช่า โรงพิมพ์ โรงแรม ธนาคาร ร้าน convenient store โรงเรียน โบสถ์ โรงพยาบาล ฯลฯ ซึ่งได้อำนวยความสะดวกให้แก่ผู้อยู่อาศัยทั้งคนไทยฐานะดี เสมียนชาวต่างประเทศ ทั้งฝรั่ง แยก และจีน ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงได้เกิดอาคารสำนักงานให้เช่าเพิ่มมากขึ้นเนื่องจากการขยายตัวของธุรกิจการค้าต่าง ๆ⁷⁴ ถัดจากถนนเหล่านี้ออกไปเป็นบ้านเรือนราษฎร ความหนาแน่นเบาบาง และสวนผลไม้

ในช่วงหลังสงครามโลก (พ.ศ.2488) เป็นต้นไป ประชาชนเริ่มมีความต้องการที่อยู่อาศัยมากขึ้น การจัดหาที่อยู่อาศัยในช่วงนี้มักเป็นบ้านเดี่ยวขนาดเล็กแบบง่าย ๆ สร้างอย่างประหยัดและรวดเร็ว เหมาะสมกับความต้องการที่อยู่อาศัยและสภาพเศรษฐกิจหลังสงคราม ที่พักอาศัยเหล่านี้ส่วนใหญ่มักจะอยู่ในบริเวณชานเมืองนอกเขตคลองผดุงกรุงเกษมออกไป ทั้งทางด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ของตัวเมือง⁷⁵

นับตั้งแต่รัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา ตลาดและย่านพาณิชย์กรรมซึ่งได้รวมตัวอยู่ในเขตกำแพงพระนคร และพื้นที่ข้างเคียง ได้กระจายตัวไปในแนวถนนตัดใหม่สายต่าง ๆ สู่พื้นที่โดยรอบตามชุมชนใหม่ทั้งทางด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านใต้ ย่านการค้าสำคัญ ๆ หลายแห่งในอดีต เช่น ตลาดและย่านการค้าบริเวณเสาชิงช้า ถนนบำรุงเมือง เฟื่องนคร ซึ่งตั้งอยู่ในใจกลางเมืองแต่เดิมยังคงมีบทบาทหน้าที่อย่างต่อเนื่อง ส่วนในสมัยรัชกาลที่ 7 ตลาดใหญ่ในชุมชนคงเกิดควบคู่ไปกับชุมชนนั้น ๆ ย่านการค้าธุรกิจระดับเมืองที่เด่นที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 8 ต่อมาคือ ย่านการค้าสองข้างถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งสร้างอย่างแบบตะวันตก กล่าวคือ มีถนนกว้างขวางและมีพันธุ์ไม้ให้ความร่มรื่นตลอดแนวถนน (Avenue) อาคารที่ก่อสร้างเป็นอาคารสูง 3-4 ชั้น เรียงรายอย่างมีระเบียบตลอดความยาวถนน อาคารมีลักษณะเฉพาะของการเป็นอาคารสำนักงานมากกว่าลักษณะห้องแถวดังเคยมีมาแต่ในอดีต⁷⁶ กลุ่มอาคารดังกล่าวประกอบด้วยอาคารสำนักงาน อาคารพาณิชย์ โรงมหรสพ โรงแรม ลักษณะเป็นอาคารหลังยาว ๆ เรียงเป็นหลัง ๆ ริมนถนน

74 เรื่องเดิม. หน้า 331. และ อรรถวรรณ. วันวาน—กับวันนี้ของสีลม. หน้า 7, 11-29, 33-36.

75 เรื่องเดิม. หน้า 331.

76 เรื่องเดิม. หน้า 364.

พร้อมทางเท้าวางขวาง รมรีน สง่างาม ดังความต้องการของคณะผู้บริหารประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นนายทหารที่สำเร็จการศึกษาจากยุโรป สำหรับโรงมหรสพที่ได้สร้างขึ้นเป็นอาคารขนาดใหญ่ที่ทันสมัยด้วยระบบปรับอากาศเช่นเดียวกับศาลาเฉลิมกรุง คือ อาคารศาลาเฉลิมไทย” (ได้ถูกรื้อลงเพื่อสร้างเป็นอนุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และศาลาไทย ต้อนรับแขกบ้านแขกเมือง เมื่อ พ.ศ.2537)

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

77 ดร.วิมลสิทธิ์ และคณะฯ. พัฒนาการแนวความคิดและรูปแบบของงาน
สถาปัตยกรรม. หน้า 44.

4.4 กรุงรัตนโกสินทร์ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงยุคโลกไร้พรมแดนในสมัยรัชกาลที่ 9 (พ.ศ.2489 - ปัจจุบัน 2541)

ในช่วงเวลา 50 กว่าปีมาจนถึงปัจจุบันนี้ กรุงเทพมหานครได้พัฒนาตามครรลองของความทันสมัยมาจนถึงสภาวะการณ่ของความเป็น 'สากล' ของมหานครที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งของโลก ซึ่งมีประชากรจำนวนเกิน 10 ล้านคนขึ้นไป มีพัฒนาการเศรษฐกิจมาจากการฟื้นตัวหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ด้วยการมีแผนพัฒนาประเทศและได้รับการสนับสนุนด้านเงินกู้จาก World Bank และการสนับสนุนทางด้านผู้เชี่ยวชาญและเทคนิควิทยาการสมัยใหม่ต่าง ๆ จากสหรัฐอเมริกาและพันธมิตรชาติอื่น ๆ ได้ผ่านการปฏิวัติรัฐประหารนับครั้งไม่ถ้วน ผ่านวิกฤตการณ์พลังงานด้านน้ำมันของโลก ผ่านขั้นตอนของการอดออมและการเพิ่มศักยภาพการผลิตและการขายของไทยเรา เพื่อได้พบกับช่วงเวลาอันสั้นของความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและกลื่นอายุของการเป็นเสือเศรษฐกิจตัวหนึ่งของเอเชีย แล้วที่สุดก็ประสบกับวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจการเงินการคลังทั้งภาครัฐและภาคเอกชนอย่างรุนแรงอีกครั้งหนึ่งในช่วงปี พ.ศ.2540 - 2541

ปัจจัยต่าง ๆ ทั้งทางวัฒนธรรม อันได้แก่ เศรษฐกิจ สังคม การศึกษา รวมถึงเทคนิควิทยาการ ได้ส่งผลต่อพัฒนาการของประเทศไทย กรุงเทพมหานคร - ศูนย์กลางของการพัฒนาและกรุงรัตนโกสินทร์ - ต้นกำเนิดของกรุงเทพมหานคร ดังจะได้กล่าวถึงตามช่วงเวลาต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

- 4.4.1 ช่วงเวลาก่อนการมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ (พ.ศ.2489-2500)
- 4.4.2 ช่วงการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ ฉบับที่ 1 และ 2 (พ.ศ.2501-2514)
- 4.4.3 ช่วงการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ-สังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 3 และ 4 (พ.ศ.2515-2524)
- 4.4.4 ช่วงการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ-สังคม-กายภาพ ฉบับที่ 5, 6, 7 และ 8 (พ.ศ.2529 - ปัจจุบัน 2541)

การแบ่งช่วงเวลาดังกล่าว ได้ยึดถือพัฒนาการของแนวคิดและการขยายขอบเขตของแผนพัฒนาประเทศ เพื่อให้ครอบคลุมแนวทางการพัฒนาอย่างสอดคล้องกับความต้องการของประเทศในช่วงเวลานั้น ๆ ดังนี้ปรากฏการณ่ของกิจกรรมและสิ่งแวดล้อมเมืองในช่วงเวลาเหล่านั้นจึงเป็นไปในพื้นฐานและเงื่อนไขของการพัฒนาที่มีลักษณะเฉพาะของแต่ละช่วงเวลา

4.4.1 ช่วงเวลาก่อนการมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ (พ.ศ.2489-2500)

ภายหลังจากรัชกาลที่ 8 เสด็จสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ.2489 นั้น นับตั้งแต่ พ.ศ.2490-2494 เป็นเวลา 5 ปี ได้มีการทำรัฐประหารและกบฏ รวม 6 ครั้ง มีจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี 4 สมัย คือ ในปี พ.ศ.2489 แล้วเกิดรัฐประหาร จึงมีนายควง อภัยวงศ์ เป็นนายกรัฐมนตรีต่อเนื่อง 2 สมัย ในปี พ.ศ.2490-2491 เกิดรัฐประหารอีก จอมพล ป. พิบูลสงคราม เข้ามาเป็นนายกรัฐมนตรี ตลอดช่วงก่อน พ.ศ.2500 ในช่วงเวลานี้ได้เกิดกบฏหลายครั้ง คือ กบฏนายพล กบฏวังหลวง กบฏแมนฮัตตัน แล้วจอมพล ป. ได้ทำรัฐประหารตัวเองใน พ.ศ.2494 ต่อมา พ.ศ.2495 เกิดกบฏสันติภาพ และได้มีการเลือกตั้งทั่วไปแต่เป็นโมฆะในปี พ.ศ.2500 จอมพล ป. เป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้ง แล้วความไม่มั่งคั่งร่ำรวยทางการเมืองก็สิ้นสุดลงเมื่อ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำรัฐประหารสำเร็จในปี พ.ศ.2500 และมี นายพจน์ สารสิน เป็นนายกรัฐมนตรี⁷⁸

ในด้านการต่างประเทศ หลังจากที่ประเทศไทยสมัครเข้าเป็นภาคีองค์การสหประชาชาติ ในปี พ.ศ.2488 นั้น ต่อมาในปี พ.ศ.2491 ไทยก็ได้สมัครเข้าเป็นสมาชิกขององค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) และความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย-สหรัฐอเมริกา ก็ได้เพิ่มพูนขึ้นด้วยการร่วมลงนามข้อตกลงว่าด้วยความร่วมมือทางเศรษฐกิจ การทหาร และวิชาการ ในปี พ.ศ.2493 จึงเป็นผลให้สหรัฐเริ่มส่งคณะที่ปรึกษาทางการทหารมาไทย เรียกว่า หน่วยแม็ค ซึ่งทำให้เกิดสนธิสัญญาความร่วมมือด้านต่าง ๆ มากมายตามมา⁷⁹

สำหรับโครงสร้างพื้นฐานในการพัฒนาประเทศ ยังคงดำเนินการอย่างต่อเนื่องกล่าวคือ ในปี พ.ศ.2490 รัฐได้จัดตั้งบริษัทเดินอากาศไทย และองค์การรับส่งสินค้า พัสตุภัณฑ์ (ร.ส.พ.) และกำเนิดการรถไฟแห่งประเทศไทย ในปี พ.ศ.2494 (ทางรถไฟสายแรกคือ กรุงเทพฯ-นครราชสีมา เกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2433) ในปีเดียวกันนี้ ได้เกิดการท่าเรือแห่งประเทศไทย (ซึ่งริเริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2481) และเริ่มสร้างท่าเรือคลองเตย (เสร็จในปี พ.ศ.2497) และสร้างสะพานปลากรุงเทพ⁸⁰ ดังนั้นกรุงเทพมหานครจึงได้เพิ่มศักยภาพในหน้าที่ความเป็นเมืองท่าอย่างสำคัญ ด้วยเทคนิควิทยาการทางการขนส่งสมัยใหม่ทั้งทางบก ทางน้ำ ทางอากาศ และทั้งภายในประเทศก็ระหว่างประเทศ ส่วนการพัฒนาในระดับประเทศนั้น ได้มีการสร้างเขื่อนเจ้าพระยาที่จังหวัดชัยนาท และเริ่มโครงการสร้างทางหลวง (ครั้งที่ 2) ในปี พ.ศ.2495 ต่อมาในปี พ.ศ.2500 ได้เปิดใช้เขื่อนเจ้าพระยา และเริ่มก่อสร้างเขื่อนภูมิพล

78 ชีวิตและผู้คนฯ. หน้า 108-109.

79 เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน.

80 เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน.

สำหรับด้านโทรคมนาคมนั้น ประเทศไทยได้มีสถานีโทรทัศน์เป็นครั้งแรกในปีพ.ศ.2498

ทางด้านเศรษฐกิจ ได้มีกิจกรรมเน้นหนักไปในทางการพัฒนาด้านอุตสาหกรรมต่อเนื่องมาจากช่วงเวลาก่อน คือ ได้มีการตั้งองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ ในปี พ.ศ.2490 และได้ตั้งบริษัท อุตสาหกรรมน้ำตาลแห่งประเทศไทยในปี พ.ศ.2496 และประกาศใช้พระราชบัญญัติส่งเสริมอุตสาหกรรมในปี พ.ศ.2497 สำหรับทางด้านเกษตรกรรมนั้น ได้มีการจัดตั้งองค์การสวนยางขึ้นในปี พ.ศ.2492 และต่อมาในปี พ.ศ.2493 ได้เริ่มใช้ปุ๋ยเคมีในการทำงาน

กรุงเทพมหานคร นอกจากจะเป็นศูนย์กลางการปกครอง ศูนย์กลางการบริหารการพัฒนา ศูนย์กลางการคมนาคม-ขนส่งแล้ว กรุงเทพฯเริ่มเป็นศูนย์กลางการบริหารเศรษฐกิจ-สังคม ระหว่างประเทศในภูมิภาคเอเชีย-แปซิฟิก เมื่อสำนักงานคณะกรรมการการเศรษฐกิจ-สังคมสำหรับเอเชียและแปซิฟิก (ESCAP) ขององค์การสหประชาชาติได้ย้ายจากเชียงใหม่มากรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ.2497⁸¹ ซึ่งได้มีการสร้างศาลาสันติธรรมขึ้นเพื่อใช้เป็นที่ทำกา

การฟื้นฟูประเทศภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยเฉพาะการให้ความสำคัญอุตสาหกรรมการผลิตเครื่องอุปโภค-บริโภค นำมาสู่การขยายตัวเศรษฐกิจภาคบริการ อันได้แก่ ภาค รัฐ รัฐวิสาหกิจ และธุรกิจการค้าภาคเอกชน ได้ทำให้ความเป็นเมืองสูงขึ้นมาก จำนวนประชากรเมืองในกรุงเทพฯปี พ.ศ.2500 ได้เพิ่มขึ้นมากกว่าเท่าตัวของประชากรช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และประชากรจำนวน 2 ใน 3 ได้เพิ่มขึ้นช่วงหลังสงครามโลก จนมีจำนวนเกือบ 2 ล้านคน เกิดปัญหาการขาดแคลนที่อยู่อาศัย รัฐบาลจอมพล ป. จึงได้เริ่มสร้างอาคารสงเคราะห์ที่บริเวณถนนดินแดง อาคารสงเคราะห์พิบูลเวศม์ที่คลองตัน อาคารสงเคราะห์พิบูลวัฒนาที่ริมคลองประปา และอาคารสงเคราะห์ที่ทุ่งมหาเมฆ⁸² จะเห็นได้ว่าการใช้ที่ดินเพื่อเป็นที่อยู่อาศัยได้แผ่ขยายไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันออกเฉียงใต้ของศูนย์กลางพระนครเดิม

81 เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน.

82 วิลลิสที ทรียงกูร, ดร. และคณะ. พัฒนาการแนวความคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม. พ.ศ.2536 หน้า 46-47.

สำหรับการใช้ที่ดินเพื่อเป็นสถานที่ราชการนั้น จอมพล ป. ได้ดำเนินนโยบายรัฐนิยมเพื่อเชิดชูเอกลักษณ์ของชาติ ด้วยการสร้างกลุ่มอาคารราชการเพิ่มขึ้นไปตามสองข้างถนนราชดำเนินนอก ในช่วงปี พ.ศ.2495-2500 เป็นอาคารสูง 3-4 ชั้น เรียงรายตั้งแต่สะพานผ่านฟ้าลีลาศไปถึงสะพานมัฆวานรังสรรค์ ในรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ จนถึงศาลาสันติธรรม

ในเรื่องการใช้ที่ดินที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานนั้น ได้มีการก่อสร้างสะพานรถไฟพระราม 6 สะพานกรุงธน โรงพยาบาลหญิง โรงพยาบาลสงฆ์ วิทยาลัยเทคนิคทุ่งมหาเมฆ (โดยได้รับความช่วยเหลือจากยูซอม) วิทยาลัยวิชาการศึกษาต่าง ๆ เช่นที่ ประสานมิตร ปทุมวัน บางเขน ตลอดจนได้มีการสร้างศาลคดีเด็กและเยาวชนกลางขึ้น⁸³

สำหรับการใช้ที่ดินเพื่อพาณิชย์กรรมในช่วงหลังสงครามจนถึงปี พ.ศ.2500 นั้น ส่วนใหญ่เป็นการสร้างอาคารพาณิชย์แบบตึกแถว อาคารสำนักงานขนาดเล็ก ในบริเวณถนนสุขุมวิท ตอนต้น ถนนพระราม 1 ถนนพระราม 4 ซึ่งเป็นเขตชานเมืองด้านตะวันออก ส่วนทางด้านใต้ นั้นเมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง ธุรกิจของชาวต่างประเทศจากริมแม่น้ำเจ้าพระยาได้ขยายมาดำเนินกิจการบนถนนสีลมกันมากขึ้น กล่าวคือ บริเวณเรือกสวนไร่นาและเลี้ยงโค แพะ เมื่อแรกตัดถนนในปี พ.ศ.2404 นั้น ได้ค่อย ๆ กลายเป็นย่านที่พักอาศัยของชาวไทยและชาวต่างประเทศเมื่อมีการตัดถนนซอยเชื่อมกับบริเวณใกล้เคียง ซึ่งมักจะอยู่ในบริเวณปลายถนนทั้งสองด้านคือ บางรัก และศาลาแดง เนื่องจากมีความสะดวกในการติดต่อกับตัวเมืองด้วยรถราง⁸⁴ และมีการเปลี่ยนแปลงเจ้าของและเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์ย่านวังบูรพา กล่าวคือ วังบูรพาภิรมย์ ซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ 5 บนพื้นที่วังเดิมของเจ้านายสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วยพระราชประสงค์ให้เป็นที่อยู่แลร์กษาพระนครด้านทิศใต้นั้น ภายหลังได้เปลี่ยนเป็นโรงเรียนชื่อ โรงเรียนวังบูรพา โดยใช้ตึกหน้าเป็นสถานที่เรียน จนถึงสงครามโลกครั้งที่ 2 ทายาทจึงได้ขายวังบูรพาให้กับเอกชนซึ่งต่อมาได้รื้อวังออกทั้งหมด แล้วสร้างขึ้นเป็นโรงพยาบาลนตฺติงส์ ควีนและศูนย์การค้าพาณิชย์

ส่วนฝั่งธนบุรีนั้นได้มีการสร้างอนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และได้ทำพิธีเปิดในปี พ.ศ.2497

83 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 45-46.

84 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 47, 58 และ อรวรรณ ศรีอุตม. วันวาน... กับวันนี้ของสีลม. ธนาคารไทยธนุ จำกัด. พ.ศ.2535 หน้า 7, 11-12.

4.4.2 ช่วงเวลาของการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ ฉบับที่ 1 และ 2 (พ.ศ.2501-2514)

ภายหลังกการทำให้รัฐประหารโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แล้วมีนายพจน์ สารสิน เป็นนายกรัฐมนตรีนั้น ได้มีการยกเลิกรัฐธรรมนูญ เลิกสภาผู้แทนราษฎร เลิกพรรคการเมือง ในปี พ.ศ.2501 ต่อมาปี พ.ศ.2502 มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้ใช้อำนาจเด็ดขาดในการปกครองประเทศ⁸⁵ ตลอดระยะเวลา 5 ปีของยุคเผด็จการ จนถึง พ.ศ.2506 นั้น ได้มีการตั้งสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้นเมื่อ พ.ศ.2502 โดยเป็นสำนักงานที่ขึ้นตรงต่อนายกรัฐมนตรี ได้รับการริเริ่มจัดตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.2493 มีหน้าที่ให้ความเห็นและคำแนะนำแก่รัฐบาลเพื่อประโยชน์ความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจของชาติ รวมทั้งชี้แจงให้รัฐบาลทราบถึงวิธีการอันเหมาะสมที่จะนำมาใช้ผดุงและสร้างความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจของชาติโดยอาศัยผลการค้นคว้าสำรวจและสถิติต่าง ๆ ต่อมาในปี พ.ศ.2494 ได้มีหน้าที่ประสานงานที่เกี่ยวกับการช่วยเหลือทางเศรษฐกิจและวิชาการระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกา การดำเนินงานส่งผลดีในด้านการพัฒนาเศรษฐกิจจากเงินงบประมาณและเงินกู้ต่างประเทศ แต่โครงการต่าง ๆ ยังไม่ได้จัดให้มีความสัมพันธ์กัน และไม่มีแผนระยะยาวที่แน่นอน รัฐบาลไทยจึงได้ขอให้ธนาคารโลกส่งคณะผู้แทนเข้ามาสำรวจสถานะเศรษฐกิจของประเทศเพื่อใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ คณะสำรวจฯ เข้ามาปฏิบัติงานในปี พ.ศ.2500-2501 แล้วเสนอให้รัฐบาลจัดตั้งหน่วยงานวางแผนพัฒนาการเศรษฐกิจระดับชาติเป็นการถาวร เพื่อศึกษาสถานะเศรษฐกิจและจัดทำแผนพัฒนาการเศรษฐกิจของประเทศ⁸⁶

แผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509)

แผนพัฒนาฉบับแรกนี้ ได้เน้นหนักไปในการเร่งรัดพัฒนาบริการพื้นฐานทางเศรษฐกิจ (Infra-structure facilities) เช่น การชลประทาน พลังงาน ทางหลวง ทางรถไฟ และโทรคมนาคม โดยในระยะ 3 ปีหลังของแผน โครงการบูรณะและก่อสร้างทางหลวงแผ่นดินได้รับงบประมาณ รวมทั้งเงินกู้เพิ่มขึ้นกว่าเท่าตัว (นับเป็นการบรรลุเป้าหมายในการยกระดับอัตราการพัฒนาของประเทศให้สูงขึ้นด้วยการปรับปรุงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ)⁸⁷

85 ชีวิตและผู้คนฯ. หน้า 109. และ วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 133.

86 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 173, 175.

87 เรื่องเดิม. หน้า 194 - 201.

แผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 2 (พ.ศ.2510-2514)

เป็นการวางแผนพัฒนาการเศรษฐกิจส่วนรวมให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยพิจารณาโครงการพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐในสาขาต่าง ๆ เช่น การชลประทาน อุตสาหกรรม โดยรัฐส่งเสริมเอกชนให้ลงทุนในกิจการอุตสาหกรรมกว้างขวางขึ้น การคมนาคมขนส่งที่สำคัญคือ โครงการทางหลวง การพลังงาน โดยเพิ่มปริมาณการผลิตกระแสไฟฟ้าเพื่อประโยชน์ในด้านอุตสาหกรรม ในโครงการยันฮี (ระยะ 3,4) และโครงการน้ำพอง (ระยะ 2) นอกจากนี้ เริ่มเน้นความสำคัญของการพัฒนาสังคม และการพัฒนากำลังคน เน้นความสำคัญของส่วนเอกชน และส่งเสริมการพัฒนาภูมิภาค และท้องถิ่นที่ห่างไกล⁸⁸

จากการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมในสมัยรัฐนิยมของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งได้เกิดปรากฏการณ์ของความไม่มีเสถียรภาพทางการเมืองนั้น รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงได้ทำการปฏิวัติในปี พ.ศ.2501 แล้วรวบอำนาจการปกครองประเทศทั้งหมดอันก่อให้เกิดเสถียรภาพแก่การบริหารประเทศของรัฐบาล โดยมีแผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติเป็นแนวทาง มีกองทัพสนับสนุน และมีสหรัฐอเมริกาเป็นพันธมิตร ตลอดช่วงเวลานี้ (พ.ศ.2501-2514) เป็นระยะของการเติบโตทางเศรษฐกิจของชาติ ซึ่งเริ่มด้วยแผนพัฒนาประเทศที่เน้นด้านเศรษฐกิจ เช่นเดียวกับแผนของประเทศทั้งหลายในโลกขณะนั้น และได้มีการเติบโตเพิ่มขึ้นเป็นอย่างมาก และรวดเร็วในระหว่างสงครามเวียดนาม (พ.ศ.2506-2516) รวมทั้งผลพวงของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่ตามมาอย่างกว้างขวางในพื้นที่ต่าง ๆ ที่อเมริกันไปตั้งฐานทัพ อู่ตะเภา ตาคลี โคราซ อุดรธานี สถานที่พักผ่อนหย่อนใจทหารอเมริกัน-พญา รวมทั้งกรุงเทพมหานคร การขยายตัวทางเศรษฐกิจในช่วงเวลานั้นมีอัตราเฉลี่ยร้อยละ 8 ต่อปี ส่วนหนึ่งเป็นเพราะภาวะเศรษฐกิจโลกขณะนั้นเอื้ออำนวย โดยมีการเคลื่อนย้ายการลงทุนจากประเทศที่เจริญทางอุตสาหกรรมเข้าสู่ประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลาย รวมทั้งเงินช่วยเหลือและเงินกู้จากต่างประเทศที่เพิ่มขึ้นมาก รัฐบาลตอบรับสภาพการณ์เศรษฐกิจโลกขาขึ้นด้วยการเปิดรับการลงทุนในภาคอุตสาหกรรมจากต่างประเทศอย่างเสรี⁸⁹ ดังจะเห็นได้จากการตั้งหน่วยงานเกื้อหนุนการพัฒนาเศรษฐกิจต่าง ๆ ขึ้นอย่างมากมายในสมัย จอมพลสฤษดิ์ เช่น คณะกรรมการส่งเสริมการลงทุนเพื่อกิจการอุตสาหกรรม บริษัทเงินทุนอุตสาหกรรม สำนักงานเงินกู้เพื่ออุตสาหกรรมขนาดย่อม การจัดตั้งนิคมอุตสาหกรรมแห่งแรกที่รังสิตในปี พ.ศ.2504 และตั้งนิคมอุตสาหกรรมบางชันเป็นรัฐวิสาหกิจในปี พ.ศ.2512⁹⁰ ต่อเนื่องมาจนถึงรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร (พ.ศ.2506-2514)

88 เรื่องเดิม. หน้า 202 - 207.

89 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 97-99.

90 ชีวิตและผู้คน. หน้า 109.

นอกจากนี้ ได้มีการจัดตั้งองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย บริษัทการบินไทย อย่างไรก็ตาม เศรษฐกิจของประเทศเฟื่องฟูถึงขีดสุดในปี พ.ศ.2508-2512 ควบคู่ไปกับสงครามเวียดนามที่รุนแรงสุดขีดในปี พ.ศ.2508-2514

ในด้านโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการพัฒนาประเทศนั้น ได้ทำการเปิดเขื่อนภูมิพลในปี พ.ศ.2507 (ปีเดียวกันกับการประกาศใช้พระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ) และในปีต่อมาได้เริ่มงานโครงการก่อสร้างและบูรณะทางหลวงแผ่นดิน รวมทั้งเปิดใช้เขื่อนน้ำพุง (ปีเดียวกันกับผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ปะทะกับเจ้าหน้าที่ครั้งแรกที่นครพนม) ในปี พ.ศ.2509 เปิดใช้เขื่อนอุบลรัตน์ เขื่อนแก่งกระจาน และเปิดใช้เขื่อนลำปาว ในปี 2511 เปิดเขื่อนลำพระเพลิงในปี พ.ศ.2512 และเขื่อนวชิราลงกรณ์ในปี พ.ศ.2513 นับว่าเป็นยุคของการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศด้วยเขื่อนเพื่อการชลประทาน และเขื่อนเพื่อผลิตไฟฟ้าพลังน้ำ⁹¹ (ซึ่งต่อมาไม่คุ้มทุน จึงกลายเป็นผลิตกระแสไฟฟ้าด้วยน้ำมันไป)

โครงสร้างพื้นฐานในกรุงเทพมหานครนั้น ในปี พ.ศ.2502 ได้ทำการเปิดใช้สะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา 2 แห่ง คือ สะพานกรุงเทพ และสะพานนนทบุรี และได้ริเริ่มทำแผนการพัฒนาเมืองโดยได้เสนอผังลึขฟิลด์ต่อกระทรวงมหาดไทย ใน พ.ศ.2503 ซึ่งเป็นช่วงปีแรกของทศวรรษแรกของการพัฒนา ซึ่งประกาศโดยองค์การสหประชาชาติในปี ค.ศ.1960 และได้จัดตั้งกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติในปี พ.ศ.2506 ต่อมา⁹²

ในช่วงปี พ.ศ.2507-2511 เป็นเวลาของการสร้างสมกำลังทหารอเมริกันในประเทศไทย มีทหารอเมริกันมากถึง 45,000 คน มีเครื่องบินประจำการอยู่ถึง 600 เครื่อง และช่วง พ.ศ.2508-2514 มีกำลังทหารสหรัฐมากถึง 200,000 คนเข้าสู่สงคราม และในปี พ.ศ.2509 ประเทศไทยได้กลายเป็นสถานที่พักพิงของผู้ที่กลับจากสงครามจำนวนมากมาย ขณะที่ทหารอเมริกันจำนวนมากอยู่ในประเทศนี้ เศรษฐกิจได้เฟื่องฟูด้วยเงินดอลลาร์สหรัฐ กิจกรรมใหม่ ๆ ได้เกิดขึ้นในพื้นที่เมืองเหล่านั้น เช่น บาร์บี สถานอาบอบนวด (ย่านถนนเพชรบุรีตัดใหม่ กรุงเทพฯ) ไปพร้อม ๆ กับการขยายตัวของกิจกรรมปกติ เช่น กิจการโรงแรม ร้านอาหาร อพาร์ทเมนต์ บ้านเช่า สำหรับทหารอเมริกัน เกิดการอพยพของคนชนบทเข้ามาทำงาน 'ขายบริการ' ในเมืองที่เป็นชุมชนทหารอเมริกัน การอพยพนี้ได้ทำให้กรุงเทพฯ มีลักษณะเป็น 'เมืองโตเดี่ยว' (Primate City) ซึ่งมีปัญหาต่าง ๆ ตามมา เช่น ปัญหาความแออัด ปัญหาการขาด

91 เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน.

92 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 133

แคลนที่อยู่อาศัยที่เหมาะสม ปัญหาการขาดแคลนสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ แม้ว่ารัฐบาลได้พยายามเร่งการพัฒนาาระบบบริการพื้นฐานในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 2 แต่ความรุนแรงและความรวดเร็วของปัญหาอันเนื่องมาจากการพัฒนาอุตสาหกรรมและสงครามเวียดนามได้ทำให้เกิดปัญหาต่อเนื่องทางด้านสภาพแวดล้อมเมืองสะสมมาจนทุกวันนี้ อนึ่ง การเฟื่องฟูทางเศรษฐกิจที่อยู่บนฐานของเงินทหารอเมริกันนั้นเห็นได้อย่างชัดเจน เมื่อมีการถอนทหารอเมริกันจากสงครามเวียดนามแล้ว เศรษฐกิจได้ทรุดตัวลงอย่างรวดเร็ว

ในด้านการใช้ที่ดินในกรุงเทพมหานคร ได้มีการถอมคลองเพื่อขยายถนนตามผังลิขฟิลด์และตัดถนนขึ้นเป็นจำนวนมาก⁹³ นับเป็นการส่งเสริมการพัฒนาเมืองให้แผ่ออกไปอย่างกว้างขวาง แล้วเชื่อมถึงกันด้วยรถยนต์ นับจากนี้อาคารประเภทตึกแถวก็ได้แผ่ออกไปอย่างกว้างขวางด้วย ตัวอย่างเช่นสภาพแวดล้อมบนถนนสีลม เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง ธุรกิจของชาวต่างประเทศจากริมแม่น้ำเจ้าพระยา ขยายมาดำเนินกิจการบนถนนสีลมกันมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีมติให้รื้ออรราช และถมคลองสีลมเพื่อเพิ่มพื้นที่ผิวจราจรเมื่อ พ.ศ.2506 ทำให้ถนนสีลมกลายเป็นถนนกว้างขวางกว่าถนนธุรกิจสายอื่นในละแวกเดียวกัน ทั้งยังเชื่อมถนนเจริญกรุงซึ่งเป็นศูนย์กลางธุรกิจที่เจริญมาก่อน กับย่านประตูน้ำและราชประสงค์ ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าใหม่ ความเป็นย่านธุรกิจเห็นได้จากการสร้างตึกแถว และอาคารสูง ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ.2490 ด้วยการสร้างอาคารพาณิชย์สูง 3-5 ชั้น ทางด้านบางรักและศาลาแดง ต่อมา พ.ศ.2509 มีการสร้างอาคารสูงกว่า 10 ชั้นขึ้นมาก เช่น อาคารสำนักงานใหญ่ธนาคารกสิกรไทย (ในขณะนั้น) โรงแรมนารายณ์ โรงแรมดุสิตธานี อาคารศูนย์ประกันภัย อาคารบุญมิตร อาคารสำนักงานใหญ่ไทยทูน⁹⁴

การขยายตัวอย่างกว้างขวางของกรุงเทพมหานคร ได้ทำให้ผังเมืองกรุงเทพฯ ที่เรียกว่า 'ผังลิขฟิลด์' ซึ่งได้ทำไว้ก่อนสงครามเวียดนามนั้น มีการคาดคะเนผิดพลาดไปมาก ในปี พ.ศ.2513 กระทรวงมหาดไทยได้ยกร่างพระราชบัญญัติผังเมืองฉบับใหม่ และสำนักผังเมืองได้ปรับปรุงผังลิขฟิลด์ เรียกผังเมืองฉบับใหม่ว่า 'ผังนครหลวง' ขณะเดียวกันนี้ ราคาที่ดินในใจกลางกรุงเทพฯ สูงขึ้น ทำให้เกิดการขยายตัวของเมืองออกไปตามชานเมืองอย่างรวดเร็วในลักษณะของย่านที่พักอาศัยของผู้มีฐานะดี ส่วนในใจกลางเมืองได้เกิดลักษณะการพัฒนาที่ดินในทางตั้งเป็นจำนวนมากในบริเวณต่าง ๆ เช่น ย่านบางลำภู วังบูรพา เจริญกรุง และเยาวราช ตลอดจนย่านสีลม โดยเริ่มมีอาคารทันสมัยขนาดใหญ่ ความสูงประมาณ 10 ชั้นของภาคเอกชน เช่น อาคารสำนักงาน สถาบันการเงิน โรงแรม

93 วิมลสิทธิ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 99, 104.

94 อรรพรรณ. เรื่องเดิม. หน้า 7.

โรงแรมโอเรียนเต็ลได้สร้างอาคารหลังใหม่สูง 10 ชั้น แห่งแรกในประเทศไทยในปี พ.ศ.2501 จากนั้น ก็มีการสร้างโรงแรมขึ้นอีกจำนวนมาก เช่น โรงแรมมโนราห์ สยามอินเตอร์ คอนติเนนตัล เฟิร์สต์ เพอร์ซิเดนท์ แมนดาริน มณเฑียร เซอราตัน รามาทาวเวอร์ ดุสิตธานี และอินทรีเจนท์ สำหรับอาคารสำนักงานขนาดใหญ่มีระบบอาคารทันสมัย สำหรับกิจการ เฉพาะรายและเป็นสำนักงานให้เช่า มีจำนวนมากและต่างก็เป็นอาคารสูง 10 ชั้น เช่น อาคารสิ บุญเรือง อาคารภาณุณี อาคารเคียนหงวนสูง 13 ชั้น อาคารสำนักงานประกันภัย เอไอเอ สูง 14 ชั้น อาคารเอสซี สูง 17 ชั้น อาคารโซคซัยอินเตอร์เนชันแนลเป็นอาคารที่สูงที่สุดในขณะ นั้น (ตั้งอยู่ถนนสุขุมวิท) สูง 24 ชั้น ก่อสร้างเสร็จในปี 2512

ก่อนสงครามมหาเอเซียบูรพา เมื่อปลายปี พ.ศ.2488 นอกจากมีธนาคารฮ่องกง- เชียงไฮ้ และธนาคารชาเตอร์ด เปิดดำเนินกิจการแล้ว ก็มีธนาคารไทยประกอบการอยู่เพียง 5 ธนาคาร ในระหว่างสงครามมีธนาคารตั้งขึ้นใหม่หลายธนาคาร เนื่องจากธนาคารชาเตอร์ด และ ธนาคารฮ่องกง-เชียงไฮ้ ถูกปิดกิจการ ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีผู้ตั้งธนาคารขึ้นหลาย แห่ง จนเมื่อ พ.ศ.2512 มีธนาคารทั้งสิ้น 29 แห่งในความดูแลของธนาคารแห่งประเทศไทย

เนื่องจากการขยายตัวของกิจการธนาคารอย่างรวดเร็วเช่นนั้น จึงเกิดอาคารสำนักงาน ใหญ่ของธนาคารหลายแห่ง เช่น ธนาคารนครหลวงไทย (พ.ศ.2508) ธนาคารไทยพัฒนา ธนาคารไทยท努 ธนาคารกรุงศรีอยุธยา ส่วนสำนักงานสาขาของธนาคารพาณิชย์ก็มีการตั้งสาขา เพิ่มขึ้นจำนวนมากตามการขยายตัวทางเศรษฐกิจ เช่น ธนาคารกรุงเทพฯ นอกจากจะเปิดสาขา บางกะปิ ประตูน้้า และพายุร์ดในปี พ.ศ.2500 แล้ว ต่อมาปี พ.ศ.2501 ได้เปิดสาขาธนบุรี สะพานเหลือง สะพานขาว และศรียาน อันแสดงถึงแหล่งศูนย์กลางย่อยทางการเงินที่กระจายอยู่ ตามพื้นที่ต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ

ส่วนอาคารศูนย์การค้าในช่วงเวลานี้ มีลักษณะการวางผังบริเวณโดยมีตึกแถวรายรอบ อาคารซึ่งเป็นตัวดึงดูด เช่น โรงภาพยนตร์ ห้างสรรพสินค้า โรงโบว์ลิ่ง ซึ่งได้ปรับเปลี่ยนให้ทันสมัยจากเดิมที่เป็นตลาดสด เช่น ศูนย์การค้าเกษร ศูนย์การค้าราชประสงค์ ศูนย์การค้า สยามสแควร์ นอกจากนี้ยังมีศูนย์การค้าซึ่งประกอบด้วยร้านค้าย่อยต่าง ๆ รวมอยู่ในอาคารเดียวกัน ซึ่งเรียกว่า 'อาเซด' ซึ่งมักมีซูเปอร์มาร์เก็ต หรือห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่รวมอยู่ด้วย เช่น เพลินจิตอาเซด ราชดำริอาเซด อินทรา เป็นต้น⁹⁵ นอกจากนี้ ได้มีลักษณะการอยู่อาศัยใน

95 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 109-112.

อพาร์ทเมนต์ให้เช่าแก่นักธุรกิจชาวต่างประเทศ ซึ่งเป็นอพาร์ทเมนต์ขนาดใหญ่ในซอยต่าง ๆ ซึ่งมีบรรยากาศดีของถนนสุขุมวิท

ในภาครัฐก็ได้มีการขยายตัวอาคารที่ทำการมากที่สุดในช่วงนี้ ที่สำคัญซึ่งอยู่ในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ คือ ศาลาเทศบาลกรุงเทพฯ (สร้างเสร็จ พ.ศ.2502) ณ บริเวณเสาชิงช้า อาคารที่ทำการกรมการปกครองและสำนักผังเมือง (ต่อเติมเป็นอาคาร 6 ชั้น ในบริเวณกระทรวงมหาดไทย ใกล้กับคลองคูเมืองเดิม) อาคารที่ทำการสภาพพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ (พ.ศ.2505 ตั้งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม) อาคารสำนักงานสถิติแห่งชาติ (พ.ศ.2506 ในพื้นที่ใกล้กับสภาพพัฒนาฯ) อาคารที่ทำการโคลัมโบ (พ.ศ.2507) อาคารสำนักงานองค์การ ส.ป.อ. (พ.ศ.2511) ธนาคารแห่งประเทศไทย สำนักงานใหญ่ และโรงพิมพ์ธนบัตร (พ.ศ.2512) โรงละครแห่งชาติ (พ.ศ.2508) และได้มีการเริ่มก่อสร้างอาคารรัฐสภา ซึ่งได้ก่อสร้างเสร็จในปี พ.ศ.2516⁹⁶

จากการแปลภาพถ่ายทางอากาศปี พ.ศ.2513 พบว่าในบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ ประกอบด้วยกลุ่มอาคารในขนาดที่ไม่ใช่บ้านพักอาศัย (ยกเว้นกุฎิพระสงฆ์) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกลุ่มอาคาร วัด สถานข้าราชการ และตึกแถวพาณิชย์กรรมผสมพักอาศัยบริเวณท่าพระจันทร์ ทำช้าง ทำเตียน และปากคลองตลาด ส่วนบริเวณที่มีบ้านพักอาศัยแทรกตัวอยู่ในบล็อก (ที่ล้อมรอบด้วยตึกแถว) อย่างหนาแน่นคือบริเวณตอนใต้ของถนนราชดำเนินกลางลงมาถึงถนนบำรุงเมือง ส่วนด้านเหนือขึ้นไปมีความหนาแน่นอาคารเบาบางกว่า บริเวณด้านใต้ของถนนบำรุงเมืองถึงถนนเจริญกรุงส่วนใหญ่เป็นวัด และสถานที่ราชการ มีบ้านพักอาศัยแทรกตัวอยู่ในบ้าง ส่วนบริเวณใต้ถนนเจริญกรุงลงมาถึงถนนจักรเพชร และแม่น้ำเจ้าพระยา จะเป็นอาคารเพื่อการพาณิชย์เป็นส่วนมาก มีวัด บ้านพักอาศัย และสถานที่ราชการ แทรกตัวอยู่ประปราย

4.4.3 ช่วงการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ-สังคมของชาติ ฉบับที่ 3 และ 4 (พ.ศ.2515 - 2524)

จากประสบการณ์การพัฒนาประเทศที่มีแผนพัฒนาเฉพาะด้านเศรษฐกิจ กับผลพวงทางสังคมที่ตามหลังการเติบโตเศรษฐกิจซึ่งพึ่งพาเงินดอลลาร์จากทหารอเมริกันนั้น ทำให้มีการปรับเปลี่ยนแนวความคิดและองค์กรจัดทำแผนพัฒนา ให้คำนึงถึงทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมไปพร้อม ๆ กัน จึงได้เกิดสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งเปลี่ยนสภาพมาจากสำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติเมื่อ พ.ศ.2515 โดยมีงานหลักคือ งานวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ เพื่อเป็นแผนแม่บทที่ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินงานของกระทรวงทบวงกรม⁹⁷

ในช่วงเวลานี้ ได้เกิดความผันผวนและชะงักทางเศรษฐกิจของโลกขึ้น 2 ครั้ง คือ ครั้งแรกในช่วงปี พ.ศ.2515-2517 เนื่องจากวิกฤตการณ์น้ำมันในปี พ.ศ.2516 และครั้งที่สองในปี พ.ศ.2523 เกิดวิกฤตการณ์น้ำมันอย่างรุนแรง⁹⁸

ขณะที่ประเทศไทยได้เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชาติ ฉบับที่ 3 เป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศนั้น ได้มีปัจจัยภายนอกอันสำคัญยิ่งเกิดขึ้นคือ ความผันผวนในเศรษฐกิจโลก อันเนื่องมาจากราคาน้ำมันดิบสูงขึ้น 4 เท่าตัว ได้ส่งผลให้เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำไปทั่วโลก ระบบการเงินระหว่างประเทศขาดเสถียรภาพโดยเฉพาะเงินดอลลาร์สหรัฐ เกิดปัญหาเศรษฐกิจซบเซาในประเทศอุตสาหกรรม ส่งผลกระทบต่อมายังประเทศกำลังพัฒนาโดยเฉพาะประเทศที่กำลังมีการขยายตัวทางอุตสาหกรรมการผลิตอย่างประเทศไทย ซึ่งมีการนำเข้าสูง ทั้งเครื่องจักร อุปกรณ์ และวัตถุดิบ ทำให้ไทยได้รับผลกระทบจากความผันแปรภายนอกมากขึ้น ในขณะเดียวกันแม้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 3 (พ.ศ.2515-2519) ได้มีวัตถุประสงค์สำคัญยิ่งคือ การรักษาความมั่นคงของชาติ โดยถือว่าความมั่นคงของชาติมีความสัมพันธ์กับการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างใกล้ชิด โดยมีนโยบายหลักคือส่งเสริมการส่งออกฯ ซึ่งได้จัดทำก่อนวิกฤตการณ์น้ำมันครั้งที่ 1 นั้นไม่มีโอกาสนำพาการพัฒนาประเทศแต่อย่างใด ส่วนสถานการณ์ทางการเมืองของรัฐบาลเผด็จการของ จอมพลถนอม กิตติขจร นั้นไม่มีเสถียรภาพและไม่สามารถบริหารประเทศให้พ้นจากสภาวะเศรษฐกิจตกต่ำนี้ได้ จึงได้เกิดเหตุการณ์วันล้มล้างเผด็จการ '14 ตุลาคม 2516' ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นที่กลุ่มประชาชนมีโอกาสบอกความต้องการของตนให้รัฐรับรู้มากขึ้น อันเป็นก้าวแรก ๆ ก้าวหนึ่งของพัฒนาการระบอบประชาธิปไตยไทย

97 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 186.

98 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 210, 314.

จากนี้ได้เกิดกลุ่มพลังมวลชนต่าง ๆ มากมายอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน แต่ก็ยังไม่สามารถฟันฝ่าภาวะเศรษฐกิจซบเซาอย่างต่อเนื่องได้ ในช่วงเวลา พ.ศ.2516-2519 นี้เป็นช่วงเวลาที่ไม่ม่เสถียรภาพทางการเมือง ได้มีการเปลี่ยนรัฐบาลถึง 6 ครั้ง ซึ่งมีทั้งรัฐบาลพลเรือน รัฐบาลทหาร และรัฐบาลพลเรือนที่มีทหารสนับสนุน ตลอดเวลานี้ได้มีเหตุการณ์วุ่นวายทางการเมืองเกิดขึ้นบ่อยครั้งโดยมีปัจจัยวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจเป็นมูลเหตุให้เกิดความไม่พอใจรัฐบาลจนเกิดการเรียกร้องต่าง ๆ หลายครั้ง และจบลงด้วยการเกิดจลาจลประท้วงการกลับเข้าประเทศไทยของจอมพลถนอม - ประภาส ฒ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และการปราบปรามนักศึกษาด้วยกำลังอาวุธจากรัฐบาลเมื่อ 6 ตุลาคม 2519

ดังนั้น จึงพบว่าปรากฏการณ์ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 3 นี้มีเพียงบางกิจกรรม เช่น ดำเนินการก่อสร้างรัฐสภาต่อเนืองมาจากปี พ.ศ.2513 แล้วเสร็จในปี พ.ศ.2516 พ.ศ.2515 เริ่มโครงการบูรณะและก่อสร้างทางหลวง 5 ปี และเปิดใช้เขื่อนสิริกิติ์เขื่อนกักลม สำหรับการต่างประเทศนั้น ไทยได้ลงนามเปิดสัมพันธทางการทูตกับจีน (คอมมิวนิสต์) ณ กรุงปักกิ่ง ในปี พ.ศ.2518 ตามมาด้วยแถลงการณ์ร่วมไทย-สหรัฐอเมริกา (ซึ่งไม่นิยมคอมมิวนิสต์ และตกอยู่ในสภาวะเศรษฐกิจซบเซาอันเนื่องมาจากสงครามเวียดนามและวิกฤตการณ์น้ำมันของโลกในขณะนั้น) ว่าจะมีเจ้าหน้าที่ประจำเฉพาะสถานทูตและหน่วยงานอื่น ๆ เท่าที่จำเป็น⁹⁹

ช่วงเวลาของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4 (พ.ศ.2520-2524) ซึ่งมีวัตถุประสงค์หลักคือ เร่งฟื้นฟูเศรษฐกิจของประเทศในช่วง พ.ศ.2520 และ 2521 โดยยังคงเน้นในสาขาอุตสาหกรรม โดยเฉพาะการผลิตเพื่อการส่งออก นอกจากนั้นมีวัตถุประสงค์เพื่อเร่งบูรณะปรับปรุงการบริหารทรัพยากรหลักและสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ตลอดจนสนับสนุนขีดความสามารถในการป้องกันประเทศ และแก้ไขปัญหาในบางพื้นที่เพื่อความมั่นคง¹⁰⁰ อย่างไรก็ตามเสถียรภาพทางการเมืองไทยยังคงไม่มีอย่างต่อเนื่อง กล่าวคือ หลังจากพลเรือเอก สงัด ชลออยู่ เป็นหัวหน้าคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินเมื่อครั้งจลาจล 6 ตุลาคม 2519 แล้วมีนายธานินทร์ กรัยวิเชียร เป็นนายกรัฐมนตรี ก็ได้เกิดกบฏจลาจล (ถูกประหารชีวิต) และต่อมา พลเรือเอก สงัด ชลออยู่ ก็เป็นหัวหน้าคณะปฏิวัติล้มล้างรัฐบาลของนายธานินทร์ โดยมี พลเอก เกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ เป็นนายกรัฐมนตรีต่อมาถึง 4 ปี จึงลาออก แล้วพลเอก เปรม ติณสูลานนท์ ได้จัดตั้งรัฐบาลผสมในปี พ.ศ.2523 บริหารประเทศตลอดระยะเวลาเกือบ 10 ปี (ถึง พ.ศ.2531)

99 เรื่องเดิม. หน้า 169, 170, 210 และชีวิตและผู้คน 200 ปีฯ. หน้า 111.

100 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 218.

โดยมีกฎ สันต์ จิตรปฏิมา เพียง 1 ครั้งใน พ.ศ.2524¹⁰¹

นอกจากปัญหาการไร้เสถียรภาพของการเมืองไทยแล้ว ได้เกิดวิกฤตการณ์น้ำมันครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ.2523 ในท่ามกลางปัญหาเหล่านี้ไทยได้พยายามดำเนินตามแผนพัฒนาประเทศ แต่ไม่ได้เจริญขึ้นตามแบบอย่างที่ได้มาจากประเทศที่เจริญแล้ว แต่กลับต้องพึ่งพาประเทศเหล่านั้นอย่างไร้อิสรภาพทางเศรษฐกิจและการทหาร การค้าระหว่างประเทศยังทำให้เกิดการขาดดุลย์การค้ามากขึ้น และยังคงได้รับผลกระทบจากความผันแปรของเศรษฐกิจโลกมาก ในแผนพัฒนาฉบับที่ 4 จึงพยายามลดการพึ่งพานี้ด้วยการเร่งค้นหาแหล่งน้ำมัน และกาชธรรมชาติในประเทศ (มูลค่าการนำเข้าน้ำมันดิบเพียงอย่างเดียวเป็น 1/4 ของสินค้านำเข้าทั้งหมด) และประสบผลสำเร็จในปลายแผนพัฒนาฉบับนี้ (พ.ศ.2524) ด้วยการพบแหล่งน้ำมันดิบที่ลานกระบือ กำแพงเพชร (พ.ศ.2524) และการพบกาชธรรมชาติจำนวนมหาศาลในอ่าวไทย (พ.ศ.2520) สร้างความหวังต่ออุตสาหกรรมพื้นฐานต่าง ๆ เช่น ถลุงเหล็ก ทำปุ๋ยเคมี ฯลฯ พื้นที่ภาคตะวันออกจึงมีศักยภาพเป็นฐานการผลิตอุตสาหกรรมส่งออกอย่างสำคัญ จึงได้เกิดการวางแผนพัฒนา Eastern Seaboard เกิดโครงการท่าเรือแหลมฉบัง และการสร้างบริการพื้นฐานอื่น ๆ¹⁰² เช่น การหาแหล่งน้ำใช้ให้กับอุตสาหกรรม การสร้างโครงข่ายถนน (Motor-Ways) ต่าง ๆ

ในท่ามกลางความซบเซาของเศรษฐกิจโลกและความไร้เสถียรภาพทางการเมืองของไทยนั้น แนวความคิดว่าการขนส่งทางบกเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญยิ่งในการส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม การศึกษา การปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการรักษาความมั่นคงของประเทศ เพิ่มขีดความสามารถในการติดต่อได้สะดวกและรวดเร็ว ยังคงมีอยู่ต่อเนื่องเรื่อยมา โดยในปี พ.ศ.2514 มีการดำเนินการโครงการทางหลวงระหว่างประเทศของคณะกรรมการธิการเศรษฐกิจสำหรับเอเชียและตะวันออกไกลแห่งองค์การสหประชาชาติ (ECAFE) เพื่อสร้างทางหลวงเชื่อมโยงประเทศต่าง ๆ ในเอเชียและยุโรป ในประเทศไทยมี 6 สาย ซึ่งได้ก่อสร้างแล้วเสร็จทุกสายในปี พ.ศ.2521

สำหรับเมืองใหญ่ซึ่งมีชุมชนหนาแน่นเรียงรายไปตามถนนสายหลักที่เชื่อมระหว่างจังหวัดนั้น ได้มีโครงการสร้างถนนสายเลี้ยวเมือง (by pass) เพื่อช่วยลดปัญหาการจราจรติดขัดในตัวเมือง สำหรับในกรุงเทพมหานครเมื่อปลายปี พ.ศ.2521 ได้มีโครงการสร้างทางหลวงให้บรรจบกันเป็นวงแหวนรอบกรุงเทพฯ (Outer ring road) เพื่อให้รถยนต์ที่มาจากภูมิภาคต่าง ๆ เดิน

101 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 210, 314. และ ชีวิตและผู้คน 200 ปีฯ. หน้า 112.

102 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 171 และ 210.

ทางผ่านชานเมืองไปยังภูมิภาคอื่น ๆ โดยไม่ต้องผ่านเข้ามาในใจกลางกรุงเทพฯ¹⁰³

นอกจากนี้ ช่วงปี พ.ศ.2514-2518 รัฐบาลไทยได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลเยอรมัน ส่งคณะผู้เชี่ยวชาญมาทำการศึกษา สำรวจ และวางแผนแม่บทสำหรับการจราจรขนส่งในกรุงเทพมหานคร ในแผนแม่บทนี้เสนอแนะให้รัฐบาลไทยใช้นโยบายสนับสนุนการขนส่งสาธารณะเป็นหลัก (Pro-Public Transport) และเสนอให้มีระบบขนส่งแบบเร็ว (Mass Rapid Transit) เพื่อแก้ไขปัญหาการเดินทางและการจราจรในกรุงเทพฯ รัฐบาลจึงมอบหมายให้การทางพิเศษแห่งประเทศไทย รับผิดชอบในการให้บริการรถไฟฟ้าขนส่งมวลชนควบคู่ไปกับการสร้างทางด่วน ซึ่งในทางปฏิบัติแล้วได้ดำเนินแต่การก่อสร้างระบบทางด่วนชั้นที่ 1 เมื่อ พ.ศ.2520¹⁰⁴

ประชากรในกรุงเทพมหานคร ตั้งแต่ปี พ.ศ.2516-2520 ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว กล่าวคือ มีจำนวนประชากร 3.9 ล้านคนในปี พ.ศ.2516 และได้เพิ่มเป็น 4.7 ล้านคนในปี พ.ศ.2520 จึงเกิดการขาดแคลนบริการสาธารณะ รวมทั้งที่อยู่อาศัยสะสมเพิ่มขึ้นอีก จึงได้เกิดการเคหะแห่งชาติขึ้นเพื่อจัดสร้างที่อยู่อาศัยสำหรับผู้มีรายได้น้อย ขณะที่ภาคเอกชนได้ทำการจัดสร้างที่อยู่อาศัยให้แก่ผู้มีรายได้ปานกลางและสูง ดังจะเห็นได้จากการ boom ของบ้านจัดสรรในช่วงปี พ.ศ.2514-2516 ขึ้นตามชานเมืองของกรุงเทพมหานคร โดยเฉพาะทางด้านตะวันออก เช่น เขตบางกะปิ และเขตพระโขนง การเติบโตของโครงการบ้านจัดสรรอย่างรวดเร็วทำให้การแผ่ขยายของพื้นที่เมืองในแนวเส้นทาง (ribbon development) เปลี่ยนมาเป็นการแผ่ขยายในลักษณะเป็นผืนกว้างใหญ่ ในลักษณะโครงการใครโครงการมันอย่างปราศจากการดูแลในภาพรวมและมาตรฐานการพัฒนา จึงได้ปรากฏผลต่อเนื่องมาหลายประการ เช่น แผ่นดินทรุด อันเนื่องมาจากการขุดเจาะน้ำบาดาลของหมู่บ้านจัดสรร การจราจรติดขัดในถนนและซอยตามพื้นที่ชานเมือง พื้นที่ว่างเปล่าเหลือเศษที่ยังไม่ได้รับการพัฒนา เป็นต้น อย่างไรก็ตาม อุตสาหกรรมการก่อสร้างนี้ เป็นประโยชน์ในการกระตุ้นเศรษฐกิจเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากมีการใช้แรงงานในประเทศมาก และใช้เงินตราต่างประเทศน้อย

103 ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3. หน้า 485, 487, 488.

104 สจร. การศึกษาการออกแบบเชิงหลักการฯ 538. หน้า 1. และ หน้า 488-490.

กิจการธุรกิจโรงแรม ได้มีการขยายตัวของห้องพักอย่างรวดเร็วเพื่อรองรับการมาของนักท่องเที่ยวที่จะมาในงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ใน พ.ศ.2525 และในช่วงปี พ.ศ.2522 ได้มีการก่อสร้างอาคารพาณิชย์ ทาวน์เฮาส์เป็นจำนวนมาก ไปพร้อม ๆ กับเริ่มมีการก่อสร้างอาคารขนาดใหญ่ เช่น ศูนย์การค้า คอมเพล็กซ์ ขนาดใหญ่ อาคารชุดสำนักงานและที่พักอาศัย เริ่มเป็นสินค้าตัวใหม่ ขณะที่ตึกแถวและทาวน์เฮาส์มีปัญหามากเกินไปความต้องการ (over-supply)¹⁰⁵

สำหรับพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีการบรรจุโครงการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ไว้ในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 ซึ่งเป็นความพยายามของสมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อม โดยเสนอโครงการต่อรัฐบาลในปี พ.ศ.2516 และต่อมาในปี พ.ศ.2521 จึงได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีสำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติเป็นหน่วยงานสนับสนุน โดยได้ทำการกำหนดนโยบายการใช้ที่ดินในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งคณะรัฐมนตรีมีมติเห็นชอบเมื่อ ตุลาคม พ.ศ.2524¹⁰⁶

จากการแปลภาพถ่ายทางอากาศ ปี พ.ศ.517 และปี พ.ศ.2522 พบว่า ในบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ ได้มีการสร้างและต่อเติมอาคารพาณิชย์ และบ้านพักอาศัย ณ บริเวณท่าพระจันทร์ และท่าช้าง และได้มีการก่อสร้างอาคารราชการเพิ่มเติม ณ บริเวณกองพลธิการ ตรงข้ามสถานีตำรวจนครบาลพระราชวัง ในปี พ.ศ.2517 บ้านพักอาศัยเพิ่มจำนวนมากขึ้นทั้งในบริเวณด้านเหนือถนนราชดำเนินกลางไปจนถึงคลองรอบกรุง และในบริเวณใต้ถนนราชดำเนินกลางลงมาจนถึงถนนบำรุงเมือง โดยรวมจะเห็นว่าในปี พ.ศ.2517 บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์จะมีความหนาแน่นอาคารมากขึ้นด้วยการเพิ่มจำนวนบ้านพักอาศัยในบริเวณต่าง ๆ แต่พอมาถึงปี พ.ศ.2522 ที่ที่เคยเป็นบ้านพักอาศัยได้ว่างลง อันอาจจะเกิดจากการรื้อย้าย ซึ่งทำให้ความหนาแน่นอาคารเบาบางลงกว่าปี พ.ศ.2517 และโดยเฉพาะในบล็อกด้านใต้ถนนราชดำเนินกลางถึงถนนบำรุงเมืองนั้น มีความหนาแน่นเบาบางลงกว่าปี พ.ศ.2513 และจากการเดินสำรวจตรวจสอบพบว่าเกิดจากการรื้อถอนบ้านไม้แล้วย้ายออกไป

105 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 171-173.

106 สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ. โครงการกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2530. หน้า 1-7.

จากการแปลภาพถ่ายทางอากาศ ปี พ.ศ.2522, เดินสำรวจ, และการวัดพื้นที่ สามารถประมาณพื้นที่ของการใช้ประโยชน์ที่ดินประเภทต่าง ๆ ในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ได้ดังนี้¹⁰⁷

1. โบราณสถาน	ร้อยละ	16.3	ของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์
2. สถาบันราชการ	“	11.4	“
3. สถาบันการศึกษา	“	7.0	“
4. พักอาศัย	“	14.9	“
5. พาณิชยกรรม	“	18.7	“
6. อุตสาหกรรม	“	0.9	“
7. ถนน	“	13.1	“
8. แม่น้ำลำคลอง	“	12.8	“
9. ที่โล่ง ที่ว่าง	“	4.9	“

4.4.4 ช่วงเวลาการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ-สังคม-กายภาพ ฉบับที่ 5, 6, 7 และ 8 (พ.ศ.2529 - ปัจจุบัน 2541)

ก. ช่วงเวลาของแผนพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และกายภาพ ฉบับที่ 5 (พ.ศ.2525-2529)

มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อฟื้นฟูฐานะเศรษฐกิจ และการเงินของประเทศให้มั่นคงเพื่อปรับและพัฒนาโครงสร้างในการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต และการกระจายบริการทางสังคม ตลอดจนเพื่อประสานการพัฒนาเศรษฐกิจ และความมั่นคงของประเทศให้สอดคล้องและสนับสนุนซึ่งกันและกัน แม้วัตถุประสงค์จะคล้ายคลึงและต่อเนื่องมาจากแผน 4 แต่แผนพัฒนาฉบับที่ 5 นี้ ได้ปรับแนวนโยบายในการพัฒนาประเทศแตกต่างไปจากแผนก่อน ๆ คือ แผนนี้มีลักษณะเป็นแผนนโยบายที่ได้ยึดพื้นที่ทางกายภาพเป็นหลักในการวางแผน เน้นการรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจการเงินของประเทศ โดยให้การขยายตัวทางเศรษฐกิจชะลอตัวลง มุ่งการกระจายรายได้และความเจริญไปสู่ภูมิภาคเพื่อสร้างความสมดุลในการพัฒนาประเทศ¹⁰⁸

107 ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเพื่อประกอบการร่างข้อบัญญัติหลักเกณฑ์ในการควบคุมอาคารและสิ่งก่อสร้างในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อครั้งรับราชการอยู่กองผังเมือง สำนักปลัดกรุงเทพมหานคร

108 สศช. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5. หน้า 233, 234, 236.

ในช่วงเวลานี้แม้จะไม่มีความสำเร็จทางการเมืองนัก แต่พลเอก เปรม ติณสูลานนท์ ก็ สามารถคลี่คลายสถานการณ์ได้ตลอดช่วงเวลาของแผน 5 นี้ และเกิดความพยายามที่จะ พัฒนาการปกครองในระบอบประชาธิปไตยให้สมบูรณ์ ส่วนภาพเศรษฐกิจโดยรวมตลอดช่วง แผนนี้อยู่ในสถานะขบเซามาโดยตลอด มีการกระตือรือร้นบ้างในช่วงปลายปี พ.ศ.2525 แล้ว เกิดภาวะชะงักงันทางเศรษฐกิจอย่างรุนแรงในช่วงปี พ.ศ.2527-2528 หลังจากนั้น ตั้งแต่ปลาย ปี พ.ศ.2529 เศรษฐกิจได้ฟื้นตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว

แรงผลักดันประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการฟื้นตัวทางเศรษฐกิจใน พ.ศ.2529 คือการที่ ธนาคารแห่งประเทศไทยยินยอมให้ธนาคารพาณิชย์ปล่อยสินเชื่อที่อยู่อาศัยแก่ผู้มีรายได้น้อย ใน วงเงินรายละเอียด 4 แสนบาท ประกอบกับธนาคารพาณิชย์มีเงินฝากรอการปล่อยสินเชื่ออยู่มากถึง 46,000 ล้านบาท จึงส่งเสริมให้เกิดอุตสาหกรรมการก่อสร้างที่อยู่อาศัยกันอย่างคึกคัก นอกจากนี้ นักลงทุนพากันเลือกมาลงทุนในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ แทนการลงทุนในตลาดหุ้น เนื่องจากมีความเสี่ยงน้อยกว่า ผลก็คือ กรุงเทพมหานครได้ขยายตัวออกไปกว้างไกลยิ่งขึ้นในแนว ถนนบางนา-ตราด ธนบุรี-ปากท่อ ปิ่นเกล้า-นครชัยศรี และวิภาวดีรังสิต ส่วนในเขตเมือง ราคาที่ดินได้ขยับตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว จึงผลักดันให้เกิดอาคารสูงและอาคารขนาดใหญ่ในที่ดิน จำกัด เช่น อาคารสำนักงาน อาคารศูนย์การค้า และอาคารพักอาศัยแบบคอนโดมิเนียม ดังจะ เห็นได้จากอาคารศูนย์ธุรกิจการค้าขนาดใหญ่อย่างมาบุญครองเซ็นเตอร์ และอมรินทร์พลาซ่า ซึ่ง ได้เริ่มมาตั้งแต่ปลายปี พ.ศ.2525 และต้นปี พ.ศ.2526 และถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการลง ทุนในการก่อสร้างอาคารสูงและอาคารขนาดใหญ่จำนวนมากในเวลาต่อมา¹⁰⁹

ดังได้กล่าวแล้วว่า แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 นี้ เป็นแผนนโยบายที่ยึดพื้นที่เป็นหลัก ดัง นั้น นโยบายการพัฒนาเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต - การเข้าสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรม ใหม่ จึงได้มีการสานต่อโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก โดยมีการออกแบบทาง วิศวกรรมและมีการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ท่อส่งน้ำจากอ่างเก็บน้ำดอกกราย ถึงนิคมอุตสาหกรรมมาบตาพุด และทางรถไฟสายจะเขิงเทรา - สัตหีบ

ขณะที่ความพยายามปฏิบัติตามแผนพัฒนาฯ ได้ดำเนินไปเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของ การกระจายรายได้ และความเจริญไปสู่ภูมิภาคเพื่อสร้างความสมดุลในการพัฒนาประเทศนั้น ในกรุงเทพมหานครก็ได้มีผลของความเหลื่อมล้ำในการพัฒนาประเทศในช่วงเวลาที่ผ่านมา ในรูป

109 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 249, 314 และ 251.

ของ “ชุมชนแออัด” ที่ประมาณว่ามีอยู่ในกรุงเทพฯถึง 1,020 แห่ง และมีจำนวนคนจนเมืองเหล่านี้ถึง 1.2 ล้านคน¹¹⁰

นอกจากนั้น ได้เกิดน้ำท่วมกรุงเทพมหานครครั้งใหญ่ ในปี พ.ศ.2526 อันเนื่องมาจากน้ำฝน น้ำเหนือป่าลงมา และน้ำทะเลหนุน จนได้เกิดน้ำท่วมซึ่งเป็นระยะเวลายาวนานกว่า 5 เดือน (กันยายน 26 - มกราคม 27) ในบริเวณที่มีอัตราแผ่นดินทรุดสูงที่สุดในกรุงเทพฯคือ 1 ซม./ปี ซึ่งเป็นบริเวณเดียวกันกับพื้นที่ที่มีการขุดเจาะน้ำบาดาลมากที่สุดในกรุงเทพฯ (เพื่อเป็นน้ำใช้ในชุมชนบ้านจัดสรรต่าง ๆ ที่มีอยู่อย่างมากมาย)

ในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งปลอดภัยจากน้ำท่วมใหญ่ปี พ.ศ.2526 นั้น ก่อนหน้านี้ได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์สถานที่ที่มีคุณค่าทางศิลปกรรม สถาปัตยกรรม และประวัติศาสตร์ ตลอดจนการฟื้นฟูวัฒนธรรมและประเพณีดั้งเดิมขึ้น เมื่อครั้งฉลองครบ 200 ปี กรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ.2525 กิจกรรมหนึ่งโดยกองผังเมือง สำนักปลัดกรุงเทพมหานคร ได้เสนอต่อคณะกรรมการกรุงรัตนโกสินทร์คือ การศึกษาเพื่อร่างข้อบัญญัติ หลักเกณฑ์ในการควบคุมอาคารและสิ่งก่อสร้างในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ได้กระทำมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2522-2523 นั้น ได้รับความเห็นชอบและประกาศใช้เป็นข้อบัญญัติกรุงเทพมหานคร ปี พ.ศ.2528 และ พ.ศ.2530¹¹¹ ซึ่งกำหนดความสูงอาคารไว้ไม่เกิน 4 ชั้น FAR ไม่เกิน 2 BCR ไม่เกิน 60 % ยกเว้นย่านบางลำภูสามารถสร้างอาคารสูงเกิน 4 ชั้นได้ แต่ FAR ไม่เกิน 4 และย่านวังบูรพา พาหุรัด ซึ่งมี FAR ได้ถึง 6

ข. ช่วงเวลาในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6

(พ.ศ.2530 - 2534)

แผนพัฒนาของชาติฉบับนี้ มีจุดมุ่งหมายหลักที่จะยกระดับการพัฒนาประเทศไทยให้เจริญก้าวหน้าต่อไปในอนาคต ควบคู่ไปกับการแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจ สังคมที่สะสมมาตั้งแต่อดีต ทั้งนี้เพื่อให้ประชาชนชาวไทยมีรายได้ คุณภาพชีวิตความเป็นอยู่และสภาพจิตใจที่ดีขึ้น ดังนั้น ประเด็นหลักของแผน 6 คือ ทำอย่างไรจึงจะสามารถยกระดับการพัฒนาประเทศ เพื่อให้เศรษฐกิจไทยขยายตัวสูงกว่าในช่วงแผน 5 ที่ผ่านมา

110 โสภณ พรโชคชัย. 1020 สลัม.

111 สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ. เรื่องเดิม. หน้า 7-20.

โอกาสสำคัญในแผน 6 คือโอกาสในการส่งออก ซึ่งเกิดจากการดำรงนโยบายค่าเงินตราที่เหมาะสม ประกอบกับประเทศตลาดการค้าโลกจะจำกัดการส่งออกจากญี่ปุ่น และกลุ่มประเทศอุตสาหกรรมใหม่ นับว่าเป็นการเปิดโอกาสให้ประเทศไทยได้เข้าแข่งขันมากขึ้น¹¹² จากเมื่อช่วงแผน 5 มีข้อจำกัดสำหรับไทยในการขยายการส่งออก อันเนื่องมาจากราคาน้ำมันสูงขึ้นจนเกิดภาวะชะงักงันทางเศรษฐกิจอย่างรุนแรง¹¹³ แผน 6 จึงมุ่งปรับปรุงระบบการผลิต เร่งระดมเงินออม สนับสนุนเอกชนให้มีบทบาทการพัฒนาเพิ่มขึ้น ใช้มาตรการการเงินการคลังมาสนับสนุนปรับปรุงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติให้ได้ผลมากขึ้น พัฒนาและแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง¹¹⁴

ด้านโครงสร้างพื้นฐานนั้น ในความพยายามของภาครัฐที่ผ่านมาในการทุ่มเงินจำนวน 2/3 ของงบพัฒนาทั้งหมดเพื่อปรับปรุงและขยายบริการพื้นฐาน แต่ผลที่ได้ก็ยังมีคุณภาพการบริการต่ำกว่ามาตรฐานสากลอยู่มาก การดำเนินการไม่คุ้มทุนและขาดประสิทธิภาพ แผน 6 นี้ จึงวางนโยบายพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อเข้าไปเสริมประสิทธิภาพการผลิต การตลาด และการส่งออกให้สามารถแข่งขันได้ดีขึ้น และเพื่อเป็นการเสริมสร้างฐานเศรษฐกิจของเมือง และการกระจายการพัฒนาสู่ชนบท¹¹⁵

ในแผน 6 นี้ กรุงเทพมหานครและปริมณฑล ยังคงความสำคัญและขยายตัวต่อไปโดยมีมาตรการทางผังเมือง แผนการจัดบริการพื้นฐาน และระบบตลาด เป็นสิ่งกำหนดรูปแบบการขยายตัวและการพัฒนากรุงเทพมหานคร เริ่มพัฒนาระบบขนส่งมวลชนระบบอื่นมาเสริมบริการรถประจำทางภายใต้ข้อจำกัดงบประมาณของประเทศ ในแผน 6 กรุงเทพมหานครจะมีประชากร 9.3 ล้านคนในปี พ.ศ.2534 ติดอันดับเมืองใหญ่ 1 ใน 15 ของโลก ในช่วงนี้ ยังไม่สามารถกระจายกิจกรรมเศรษฐกิจออกไปจากกรุงเทพฯ ได้มากนัก จนกว่าการพัฒนาาระบบเมืองหลักในภูมิภาค พื้นที่เศรษฐกิจใหม่ จะมีความพร้อมสมบูรณ์พอ โดยเร่งพัฒนาพื้นที่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก ในบริเวณมาบตาพุด จังหวัดระยอง (ซึ่งเป็นจุดที่ท่อส่งก๊าซธรรมชาติจากอ่าวไทยมาขึ้นฝั่ง ทำให้มีโอกาสที่จะพัฒนาอุตสาหกรรมหลักจากการใช้ก๊าซธรรมชาติเป็นวัตถุดิบได้) และบริเวณแหลมฉบัง จังหวัดชลบุรี (เป็นจุดที่มีลักษณะภูมิประเทศ และธรรมชาติเอื้ออำนวยต่อการพัฒนาท่าเรือน้ำลึก สำหรับเป็นท่าเรือพาณิชย์หลักในอนาคตของประเทศได้ ทั้งนี้เพื่อเป็น

112 สศช. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6. หน้า 1.

113 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 314.

114 สศช. เรื่องเดิม. หน้า 2.

115 สศช. เรื่องเดิม. หน้า 12.

ยุทธศาสตร์การพัฒนาฐานเศรษฐกิจ และการจ้างงานใหม่เพื่อกระจายความเจริญออกจาก กรุงเทพฯ และลดปัญหาความแออัดต่าง ๆ ของกรุงเทพฯ¹¹⁶

ประเด็นการพัฒนากรุงเทพฯและปริมณฑล จำเป็นต้องจัดรูปแบบและแนวทางการพัฒนาภาคมหานครให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ลดความแออัด เพื่อมิให้เกิดความสิ้นเปลืองสูญเสียทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากความคับคั่งการจราจร น้ำท่วม แผ่นดินทรุด หนึ่งในพื้นที่เป้าหมายอันเป็นย่านศูนย์กลางธุรกิจในระดับชั้นใน 12 เขตนั้น มีบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นทั้งย่านธุรกิจดั้งเดิม ย่านธุรกิจใหม่ ศูนย์กลางธุรกิจบริการ การบริหารราชการ ที่ตั้งทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม¹¹⁷

ในกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีนโยบายการย้ายสถานที่ราชการ 38 หน่วยงาน ภายใน 15 ปี (พ.ศ.2530-2544) เพื่อจัดระเบียบการใช้ที่ดินของหน่วยงานของรัฐ และการอนุรักษ์อาคารสถานที่ ตลอดจนบริเวณที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม และศิลปกรรม อันถือได้ว่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ โดยในบริเวณนี้มีอาคารสำนักงานของรัฐตั้งอยู่ 66 หน่วยงาน เป็นหน่วยงานทั้งขนาดเล็กและใหญ่ กระจุกตัวอยู่เป็นกลุ่ม ๆ เช่น กลุ่มพิพิธภัณฑสถานและกลุ่มพระบรมมหาราชวัง กลุ่มกระทรวงยุติธรรม กลุ่มกระทรวงมหาดไทย กลุ่มกระทรวงกลาโหม กลุ่มหน่วยงานบริเวณถนนราชดำเนินกลาง และกลุ่มทางตอนใต้บริเวณใกล้ปากคลองตลาด มีปัญหาด้านความแออัด การก่อสร้างอาคารพาณิชย์ ระบบการสัญจรติดขัดสับสน และขาดแคลนที่จอดรถ เมื่อทำการย้ายออกไปจากบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์นี้แล้ว จะทำการเร่งรัดการอนุรักษ์ศิลป-วัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อเป็นการส่งเสริมการพัฒนาอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ซึ่งจะทำให้รัฐมีรายได้จากนักท่องเที่ยวเพิ่มขึ้น¹¹⁸

รัฐบาลได้เล็งเห็นความสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ดังกล่าว จึงได้กำหนดหลักเกณฑ์ในการควบคุมอาคารและสิ่งก่อสร้างในบริเวณนี้ เมื่อปี พ.ศ.2528 และ 2530 ทำการวางแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ และได้ทำการจัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปี พ.ศ.2535¹¹⁹

116 สศช. เรื่องเดิม. หน้า 297-302.

117 สศช. เรื่องเดิม. หน้า 299.

118 สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ. แผนการใช้ที่ดินของหน่วยงานของรัฐฯ ฉบับ ค.ร.ม.เห็นชอบ เมื่อ 12 ก.ค.2531.

119 สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ. โครงการกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2530 และ พ.ศ.2539.

ค. ช่วงเวลาในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7

(พ.ศ.2535 - 2539)

ผลของการพัฒนาที่ผ่านมาในช่วงแผน 6 เศรษฐกิจไทยฟื้นตัวและขยายตัวอย่างต่อเนื่องในอัตราเฉลี่ยร้อยละ 10.5 ต่อปี สูงกว่าเป้าหมายที่ตั้งไว้ในแผน 6 ถึงเท่าตัว นับเป็นอัตราขยายตัวเฉลี่ยสูงสุดของการพัฒนาเศรษฐกิจในรอบ 25 ปีที่ผ่านมา โครงสร้างเศรษฐกิจได้ปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจนานาชาติมากขึ้น ทั้งนี้มีปัจจัยเกื้อหนุนคือ การขยายตัวของการส่งออก การลงทุน การท่องเที่ยว ขยายตัวสูงกว่าประมาณการมาก เนื่องมาจากภาวะเศรษฐกิจโลกเป็นไปด้วยดี กล่าวคือ ราคาน้ำมันดิบและอัตราดอกเบี้ยลดต่ำลง ขณะที่ราคาสินค้าเกษตรในตลาดโลกสูงขึ้น และอัตราแลกเปลี่ยนเงินตราในประเทศอุตสาหกรรมดีขึ้น นอกจากนี้ ไทยมีความได้เปรียบในทรัพยากร แรงงาน และอัตราค่าจ้างแรงงานไม่สูงนัก ทำให้เกิดความได้เปรียบในการแข่งขันของไทย รวมทั้งการดำเนินนโยบายการเงินการคลังอย่างระมัดระวังในรัฐบาลที่มีเสถียรภาพทางการเมืองที่มั่นคง เป็นปัจจัยที่มีส่วนสำคัญในการเสริมสร้างความมั่นใจทางธุรกิจ ผลการพัฒนาอีกประการหนึ่งคือ ฐานการเงินการคลังของประเทศมีเสถียรภาพ คนไทยมีรายได้และการจ้างงานเพิ่มขึ้น แต่กลุ่มประชากรที่มีรายได้ต่ำสุดยังคงเป็นเกษตรกร มีความเหลื่อมล้ำในรายได้คนชนบทและคนเมือง มีความเหลื่อมล้ำในการเติบโตเศรษฐกิจระหว่างมหานคร และภูมิภาค ส่วนบริการพื้นฐานไม่เพียงพอกับการขยายตัวของเศรษฐกิจที่เป็นไปอย่างรวดเร็ว และมีปัญหาตามมาอีกประการหนึ่งคือ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ

โดยสรุป แผน 6 ส่งผลให้เศรษฐกิจไทยขยายตัวอย่างมีเสถียรภาพ ฐานการเงินการคลังของประเทศดีขึ้น แต่การขยายตัวทางเศรษฐกิจในอัตราที่สูงนี้ได้ก่อให้เกิดความไม่สมดุลหลายประการ ซึ่งจะเป็นอุปสรรคและข้อจำกัดต่อการพัฒนาประเทศที่ยั่งยืน และมีคุณภาพในระยะยาวต่อไป แผนพัฒนาเศรษฐกิจสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 จึงต้องกำหนดทิศทางการพัฒนาประเทศให้เป็นรากฐานเพื่อการขยายตัวเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง ยั่งยืน และมีความสมดุลต่อไป¹²⁰

แผน 7 มีวัตถุประสงค์หลัก 3 ประการ คือ รักษาอัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม เพื่อให้การเจริญเติบโตเป็นไปอย่างต่อเนื่อง และมีเสถียรภาพ ประการต่อมาคือ การกระจายรายได้ และกระจายการพัฒนาไปสู่ภูมิภาคและชนบทให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ประการสุดท้ายคือ เร่งรัดพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ คุณภาพชีวิต-สิ่งแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติ¹²¹

120 สศช. แผนพัฒนาเศรษฐกิจสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7. หน้า 1-6.

121 เรื่องเดิม. หน้า 6.

สำหรับโอกาสการพัฒนานั้น ที่สำคัญคือการขยายตัวของการส่งออกสินค้าไทยมีแนวโน้มที่ดี ส่วนการขยายฐานการผลิตสาขาอุตสาหกรรมยังคงมีอยู่มาก โดยเฉพาะในด้านปิโตรเคมี อุตสาหกรรมวิศวกรรม อุตสาหกรรมอิเล็กทรอนิกส์ มีโอกาสพัฒนาให้ประเทศไทยก้าวสู่การเป็น ศูนย์กลางเศรษฐกิจการเงินในภูมิภาค และการเปิดตลาดการค้าการลงทุนในประเทศเพื่อนบ้านมี เส้นทางดีขึ้น นอกจากนี้ มีโอกาสในการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต การขยายกำลังซื้อ ความต้องการสินค้าและบริการของตลาดในประเทศสูงขึ้น รวมทั้งแรงงานไทยมีคุณภาพขั้นพื้นฐานที่ดี และควรให้ความสำคัญต่อการระดมทุนเพื่อฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ส่วนในด้านข้อจำกัดการพัฒนา ประกอบด้วย ความขาดแคลนแรงงานที่มีฝีมือ ที่ดิน เพื่อการผลิตมีราคาสูงขึ้นมาก การอ้อมภาคเอกชนเพิ่มขึ้นในอัตราต่ำไม่ตอบสนองต่อการลงทุน ที่ขยายตัวสูง นอกจากนี้ บริการพื้นฐานยังจะขาดแคลนในระยะ 3 ปีข้างหน้า ความเสื่อมโทรม ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และท้ายสุดคือความไม่แน่นอนของเศรษฐกิจโลก ซึ่ง คาดว่าจะชะลอตัวต่ำกว่าปกติ การเปลี่ยนแปลงนโยบายและแนวโน้มเศรษฐกิจโลก ความไม่แน่นอนของราคาน้ำมัน การกีดกันและการแข่งขันทางการค้าที่อาจจะทวีความรุนแรงมากขึ้น¹²²

ในแผน 7 มีการพัฒนาเขตเศรษฐกิจใหม่อันได้แก่ การพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออกให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และเริ่มพัฒนาพื้นที่แหล่งอุตสาหกรรมของภาคกลางตอนบน โดยพื้นที่ บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออกเป็นฐานอุตสาหกรรมหลักและประตูเศรษฐกิจใหม่ของประเทศที่จะ ช่วยรองรับการขยายตัวทางด้านอุตสาหกรรมและลดความแออัดของกรุงเทพมหานครและ ปริมณฑล ประกอบด้วย พื้นที่แหลมฉบังจะเป็นเมืองท่าเรือพาณิชย์ระดับมาตรฐานสากลของ ประเทศ สำหรับขนส่งสินค้าตู้คอนเทนเนอร์ เป็นเขตนิคมอุตสาหกรรมทั่วไป และเขตอุตสาหกรรมส่งออก ส่วนพื้นที่มาบตาพุดจะเป็นเมืองอุตสาหกรรมรองรับอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ เช่น โรงงานปิโตรเคมี โรงกลั่นน้ำมัน จะมีการพัฒนาโครงข่ายพื้นฐานหลัก เช่น ระบบถนน รถไฟ การสื่อสาร เพื่อเชื่อมโยงพื้นที่เป้าหมายทั้งสองเข้าด้วยกัน รวมทั้งเชื่อมโยงกับพื้นที่ตอนในของ ประเทศให้เป็นระบบ เพื่อการใช้ประโยชน์จากฐานเศรษฐกิจใหม่ได้อย่างเต็มที่ สำหรับการเริ่ม พัฒนาพื้นที่แหล่งอุตสาหกรรมของภาคกลางตอนบนให้เป็นศูนย์กลางรองรับการกระจายอุตสาหกรรมออกจากกรุงเทพฯ และปริมณฑล รวมทั้งเพื่อให้เป็นจุดเชื่อมโยงในการขนส่งผลิตผลการ เกษตรเพื่อการส่งออกกับท่าเรือพาณิชย์แหลมฉบัง โดยไม่ต้องผ่านเข้ามาสร้างความแออัดใน กรุงเทพฯ โดยกำหนดให้เมืองสระบุรีเป็นฐานเศรษฐกิจหลักของภาคกลางตอนบนด้านการค้า การคมนาคมขนส่ง แก่งคอยเป็นศูนย์กลางอุตสาหกรรมซีเมนต์ วัสดุก่อสร้าง และอุตสาหกรรมที่

จะกระจายตัวออกจากกรุงเทพฯและปริมณฑล และทำเรือ/ท่าหลวง จะเป็นศูนย์กลางการแปรรูปพืชผลการเกษตรเพื่อการส่งออก¹²³

สำหรับกรุงเทพฯและปริมณฑล เป็นฐานเศรษฐกิจหลักของประเทศ ทั้งทางด้านการเป็นศูนย์บริหารทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ตลอดทั้งการติดต่อกับนานาชาติมาโดยตลอด เป็นศูนย์กลางการบินนานาชาติที่ใหญ่ที่สุดในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งยังคงมีความสำคัญในการเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจในขณะนี้และต่อไปในอนาคตข้างหน้า ที่จะเอื้ออำนวยต่อการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจการค้าของประเทศให้สามารถเปิดเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจนานาชาติด้วย โดยมีแนวโน้มการขยายตัวประชากรต่อไปแต่ในอัตราที่ชะลอตัวลง (แม้ว่าในปัจจุบันมีประชากรจำนวน 7.7 ล้านคนอยู่ในกรุงเทพฯ จากจำนวนประชากรเขตเมืองทั่วประเทศ 18.3 ล้านคน) โดยมีจำนวนประชากรประมาณร้อยละ 34 ของจำนวนประชากรเขตเมืองทั่วประเทศใน 20 ปีข้างหน้า ทั้งนี้ทิศทางการขยายตัวของมหานครจะมุ่งไปเชื่อมโยงกับการพัฒนาบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก ซึ่งจะเป็นฐานอุตสาหกรรมหลักและประตูเศรษฐกิจใหม่ของไทย จึงมีความจำเป็นที่จะต้องวางมาตรการการเร่งส่งเสริมแนวโน้มนี้ให้เกิดการพัฒนาภาคมหานครขึ้น เพื่อให้เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจการค้า และการเงินสู่นานาชาติต่อไป

แนวทางการพัฒนาการขยายตัวของกรุงเทพฯและปริมณฑล จะประสานการลงทุนโครงสร้างบริการพื้นฐานกับการจัดการด้านที่ดินและสิ่งแวดล้อมให้ออกไปเชื่อมต่อกับพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก โดยจะใช้ผังเค้าโครงพัฒนาภาคมหานครและผังเมืองรวมของแต่ละชุมชนเมืองเป็นแผนชั้นนำการพัฒนาที่ดิน และขยายระบบบริการพื้นฐานเพื่อให้การใช้ที่ดินของเมืองเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ รวมทั้งมาตรการการกระจายความแออัดออกจากใจกลางเมืองด้วยการสร้างเมืองบริวาร นอกจากนี้ได้เห็นความสำคัญการอนุรักษ์พื้นที่ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะมีผลต่อการส่งเสริมการท่องเที่ยว โดยกฎกระทรวงผังเมืองรวมกรุงเทพมหานคร ปี พ.ศ.2535 กำหนดบริเวณนี้เป็นบริเวณเพื่อการอนุรักษ์¹²⁴ สำหรับแนวทางการพัฒนาบริการพื้นฐานนั้น จะเร่งแก้ไขปัญหาการจราจรโดยส่งเสริมระบบการขนส่งมวลชนสาธารณะ โดยเฉพาะการเร่งก่อสร้างระบบรถไฟฟ้าขนส่งมวลชน การปรับปรุงบริการรถโดยสารประจำทาง นอกจากนี้ จะประสานระบบทางด่วนให้สัมพันธ์กันและสอดคล้องกับระบบถนนท้องถิ่น เร่งการก่อสร้างถนนวงแหวนรอบเมืองหรือทางเลี้ยวเมือง รวมทั้งเร่งรัดการก่อสร้างสถานีขนส่งสินค้าชานเมือง ในเรื่องการคมนาคมระหว่างเมืองจะพัฒนาระบบทางด่วน และระบบรถไฟ

123 เรื่องเดิม. หน้า 119-121.

124 กรุงเทพมหานคร. กฎกระทรวงผังเมืองรวมกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2535.

ความเร็วสูง เชื่อมกรุงเทพฯและปริมณฑลกับพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก จะมีการพัฒนาท่าอากาศยานพาณิชย์สากลแห่งที่ 2 ในเขตพื้นที่ภาคมหานคร เร่งรัดการดำเนินงานตามแผนป้องกันน้ำท่วมให้เป็นระบบถาวรควบคู่ไปกับการอนุรักษ์พื้นที่น้ำหลาก¹²⁵

ง. ช่วงเวลาในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ.2540 - 2544)

เมื่อย่างเข้าสู่คริสต์ทศวรรษที่ 21 กระแสโลกาภิวัตน์มีผลในด้านเศรษฐกิจคือ ทำให้ตลาดของโลกกว้างขวางขึ้น มีการเคลื่อนย้ายปัจจัยการผลิตและการลงทุนข้ามชาติทั่วโลก มีการจัดตั้งองค์การการค้าโลก และการรวมกลุ่มกันของประชาชาติในภูมิภาคต่าง ๆ ของโลกเพื่อสร้างเสถียรภาพและความเป็นธรรมด้านเศรษฐกิจและการค้าในนโยบายการค้าเสรีที่มีการแข่งขันอย่างรุนแรงมากยิ่งขึ้น ส่วนในด้านสังคม กระแสโลกาภิวัตน์เปิดโอกาสให้เกิดการรับรู้ข่าวสารต่าง ๆ ได้โดยสะดวกรวดเร็วด้วยเครือข่ายคอมพิวเตอร์ ซึ่งส่งผลกระทบต่อสังคมไทยในเรื่องค่านิยม พฤติกรรมไปต่าง ๆ ในแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของโลกนี้ การพัฒนาประเทศในระยะต่อไปจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเตรียมการจัดระเบียบทางเศรษฐกิจและสังคมเสียใหม่ให้เข้มแข็ง พร้อมรับสถานการณ์อนาคตให้สามารถช่วงชิงโอกาสจากการเปลี่ยนแปลงในประชาคมโลกมาเป็นแรงผลักดันในการพัฒนาประเทศให้สอดคล้องกับพื้นฐานของวัฒนธรรมและตรงกับความต้องการของคนไทย และการพัฒนาที่ท้าทายต่อการอยู่รอดของระบบเศรษฐกิจและความมั่นคงของสังคมไทยในอนาคต คือ การพัฒนาคน ซึ่งหมายถึงการพัฒนาคุณภาพและสมรรถนะของคนไทยให้สามารถมีความคิดริเริ่ม สร้างสรรค์ ที่จะเป็นการเพิ่มขีดความสามารถของชุมชน สังคม และของชาติในที่สุด¹²⁶

เพื่อให้สอดคล้องกับกระแสการเปลี่ยนแปลงในสังคม เพื่อช่วยแก้ปัญหาการพัฒนาที่ขาดความสมดุลย์ (คือ เศรษฐกิจดี สังคมมีปัญหา การพัฒนาไม่ยั่งยืน) และเพื่อก้าวไปสู่วิสัยทัศน์การพัฒนาที่พึงปรารถนาในระยะยาว แผน 8 จึงได้กำหนดวัตถุประสงค์หลักของการพัฒนาเพื่อเสริมสร้างศักยภาพของคนในทุก ๆ ด้านให้มีความพร้อมต่อกระแสการเปลี่ยนแปลงทั้งหลาย และเพื่อพัฒนาสภาพแวดล้อมของสังคมให้มีความมั่นคง รวมทั้งเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศให้เจริญเติบโตอย่างมีเสถียรภาพ มั่นคง และสมดุล ตลอดจนเพื่อให้มีการใช้ประโยชน์และดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้มีความสมบูรณ์สามารถสนับสนุนการพัฒนา

125 เรื่องเดิม. หน้า 113-114 และ 115-117.

126 สศช. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 พ.ศ.2540-2544.

เศรษฐกิจ สังคม และคุณภาพชีวิตได้อย่างยั่งยืน และท้ายสุดเพื่อปรับระบบบริหารจัดการ เปิดโอกาสให้องค์กรพัฒนาเอกชน เอกชน ชุมชน และประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาประเทศ¹²⁷

ในด้านการพัฒนาพื้นที่ มุ่งเน้นการพัฒนาพื้นที่อนุภาคและพื้นที่ชายแดนเพื่อเพิ่มโอกาสทางเศรษฐกิจในการเป็นประตูการค้ากับประเทศเพื่อนบ้านและนานาชาติ ทำการพัฒนาอย่างต่อเนื่องในพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออกเพื่อเพิ่มขีดความสามารถให้สมบูรณ์ มีการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคใต้เพื่อเพิ่มสมรรถนะการขนส่งทางทะเลของไทย มุ่งการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันตก เพื่อให้เป็นศูนย์กลางรองรับการกระจายความเจริญออกจากกรุงเทพฯ และปริมณฑลไปสู่ภูมิภาคอีกพื้นที่หนึ่ง¹²⁸

สำหรับการพัฒนาพื้นที่ภาคมหานคร ซึ่งครอบคลุมพื้นที่กรุงเทพฯ และปริมณฑล ชุมชนชายฝั่งทะเลตะวันออก ชุมชนอนุภาคกลางตอนบน และชุมชนอนุภาคตะวันตก เพื่อให้เป็นฐานเศรษฐกิจที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกันอย่างมีประสิทธิภาพ ในกรจัดระเบียบการขยายตัวของชุมชนในกรุงเทพฯ และปริมณฑล เพื่อพัฒนาให้เป็นศูนย์ธุรกิจ การเงิน การค้า และศูนย์ข่าวสารข้อมูลที่มีประสิทธิภาพนั้น ชุมชนใจกลางเมืองมหานครเป็นเป้าหมายหนึ่งโดยจะพัฒนาฟื้นฟูเกาะรัตนโกสินทร์ตามแผนแม่บท ได้แก่ การฟื้นฟูชุมชนเมืองเดิมที่เสื่อมสภาพ การจัดระเบียบการก่อสร้างและขยายตัวของย่านธุรกิจการค้าและที่อยู่อาศัยที่เป็นอาคารสูงโดยยังรักษาสภาพแวดล้อมชุมชนที่ดีไว้ นอกจากนี้ได้วางแผนพัฒนาระบบเชื่อมโยงชุมชนชานมหานครกับพื้นที่ใจกลางมหานคร พร้อมทั้งจัดบริการพื้นฐานที่ได้มาตรฐานสำหรับการพัฒนาที่อยู่อาศัย ศูนย์ราชการ ศูนย์ธุรกิจการค้า ส่วนชุมชนเมืองใหม่ในพื้นที่รอบนอกกรุงเทพฯ จะเป็นเมืองใหม่ที่มีศักยภาพ เป็นแหล่งสร้างงานและรองรับการกระจายกิจกรรมและการลงทุนจากกรุงเทพฯ โดยมีการจัดบริการพื้นฐานที่ได้มาตรฐานสากล¹²⁹

นอกจากนี้ ได้มีการก่อสร้างระบบขนส่งมวลชนแบบเร็ว (Mass Rapid Transit) เพื่อเร่งแก้ไขปัญหาการเดินทางและการจราจรในกรุงเทพฯ โดยรัฐบาลมอบหมายให้การทางพิเศษแห่งประเทศไทยรับผิดชอบในการให้บริการรถไฟฟ้าขนส่งมวลชนควบคู่ไปกับการสร้างทางด่วน และให้สำนักงานคณะกรรมการจัดระบบการจราจรทางบก (ส.จ.ร.) เป็นผู้วางแผนทางการดำเนินงาน

127 สศช. เรื่องเดิม. หน้า 3.

128 สศช. เรื่องเดิม. หน้า 96 - 102.

129 สศช. เรื่องเดิม. หน้า 102 - 103.

ของหน่วยงานต่าง ๆ ในการจัดทำระบบรถไฟฟ้ามวลชนให้เกิดความต่อเนื่องกับโครงข่ายระบบขนส่งสาธารณะอื่น ๆ นั้น ราวกลางปี พ.ศ.2542 (มิถุนายน) ได้มีการทดลองวิ่งรถไฟฟ้าธนายง (BTS) บริเวณถนนพญาไท - พหลโยธิน และกำหนดว่าจะเปิดให้บริการในเดือนธันวาคม 2542 รถไฟฟ้าธนายงนี้เป็นรถไฟฟ้าวิ่งบนทางยกระดับ มี 2 สายคือ สายสุขุมวิท และสายสีลม ขนส่งผู้โดยสารได้ 50,000 คน/ชั่วโมง/ทิศทาง โดยสายสุขุมวิทเริ่มจาก สุขุมวิท 77 (อ่อนนุช) ไปตามแนวถนนสุขุมวิท-ถนนเพลินจิต-ถนนพระราม 1-ถนนพญาไท-ถนนพหลโยธิน ไปสิ้นสุดหน้าสถานีขนส่งหมอชิต ส่วนสายสีลมเริ่มจากเชิงสะพานสาร (ฝั่งกรุงเทพฯ) ผ่านแนวทางด่วนชั้นที่ 2-ถนนสาร-ถนนราชดำริ-ถนนพระรามที่ 1 ไปสิ้นสุดบริเวณสนามกีฬาแห่งชาติ สำหรับรถไฟฟ้ามหานครได้ทำการก่อสร้างสายหัวลำโพง-บางซื่อ (สายสีน้ำเงิน) ผ่านถนนพระราม 4 ศูนย์ประชุมแห่งชาติสิริกิติ์ ถนนรัชดาภิเษก ถนนลาดพร้าว สถานีขนส่งสายเหนือ¹³⁰

ในช่วงปลายแผนฯ 7 และต้นแผนฯ 8 นี้ แนวโน้มเศรษฐกิจการเงินการคลังของไทยเริ่มแย่ลงเมื่อมียอดขาดดุลบัญชีเดินสะพัดที่สูงและต่อเนื่องในสมัยรัฐบาล พลเอก ชวลิต ยงใจยุทธ จนคณะเจ้าหน้าที่กองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) ได้เดินทางมาดูสถานการณ์เมื่อเดือนมีนาคม-เมษายน 2539 และแนะนำให้ไทยเร่งพิจารณาปรับระบบการกำหนดค่าเงินบาทให้มีความยืดหยุ่นมากขึ้น ฝ่ายไทยยังยืนยันในการหารือกับ IMF ว่ายังควบคุมได้ จากนั้นตั้งแต่ครึ่งหลังของปี 2539 ความอ่อนแอของระบบสถาบันการเงินและเศรษฐกิจของประเทศถูกลดเครดิตส่งผลกระทบต่อความเชื่อมั่นของนักลงทุน จึงเกิดการเร่งถอนเงินทุนออกจากประเทศไทย กดดันค่าเงินบาทให้อ่อนลง (แต่ในช่วงนี้ยังไม่มีนักเก็งกำไรค่าเงินเข้ามาอย่างผิดสังเกต) ช่วงกรกฎาคมถึงพฤศจิกายน มีการขายเงินต่างประเทศเพื่อรักษาค่าเงินบาท (โดยทุนรักษาระดับอัตราแลกเปลี่ยน) สูงขึ้นมากถึง 4,880 ล้านดอลลาร์สหรัฐ (ขณะที่ครึ่งแรกของปีรับซื้อไว้ประมาณ 2,040 ล้านดอลลาร์สหรัฐ) และเพื่อไม่ให้เกิดความปั่นป่วนจากสภาพคล่องที่ลดลงมาก ธนาคารแห่งประเทศไทยจึงทำการซื้อขายล่วงหน้า โดยทยอยส่งมอบในปี พ.ศ.2540 รวมประมาณ 4,750 ล้านดอลลาร์สหรัฐ ณ สิ้นเดือนธันวาคม 2539 ฐานะทุนสำรองของประเทศมีเงิน 38,700 ล้านดอลลาร์สหรัฐ

ตั้งแต่มกราคม 2540 นักลงทุนเริ่มนำเงินกลับเข้ามาเมืองไทย และนักเก็งกำไรเริ่มเข้าซื้อขายเงินบาทอย่างมากและต่อเนื่อง จนถึงเดือนพฤษภาคมนักเก็งกำไรของบรรดากองทุนต่างประเทศได้โจมตีค่าเงินบาทเพื่อเก็งกำไรครั้งใหญ่ ฝ่ายการธนาคารเข้าแทรกแซงเพื่อป้องกันค่า

130 สจร. เอกสารการสัมมนาทางวิชาการ การนำแผนแม่บทระบบขนส่งมวลชนไปสู่การปฏิบัติ. 2538

เงินบาทโดยนำทุนสำรองออกขายในวันที่ 15 พฤษภาคม วันเดียวถึง 6,068 ล้านดอลลาร์สหรัฐ และระบุว่าทุนสำรองของประเทศสุทธิเหลือเพียง 17,740 ล้านดอลลาร์สหรัฐ ซึ่งต่ำกว่ากฎหมายกำหนด ธนาคารชาติจึงรายงานสถานการณ์ให้รัฐบาลทราบ ทั้งเรื่องนโยบายเพื่อรักษาเสถียรภาพค่าเงินบาท ข้อมูลฐานะทุนสำรองระหว่างประเทศ และภาระการซื้อขายดอลลาร์ล่วงหน้า กระทรวงการคลังเห็นชอบและไม่ทักท้วง เดือนมิถุนายนธนาคารชาติได้ทบทวนแนวคิดและทางเลือกต่าง ๆ ที่เหมาะสมสำหรับอัตราแลกเปลี่ยนในระยะข้างหน้า และได้ประกาศเปลี่ยนแปลงระบบอัตราแลกเปลี่ยนจากเดิม (การคำนวณในตะกร้าเงิน) มาเป็นระบบลอยตัวในวันที่ 2 กรกฎาคม 2540 หลังจากนั้นค่าเงินบาทก็อ่อนตัวลงจากดอลลาร์สหรัฐละ 26-27 บาทเรื่อยมาจนถึง 45-46 บาท ส่งผลภาระหนี้ของประเทศที่กู้มาจากต่างประเทศเพิ่มขึ้นอย่างมหาศาลตามค่าเงินบาทที่อ่อนตัวลง พร้อมด้วยทุนสำรองของประเทศที่อยู่ในภาวะวิกฤตจากการนำออกไปซื้อขายล่วงหน้าเพื่อปกป้องค่าเงินบาท ตลอดจนการประกาศปิดสถาบันการเงินเอกชนที่มีปัญหาไปถึง 56 แห่ง¹³¹ ได้มีผู้ประเมินความเสียหายผ่านกระบวนการค้าขายเงินตราต่างประเทศครั้งนี้ถึงล้านล้านบาท และจนถึงตุลาคม 2540 ไทยมีหนี้สินระหว่างประเทศ 1 แสนล้านเหรียญสหรัฐ โดยเป็นหนี้ภาคเอกชน 71,760 ล้านดอลลาร์ และหนี้ภาครัฐบาล 23,903 ล้านดอลลาร์¹³² จากนั้นเศรษฐกิจไทยก็ตกต่ำเรื่อยมา แม้ในเดือนพฤศจิกายน 2541 ก็ยังไม่ถึงจุดต่ำสุด กระนั้นรัฐบาลก็ยังยืนยันว่าเศรษฐกิจประเทศจะกระเตื้องขึ้นบ้างในไตรมาสที่ 2 ของปี พ.ศ.2542 ในอัตราการเติบโตเฉลี่ยร้อยละ 1.5 และในไตรมาสที่ 3 ในอัตราการเติบโตเฉลี่ยร้อยละ 3¹³³

โดยสรุป ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำที่ประเทศไทยประสบอยู่ในปัจจุบันนี้ เป็นผลสืบเนื่องมาจากภาวะล้มละลายของภาคธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ ภาวะการดำเนินงานของสถาบันการเงิน (ทั้งของภาครัฐและภาคเอกชน) หนี้ต่างประเทศที่สะสมมากขึ้นจากการลอยตัวค่าเงินบาท การขาดสภาพคล่องทางการเงินเนื่องจากการไหลออกของเงินทุนต่างประเทศ ธุรกิจหลายแห่งต้องเผชิญกับยอดขายที่หดตัวลงขณะที่ต้นทุนสูงขึ้น หลายแห่งประสบภาวะขาดทุนจากหนี้เงินตราต่างประเทศ และมีการปิดกิจการลงไปอย่างมากมาย¹³⁴

131 นสพ.เดลินิวส์ รายวัน. เศรษฐกิจ : ลำดับเหตุการณ์เส้นทางสู่จุดจบ. 27 เมษายน 2541.

132 เอกสารเผยแพร่ IMF 101 ของประชาคมกอบบ้านกู้เมือง.

133 ธนาคารแห่งประเทศไทย. พฤศจิกายน 2541.

134 นสพ.ผู้จัดการรายวัน. 5 พฤษภาคม 2541. หน้า 15.

ในช่วงปี 2531-2536 เงินลงทุนจากต่างประเทศอันเป็นผลจากการเปิดเสรีทางการเงิน วิเทศธนกิจ (BIBF) ได้หลั่งไหลเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมเป็นส่วนใหญ่ แต่ในปี พ.ศ.2537 เป็นต้นมาเงินลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศกลับกระจุกตัวในภาคธุรกิจอสังหาริมทรัพย์มาก สะท้อนให้เห็นว่าขณะที่เศรษฐกิจของประเทศขยายตัวในเกณฑ์สูง เงินทุนจากต่างประเทศได้เข้ามาลงทุนในธุรกิจเชิงกำไรจำนวนมาก จึงเกิดสภาพเศรษฐกิจขยายตัวแบบฟองสบู่¹³⁵ และเงินลงทุนจากต่างประเทศนี้เป็นเงินกู้ระยะสั้นโดยนักลงทุนไทยได้นำมาลงทุนในตลาดหุ้นส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งนำมาลงทุนขยายกิจการธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ซึ่งเป็นธุรกิจที่จะคืนทุนได้ในระยะกลาง และระยะยาว ดังนั้นเมื่อเกิดปัญหาในตลาดหุ้นและภาวะล้นตลาดของอสังหาริมทรัพย์ทั้งบ้านพักอาศัย คอนโดมีเนียม อาคารสำนักงาน อาคารร้านค้าต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ และปริมณฑล รวมทั้งเมืองใหญ่ทั้งหลายของไทย จึงนำไปสู่ภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจของประเทศ¹³⁶

ในภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจของประเทศไทยนี้ รัฐบาลนายชวน หลีกภัย ได้พยายามทำความเข้าใจในปัญหา โดยจัดตั้งคณะกรรมการศึกษาและเสนอแนะมาตรการเพิ่มประสิทธิภาพการบริหารจัดการระบบการเงินของประเทศ เมื่อ 16 ธันวาคม 2540 เพื่อตรวจสอบสถานการณ์วิกฤตการณ์เศรษฐกิจ ศปร.ได้ใช้เวลา 4 เดือนเต็มเพื่อการนี้ แล้วสรุปเป็นเอกสาร¹³⁷ โดยชี้ว่าต้นเหตุวิกฤตเศรษฐกิจมาจากภายในประเทศ เมื่อมีการเปิดเสรีทางการเงินก็นับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของเศรษฐกิจฟองสบู่ ทั้งนี้เป็นไปตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 ที่มุ่งจะให้ไทยเป็นศูนย์กลางการเงินในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต่อมาปี พ.ศ.2536 รัฐบาลมีนโยบายการเปิดเสรีด้านการเงินวิเทศธนกิจ (Bangkok International Banking Facilities หรือ BIBF) ทำให้เงินต่างประเทศไหลเข้ามาอย่างต่อเนื่อง อัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศเฉลี่ยร้อยละ 10 ต่อปี ทำให้ไทยมีความหวังที่จะเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่อีกประเทศหนึ่งของเอเชีย แต่กลับกลายเป็นเศรษฐกิจฟองสบู่ เนื่องจากเงินลงทุนจากต่างประเทศที่เข้ามาในไทยนั้นเป็นหนี้ระยะสั้นสามารถเรียกคืนไหลออกจากประเทศได้ในเวลาสั้น ๆ นักลงทุนจึงเอามาลงทุนในตลาดหุ้น และธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ที่มีปริมาณเกินความต้องการของตลาด เนื่องด้วยมีเหตุผลในขณะนั้น (พ.ศ.2537) ว่า อัตราดอกเบี้ยต่ำ และไม่มีการเสี่ยงต่ออัตราแลกเปลี่ยนเงินตรา และในปี 2538 ธุรกิจการส่งออกมีปริมาณลดลง ประสิทธิภาพในการแข่งขันตกลง เนื่องจากค่าเงินบาทสูงเมื่อเทียบกับดอลลาร์สหรัฐ เกิดสถานะเงินเฟ้อสูงขึ้น ต้นทุน

135 เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน

136 HIS-NHA Refresher Course on 'The Real Estate Market and Urban Development in Economic Crisis. February, 1998.

137 CD Rom ชุด 21 ปี สำนักข่าวไทย. 'เปิดบันทึก ศ.ป.ร.-ผลการวิเคราะห์และวินิจฉัยเกี่ยวกับสถานการณ์วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ. 2541.

การผลิตของไทยสูง ราคาขายผลผลิตของไทยจึงสูงกว่าคู่แข่งจากประเทศอื่น ๆ ผลก็คือ ไทยขายสินค้าออกได้มูลค่าลดลง เศรษฐกิจไทยขณะนั้นอยู่บนฐานการผลิตเพื่อส่งออก ดังนั้นเมื่อธุรกิจการส่งออกมีปัญหา การเงิน การติดตามหนี้จึงมีปัญหา ประกอบกับกรณีปัญหาสถาบันการเงิน-ธนาคารกรุงเทพพาณิชย์การ (BBC) นั้น ธนาคารแห่งประเทศไทยไม่สามารถแก้ไขได้ สถาบันจัดอันดับความน่าเชื่อถือทางการลงทุน (Moodies) จึงได้ลดอันดับความน่าเชื่อถือของประเทศไทยลงเมื่อ กันยายน 2539 ดังนั้น สภาวะเศรษฐกิจที่ชะลอตัวจึงกลายเป็นตกต่ำอย่างไม่มีใครคาดคิด

การจัดการวิเทศนกิจ (BIBF) ต้องมีกลไกรองรับเพราะจะยากต่อการควบคุม จนเกิดการกู้จำนวนเกิดความเหมาะสม ซึ่ง IMF ได้ทำการเตือนหลายครั้งให้รัฐบาลและกลไกทางการเงิน ธนาคารให้มีมาตรการมาจัดการ แต่ไม่เป็นผลจนมีการกู้เงินต่างประเทศถึง 95,000 ล้านดอลลาร์สหรัฐ

อีกประการหนึ่ง เมื่อมีเงินตราต่างประเทศไหลเข้าจำนวนมากจนมีการเติบโตที่รวดเร็วควรจะใช้มาตรการการคลังที่เข้มงวด แต่รัฐบาลกลับไม่ใช่เพราะจะทำให้เศรษฐกิจชะลอตัวลงไป ซึ่งนักลงทุนทั้งหลายไม่พอใจ รัฐบาลเอามาตรการอ่อนผ่อนคลายมาใช้จนกลายเป็นเศรษฐกิจฟองสบู่

เมื่อกลางปี พ.ศ.2539 อัตราการแลกเปลี่ยนเงินตราสกุลบาทไทยเริ่มอ่อนไหว แต่ธนาคารแห่งประเทศไทยไม่ได้ทำการป้องกันก่อนเกิดปัญหา ทั้ง ๆ ที่ได้เกิดปัญหาในลักษณะที่คล้ายกันกับไทยในซิติ เม็กซิโกมาก่อน เนื่องจากผู้บริหารธนาคารชาติเชื่อว่าปัญหานี้จะไม่เกิดขึ้นกับไทย และบรรยากาศธนาคารชาติขณะนั้นไม่เอื้อต่อการแสดงความเห็นอย่างตรงไปตรงมา จึงเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมต่อธนาคารแห่งประเทศไทย และเศรษฐกิจการเงินของไทย

ปัญหาเศรษฐกิจในปี พ.ศ.2539 นั่นคือ เศรษฐกิจชะลอตัว มูลค่าการส่งออกลดต่ำลง อัตราการขายในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ตกต่ำลง มีการขาดดุลบัญชีเดินสะพัดอย่างรุนแรง ธนาคารแห่งประเทศไทยได้ตั้งคณะกรรมการนโยบายการเงินเป็นการชั่วคราว และระบุว่าเงินทุนสำรองระหว่างประเทศของไทยขณะนั้น (สิงหาคม 2539) มีความมั่นคงอยู่ ต่อมาค่าเงินบาทถูกซื้อขายเพื่อการเก็งกำไรโดยนักลงทุนต่างชาติ ซึ่ง IMF เล็งเห็นในข้อนี้จึงแนะนำให้ไทยขายค่าเงินบาทให้มีความยืดหยุ่นขึ้น ฝ่ายไทยขณะนั้น (ธนาคารแห่งประเทศไทย) กลับเลือกที่จะนำเงินทุนสำรองระหว่างประเทศของไทยในบัญชีที่ 2 คือ ทุนรักษาระดับอัตราแลกเปลี่ยน และบัญชีที่ 3 คือ ทุนสำรองทั่วไป มาทำการซื้อขายเงินล่วงหน้า (Swap) เพื่อรักษาค่าเงินบาท จนทุนสำรองฯ 8,000 ล้านดอลลาร์สหรัฐลดเหลือเพียง 2,800 ล้านดอลลาร์สหรัฐ สภาวะธนาคารแห่งประเทศไทยอึมครึมขณะที่ประเทศตกอยู่ในภาวะคับขัน จนจำเป็นต้องปล่อยให้ค่าเงินบาทลอยตัว

สำหรับสถาบันการเงินเอกชนนั้น เริ่มมีปัญหาบ้างในปี พ.ศ.2522 ในกรณีราชาเงินทุน เมื่อปี พ.ศ.2528 จึงได้เกิดกองทุนเพื่อการฟื้นฟูและพัฒนาระบบสถาบันการเงินขึ้น โดยมีผู้ว่าธนาคารแห่งประเทศไทยเป็นประธาน เพื่อจะช่วยสถาบันการเงินที่มีปัญหา มีหนี้เสีย หนี้สูญเกินกว่าเกณฑ์กำหนด โดยกำหนดให้ปรับปรุงประสิทธิภาพการบริหาร และในปี พ.ศ.2539 กองทุนฯ ได้ทุ่มเงินช่วยสถาบันการเงิน BBC และ Fuji ไปถึง 30,000 ล้านบาท เมื่อมีนาคม 2540 ธนาคารแห่งประเทศไทยใช้มาตรการเพิ่มทุนกับสถาบันการเงินเอกชน 10 แห่ง ต่อมามิถุนายน 2540 สถาบันการเงิน 16 แห่ง ถูกสั่งปิดกิจการโดยมีการคุ้มครองเงินฝาก และสิงหาคมต่อมาอีก 42 แห่งก็ถูกสั่งปิดอีกเนื่องจากมีปัญหาสภาพคล่องอย่างรุนแรง ปลายปี 2540 พบว่ากองทุนฟื้นฟูได้ใช้เงินช่วยสถาบันการเงินเอกชนไปจำนวนถึง 7 แสนล้านบาท ซึ่งกลายเป็นเงินกู้ที่ไม่มีหลักประกัน มีผู้บริหารสถาบันการเงินวิ่งเต้นนักการเมืองทำให้ได้ใช้เงินกองทุนแล้วยักยอกเงินหลบหนีไป 'เสวยสุข' ต่างประเทศ นับเป็นการประมาทเลินเล่ออย่างร้ายแรง คือ เสียหายไป 5 แสน 4 หมื่น 7 พันล้านบาท

สรุปปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจ 4 ประการคือ

1. เงินคงคลังเกือบหมด (ซึ่งอาจทำให้อัตราแลกเปลี่ยน 1 US \$ = 75 Thai Bahts)
2. ปิดสถาบันการเงินเอกชน 56 แห่ง (และสถาบันการเงินของชาติคือ ธนาคารแห่งประเทศไทย จะต้องถูกปรับปรุงกันครั้งใหญ่)
3. สถานประกอบการเอกชนขนาดใหญ่ ขนาดกลาง ขนาดย่อม ประสบภาวะขาดทุน จนต้องปิดกิจการไปเป็นจำนวนมาก
4. ประชาชนเดือดร้อน เนื่องจากตกงาน ราคาสินค้าอุปโภค-บริโภคแพงขึ้น โดยเฉพาะราคาน้ำตาลทราย สาธารณูปโภคที่เพิ่มสูงขึ้น (เฉพาะมูลค่าเสียหายทางเศรษฐกิจของไทยผ่านกระบวนการค้าขายเงินตราต่างประเทศมีถึง 1,000,000 ล้านบาท)

แนวความคิดในการแก้ปัญหา¹³⁸

1. กรณีเงินคงคลังเกือบหมด อันจะมีผลลดให้ค่าเงินบาทตกต่ำลงอย่างมาก ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อปัญหารุนแรงมากยิ่งขึ้นไปอีกหลายเท่าตัวนั้น รัฐบาลจึงได้เลือกกระทำตามข้อเสนอของ IMF โดยทำหนังสือแจ้งเจตน์จำนงค์ฉบับที่ 1, 2 และ 3 ทำการกู้เงิน IMF เอามาใช้ไว้ในเงินคงคลัง ทำให้ทุนสำรองระหว่างประเทศของไทยดีขึ้น ค่าเงินบาทในการแลกเปลี่ยนจึงดีขึ้น

2. พยายามเรียกเม็ดเงินไหลกลับเข้ามาในไทยใหม่ ด้วยการสร้างความเชื่อมั่นให้ต่างชาติ และสร้างความเชื่อมั่นภายในประเทศด้วย โดยมียุทธศาสตร์ในการสร้างเม็ดเงินให้เคลื่อนย้ายอยู่ในประเทศอย่างต่อเนื่องในระยะยาว เช่น การแปรรูปรัฐวิสาหกิจเกรด เอ เช่น การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย การปิโตรเลียม การทำอากาศยานแห่งประเทศไทย - สนามบินหนองงูเห่า เป็นต้น นอกจากนี้จะมีการออกพันธบัตร การเรียโรบริจาคเงินทองช่วยชาติ การจัดการด้านการท่องเที่ยวเพื่อให้ชาวต่างประเทศเข้ามาใช้จ่ายเงินในประเทศไทย สำหรับกรณีคนไทยในประเทศระยะแรกของวิกฤตรัฐบาลได้รณรงค์ให้คนไทยประหยัดกันจนสภาพเศรษฐกิจฝืดลง จึงได้รณรงค์ทำการกระตุ้นเศรษฐกิจภายในประเทศกันในช่วงหลักของปี พ.ศ.2541 หลักจากเม็ดเงินจากต่างประเทศไหลออกไปจากเอเชียเกือบหมด
3. การช่วยสถาบันการเงินเอกชนด้วยกองทุนฟื้นฟู ซึ่งได้เงินกู้มาจากต่างประเทศโดยเฉพาะ IMF ตามหนังสือแสดงเจตจำนงฯ 3 ฉบับ การกู้เงินเข้ากองทุนฟื้นฟูเพื่อการช่วยสถาบันการเงินเอกชนนี้ ต่างประเทศทั้งหลายยินดีให้กู้ยืมเงินเนื่องจากกองทุนฟื้นฟูเป็นของรัฐ ไม่มีความเสี่ยง หนี้กองทุนฯ จึงเติบโตขึ้น ขณะที่สภาพคล่องยังไม่เกิดในระบบการเงิน จึงมีปัญหาเกิดขึ้นกับกองทุนฯเอง จากการเติบโตหนี้เงินกู้ของเงินกองทุนฯ ซึ่งมีถึง 8 แสนล้านบาท
4. ธนาคารพาณิชย์ต่าง ๆ มีปัญหาต้องเพิ่มทุน หรือควบกิจการ ราคาหุ้นของธนาคารตกต่ำลงอย่างเหลือเชื่อ แม้จะมีเงินให้กู้เพื่อผ่อนคลายให้เกิดสภาพคล่องในวงจรเศรษฐกิจไทย แต่ปรากฏว่ามีการให้กู้น้อยมาก และอัตราดอกเบี้ยเงินฝากก็ลดต่ำลง
5. สถานประกอบการประสบกับความขาดทุน และการชะงักงันในธุรกิจเนื่องจากสถาบันการเงินเอกชนถูกสั่งปิดไปเป็นจำนวนมาก ธนาคารพาณิชย์ก็ยินดีที่จะให้กองทุนฟื้นฟูกู้มากกว่าให้ผู้ประกอบการกู้ จึงเกิดการขาดสภาพคล่องในผู้ประกอบการมานานเป็นปี เกิดการปิดกิจการ และการให้ลูกจ้างออกจากงานเป็นจำนวนมากกว่า 2 ล้านคน รัฐพยายามให้มาตรการทางกฎหมาย ออกพระราชกำหนดใช้เงิน 2 แสนล้านบาท เพื่อเสริมสภาพคล่อง เกิดความพยายามแก้ปัญหาโดยตัวผู้ประกอบการเอง เช่น การเปิดตลาดนัดรถยนต์ เครื่องเพชรของคนเคยรวย และการเปิดท้าย (รถ) ขายเป็นใช้แล้วโดยผู้ตกงานตามสถานที่ต่าง ๆ หรือการกลับไปอยู่ชนบทของแรงงานจำนวนมาก
6. การเสริมสร้างทุนสังคม (Social Capital) จากเงินกู้ World Bank และ OECF อีก (นอกเหนือไปจากการกู้ IMF) 1,700 ล้านบาท ผ่านธนาคารออมสิน ธนาคารอาคารสงเคราะห์ ธนาคารเพื่อการเกษตรฯ เพื่อพัฒนาศักยภาพชุมชน ทรัพยากร เพื่อเป็นทุนสังคม อันอาจก่อรายได้จากกลุ่มตน หรือจากธุรกิจการท่องเที่ยว เป็นต้น
7. เกิดแนวความคิดการแก้ไขปัญหาด้วยแนวคิดของเศรษฐกิจพอเพียง

จ. ลักษณะการพัฒนาเมืองในกรุงเทพมหานครและกรุงรัตนโกสินทร์

ช่วงก่อนการมีแผนพัฒนาของประเทศ (พ.ศ.2489-2500) นั้น นับเป็นช่วงเวลาของการฟื้นตัวจากสงครามโลกครั้งที่ 2 และการสร้างชาติจากวัฒนธรรมไทย รัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม ได้ขยายพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ในการใช้ที่ดินประเภทสถานที่ราชการออกไปสองข้างทางถนนราชดำเนินนอกในช่วงปี พ.ศ. 2495-2500 โดยงานสถาปัตยกรรมที่แสดงถึงเอกลักษณ์ของชาติสูง 3-4 ชั้น จากสะพานผ่านฟ้าลีลาศไปถึงสะพานมัชวามรังสรรค์ อันเป็นที่ทำการของกระทรวงเกษตร กระทรวงการสหกรณ์ กระทรวงคมนาคม กระทรวงวัฒนธรรม ฯลฯ และยังได้สร้างศาลาสันติธรรมเพื่อเป็นที่ทำการขององค์การสหประชาชาติ¹³⁹ สำหรับวังบูรพาภิรมย์นั้น ทายาทได้ขายวังฯให้กับเอกชนไปเมื่อหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งต่อมาได้รื้อวังออกทั้งหมด สร้างศูนย์การค้าและโรงพยาบาลนตฺคิงส์ ควีนส์

ในช่วงแผนพัฒนาประเทศฉบับที่ 1-2 (พ.ศ.2501-2514) เป็นช่วงเวลาที่มีความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ การเกิดสงครามเวียดนาม และการใช้ผังเมือง 'ผังลิซฟีลด์' ก็ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสภาพแวดล้อมเมืองของกรุงเทพมหานคร โดยมีการขยายและตัดถนนไปพร้อม ๆ กับการผุดขึ้นของตึกแถว และการหายไปของความร่มรื่นสองฝั่งคลอง ในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีการก่อสร้างโรงละครแห่งชาติ อาคารที่ทำการ และหอประชุมของกรมประชาสัมพันธ์ และอาคารกรมการปกครอง และสำนักผังเมือง ตลอดจนอาคารศาลาเทศบาลกรุงเทพฯ และการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถวัดราชบูรณะ นอกจากนี้ ภายในขอบเขตของคลองผดุงกรุงเกษม ได้มีการสร้างอาคารสำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ สำนักงานสถิติแห่งชาติ อาคารบัญชาการทำเนียบนายกรัฐมนตรี ส่วนการพัฒนาเมือง ที่เกิดขึ้นโดยภาคเอกชน มักจะเกาะกลุ่มกันอยู่ตามศูนย์กลางธุรกิจการค้า เช่น โรงแรม และศูนย์การค้าต่าง ๆ เช่น ศูนย์การค้าและโรงแรมอินทราวิชั่นท์ โรงแรมสยามอินเตอร์คอนติเนนตัล และศูนย์การค้าสยามสแควร์¹⁴⁰

ในช่วงของแผนพัฒนาประเทศ ฉบับที่ 3, 4 (พ.ศ.2515-2524) เป็นช่วงเวลาที่การขยายตัวทางเศรษฐกิจลดต่ำลงพร้อม ๆ กับการขาดเสถียรภาพทางการเมือง แต่มีการเปลี่ยนแปลงการดำเนินการปกครองจากเผด็จการเข้าสู่วิถีทางแห่งประชาธิปไตย ในการนี้ได้มีการก่อสร้างอาคารรัฐสภา ณ ด้านหลังพระที่นั่งอนันตสมาคม¹⁴¹ และได้มีการสร้างทางด่วนขั้นที่ 1

139 วิมลสิทธิ์ และคณะ. เรื่องเดิม. หน้า 46.

140 เรื่องเดียวกัน. หน้า 109 - 111.

141 เรื่องเดียวกัน. หน้า 199.

โครงการวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ 9 การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 9 พ.ศ. 2489-2517

	วัง		แม่น้ำสายทอง
	วัด สถานศึกษา		ตึกแถว
	ตลาด		ถนน
	ชุมชนพักอาศัย		กำแพง, ประตูเมือง
	สถานที่ราชการ		ป้อม
	โกดังเก็บของ		ท่าเรือ
	ที่โล่งว่าง		

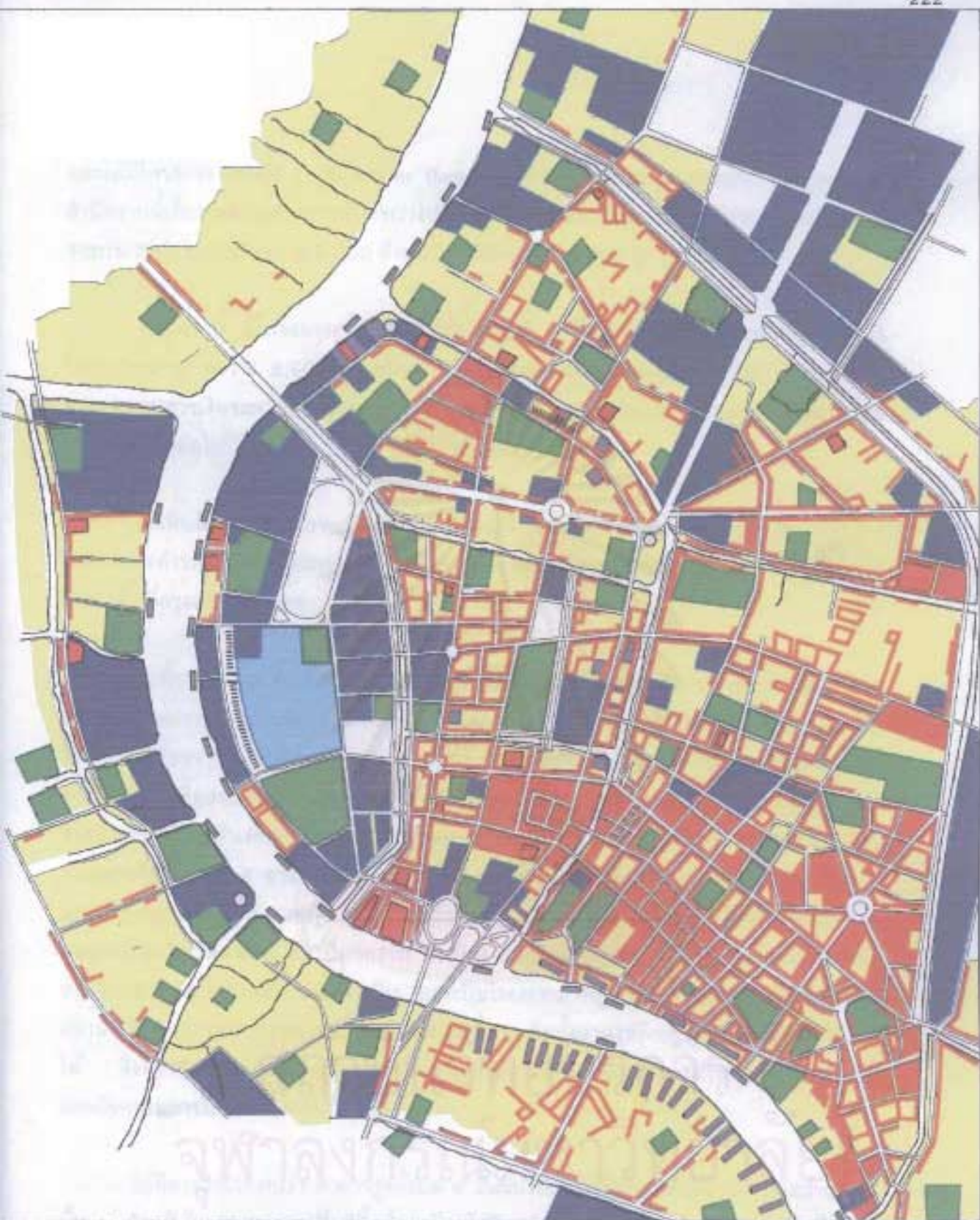

0 100 300 600 ม.

3 สาย เพื่อลดปัญหาการจราจรติดขัดในกรุงเทพมหานคร คือ สายดินแดง-ท่าเรือ, สายบางนา-ท่าเรือ และสายดาวคะนอง-ท่าเรือ ในช่วงเวลานี้ธุรกิจการท่องเที่ยวขยายตัวมาก มีการสร้างและขยายโรงแรมในลักษณะอาคารสูงมากกว่า 10 ชั้นขึ้นไป มีการสร้างศูนย์การค้าขนาดใหญ่ตามชานเมือง เช่น ศูนย์การค้าเซ็นทรัลพลาซ่า และในเมือง เช่น ศูนย์การค้าประตูน้ำ นอกจากนี้การพัฒนาเมืองในรูปแบบอาคารพักอาศัยแบบอาคารสูง ซึ่งเรียกว่า คอนโดมิเนียม มีปรากฏขึ้นตามย่านที่อยู่อาศัยชั้นดีต่าง ๆ ในท่ามกลางกระแสของการพัฒนาเมืองดังเช่นที่ว่านี้ ศูนย์การค้าเมือง ซึ่งเป็นศูนย์การค้าดั้งเดิมอยู่ในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ได้มีโครงการจะทำการพัฒนาขึ้นใหม่ (redevelopment) ในรูปศูนย์การค้าขนาดใหญ่ซึ่งมีส่วนพักอาศัย (คอนโดมิเนียม) อยู่ด้านบนของอาคารศูนย์การค้า (ซึ่งได้รับอนุญาตให้ก่อสร้างได้ในปี พ.ศ.2530 ต่อมา) นอกจากนี้ ในบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ก็ได้มีอาคารสูง 9 ชั้น เกิดขึ้นเพื่อเป็นอาคารบริหารการศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

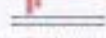

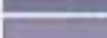

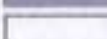

ช่วงแผนพัฒนาฉบับที่ 5 (พ.ศ.2525-2529) ภาวะเศรษฐกิจไทยค่อนข้างซบเซาแม้จะมีธุรกิจท่องเที่ยวดีขึ้นบ้างในช่วงการฉลอง 200 ปีกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีการขยายตัวของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ไปที่ศูนย์รังสิต มีการสร้างโรงเรียนนายร้อย จ.ป.ร.ที่เขาสระกอก ขณะที่การพัฒนาภาครัฐมุ่งออกไปจากใจกลางกรุงเทพมหานคร แต่ภาคเอกชนยังคงมีการเกาะกลุ่มของธุรกิจโรงแรม ศูนย์การค้า อาคารสำนักงาน อยู่ในใจกลางกรุงเทพมหานคร และอาคารสูงพักอาศัย (คอนโดมิเนียม) อยู่ในเมืองที่มีการเข้าถึงสูง ทั้งเศรษฐกิจ และการพัฒนาเมืองได้ฟื้นตัวเป็นอย่างมากในช่วงต้นของแผนพัฒนาฉบับที่ 6 (พ.ศ.2530-2534) โดยการพัฒนาเมืองมีแนวโน้มขยายออกไปตามชานเมืองมากยิ่งขึ้น ทั้งของภาครัฐและภาคเอกชน เช่น การสร้างอาคารสำนักงานใหญ่ของรัฐและเอกชน เช่น สำนักงานใหญ่การสื่อสารแห่งประเทศไทย ที่หลักสี่ บางเขน สำนักงานใหญ่บริษัท การบินไทย ที่ถนนวิภาวดี-รังสิต โครงการฟอร์จูน ทาวเวอร์ ได้รับการออกแบบในปี พ.ศ.2532 และจะทำการก่อสร้างให้แล้วเสร็จใน 5 ปีข้างหน้า ในวงเงินงบประมาณ 3,600 ล้านบาท โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมการเจริญเติบโตทางด้านธุรกิจการค้าในเขตชานเมืองย่านถนนรัชดาภิเษก โครงการรีเจ็นท์ครีนครินทร์ ทาวเวอร์ ซึ่งเป็นโครงการอาคารชุดรวมทั้งสำนักงานและที่พักอาศัยไว้ด้วยกันในชานเมือง เขตพระโขนง

อย่างไรก็ตาม ในเขตใจกลางเมืองกรุงเทพมหานครก็ยังมีการพัฒนาเมืองด้วยอาคารสูงซึ่งมีอาคารไบฮอกทาวเวอร์ (สูง 43 ชั้น) เป็นอาคารสูงที่สุด โดยเป็นอาคารร้านค้า สำนักงาน โรงภาพยนตร์ ศูนย์บันเทิง ที่จอตรง และคอนโดมิเนียม อยู่ ณ ถนนราชปรารภ ประตูน้ำ¹⁴²

โครงการวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ 10 การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 9 พ.ศ. 2529

	วัง		คิงแก้ว
	วัด สถานศึกษา		ถนน
	ตลาด		กำแพง, ประตูเมือง
	ชุมชนหักอ้าย		บ่อน
	สถานที่ราชการ		ท่าเรือ
	โกดังเก็บของ		
	ที่โล่งว่าง		

0 100 300 500 M.

และได้มีโครงการ World Trade Center Bangkok ซึ่งเป็นโครงการของเอกชน จะสร้างอาคารสำนักงานที่เป็นศูนย์ส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศที่สมบูรณ์แบบ ณ บริเวณวังเพชรบูรณ์ สีแยกราชประสงค์ ในงบประมาณ 4,000 ล้านบาท โดยจะเป็นอาคารตึกสูง 63 ชั้น¹⁴³

นอกจากนี้ มีโครงการศูนย์การประชุมแห่งชาติ ซึ่งเป็นโครงการของกระทรวงการคลัง ในงบประมาณก่อสร้าง 2,600 ล้านบาท เพื่อใช้เป็นสถานที่จัดประชุมสภาผู้ว่าการธนาคารโลก และกองทุนการเงินระหว่างประเทศประจำปี พ.ศ.2534 และเพื่อใช้จัดกิจกรรมระดับนานาชาติที่สมบูรณ์แบบต่อไป¹⁴⁴

จะเห็นได้ว่า สภาพเศรษฐกิจที่ดีขึ้นนี้ ส่งผลให้การพัฒนาเมืองและธุรกิจการก่อสร้างเติบโตขึ้นอย่างก้าวกระโดด โดยเฉพาะการพัฒนาเมืองในลักษณะอาคารสูง และอาคารขนาดใหญ่ขึ้นทั่วพื้นที่กรุงเทพมหานคร

ในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีข้อกำหนดประเภท ความสูง และความหนาแน่นอาคาร และนโยบายการย้ายสถานที่ราชการออกไปกำกับอยู่นั้น ก็ได้มีการก่อสร้างศูนย์การค้าเมืองขึ้นใหม่ ในชื่อว่า The Old Siam Plaza และได้มีการรื้อถอนโรงภาพยนตร์เฉลิมไทย ในปี พ.ศ.2532 เพื่อส่งเสริมทัศนียภาพของโลหะปราสาท และสร้างพลับพลาที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อพระราชพิธีต้อนรับราชอาคันตุกะ รวมทั้งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมราชานุสาวรีย์รัชกาลที่ 3 ตามแนวทางหนึ่งซึ่งคณะกรรมการกรุงรัตนโกสินทร์กำหนดขึ้นในนโยบายและแผนในการอนุรักษ์ และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้ได้มีนักวิชาการไม่เห็นด้วยโดยให้เหตุผลทางด้านประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม ผังเมือง และเศรษฐกิจว่า ศาลาเฉลิมไทยเป็นอาคารหนึ่งในชุดของอาคารบนถนนราชดำเนิน และเป็นโรงละครเวทีคู่กันมากับศาลาเฉลิมกรุง ซึ่งเป็นสถานที่นันทนาการเชิงวัฒนธรรมของเมืองสมัยหนึ่ง อีกทั้งอาคารยังอยู่ในสภาพแข็งแรงใช้งานได้ จึงควรบำรุงรักษาเพื่ออนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมคนเมือง ทั้งในด้านสภาพแวดล้อมของย่าน และกิจกรรมการใช้สอยอาคาร¹⁴⁵

ได้มีการสำรวจพบว่า อาคารสูงตั้งแต่ 6 ชั้นขึ้นไปที่ก่อสร้างระหว่างปี พ.ศ.2523-2530 นั้น สำหรับในเขตพระนครซึ่งมีพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์รวมอยู่ด้วยนั้น มีประเภทการใช้สอยอาคารเป็นเพื่อพักอาศัย 5 หน่วย พื้นที่ 82,790 ตารางเมตร เป็นอาคารสำนักงาน 3 หน่วย

143 วารสารอาษา ฉบับธันวาคม 2530. หน้า 20

144 วารสารอาษา ฉบับเมษายน 2533. หน้า 12

145 วารสารอาษา ฉบับธันวาคม 2530. หน้า 28-30.

พื้นที่ 72,830 ตารางเมตร เป็นอาคารที่จอดรถ 2 หน่วย พื้นที่ 22,720 ตารางเมตร เป็นอาคารพาณิชย์-พักอาศัย 2 หน่วย พื้นที่ 1,130 ตารางเมตร และเป็นโรงแรม 1 หน่วย พื้นที่ 7,880 ตารางเมตร¹⁴⁶

ในจำนวนอาคารทั้งหมด 13 หน่วยนั้น เป็นอาคารสูง 20 ชั้น 1 หน่วย พื้น 50,100 ตารางเมตร สูง 14 ชั้น 1 หน่วย พื้นที่ 9,020 ตารางเมตร สูง 13 ชั้น 1 หน่วย พื้นที่ 13,600 ตารางเมตร สูง 12 ชั้น 2 หน่วย พื้นที่ 72,060 ตารางเมตร สูง 11 ชั้น 1 หน่วย พื้นที่ 13,700 ตารางเมตร สูง 9 ชั้น 1 หน่วย พื้นที่ 7,880 ตารางเมตร สูง 8 ชั้น 2 หน่วย พื้นที่ 7,890 ตารางเมตร สูง 7 ชั้น 1 หน่วย พื้นที่ 2,410 ตารางเมตร และสูง 6 ชั้น 3 หน่วย พื้นที่ 10,280 ตารางเมตร

ขณะที่กรุงเทพมหานครในขณะนั้น มีอาคารสูงที่สุด 43 ชั้น อยู่ 1 หน่วย พื้นที่ 41,820 ตารางเมตร อยู่ในเขตพญาไท¹⁴⁷

ในปี 2531¹⁴⁸ ในกรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีอาคารสูง 8-9 ชั้นในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ แขวงพระบรมมหาราชวัง 3 หน่วย ส่วนทางด้านเหนือคือ ในแขวงชนะสงคราม แขวงตลอดยอด และแขวงวัดบวรนิเวศน์ มีอาคารสูง 11 ชั้น 1 หน่วยคือ นิวเวสต์ตีพาร์ทเมนต์สโตร์ มีอาคารสูง 7 ชั้น 2 หน่วย คือ ห้างสรรพสินค้าตั้งฮั่วเส็ง และราชดำเนินแมนชั่น ซึ่งเป็นอาคารพาณิชย์-พักอาศัย นอกจากนั้นเป็นอาคารสูง 6 ชั้น ทั้งหมด 5 หน่วย ซึ่งเป็นอาคารพาณิชย์กรรม สำนักงาน และโรงแรม 3 หน่วย เป็นอาคารพักอาศัย (หอพัก, อพาร์ทเมนท์) 2 หน่วย

ทางตอนกลางของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ อันได้แก่ แขวงเสาชิงช้า แขวงวัดราชบพิธ และแขวงสำราญราษฎร์ อาคารส่วนใหญ่สูง 6 ชั้น มีทั้งหมด 8 หน่วย เป็นการใช้เพื่อพาณิชย์กรรมและสำนักงาน 7 แห่ง และเป็นสถานที่ราชการ 1 แห่ง มีอาคารสูง 7 ชั้นใช้เพื่ออุตสาหกรรมและสำนักงาน 1 แห่ง และมีอาคารสูง 9 ชั้น ใช้เป็นสถานที่ราชการ 1 หน่วย

146 ตารางที่ 2 หน้า 2 ในแผนที่แสดงที่ตั้งอาคารสูงใน กทม. พ.ศ.2523-2530.

147 ตารางที่ 3 หน้า 3.

148 เรื่องเดียวกัน. หน้า 42.

สำหรับตอนใต้ของกรุงรัตนโกสินทร์ คือ แขวงวังบูรพาภิรมย์นั้น มีอาคารสูงเป็นจำนวน มากถึง 15 แห่ง อาคารสูงสุดสูง 21 ชั้น เป็นอาคารสำนักงาน-พาณิชย์กรรม นอกจากนี้ มี อาคารสำนักงาน-พาณิชย์กรรม อีก 3 แห่ง สูง 12, 9 และ 8 ชั้น สำหรับอาคารห้างสรรพสินค้า-พาณิชย์กรรมมี 3 แห่ง สูง 10, 7 และ 6 ชั้น อาคารโรงแรม-พาณิชย์กรรม มี 2 แห่ง สูง 8 และ 6 ชั้น อาคารแฟลตที่พักอาศัยมี 1 แห่ง สูง 6 ชั้น เป็นอาคารเรียนของสถาบันการศึกษา 2 แห่ง สูง 7 ชั้น และเป็นอาคารสถานที่ราชการของการไฟฟ้านครหลวง 3 แห่ง สูง 9, 7 และ 6 ชั้น

อาจสรุปได้ว่า ข้อบัญญัติกรุงเทพมหานคร เรื่อง กำหนดบริเวณห้ามก่อสร้างภายในกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นใน พ.ศ.2528 และภายในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอก พ.ศ.2530 ซึ่งห้ามก่อสร้างอาคารที่มีความสูงเกิน 16 เมตร ยกเว้นบางบริเวณในแขวงวังบูรพาภิรมย์ที่ให้ออกสร้างอาคารที่มีความสูงเกิน 16 เมตรได้ แต่ไม่เกิน 37 เมตร¹⁴⁹ นั้น เป็นความพยายามที่จะกำหนดความหนาแน่นที่เหมาะสมให้กับพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ ในขณะที่มีกระแสความต้องการขยายพื้นที่ใช้สอยอาคารเพิ่มขึ้นทั้งของภาครัฐและเอกชน โดยเร่งทำการก่อสร้างอาคารสูงเกินกว่า 6 ชั้น ให้แล้วเสร็จในปีเดียวกันกับการประกาศใช้ข้อบัญญัติกรุงเทพมหานครนั่นเอง และในปีเดียวกันนี้ (พ.ศ.2530) จึงได้มีการประกาศนโยบายการย้ายสถานที่ราชการออกจากบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์

ได้มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า กรุงเทพมหานครเปรียบเสมือนประเทศไทย เพราะเป็นศูนย์กลางของทุกสิ่งไม่ว่าในด้านการเมือง การปกครอง การคมนาคม-ขนส่ง ศูนย์กลางเศรษฐกิจที่สำคัญ สถานศึกษา สถาบันต่าง ๆ รวมทั้งบริการเฉพาะอย่างที่ไม่อื่นไม่มี งบประมาณที่รัฐได้ใช้จ่ายไปสำหรับกรุงเทพฯในแต่ละปีนั้นเป็นจำนวนมหาศาล การเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วของกรุงเทพฯ อันเนื่องมาจากพลังดึงดูดให้ผู้คนทั้งชาวไทยในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย และชาวต่างประเทศในภูมิภาคต่าง ๆ ของโลก เข้ามาประกอบธุรกิจในกรุงเทพฯดังกล่าวแล้วนั้น ปราศจากซึ่งการควบคุมดูแลอย่างรอบคอบ โดยเฉพาะทางด้านผังเมืองและการใช้ที่ดิน ประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ มากมาย เช่น ในเรื่องการจราจรคับคั่งแออัด สภาพแวดล้อมเป็นพิษ¹⁵⁰ และได้มีความเคลื่อนไหวในวัฒนธรรมการอยู่ตึกสูง กล่าวคือได้มีการคำนึงถึง

149 สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม. โครงการกรุงรัตนโกสินทร์. 2539 หน้า 89-95.

150 วารสารอาษา. ตุลาคม 2531. หน้า 44-64.

ความปลอดภัยจากอัคคีภัยในอาคารสูง โดยกอบบังคับการตำรวจดับเพลิง และสมาคมสถาปนิกสยาม ในขณะที่พระราชบัญญัติควบคุมอาคารสูงกำลังเป็นที่ถกเถียงกัน และยังหาข้อสรุปไม่ได้¹⁵¹

ช่วงแผนพัฒนาฉบับที่ 7 (พ.ศ.2535-2539) อันเป็นช่วงสูงสุดของการเติบโตทางเศรษฐกิจของไทย ก่อนจะพบกับสภาวะวิกฤตในปี พ.ศ.2540 นั้น การพัฒนาเมืองในกรุงเทพมหานคร และปริมณฑลได้ขยายตัวถึงขีดสุดก่อนจะถึงสภาวะ 'ล้นตลาด' ของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ ซึ่งประกอบด้วยการพัฒนาที่ดินเพื่อการอยู่อาศัย เพื่อการค้าปลีก และเพื่อเป็นอาคารสำนักงาน ดังจะได้กล่าวโดยลำดับต่อไปนี้

เมื่อปี พ.ศ.2535 มีการคาดหมายกันว่าอัตราการเติบโตของเศรษฐกิจไทยปีนี้จะสูงถึง 8 % และมีอัตราการขยายตัวของธุรกิจก่อสร้างอยู่ที่ระดับ 13.4 % โดยเฉพาะการลงทุนก่อสร้างปัจจัยพื้นฐานต่าง ๆ ทั้งโครงการใหม่ ๆ และโครงการที่ดำเนินมาจากปีก่อนของทั้งภาครัฐบาลและเอกชน ในปีนี้ได้มีการพัฒนาเมืองในลักษณะศูนย์กลางเมืองที่เป็นศูนย์กลางการค้าออกไปไกลถึงรังสิต คือ โครงการ Zeer Street รังสิต ซึ่งเป็นอาคารศูนย์การค้าสูง 6 ชั้น อาคารสำนักงานสูง 9 ชั้น อาคารจอดรถยนต์ 2,000 คัน และอาคารพาณิชย์ 60 คูหา เพื่อรองรับความต้องการของประชาชนที่ย้ายออกไปทำงานนอกเมือง และพนักงานของโรงงานต่าง ๆ ที่เรียงรายกันตั้งแต่รังสิตถึงสระบุรี ในวงงบประมาณการก่อสร้าง 3,000 ล้านบาท และในใจกลางเมืองนั้น การเจริญเติบโตบริเวณถนนสีลมและถนนสาทรนั้นค่อนข้างจะแน่นแล้ว และการจราจรก็ติดขัด นักลงทุนภาคเอกชนเห็นว่าบริเวณถนนพระราม 3 นั้น เป็นแหล่งที่จะเจริญในอนาคต มีทางด่วนและรถไฟฟ้าผ่าน และยังมีส่วนหนึ่งติดแม่น้ำเจ้าพระยา จึงทำให้มีการคมนาคมได้ทั้งทางบกและทางน้ำ ตลอดจนการเดินทางติดต่อกับถนนสีลม-สาทร ก็อยู่ในระยะเวลาครึ่งชั่วโมงเท่านั้น โครงการ SV City ที่ถนนพระราม 3 ยานนาวา จึงเกิดขึ้นในวงงบประมาณ 4,000 ล้านบาท ซึ่งเป็นชุมชนอาคารสูง 30 ชั้น มีส่วนอยู่อาศัยสำหรับ 7,000 คน มีส่วนสำนักงาน Shopping mall และที่จอดรถ 2,200 คัน มีสระว่ายน้ำ สนามเทนนิส สนามเด็กเล่น สนามฝึกกอล์ฟ และลู่วิ่งออกกำลังกาย สำหรับภาครัฐที่ลงทุนขยายหน่วยงานในใจกลางเมืองคือ การสื่อสารแห่งประเทศไทย ได้มีโครงการก่อสร้างหอคอยโทรคมนาคม ซึ่งจะมีความสูง 355 เมตร อันเป็นอาคารสูงอันดับ 4 ของโลก และจะเป็นหอคอยโทรคมนาคมที่สูงที่สุดในโลก¹⁵² นับจากนั้นมาปี

151 วารสารอาษา. ธันวาคม 2534. หน้า 20.

152 วารสารอาษา ฉบับที่ 23. พ.ศ.2535 หน้า 17, 21, 22. และ ฉบับที่ 26 พ.ศ.2536. หน้า 24.

2537-2538¹⁵³ จึงเป็นปีของการเติบโตสูงสุดของภาคธุรกิจก่อสร้างในกรุงเทพและปริมณฑล เช่นในปี พ.ศ.2537 อาคารสำนักงานบริษัทเมืองไทยภัทรคอมเพล็กซ์ ซึ่งสูง 35 ชั้น 2 อาคาร และอาคารคอนโดมีเนียมและที่จอดรถสูง 20 ชั้น ได้สร้างแล้วเสร็จในวงงบประมาณ 3,000 ล้านบาท ณ ถนนรัชดา-ห้วยขวาง และในปี พ.ศ.2538 อาคารสำนักงานใหญ่แห่งใหม่ของธนาคารกสิกรไทย ซึ่งสูง 42 ชั้น ได้ก่อสร้างแล้วเสร็จ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาเคียงคู่กับสะพานพระราม 9 นอกจากนี้มีโครงการ St.John's University Complex เกิดขึ้น ณ ถนนวิภาวดี-รังสิต จตุจักร เพื่อต้องการสร้างเมืองมหาวิทยาลัยให้สมบูรณ์แบบในตัวเอง โดยจะเป็นอาคารเรียนมหาวิทยาลัยสูง 26 ชั้น อาคารหอพักสูง 11 ชั้น อาคาร Workshop และยิมเนเซียมสูง 6 ชั้น อาคารศูนย์การค้าสูง 5 ชั้น และอาคารจอดรถสูง 13 ชั้น ในวงงบประมาณ 1,800 ล้านบาท สำหรับในใจกลางเมืองนั้น มี 2 โครงการที่น่าสนใจในลักษณะของการพัฒนาย่านเมืองเก่า ขึ้นใหม่คือ โครงการประตูน้ำคอมเพล็กซ์ และโครงการบูรณะศาลาเฉลิมกรุง โครงการประตูน้ำคอมเพล็กซ์ที่สี่แยกถนนเพชรบุรี ตัดกับถนนราชปรารภนั้น เป็นโครงการศูนย์การค้า ประกอบด้วย ห้างสรรพสินค้า โรงแรม 400 ห้อง คอนโดมีเนียม 38 ชั้น และที่จอดรถ 2,500 คัน คาดว่าจะก่อสร้างแล้วเสร็จในปี 2540 (แต่เมื่อถึงปี พ.ศ.2541 ยังก่อสร้างไม่แล้วเสร็จ) สำหรับการบูรณะโรงภาพยนตร์ศาลาเฉลิมกรุง ซึ่งได้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 7 เมื่อปี พ.ศ.2473 เพื่อเป็นโรงมหรสพที่ทันสมัยที่สุดและเป็นที่ยอมรับชมชอบที่สุดในยุคนั้น เมื่อแหล่งความบันเทิงได้ย้ายออกไปจากย่านพาหุรัด เฉลิมกรุงก็พลอยซบเซาเงียบเหงา และประสบภาวะขาดทุนอยู่ร่วม 20 ปี จนมักมีข่าวว่าจะทุบศาลาเฉลิมกรุงทิ้ง จนในปีที่ 60 ของศาลาเฉลิมกรุงได้มีการปรับปรุงครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อคืนชีวิตให้แก่โรงมหรสพแห่งนี้ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดให้เป็นที่ตั้งแสดงละครเวที ในงบประมาณ 50 ล้านบาทของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์

ในปี พ.ศ.2539¹⁵⁴ ก่อนที่เศรษฐกิจไทยจะประสบกับภาวะวิกฤตินั้น ธุรกิจการก่อสร้างอาคารสูง และอาคารขนาดใหญ่ยังคงดำเนินไป ดังจะเห็นได้จากกลุ่มอาคารไทยพาณิชย์ พาร์ค พลาซ่า ที่ตั้งอยู่ ณ สีแยกรัชโยธิน โดยเป็นอาคารอัจฉริยะ (Intelligent Building) ที่มีขนาดใหญ่มากถึง 400,000 ตารางเมตร เป็นทั้งสำนักงานใหญ่ธนาคารไทยพาณิชย์ แบ่งเป็นสำนักงานให้เช่า พื้นที่พาณิชย์กรรม พิพิธภัณฑ์ และที่จอดรถสำหรับผู้มาใช้อาคาร 25,000 คน โดยมีพื้นที่ 1 ใน 3 เป็นอาคารสูง 37 ชั้น และพื้นที่ที่เหลือสูง 24 ชั้น งบประมาณ 6,000 ล้านบาท ส่วนภาครัฐนั้น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยมีวัตถุประสงค์ที่จะพัฒนาที่ดินของจุฬาฯบริเวณสี่แยก

153 วารสารอาษา. ฉบับตุลาคม 2537. หน้า 34. กุมภาพันธ์ 2538. หน้า 49-64. เมษายน 2538. หน้า 36, 88 และ สิงหาคม 2538. ไม่ระบุเลขหน้า.

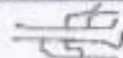

154 วารสารอาษา ปี พ.ศ.2539. พฤษภาคม หน้า 87, กุมภาพันธ์ หน้า 34 และ 60-74.

โครงการวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แผนที่ 11 การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 9 พ.ศ. 2539

- น้ำ
- วัด สถานศึกษา
- ตลาด
- ชุมชนพักอาศัย
- สถานที่ราชการ
- โกดังเก็บของ
- ที่โล่งว่าง

- แม่น้ำท่าคลอง
- ตลาด
- ถนน
- กำแพง, ประตูเมือง
- สถานี
- ท่าเรือ

0 100 200 300 ม.

สามย่าน ในโครงการ C.U. Hi-Tech Square โดยเน้นเรื่องการรักษาสภาพแวดล้อม การพัฒนาทางวิชาการ การเชื่อมโยงระหว่างธุรกิจและเพื่อเป็นบริการแก่สังคม ซึ่งเป็นการผสมผสานระหว่างอาคารสำนักงาน อาคารพักอาศัย และศูนย์ประชุม อันเน้นถึงความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีในลักษณะอาคารอัจฉริยะ โดยมีระบบควบคุมอาคารที่ทันสมัย มีระบบติดต่อสื่อสาร ระบบรักษาความปลอดภัย และระบบป้องกันเพลิงไหม้ที่สมบูรณ์แบบที่สุด มีลักษณะเป็นอาคารสำนักงานสูง 40 ชั้น อาคารที่พักอาศัยสูง 39 ชั้น เชื่อมด้วยอาคารศูนย์ประชุมและลานเอนกประสงค์ (Atrium) ในวงงบประมาณ 7,500 ล้านบาท คาดว่าจะก่อสร้างแล้วเสร็จในเดือนกุมภาพันธ์ 2541 แต่การก่อสร้างได้หยุดชะงักลง เนื่องจากวิกฤติเศรษฐกิจ 2540

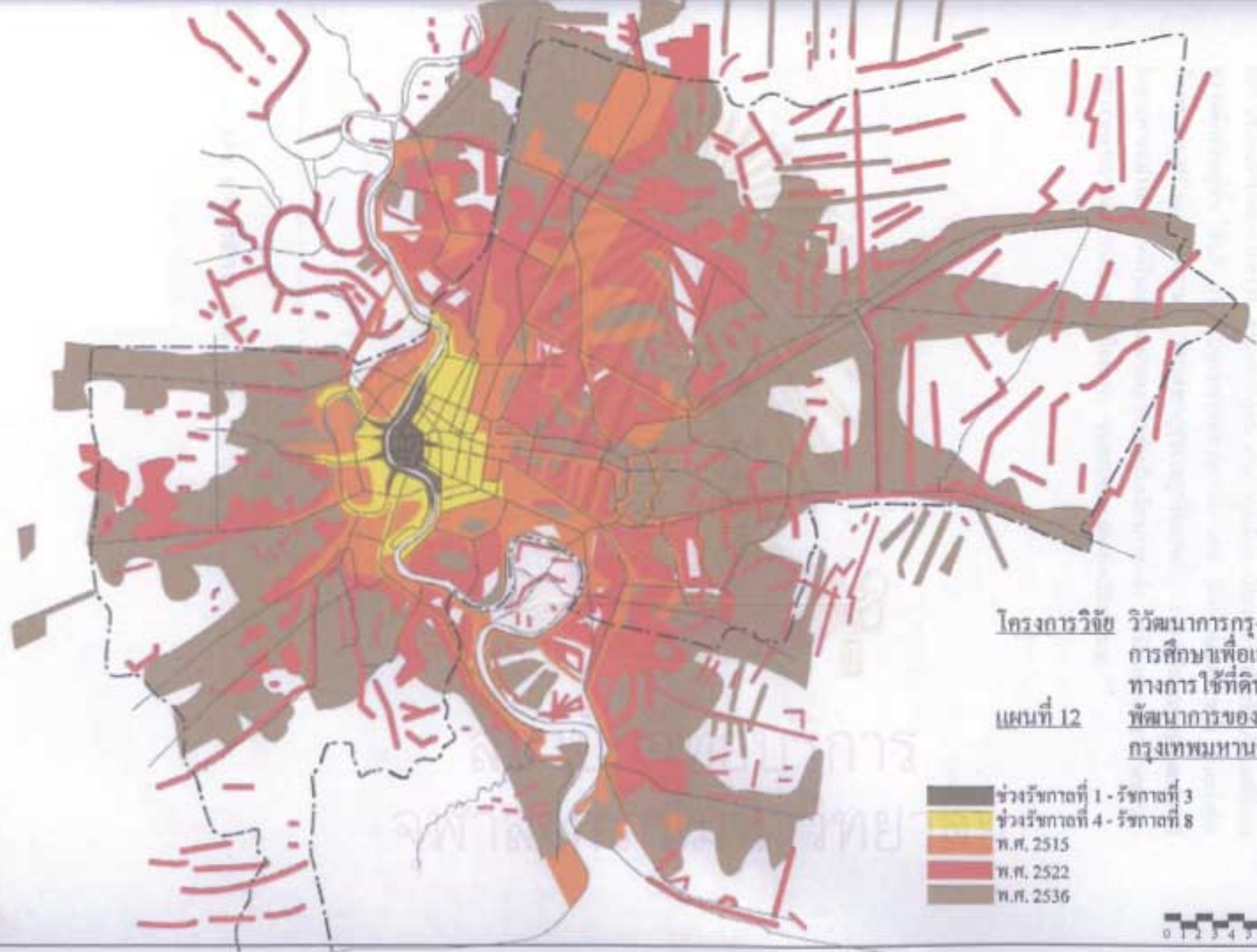
นอกจากนี้ กรุงเทพมหานครมีนโยบายจะย้ายศาลาว่าการกรุงเทพมหานครจากบริเวณเสาชิงช้าในกรุงรัตนโกสินทร์ ไปอยู่ ณ บริเวณดินแดง เขตห้วยขวาง จึงจัดโครงการประกอบแบบอาคารศาลาว่าการกรุงเทพมหานครขึ้น ประกอบด้วย หน่วยงานต่าง ๆ ทั้งหมด รวมทั้งที่ทำการฝ่ายบริหาร และฝ่ายสภาผู้แทนกรุงเทพมหานคร โดยได้คาดการณ์ไปถึงการขยายตัวในอนาคตข้างหน้าถึงปี พ.ศ.2550 ทั้งนี้จะเป็นอาคารสูง 32 ชั้น 1 อาคาร และ 22 ชั้นอีก 2 อาคาร ภายใต้งบประมาณ 2,655 ล้านบาท

โดยสรุปในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา ปริมาณการก่อสร้างเพื่อผลิตอาคารสำนักงาน อาคารพักอาศัย และศูนย์การค้าขนาดใหญ่ได้เพิ่มขึ้นอย่างมากตามพลังของกระแสเงิน (BIBF) ที่ทะลักเข้ามาสู่ย่านเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งมีผลทำให้การเติบโตของเมืองในย่านต่าง ๆ ของกรุงเทพมหานคร ซึ่งถูกชักพาโดยทั้งภาครัฐและเอกชนเป็นไปอย่างรวดเร็ว จนในที่สุดได้เกิดสภาวะ 'ล้นตลาด' (Over-supply) และวิกฤติการณ์สถาบันการเงินเกิดขึ้น¹⁵⁵

ในช่วงวิกฤติเศรษฐกิจนี้ ลักษณะการจับจ่าย (shopping) ที่เคยทำให้ย่านต่าง ๆ ในกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น ย่านบางลำภู ย่านพาหุรัด-สะพานหัน ย่านวังบูรพา มีความคึกคักเป็นอย่างมากนั้น ชบเซาลงไปอย่างเห็นได้ชัด เพิ่งจะมาฟื้นตัวในช่วงเวลาของปีใหม่ พ.ศ.2542 ขณะที่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

155 ISH-NHA Thailand Refresher Course on 'The Economic Crisis' The Real Estate Market and Urban Development. February 1998.

โครงการวิจัย วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์
การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนว
ทางการใช้ที่ดินในอนาคต
แผนที่ 12 พัฒนาการของพื้นที่เมือง
กรุงเทพมหานคร

- ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3
- ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 8
- พ.ศ. 2515
- พ.ศ. 2522
- พ.ศ. 2536

กิจการร้านค้าอันเกี่ยวเนื่องกับสถานที่ราชการ ได้ค่อย ๆ ชบเซาลงไปตั้งแต่ พ.ศ.2535 เรื่อยมา เช่น บริเวณย่านหลังกระทรวง ย่านแพร่งภูธร ย่านบำรุงเมือง-เฟื่องนคร สำหรับบริเวณที่ยังคงความคึกคักอยู่นั้น ได้แก่ ย่านที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวหลัก เช่น พระบรมมหาราชวัง ย่านท่าช้าง วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อค่าเงินบาทลดต่ำลงมากอย่างมีเสถียรภาพแล้ว ได้มีนักท่องเที่ยวต่างชาติมาเที่ยวชมพระบรมมหาราชวังอย่างเนืองแน่น จนการจราจรติดขัดเป็นอันมาก.¹⁵⁶

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

156 จากการสำรวจ พ.ศ. 2542.

บทที่ 5

การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์ และ แนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

จากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์อันยาวนานกว่า 200 ปี จนมาถึงปัจจุบัน กรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่อง ลักษณะหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นไปอย่างค่อยเป็นค่อยไป เช่น การเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตคนน้ำมาเป็นคนบก และการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตคนเมืองที่มีความหนาแน่นเบาบางมาเป็นเมืองที่มีความหนาแน่นแออัด อีกลักษณะหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงเป็นไปอย่างรวดเร็ว เช่น การเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจมาเป็นระบบตลาด การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในการจัดการบริหารปกครองประเทศ ไปจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นองค์พระประมุข ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงในการเคลื่อนย้ายทุนของนักลงทุนนานาชาติไปตามภูมิภาคต่าง ๆ ของโลก ได้ส่งผลให้เกิดการเติบโตของเมืองทั้งของกรุงเทพมหานคร และกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์นั้น ได้ปรากฏเป็นลักษณะการใช้ประโยชน์ที่ดินซึ่งแปรเปลี่ยนไปต่าง ๆ ดังจะได้กล่าวโดยลำดับต่อไปนี้

- 5.1 การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 9 (พ.ศ. 2325-2542)
- 5.2 ปัญหา และความพยายามในการจัดการการเปลี่ยนแปลงนั้น
- 5.3 แนวโน้มการใช้ที่ดิน
- 5.4 แนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

5.1 การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์

การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 9 (พ.ศ. 2325-2542) นั้น มีช่วงความแตกต่างของการใช้ที่ดินที่สำคัญ ๆ ซึ่งนับได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินอยู่ 3 ช่วงเวลา คือ

- 5.1.1 สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 4
- 5.1.2 สมัยรัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 6
- 5.1.3 สมัยรัชกาลที่ 7 – รัชกาลที่ 9

5.1.1 การใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 4¹
(พ.ศ.2325-2411)

ในช่วงเวลา 86 ปี นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้อัยราชธานีมาอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยานั้น ลักษณะการเปลี่ยนแปลงของการใช้ที่ดินบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นไปในลักษณะมีการเติบโตของชุมชนพักอาศัยแผ่ออกไปทางด้านตะวันออก ซึ่งมีอาณาบริเวณกว้างขวางออกไปถึงคลองผดุงกรุงเกษมในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยลักษณะการเติบโตดังกล่าวมีไม่มากนักในช่วงสองรัชกาลแรก การแผ่ขยายพื้นที่พักอาศัยออกไป เช่นที่วານี้เริ่มปรากฏชัดในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยจะเห็นการเติบโตของศูนย์กลางชุมชนอันได้แก่การใช้ที่ดินประเภทวัง และวัด แพร่กระจายในอาณาบริเวณเกือบเต็มกรุงรัตนโกสินทร์มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 และกระจายออกไปทางด้านเหนือ ด้านใต้ และช่วงกลางเมืองภายในบริเวณคลองโอ่งอ่าง-บางลำพู และแพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 การเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญในด้านการใช้ที่ดินสมัยรัชกาลที่ 4 อีก 3 ประการคือ ได้เริ่มปรากฏการณ์ของการใช้ที่ดินพาณิชย์กรรมสองข้างถนนในรูปของอาคารแถวริมถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เพ็ญนคร และการใช้ที่ดินประเภทโกดังสินค้าริมแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณลำเพ็ญและฝั่งตรงข้ามคือบริเวณท่าดินแดง ตลอดจนการใช้ที่ดินประเภทวัดได้แพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางจนเห็นได้ชัดเจน

5.1.2 การใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 6²
(พ.ศ. 2411 – 2468)

ในช่วงเวลา 57 ปีของสองรัชกาลนี้ ช่วงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินที่เด่นชัดได้เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวคือ พบว่ามีการใช้ที่ดินประเภทวัง ได้เปลี่ยนไปเป็นการใช้ที่ดินประเภทสถานที่ราชการมากมายหลายแห่ง ทั้งทางฝั่งธนบุรี บริเวณเกาะรัตนโกสินทร์และกรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ยังมีการเกิดขึ้นของการใช้ที่ดินประเภทสถานที่ราชการกระจายออกไปภายในอาณาบริเวณคลองผดุงกรุงเกษม ทั้งทางตอนเหนือ ตอนกลาง และตอนใต้ รวมทั้งบริเวณการรถไฟไปจนถึงสถานีรถไฟหัวลำโพง อย่างไรก็ตาม การใช้ที่ดินประเภทวังนั้น แม้จะเปลี่ยนไปเป็นสถานที่ราชการจำนวนมาก แต่ก็ยังคงปรากฏการใช้ที่ดินเป็นวังอยู่หลายแห่ง ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้ลดจำนวนลงอย่างเห็นได้ชัด พร้อมกับพื้นที่สถานที่ราชการที่เพิ่มมากขึ้นในพื้นที่วังทั้งหลายดังกล่าว

1 กรรณาดูแผนที่การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 4.

2 “ “ “ ในสมัยรัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 6.

สำหรับการใช้ที่ดินเพื่อพาณิชย์กรรมนั้น พบว่ามีการขยายตัวไปตามถนนในรูปแบบของอาคารแถว 2 ชั้น ไปตามถนนสายสำคัญ ๆ คือ เจริญกรุง บำรุงเมือง เฟื่องนคร จักรเพชร พาหุรัด สามเพ็ญ ราชวงศ์ ทรงวาด และสนามควาย อย่างเห็นได้ชัด ในสมัยรัชกาลที่ 5 และได้เพิ่มความหนาแน่นมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6

ส่วนการใช้ที่ดินเพื่อพักอาศัยนั้น ภายในกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งได้แผ่ขยายจนเต็มพื้นที่มาแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ 4 และได้กระจายออกไปตามแนวคูคลองนั้น มาในช่วงเวลารัชกาลที่ 5 และที่ 6 นี้ ชุมชนพักอาศัยได้แพร่ขยายออกไปเต็มพื้นที่ทั้งทางฝั่งพระนครและธนบุรี

การใช้ที่ดินอีกประเภทหนึ่งที่มีการขยายตัวคือ การใช้ที่ดินเพื่อเป็นโกดังสินค้าในสำเพ็งและท่าดินแดง

นับได้ช่วงเวลาสองรัชกาลนี้ เป็นจุดเปลี่ยนอย่างสำคัญในการใช้ประโยชน์ที่ดินเมือง จากความเรียบง่ายของประเภทการใช้ที่ดิน วัด ตลาด บ้าน มาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 มาเป็นความซับซ้อนหลากหลายของประเภทการใช้ประโยชน์ที่ดิน วัด สถานที่ราชการ วัดที่อยู่อาศัย ตลาด-ตึกแถวพาณิชย์กรรม โกดังสินค้า ซึ่งมีความหนาแน่นเพิ่มขึ้นด้วย แต่ศูนย์กลางการบริหารปกครองประเทศยังคงอยู่ในบริเวณเดิมคือ เกาะรัตนโกสินทร์

5.1.3 การใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 7 - 9³

(พ.ศ.2468 - พ.ศ.2539)

ในช่วงเวลาเจ็ดสิบกว่าปีหลังนี้ การใช้ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์ได้สืบสานต่อจากลักษณะการใช้ประโยชน์ที่ดินในสมัยรัชกาลที่ 5 และที่ 6 แต่จะมีการเกาะกลุ่มกันเพิ่มขึ้นของการใช้ที่ดินเพื่อเป็นสถานที่ราชการ และการใช้ที่ดินเพื่อพาณิชย์กรรมจนมีความเป็นย่านต่าง ๆ ที่ชัดเจนมาก ในช่วงเวลารัชกาลที่ 7 และที่ 8 ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลปัจจุบัน พบว่า การใช้ที่ดินหลักของเกาะรัตนโกสินทร์ คือ สถานที่ราชการ ขณะที่การใช้ที่ดินหลักของกรุงรัตนโกสินทร์ คือ การใช้ที่ดินผสมพักอาศัยและพาณิชย์กรรม ซึ่งมีความหนาแน่นอาคารค่อนข้างสูง และมีที่โล่งว่างน้อยมาก

สำหรับการใช้ที่ดินเพื่อเป็นวังนั้น คงอยู่เพียงที่เดียวคือ พระบรมมหาราชวัง ในฐานะสัญลักษณ์ (aesthetic symbol) ของชาติ

3 กรณาดูแผนที่ใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 7 - 9.

ส่วนการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการพักอาศัยในรูปแบบบ้านเดี่ยว จะถูกล้อมรอบด้วยการใช้ที่ดินผสมของอาคารตึกแถว โดยมีจะมีสภาพทรุดโทรม แออัด เสี่ยงต่ออัคคีภัย

โดยสรุป การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินในกรุงรัตนโกสินทร์ ได้เปลี่ยนแปลงในภาพรวมจากจุดกำเนิดของการเป็นศูนย์กลางการปกครอง ณ พระราชวังต่าง ๆ ซึ่งมีวัด และชุมชนพักอาศัยที่กระจายไปตามลำคลองเป็นองค์ประกอบสำคัญ มาเป็นภาพของการเป็นศูนย์กลางการบริหาร ณ กระทรวงต่าง ๆ ศูนย์การค้าเก่า และชุมชนเมืองเก่าที่หนาแน่นแออัดด้วยทั้งสถาปัตยกรรม-ตึกแถว ดั้งเดิม และที่แปรเปลี่ยนเป็นสมัยใหม่ การใช้ที่ดินที่เป็นคลองลดลงจากต้นรัตนโกสินทร์ในขณะที่พื้นที่ถนนเพิ่มมากขึ้น แต่กระนั้นการจราจรก็ยังคงติดขัด และมีความขาดแคลนที่จอดรถอยู่ทั่วไป

5.2 ปัญหาและความพยายามในการจัดการการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน กรุงรัตนโกสินทร์

ภาครัฐโดยสำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ได้เล็งเห็นว่า กรุงรัตนโกสินทร์มีความสำคัญอย่างใหญ่หลวงต่อชาติไทย กล่าวคือ เป็นทั้งเมืองหลวง ศูนย์การบริหารราชการแผ่นดิน และศูนย์กลางพาณิชย์กรรมที่สำคัญ และโดยที่บริเวณนี้เป็นศูนย์รวมของกิจกรรมอันสำคัญในหลาย ๆ ด้าน จึงปรากฏว่าได้เกิดมีปัญหาด้านการจัดวางผังเมือง การใช้ที่ดิน การอนุรักษ์โบราณสถาน-โบราณวัตถุ อันเป็นมรดกศิลป-วัฒนธรรมของชาติ และปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม ดังนั้น เพื่อป้องกันและแก้ไขปัญหาดังกล่าวอันจะพียงมีมากยิ่งขึ้นในอนาคต รัฐบาลจึงได้จัดตั้งคณะกรรมการโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ.2521 เพื่อกำหนดแนวนโยบายการใช้ที่ดิน และหลักเกณฑ์ควบคุมการก่อสร้างอาคารตลอดจนจัดทำแผนต่าง ๆ พร้อมทั้งควบคุมให้เป็นไปตามแนวนโยบายที่ได้กำหนดไว้

นโยบายการใช้ที่ดินมีครอบคลุมพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นใน โดยห้ามการประกอบการอุตสาหกรรมที่ก่อให้เกิดอัคคีภัย และมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ส่วนการพาณิชย์กรรมจะต้องอยู่ในจำนวนจำกัดเพื่อบริการชุมชนในบริเวณนี้เท่านั้น และห้ามมิให้มีการก่อสร้างอาคารที่อยู่อาศัยทุกประเภททั้งของภาครัฐและเอกชน สำหรับพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอกนั้น ได้กำหนดเป็นข้อบัญญัติกรุงเทพมหานคร กำหนดบริเวณห้ามก่อสร้าง ดัดแปลง หรือเปลี่ยนการใช้อาคารประเภทโรงงาน อาคารที่ใช้ประกอบการค้า ซึ่งเป็นที่รังเกียจหรือเป็นอันตรายต่อสุขภาพ สถานบริการ โรงแรม โรงมหรสพ สถานที่เก็บสินค้า ตลาด หอประชุมของเอกชน ภัตตาคาร

4 สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม. โครงการกรุงรัตนโกสินทร์. 2539 หน้า 3.

ห้างสรรพสินค้า อาคารสำนักงานขนาดใหญ่ ห้องแถว-ตึกแถว (เว้นแต่จะทดแทนอาคารเดิม) ฌาปนสถาน สนามกีฬา ป้ายโฆษณา และอาคารที่มีความสูงเกิน 16 เมตร โดยในบางบริเวณ อาจมีการผ่อนผัน ยกเว้นให้สร้างอาคารบางประเภทได้⁵

ส่วนความพยายามที่จะลดความแออัดในกรุงรัตนโกสินทร์ของภาครัฐ ปรากฏอยู่ในแผนการใช้ที่ดินของหน่วยราชการในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ โดยในระหว่าง พ.ศ.2530-2544 นั้น มีจำนวนหน่วยงานที่ควรให้ย้ายออกไปนอกกรุงรัตนโกสินทร์ 30 หน่วยงาน ควรให้ตั้งอยู่ ณ ที่เดิม 6 หน่วยงาน และควรขยายพื้นที่และย้ายไปแทนที่หน่วยงานอื่นในบริเวณเดียวกันหรือบริเวณข้างเคียง 8 หน่วยงาน⁶

นอกจากนี้ ได้มีแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ โดยกำหนดเป็นโครงการปรับปรุงพื้นที่ต่าง ๆ 20 โครงการ คือ โครงการอนุรักษ์และปรับปรุงป้อมมหากาฬ โครงการปรับปรุงบริเวณข้างวัดเทพธิดารามและราชนัดดาราม โครงการจัดสวนสาธารณะ : ภูเขาทอง โครงการปรับปรุงคลองและสะพาน โครงการจัดทางเดินในแนวคลองคูเมืองเดิมและคลองรอบกรุง โครงการอนุรักษ์และปรับปรุงประตูพระนคร ป้อม กำแพงเมือง โครงการเปิดมุมมองวัดโพธิ์ โครงการปรับปรุงบริเวณท่าเตียน ปากคลองตลาด ท่าพระจันทร์ โครงการจัดระเบียบย่านพักอาศัยบริเวณหลังอาคารราชดำเนิน โครงการปรับปรุงสภาพแวดล้อมย่านการค้าบางลำภู⁷ เป็นต้น

5.3 แนวโน้มการใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์

จากตารางการใช้ที่ดินของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2523, 2529 และ 2539 พบว่าการเปลี่ยนแปลงในเชิงปริมาณมีน้อยมาก ซึ่งการเปลี่ยนแปลงนี้พบในประเภทการใช้ที่ดิน ที่โล่งที่ว่าง สวนสาธารณะ มีการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ตลอดระยะเวลา 15 ปี ซึ่งเป็นการเพิ่มในปริมาณที่มีนัยสำคัญ คือ จากการมีพื้นที่โล่งสวนสาธารณะ เพียง 199 ไร่ในปี พ.ศ.2523 ต่อมาเพิ่มเป็น 248 ไร่ และ 278 ไร่ ในปี พ.ศ.2529 และ 2539 ตามลำดับ

5 เรื่องเดิม. หน้า 10-11 และ 93.

6 สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ. แผนการใช้ที่ดินของหน่วยงานของรัฐในเขตพื้นที่กรุงเทพมหานครและปริมณฑล. 2531.

7 บริษัท ชินครอนกรุ๊ป จำกัด. แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์. 2538.

สำหรับการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในทางเพิ่มขึ้น มีอีกเพียงประเภทเดียวคือ พาณิชยกรรม และเพิ่มในปริมาณน้อยมาก คือในช่วง 15 ปี มีการเติบโตเพียงร้อยละ 1 จากพื้นที่ 483 ไร่ เป็น 530 ไร่ เท่านั้น

ตารางที่ 1 การใช้ที่ดินของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2523, 2529, 2539

ประเภทการใช้ที่ดิน	พื้นที่การใช้ที่ดิน					
	พ.ศ.2523 ¹		พ.ศ.2529 ²		พ.ศ.2539 ³	
	พื้นที่ (ไร่)	ร้อยละ	พื้นที่ (ไร่)	ร้อยละ	พื้นที่ (ไร่)	ร้อยละ
1. โบราณสถาน	611	21	611	21	611	21
2. สถาบันราชการ	483	16	435	15	405	14
3. สถาบันการศึกษา	181	7	124	4	124	4
4. พักอาศัย	385	13	436	15	387	13
5. พาณิชยกรรม	483	17	483	17	530	18
6. อุตสาหกรรม คลังสินค้า	23	1	28	1	28	1
7. ถนน	223	8	223	8	225	8
8. แม่น้ำลำคลอง	299	10	299	10	299	10
9. ที่โล่ง ที่ว่าง สวนสาธารณะ	199	7	248	9	278	10
รวม	2,887	100	2,887	100	2,887	100

ที่มาข้อมูล:

1. คำนวณจากแผนที่การใช้ที่ดิน ปี พ.ศ.2523 กองผังเมือง กรุงเทพมหานคร
2. คำนวณจากแผนที่การใช้ที่ดิน ปี พ.ศ.2529 กองผังเมือง กรุงเทพมหานคร
3. คำนวณจากแผนที่การใช้ที่ดิน ปี พ.ศ.2539 กองผังเมือง กรุงเทพมหานคร

สำหรับการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่การใช้ที่ดินที่ลดลง ปรากฏในประเภทของการใช้ที่ดิน สถานที่ราชการ โดยมีการลดลงร้อยละ 1 อย่างต่อเนื่องในช่วงเวลา 15 ปีนี้ คือ จากพื้นที่ 483 ไร่ ในปี พ.ศ.2523 มาเป็น 435 ไร่ และ 405 ไร่ ใน พ.ศ.2529 และ 2539 ตามลำดับ และการใช้ที่ดินประเภทสถาบันการศึกษาได้ลดลงร้อยละ 3 ในช่วงปี พ.ศ.2523-2529 จากนั้นก็คงที่มาตลอดจนถึงปี พ.ศ.2539

ส่วนการใช้ที่ดินประเภทอื่น ๆ คือ โบราณสถาน ถนน แม่น้ำลำคลอง มีพื้นที่การใช้ที่ดินที่คงตัวไม่มีการเพิ่มหรือลด การใช้ที่ดินที่มีการเพิ่มขึ้นน้อยมากจนไม่มีนัยสำคัญของการเพิ่มคือ อุตสาหกรรม-คลังสินค้า ส่วนประเภทการใช้ที่ดินพักอาศัยมีการเปลี่ยนแปลงทั้งด้วยการเพิ่มและการลด กล่าวคือ มีการเพิ่มพื้นที่จาก 385 ไร่ในปี พ.ศ.2523 แล้วเพิ่มขึ้นเป็น 436 ไร่ในปี พ.ศ.2529 แล้วก็ลดลงมาเป็น 387 ไร่ในปี พ.ศ.2539

โดยสรุป แนวโน้มการใช้ที่ดินในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ได้พัฒนามาถึงจุดอิ่มตัว โดยจะสังเกตได้จากการเปลี่ยนแปลงที่มีน้อยมาก และแนวโน้มในอนาคตซึ่งจะเห็นได้จากนโยบายการใช้ที่ดินของคณะกรรมการโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ และข้อบัญญัติกรุงเทพมหานครฯ ได้ชี้แนะว่าการใช้ที่ดินในอนาคตคงจะทรงตัวอยู่ในลักษณะนี้ เนื่องจากมีการห้ามก่อสร้างอาคารหลายประเภท และมีการจำกัดกิจกรรมและความหนาแน่นอาคารให้คงอยู่ในระดับปัจจุบันหรือลดน้อยถอยลง รวมทั้งแผนการย้ายหน่วยราชการ 30 หน่วยงานออกไปจากบริเวณนี้ ทำให้แน่ใจได้ว่ากิจกรรมเศรษฐกิจหลายประเภทที่มีขึ้นเพื่อสนองความต้องการของหน่วยราชการต่าง ๆ เหล่านั้น อาจต้องเลิกกิจการหรือเปลี่ยนกิจการไป โดยมีแนวโน้มมาประกอบกิจการเพื่อบริการนักท่องเที่ยวกันมากขึ้น

สำหรับแนวโน้มด้านประชากรในเรื่องความหนาแน่นประชากรนั้น พบว่า จาก 10 เขตแรก ซึ่งมีความหนาแน่นประชากรสูงสุดในกรุงเทพมหานครนั้น เขตพระนครซึ่งเป็นที่ตั้งของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีความหนาแน่นประชากรในอันดับที่ 9 โดยมีแนวโน้มความหนาแน่นประชากรลดลงจาก 17,790 คนต่อตารางกิโลเมตรในปี พ.ศ.2532 และลดลงเรื่อยมาอย่างต่อเนื่องทุกปี จนเหลือ 14,972 คนต่อตารางกิโลเมตร ในปี พ.ศ.2539 ขณะที่ความหนาแน่นประชากรเฉลี่ยกรุงเทพมหานครเป็น 3,560 คนต่อตารางกิโลเมตร

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 2 ความหนาแน่นประชากร เรียงตามลำดับจากมากไปหาน้อย
ใน 10 เขตแรกของ 40 เขตในกรุงเทพมหานคร

ลำดับ ที่	เขต	พื้นที่ (ตร.กม.)	ความหนาแน่นประชากร (คน/ตร.กม.)				
			ปี 2539	ปี 2538	ปี 2537	ปี 2536	ปี 2532
1	ป้อมปราบศัตรูพ่าย	1.931	41,519	41,912	42,280	43,335	39,845
2	สัมพันธวงศ์	1.416	27,956	28,540	29,750	30,523	33,531
3	ธนบุรี	8.626	23,576	24,120	25,015	25,608	30,660
4	ดินแดง	8.354	20,789	21,269	21,809	20,461	X
5	คลองสาน	6.051	20,123	20,693	21,184	24,361	21,666
6	ราชเทวี	7.126	18,786	22,903	17,868	20,011	23,805
7	บางกอกใหญ่	6.180	15,368	15,593	16,002	16,247	17,643
8	ดุสิต	10.665	15,337	15,623	16,062	16,211	24,159
9	พระนคร	5.536	14,972	15,114	15,761	16,090	17,790
10	บางซื่อ	11.545	14,469	14,651	15,339	15,502	15,072
	กรุงเทพมหานคร	1,568.74	3,560	3,551	3,560	3,552	3,718

ที่มา : สถิติกรุงเทพมหานคร ปี 2540, 2539, 2537, 2536 สำนักนโยบายและแผน
กรุงเทพมหานคร.
X ยังไม่เป็นเขตในปีนั้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

5.4 แนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต

แนวทางการใช้ที่ดินในอนาคตของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ จะเป็นเช่นไรนั้นจะขึ้นกับปัจจัยสำคัญคือ บทบาทหน้าที่ของพื้นที่นี้ที่จะมีในระดับชาติ ภูมิภาค เมือง และชุมชนรอบข้าง

บทบาทหน้าที่ของกรุงรัตนโกสินทร์ในอนาคตจะเป็นเช่นไรหรือควรเป็นเช่นไร ขึ้นอยู่กับรากฐานของบทบาทหน้าที่ และการเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ของพื้นที่เมืองบริเวณนี้ในอดีตกว่าสองร้อยปีที่ผ่านมา ซึ่งได้แปรเปลี่ยนไปตามปัจจัยทางด้านการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และเทคนิควิทยาการใน 5 ช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงดังต่อไปนี้

5.4.1 ในช่วงการก่อกำเนิดของเมืองบางกอก จนถึงการสถาปนากรุงเทพมหานคร กรุงรัตนโกสินทร์เป็นเมืองหน้าด่านระดับนานาชาติมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และเป็นจุดกำเนิดของเมืองหลวงปัจจุบันของไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นภาพสะท้อนของความรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยา ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ ศิลปกรรม และวัฒนธรรมที่หลากหลาย

5.4.2 การเปลี่ยนแปลงรูปแบบเศรษฐกิจมาเป็นการค้าเสรีในสมัยรัชกาลที่ 4 ไม่ได้เปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ของความเป็นศูนย์กลางการค้า-การปกครอง แต่ได้เพิ่มบทบาทในการเป็นเมืองท่าค้าขายนานาชาติ ซึ่งมี ข้าว ไม้สัก น้ำตาล ดีบุก เป็นสินค้าออกสำคัญ กรุงรัตนโกสินทร์เริ่มเปลี่ยนแปลงจากเมืองน้ำมาเป็นเมืองบก ด้วยถนนกว้างขวางสำหรับรถม้า และเริ่มมีการพัฒนาเมืองในรูปอาคารแถวเรียงรายไปตามถนนสำคัญ เช่น เจริญกรุง บำรุงเมือง เฟื่องนคร

5.4.3 การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 อันได้แก่ การปฏิรูปการปกครอง สังคม โครงสร้างพื้นฐาน ทั้งทางด้านการศึกษา การคมนาคม-สื่อสาร นั้น ได้ทำให้กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเริ่มมีความเป็นเมืองทันสมัยมาแต่สมัยรัชกาลที่ 4 มาเป็นเมืองสง่างามด้วยถนน ที่โล่งว่าง กลุ่มอาคารราชการ (ซึ่งเคยเป็นวังมาก่อน) และสำหรับศูนย์การค้าได้กระจายไปตามย่านต่าง ๆ ซึ่งมีความหนาแน่นคึกคักในลักษณะอาคารแถวที่สร้างประชิดถนน ล้อมรอบบ้านพักอาศัยซึ่งอยู่ภายใน นับว่าเป็นการเริ่มแบ่งแยกการใช้ประโยชน์ที่ดินของการพักอาศัยออกจากสถานที่ทำงาน แม้นิวยอร์กจะยังคงมีลักษณะการใช้ที่ดินผสมพาณิชย์-พักอาศัย ก็ตาม

5.4.4 การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ต่อมาเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 7 คือ การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ได้ทำให้ศูนย์กลางการปกครองแพร่ขยายเติบโตออกไปนอกบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ด้านเหนือ ซึ่งเคยมีพระราชวังในรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 กรุงเทพมหานครเติบโตขยายเมืองกว้างขวางออกไปทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ด้วยโครงข่ายถนนและอาคารแถว ขณะที่ฝั่งตะวันตกได้เริ่มมีการเชื่อมโยงด้วยการสัญจรทางบก คือ สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ (สะพานพุทธฯ) และถนนตากสิน พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ยังคงมีลักษณะเมืองสง่า

งามในบริเวณชั้นใน ส่วนบริเวณชั้นนอกเป็นศูนย์การค้าเฉพาะอย่างที่ชัดเจนและคึกคัก เช่น ย่านเฉลิมกรุง พาหุรัด วังบูรพา บางลำพู เสาชิงช้า ลักษณะความเป็นย่านได้พัฒนามาถึงจุดสูงสุดของการมีเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น (sense of place) ในช่วงเริ่มการเป็นสังคมมวลชนในยุคต้นประชาธิปไตยนี้

5.4.5 กรุงรัตนโกสินทร์ในปัจจุบัน มีลักษณะของความเป็นเมืองเก่าในรูปแบบสิ่งแวดล้อมกายภาพดั้งเดิมในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และได้มีลักษณะความเป็นเมืองเก่าชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เกิดศูนย์กลางพาณิชย์กรรมใหม่ในย่านสีลม และในช่วงสงครามเวียดนาม ได้เกิดการพัฒนาเมืองแผ่ขยายออกไปอย่างกว้างไกลรวดเร็วในรูปแบบทันสมัย ขณะที่การเปลี่ยนแปลงกิจกรรม การใช้ที่ดิน และรูปลักษณะของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์เป็นไปอย่างช้ามาก แม้กระนั้นก็ได้เกิดลักษณะของอาคารสูงเกินกว่า 4 ชั้นขึ้นทั่วไป ทั้งในที่ดินของราชการและเอกชน จนทำให้มีความแออัดของอาคารและการคับคั่งของการจราจรตลอดจนมลภาวะทางอากาศเกิดขึ้นทั่วไปในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์

ความเป็นเมืองเก่าสง่างามยังคงปรากฏอยู่ในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นใน ในย่านสถานที่ราชการ ซึ่งปราศจากผู้คนในพื้นที่เมืองแม้จะมีนักท่องเที่ยวบ้าง บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีนักท่องเที่ยวต่างชาติคึกคักมากที่สุด ปรากฏที่ย่านบางลำภู ถนนข้าวสาร ส่วนบริเวณศูนย์การค้าที่ยังคงคึกคักอยู่คือ ย่านเฉลิมกรุง วังบูรพา พาหุรัด สะพานหัน ย่านถนนเฟื่องนครมีความชบเขาเป็นอันมาก ขณะที่ย่านบำรุงเมือง เสาชิงช้า ยังคงทรงตัวอยู่ ย่านค้าส่งปากคลองตลาดยังคงคึกคัก ขณะที่ย่านท่าเตียนชบเขาลง และย่านท่าช้าง ทำพระจันทร์ ยังคงคึกคักด้วยกลุ่มนักศึกษาและผู้ผ่านทาง นอกจากนี้ยังปรากฏชุมชนแออัดทั้งในลักษณะบ้านไม้ 2 ชั้น และตึกแถวสูงกว่า 4 ชั้น อยู่ภายในบล็อกทั่วพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์

5.4.6 แนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต ควรสืบสานแนวความคิดของการใช้ประโยชน์ที่ดินแบบผสม (Mixed Use) ซึ่งมีมาตั้งแต่การก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อให้เกิดกิจกรรมการใช้ประโยชน์อาคารและที่ดิน ณ บริเวณต่าง ๆ ตลอดเวลาทั้งกลางวัน-กลางคืน อย่างเหมาะสมกับกำลังของพื้นที่ที่จะรองรับได้ (carrying capacity) โดยมีการเสริมสร้างสภาพแวดล้อมการทำงาน สภาพแวดล้อมการอยู่อาศัย ตลอดจนสภาพแวดล้อมเพื่อการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม เช่น การมีบริการพื้นฐานทางด้านสาธารณสุขโรคซึ่งจะเอื้อความปลอดภัย ความสะดวก ความสบายให้กับกิจกรรมเศรษฐกิจ-สังคม-วัฒนธรรมต่าง ๆ

การใช้ประโยชน์ที่ดินในที่โล่งสาธารณะในแนวเส้น (linear open space) ทั้งทางบกและทางน้ำ ควรได้รับการออกแบบเป็นพิเศษ เพื่อบทบาทหน้าที่ของการเชื่อมโยงย่านต่าง ๆ ด้วยทั้งทางสายตาและการเข้าถึงที่สะดวก ปลอดภัย และช่วยในการกำหนดรู้ทิศทาง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เสริมสร้างคุณลักษณะสถาปัตยกรรมซึ่งเป็นมรดกวัฒนธรรมประจำย่านเหล่านั้น

สภาพแวดล้อมกายภาพที่มีลักษณะเป็นขอบ (edge) ของเมืองในย่านเมืองเก่ากรุงรัตนโกสินทร์ ควรได้รับการออกแบบชุมชนเมืองและสถาปัตยกรรมอย่างเสริมสร้างและสอดคล้องเอกลักษณ์ของย่านเหล่านั้น ทั้งขนาดมวลอาคาร ความสูง ความเชื่อมโยงของจังหวะของช่องเปิดและผนัง ตลอดจนแนวระดับพื้นของชั้นต่าง ๆ

สำหรับการใช้ที่ดินภายในบล็อก ซึ่งมีการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการพักอาศัยนั้น ควรมีการเชื่อมโยงที่โล่งว่างในแนวเส้นเหล่านั้น เพื่อการเข้าถึงของการสัญจรซึ่งใช้ความเร็วต่ำ รวมทั้งเป็นสถานที่ของการพบปะที่ร่มรื่นของคนในชุมชน สำหรับพื้นที่พักอาศัยดั้งเดิมนั้นควรได้รับการฟื้นฟูบูรณะ ทั้งตัวอาคารและบริการพื้นฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปิดที่โล่งว่างด้วยสายตาคจะช่วยให้ชุมชนพักอาศัยคลายความแออัด ทรุดโทรม แต่จะมีความน่าอยู่แบบเมืองมากยิ่งขึ้น

ในส่วนการใช้ที่ดินซึ่งเป็นวัดและโบราณสถานต่าง ๆ ควรได้รับการออกแบบในพื้นที่สาธารณะโดยรอบ เพื่อการเน้นมุมมอง การเป็นที่หมายตา และการเป็นมรดกวัฒนธรรม.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บรรณานุกรม

- กรุงเทพมหานคร. กฎกระทรวงผังเมืองรวมกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2535.
คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2,3.
จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรมศิลปากร, 2501.
- ชีวิตและผู้คน 200 ปี กรุงรัตนโกสินทร์. บพิธการพิมพ์. 2525.
- ตำราช่างภาพ, สมเด็จพระนเรศวรมหาราช. พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2.
นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1. 2505.
- นิโกลาส แซร์ แวส์, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช). สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506.
- นิจ วิทยุธีระนันท์ และคณะ. ถนน : วิศวกรรมการในรอบ 200 ปี. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ. องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- บาทหลวง เดอ ชัวซี, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ.1685-1686 ฉบับสมบูรณ์. สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2516.
- ปาลเลกัวซ์ (Mgr. Pallegoix), สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). เล่าเรื่องกรุงสยาม. 2520.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 46 เรื่อง จดหมายเหตุของคณะพ่อค้าฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช. กรมศิลปากร, 2505.
- ภาคที่ 62 เรื่อง ทูตฝรั่งเศสในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรมศิลปากร, 2510.
- ภาคที่ 63 เรื่อง กรุงเก่า. กรมศิลปากร, 2511.
- ภาคที่ 76 เรื่อง จดหมายเหตุของโยส เขาเต็น พ่อค้าชาวฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรม และพระเจ้าปราสาททอง. กรมศิลปากร, 2504.
- เล่ม 16. องค์การคำครุสภา, 2507.
- เล่ม 25. องค์การคำครุสภา, 2511.
- เล่ม 50. องค์การคำครุสภา, 2513.
- พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี จ.ศ.1128-1144. กระทรวงธรรมการ, 2478.
- พระราชพงศาวดารกรุงสยาม. กรมศิลปากร, 2507.
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516.
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.
- ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. กรมศิลปากร, 2515.
- มัลลิกา เรื่องระพี. บทบาทชาวจีนในด้านเศรษฐกิจสมัยรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4. วิทยานิพนธ์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

- วิมลสิทธิ์ ทรยางกูร, ดร. และคณะ. พัฒนาการแนวความคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม.
สมาคมสถาปนิกสยาม, 2536.
- วิลเลียม แบรดลีย์, เก่งกาจ งามขจรวิวัฒน์ และคณะ (แปล). สยามสามสมัยจากสายตาหมอบรัดเล. ธรรมสารการพิมพ์, 2527.
- วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, นิจ ทองโสภิต, พันเอก (แปล). แผ่นดินพระนั่งเกล้า. กรมศิลปากร,
2503.
- สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ (แปล). เอกสารของ เฮนรี เบอร์นี เล่ม 1. กรมศิลปากร, 2514.
- สำนักข่าวไทย. ซีดีรอม 'เปิดบันทึก ศ.ป.ร. - ผลการวิเคราะห์และวินิจฉัยเกี่ยวกับสถานการณ์
วิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจ'. 2541.
- สำนักงานคณะกรรมการจัดระบบการจราจรทางบก. เอกสารการสัมมนาทางวิชาการ การนำแผน
แม่บทระบบขนส่งมวลชนไปสู่การปฏิบัติ. 2538.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม
แห่งชาติ ฉบับที่ 5 พ.ศ.2525-2529.
- แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 พ.ศ.2530-2534.
- แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 พ.ศ.2535-2539.
- แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 พ.ศ.2540-2544.
- สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ. โครงการกรุงรัตนโกสินทร์. 2530.
- แผนการใช้ที่ดินของหน่วยงานของรัฐ. 2531.
- อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. (แต่ง). ประกายทอง สิริสุข, ม.ร.ว. และคณะ (แปล). สังคมไทยใน
สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2527.
- อรรรรณ ศรีอุดม. วันวานกับวันนี้ของสีลม. ธนาครไทยธนุ จำกัด. 2535.
- Askew, Marc. et al. Cultural Identity and Urban Change in Southeast Asia. Victoria :
Deakin University Press, 1994.
- Bowring, John, Sir. The Kingdom and People of Siam Vol. 1. Oxford University Press/
Duang Kamol Book House, 1977.
- Bradley, D.B. The Bangkok Calendar A.D. 1847 - 1850.
- Brummelhuis, Han ten. Merchant, Courtier and Diplomat. A History of the contacts
between the Netherlands and Thailand. Uitgevermaatschappij de Tijdstroom
Lochem-Gent, 1987.
- Institute for Housing Studies and Urban Development. Refresher Course on the Real Estate
Market and Urban Development in Economic Crisis. National Housing Authority
of Thailand, 1998.

- Jenks, Mike. Et al. The Compact City : A Sustainable Urban Form? London : E & FN SPON, 1996.
- Skinner, G.W. A Study of Chinese Community Leadership in Bangkok. Ph.D.thesis, Cornell University, 1954.
- Sternstein, Larry. Portrait of Bangkok. Bangkok Metropolitan Administration, 1982.
- Tokyo Metropolitan Government. A Hundred Years of Tokyo City Planning. Tokyo : 1994.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

